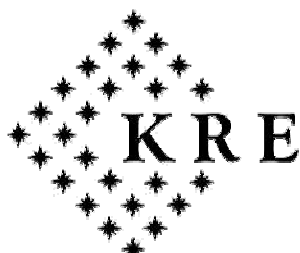

Reformáció Öröksége

7/2

Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

A kiadvány megjelenését támogatta:

Tiszáninneni Református Egyházkerület
Sárospataki Református Kollégium

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

7/2

„...TANÁCSAID HŰSÉG ÉS IGAZSÁG”
TISZTELGŐ ÍRÁSOK
DIENES DÉNES PROFESSZOR ÚR
65. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:

Csorba Dávid – Szatmári Emília

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
• Tiszáninneri Református Egyházkerület
Budapest – Sárospatak, 2021

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021

© Szerzők, szerkesztők, 2021

Olvasószerkesztő
Csorba Dávid, Mester Gyula, Pálfi Edina, Szatmári Emília

Idegennyelvi lektor
dr. Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISSN 2676-9824

TARTALOM

II. kötet

Előszó	9
--------------	---

E) Vallás- és egyháztörténet

LÉVAI ATTILA

Tudományos átrendeződések a magyarok egykori vallásának kutatástörténetében a 17–19. században	17
--	----

CSUKÁS GERGELY

Huldrych Zwingli 500-éves reformációja: források, értékelések, hatások	29
--	----

CSEPREGI ZOLTÁN

Hilaria Hungarica: Az 1717-es reformációjubileum magyarországi emlékei Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) gothai kéziratgyűjteményében	55
---	----

FAZEKAS CSABA

A reformáció képe a 19. századi magyar katolikus egyháztörténet-írásban	65
---	----

NÉMETH TAMÁS

Hit és történelem: Bibó István Uchroniájának protestáns karaktere	89
---	----

TÖRÖK ISTVÁN

A dél-borsodi lelkészkrörökről. Interjú Nt. Török István nyugalmazott lelképásztornal (az interjút készítette: Szatmári Emília)	101
---	-----

LAPIS JÓZSEF

Vers: A feltámadás elhagyatottsága	109
--	-----

F) Írás- és könyvtörténet

ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
Két könyvbejegyzés a Sárospataki Református Kollégium 16. századi történetéből	113
BÁTORINÉ MISÁK MARIANNA	
Lorántffy Zsuzsanna levelei Telegdy Annához	127
CSORBA DÁVID	
Gyöngyösi Pál pasquillusának variációi	151
IMRE MIHÁLY	
Samuel Christian Hollmann és Albrecht Haller Sárospatakon	163
POSTMA, FERENC	
Franekeri magyar diákok bejegyzései Cornelis Burt Andriessen Album Amicorum-ában (1781–1782)	183
HEGYI ÁDÁM ALEX	
Kéziratok könyvek olvasói és befogadói a református egyházban a 18. században	197
HALÁSZ TEODÓRA	
Laudáció: Több mint egy tanóra	213

G) Adattárak és eszmetörténet

HUBERT GABRIELLA	
Híven, tisztán és igazán. A dunántúli evangélikus lelkészek irodalmi tevékenysége 1598–1643 között	217
OLÁH TAMÁS	
Egy zempléni forrás Kassa kuruc blokádjához. Csicseri Orosz Pál generális levele a kassai németek pányi portyájáról	239
KOLUMBÁN VILMOS JÓZSEF	
Az oktatási infrastruktúra a 17–18. században a vizitációs jegyzőkönyvek alapján	263
MONOK ISTVÁN	
„quorum (sc. librorum) numerum esset valde taediosum huc apponere”: A könyvjegyzékírás alkotáslelektana	275

KOVÁCS I. GÁBOR	
Jobbágy eredetű református egyetemi tanárok a polgári korszakban (Dunamellék és Dunántúl)	281
FEKETE CSABA	
Esszé: Két választás Magyarországon. Avagy szóbeliség, íratlan emlékek és történetírás	299
<i>H) Életút és kegyességi arculat</i>	
HOMOKI GYULA	
A kalcedoni zsinat utáni miafizita mozgalom nyomai a <i>Vita Danielis Stylitae</i> -ben	307
MARJOVSZKY TIBOR	
Posztumusz apológia avagy tényleg be lehet segíteni a halhatatlanságnak? Erasmus önéletrajza trükkjei	319
BALOGH JUDIT	
Béldi Pál, a református székely főember	337
KÓNYA PÉTER	
Klein János Sámuel, az eperjesi evangélikus szubrektor, lelkész és egyházi író	349
SZÁSZ LAJOS	
A magyar belmisszió forrásvidéke. Szalay József nagybecskereki lelkész önéletrajza 1897-ből	365
DEMKÓ FERENC	
Laudáció: „Ároktövi” memóriamozzaikok. Dr. Dienes Dénes gyülekezeti lelkész múltjából (1981–1990)	381
Interjú dr. Dienes Dénessel	385
Képek	
A II. kötet szerzői	
A sorozat eddig megjelent kötetei	

ELŐSZÓ

Dienes Dénes professzor úr 2021 őszén töltötte be a 65. életévét, s ezen alkalmából köszöntik őt tisztelői, barátai ezzel a kötettel.

Mint az köztudott, Dienes Dénes szereti az eredeti, kéziratos forrásokat, és előadásában is élénk képekkel és ugyanakkor pontos hivatkozásokkal idézi fel azokat mint a letűnt múlt eseményeinek elhivatott őre. Mindamellet, hogy ilyenkor a nemzeti, felekezeti, etnikai viszonyok pontos rajzával alkotja meg a kontextust, köztudott, hogy mindig az emberi döntést kereste egy történelmi eseményben: legyenek azok egy régió tragikus történelmi pillanatai, vagy éppen egy személy, egy élethelyzet anekdotikus elemei.

Kutatói pályáját saját egyházközsége, majd szülőfaluja (Ároktő 1989, Alsóvadász 1998) gyülekezettörténetével indította. A Sárospataki Református Kollégium levéltárában korszakos forrásfeltáró munkát végzett (ilyen az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kiadása), s ezeknek önálló periodikát is szentelt (*Acta Patakina*, 1999–). Emellett szervezte a reformáció korától máig terjedő korszakokról számos történelmi tanulmánykötet megjelentetését (*Nemzet, egyház, művelődés* sorozat, 2004–). Saját kötetei részint a református egyházzal (a Barcza Józseffel együtt szerkesztett *A Magyarországi Református Egyház története, 1918–1990*, 1999), részint a Kollégiummal (az Ugrai Jánossal együtt írt *A Sárospataki Református Kollégiumtörténete*, 2013; magyarul és angolul), részint pedig a tágabb környezet, a kerület történetével foglalkoztak (az Ugrai Jánossal együtt írt kétkötetes *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, 2017).

Az újrainduló pataki Teológián az egyháztörténetet oktatta, ehhez jegyzeteket készített (legújabbán: *Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, 2020). Számos közegyházi és kollégiumi tisztet vállalt, az újrakezdés után több folyóiratot ő indított útjára (*Sárospataki Füzetek*, 3. Ú. F. 1997–, *Egyháztörténelmi Szemle*, 2000–, *Sárospataki Református Lapok / Reforrás* 2013–), s gondozott hosszú éveken át. A környezetében lévő tehetséges hallgatókat patronálva többen szereztek az ő támogatásával tudományos fokozatot.

A Teológia egyháztörténész professzora, a Gyűjtemények vezetője, és a Sárospataki Református Kollégium közgazgatója: ezek révén és személyiségének is köszönhetően nemcsak a régió tudományos életének meghatározó alakja, de Kollégium küldetésének és a „pataki szellem” eszményeinek mindenkori képviselője.

Ezen életút mentén tehát elsősorban egyháztörténeti jellegű, levéltári forrásokat vagy eszmetörténeti jellegű témákat megjelenítő írásokat vártunk. Egyház- és teológiatörténet, gazdaság- és művelődéstörténet, pataki és összreformátus téma egyaránt megszólal e gyűjteményben. És emellett helyet biztosítottunk a Dénes tanár úr személyiségét, lelki képét és humorát megragadó írásoknak is. Legyen az egy gyülekezeti nap, presbiterképző vagy szakmai konferencia, Dénes karaktere átsugárzik ezeken, mind az írások, mind a képek arculatán ez nyomon követhető. Érkeztek tehát olyan írások, melyekrészint az ő tudományos érdeklődéséhez, részint az ő emberi oldalához, személyiségéhez, kegyességéhez és humorához illenek, őt jelenítik meg vagy a vele való találkozást idézik fel.

A kötetben 50 szerző írása található 8 szekcióban, s 2 kötetben. Ezek mind a Professzor úr pályájának egy-egy irányához kötődnek, de amerikai stílusban rendezve: az élen állók a jelen témáihoz állnak közelebb (pataki iskola és kollégiumi ügyek, egyházkormányzati feladat, város- és régiótörténet, nemzetközi feladatvállalás), a kötet végiek az ő tudományos munkájának kezdeteihez kötődnek szintűgy visszafelé (vallás- és egyháztörténet, írás- és könyvtörténet, adattárak, személyes kegyesség kezdetei). Minden szekció tudományos írásokkal kezdődik, időrendben halad; és egy személyes jellegű írással zárul, mely több műfajt képviselhet, lehet esszé, vers, igemagyarázat illetve tanítványi vagy kollegiális köszöntés.

Az első kötet a *Patakáság* című A) szekcióval kezdődik. Oláh Róbert, a TITREK Nagykönyvtárának főkönyvtárosa mutatott be egy 19. századi pataki „iskola-dramát”, mely felfedi egy rektorváltás körülményeit, és diákoldalról ábrázolja a tanári kar tagjait. Emódi András, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület levéltárosa ugyanebből a korból hozott Várad környéki adatokat pataki szupplikánsokra. Verók Attila, az egri EKKE egyetemi tanára a hallei egyetemen feltárt hungarica adatok közül válogatta ki a Patakra vonatkozókat műfajok szerint. Ugrai János, a Tokaj–Hegyalja Egyetem tanára a Pataki Kollégium egyik specifikumát, a cseh–morva misszió felvilágosodás kori utóéletét rajzolta elénk. A szekciót Győri L. János, TITREK gyűjteményi igazgatója személyes hangú köszöntésében Patak emlékezetét rögzítette debreceni fénytörésben.

A B) szekció az *Egyházakormányzók más szerepben* címet kapta: ebben ugyanis majdani és regnáló esperesek és püspökök egyik életmozzanatát jelenítik meg a tanulmányok. Szabó András, a Károli és a Selye János egyetemek tanára Miscolczi Csulyak István zempléni esperes diákkorának egyik wittenbergi epizódját

idézte fel. Szabadi István, a TTREL igazgatója Nógrádi Mátyás debreceni püspök váradai fogságának levéltári forrását értelmezte. Sárai Szabó Katalin, a Ráday Gyűjtemény kéziratárosa Szász Károly későbbi dunamelléki püspök nagykovácsi tanárságának kapcsolati hálóját vizsgálta. Kovács Teofil, a TTREK tudományos főmunkatársa Balogh Ferencnek, későbbi tiszántúli püspöknek a kegyességi kiadványát, az *Evangeliumi Protestáns Lap* írásait boncolgatta. Lovász Krisztián, a DRHE doktorandusza ifj. Révész Imre püspökké választásának belső harcait láttatta, csak nemrég kutatható vált források alapján. Végül Nagyné Nádas Erika, a pataki gimnázium vallástanára igemagyarázata zárja ezt a részt a 2Tim 1,7 alapján, a vezető és a tanítvány krisztusi mintáját élénk tárva.

A harmadik, C) szekció *Város történettel* van eljegyezve, minthogy mindegyik írás egy-egy város dokumentumai alapján szólt a református egyház és iskola történeti világáról. Sipos Gábor, az ERE nyugalmazott levéltárosa a pataki háttérű gyulafehérvári kollégium Marosvásárhelyre költözéséről írt. Őze Sándor, a PPKE egyetemi tanára Szentes városának mozgalmas életét mutatta be a 17–18. század fordulóján. Baráth Béla Levente, a DRHE rektora a pataki egyházközség 18–19. századi egyház fegyelmezési jelenségeiről hozott egy csokorra valót. Kónya Annamária, az Eperjesi Egyetem történésze a helyi református gyülekezet 19. századi újjászületéséről írt. Végül pedig Biró László, a pataki presbiterképzésen végzett tanítvány szólt elismeréssel a Dénes tanár úrtól a kihelyezett kurzuson kapott személyes üzenetről.

Az első kötet záró részét adó D) szekció a *Nemzetközi kapcsolattörténet* a protestantizmus színes európai látképét transzatlanti és kaukázusi párhuzamokkal is ékesíti. Petrőczy Éva, a Károli Egyetem nyugalmazott tanára angol példát hozott, két 17. századi költő és tudós arcképét megrajzolva. Bujtás László Zsigmond, a szegedi Inscriptiones Album Amicorum munkacsoport tagja a gályarabság hollandiai adatai közül azonosított be a protestáns gályarabok hírét vivő 17. századi kiadványok szerkesztői közül egy testvérpárt, s adatolta háttérszövegeiket és azok forrásait. Nagy Kornél, armenológus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa egy erdélyi örmény unitus szerzetes-misszionárius erdélyi kötődéseit járta körül óriás mennyiségű kéziratot forrást felvonultatva. Kurucz György, a Károli Egyetem rektorhelyettese a göttingeni egyetem magyar tudományos kapcsolatairól szólt, s közölt ehhez több levelet. Gaál-Szabó Péter, a DRHE oktatója, az Interkulturális Tanulmányok Kutatóintézet vezetője az afroamerikai felszabadítás-teológia markáns képviselőjének, J. H. Cone-nak az ököteológiai arculatáról írt. Pusztai Gábor, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének vezetője Tüski István életútját s kiemelten is az ő hollandiai recepcióját tárja az olvasók elé. A szekciót Lakatos Nella, a Nagybányai Egyházmegye Presbiteri Szövetsége elnökének köszöntői szavai zárják. Végül a kötet szerzőinek affiliációja olvasható.

A második kötet az E) szekcióval indul, *Vallás- és egyháztörténet* címet kapott. Ebben az időrendet szem előtt tartva elsőként kapott helyet Lévai Attilának, a Selye János Egyetem tanárának a magyarok ősvallásáról szóló kutatástörténeti áttekintése. Ezt követi Csukás Gergelynek, a Zürichi Egyetemen doktorált egyháztörténésznek, s a Zwingli 500 nevű nemzetközi konferencia egyik szervezőjének a hiánypótló áttekintése Zwingli nemzetközi és magyar recepciójáról. Csepregi Zoltán, az Evangélikus Hittudományi Egyetem rektora az 1717-es reformáció-jubileum zömmel dunántúli evangélikus megszólaltatóiról fennmaradt hungarica gyűjteményből szemlézett. Fazekas Csaba, a Miskolci Egyetem tanára, az *Egyháztörténeti Szemle* egyik szerkesztője a 19. századi magyar katolikus egyháztörténet-írásnak a reformációt, reformátusságot értékelő 19. századi irányait, nézőpontjait elemzi. Németh Tamás, a Pápai Református Teológiai Akadémia rektora Bibó István egyik utópisztikus írását elemzi annak apósa, Ravasz László egyházképéhez viszonyítva. Török Istvánnal, a pataki Gimnázium legendás vallástanárával készített interjút Szatmári Emília azokról a '80-as évekbeli dél-borsodi önművelő lelkész körökről, melyekben Dienes Dénes is tevékenyen részt vett. Végül Lapis József, az SRTA könyvtárosa adta közre egy áhítati versét Krisztus magányáról, mely ezt a vitákkal terhelt egyháztörténeti témakört egy központ köré vonja.

Az F) szekciót az *Írás- és könyvtörténet* témaköre fogja egybe. Ósz Sándor Előd, az ERE kolozsvári főlevéltárosa egy pataki csemegével kedveskedett az ünnepeltnek, két helyben őrzött antikva bejegyzéseinek és írásainak az elemzésével. Bátoriné Misák Marianna a pataki gyűjtemények lelkész-könyvtárosa az OL által feltárt, pataki fejedelemszöveg, Lorántffy Zsuzsanna leveleit elemezte. Csorba Dávid, az SRTA tanára és a KRE ETKI Reformáció Öröksége Műhely főmunkatársa Gyöngyösi Árva Pál kassai 18. századi lelkészhez kötött pasquillusnak summázta az eddig feltárt variációit. Imre Mihály, a Debreceni Egyetem professor emeritusa két 18. századi tudós sárospataki recepcióját tárta fel azok Patakon őrzött kéziratái és kiadványai alapján. Ferenc Postma, a magyar származású holland teológus, az Amszterdami Egyetemi Könyvtár tiszteletbeli tagja, a SRTA tiszteletbeli tanára, egy 18. századi franekeri albumban azonosított be magyar bejegyzéseket. Hegyi Ádám Alex, a Szegedi Egyetem tanára ismét egy összegző tanulmánnyal jelentkezett, immáron a 18. századi kéziratok könyvek olvasóiról. Ezt a szekciót egy pataki teológus, Halász Teodóra köszöntő írása zárja, mely az ünnepelt egyháztörténeti óráinak személyes hatását összegezte.

A G) szekció az *Adattárak és eszmetörténet* címet kapta, mivel a kutatók itt nem csupán eddig nem ismert, újonnan feltárt és meglehetősen sűrű adatsorokat közöltek, de mindig elővillant ezek mögül egy-egy tudós személyiség arca, vagy egy korszak jellemző eszméi vezérelve. Hubert Gabriella, az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója 16–17. század fordulóján élt és alkotott dunántúli

evangélikus lelkészek írásait a fellelhető források számbavételével vette górcső alá. Oláh Tamás, a sátoraljaújhelyi levéltár vezetője a Rákóczi-szabadságharchoz közzölt egy levelet Kassa kuruc blokádjához. Kolumbán Vilmos József, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet rektora 17–18. századi erdélyi vizitációs jegyzőkönyveknek az oktatási infrastruktúrára és/vagy annak hiányára vonatkozó adatait összegezte. Monok István, az MTA Könyvtár igazgatója és a Tokaj–Hegyalja Egyetem tanára egy 18. századi fáradt adatoló megjegyzésére hivatkozva a könyvjegyzékírás alkotáslelektanáról értekezett. Kovács I. Gábor, az ELTE nyugalmazott tanára a történeti elitkutatás keretében végzett munkái sorában most a 19. századi jobbágy eredetű református egyetemi tanárok életrajzát adta közre. A szekciót Fekete Csabának, a TTREK főkönyvtárosának személyes hangú esszéje zárja, mely a fennmaradt adatok és szóbeliség aránytalanságaira hívja fel a figyelmet, kiemelve azokat a szempontokat, melyek az oralitás megőrző szerepére világítanak rá.

A második kötet utolsó szekciója, a H) az *Életút és kegyességi arculat* nevet kapta, mivel ide biográfiák, személyes életutak elemzéseit kerültek, melyek mögül minduntalan előviláglik a személyiség kegyességi arculata. Homoki Gyula, az SRTA tanára és a KRE doktorandusza a *Vita Danielis Stylitae*-ben mutatta ki a korabeli dogmatikai viták pengeváltásait. Marjovszky Tibor, a DRHE emeritus professzora, a SRTA tiszteletbeli tanára Erasmus önéletrajzait adja közre saját fordításában. Balogh Judit, az EKKE egyetemi tanára egy református székely nemesúr, Béli Pál lelki arcát rajzolta meg. Kónya Péter, az Eperjesi Egyetem rektora egy 18. századi eperjesi evangélikus szubrektor, J. S. Klein életútját követte végig. Szász Lajos, a budafoki református gyülekezet tudós történész-lelkésze Szalay József nagybecskereki lelkész 19. század végi életrajzát közölte, mely egyben rögzítette annak tudományos életútját és kegyességi arcát. Végül Demkó Ferenc a SRKG angoltanára zárja ezt a szekciót: Dienes Dénes egykori ároktői gyülekezetének tagjaként költői ihletettséggel szövegezt a közös emlékekről, s méltatta a gyülekezetben maradandó emléket maga után hagyó lelkipásztort.

A második kötet végén immáron nemcsak szerzői affiliáció olvasható. Elsőként egy, az ünnepelttel készített 2016-os interjú, melyben Dienes tanár úr arról nyilatkozott, hogy milyen egyházképet látott/kapott a lelkészi életútja kezdetétől; hogyan élte meg, hogyan értékeli a szolgálatát; s mit tekint fontosnak továbbadni a teológiai tanárként. Ezt pedig egy képgyűjtemény követi az ünnepelt tanári és lelkészi életpályájának eseményeihez kötve.

A kötet előállítását sok jó ember segítségével tette lehetővé. A kötet szervezését Csorba Dávid és Szatmári Emília, a szövegek lektorálását Csorba Dávid, Mester Gyula, Pálfi Edina és Szatmári Emília végezték. Nagy képanyagból válogathattak a szerkesztők: a digitális képek gyűjtését Asztalos József, Biró László, Mátyás Péter, Milákné Gecse Mariann és Tar Csaba testvérünknek köszönjük! A szö-

vegek közti helyeket Nagy Károly Zsoltnak az alsóvadászi templomról készült fotói díszítik. A szövegek minőségi tördelését Herman Zsuzsanna, a képek applikálását és a borítótervet Asztalos József neve fémjelzi. A tisztelgő írásokat a Tiszáninneri Református Egyházkerület, a Károli Gáspár Református Egyetem és Sárospataki Református Kollégium együttes támogatásával adja közre a *Reformáció Öröksége* nevű egyháztörténeti kiadványsorozat.

Dienes Dénes professzor urat Ézsaiás próféta szavával köszöntjük, aki az Úr Istenhez ekként szólt: „*Uram, te vagy Istenem, magasztallak, dicsérem nevedet! Mivel csodát cselekvél, örök tanácsaid hűség és igazság*” (Ézs 25,1). Dienes Dénes mint lelkes, tanár, professzor, illetve mint számos egyházi és kollégiumi vezetői poszt betöltője gyakran tapasztalhatta, milyen nehéz vitás kérdésekben részrehajlás nélkül, de mindkét felet meghallgatva döntést hozni. Választott igéje is ennek jézusi tanácsát rögzítette: „*legyetek azért okosak, mint a kígyók, és szelídek, mint a galambok*” (Mt 10,16). Aki vele együtt dolgozott, nála kutatott, vagy tőle kért segítséget egy kibogozhatatlannak látszó történeti esemény, forráskutatási helyzet vagy éppen jogi, gazdasági, etikai probléma kapcsán, az elmondhatja, hogy mi mindent kaphatott tőle. Igei útmutatót, egyháztörténeti analógiával fűszerezett magyarázatot, békére intő tanácsot, humoros anekdotával erősített kiegyensúlyozó jellegű útmutatást: gyakran mindezt együtt. Azt hisszük, hogy őrállói szerepében az Istenhez való hűség és az embertársaihoz való könyörület vezette, s mondhatjuk, hogy ennek tanulságait szívünkbe zártuk. És azt reméljük, hogy az Isten a szolgálatában őt köztünk még sokáig erőben és jókedvben élteti, s ezen a biblikus úton vezet!

Sárospatak – Budapest, 2021 őszén

Csorba Dávid

E) Vallás- és egyháztörténet

TUDOMÁNYOS ÁTRENDÉZŐDÉSEK A MAGYAROK EGYKORI VALLÁSÁNAK KUTATÁSTÖRTÉNETÉBEN A 17–19. SZÁZADBAN

*Lévai Attila*¹

BEVEZETÉS

Kevés olyan érdekes és szerteágazó tudományág van a magyarsággal foglalkozó tudományágak közül, mint éppenséggel a magyar ősvalláskutatás. Több évszázada foglalkoztatja tudósainkat e témakör, ami hol külön utakon járt, hol egybekapcsolódott valamelyest a magyar őstörténet kutatásával. E dolgozatban röviden megpróbálok legalább szemelvényeket bemutatni a magyar ősvalláskutatás paradigmaváltásaiból – még ha ezen szemelvények felvonultatása szubjektív szelekció termékei is. Tovább szűkítve a kört, nem viszem el a bemutatásnak fonalát napjainkig, mert terjedelemben és a tudományos ív csak részleges feljázolásában is óriási anyag lenne, ezért a vonatkozó tudománytörténet kezdeti szakaszaira, kutatóira és tanulmányaira fókuszálok csak – a 19. század végével bezárólag. Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló anyag így is óriási, úgy kellett válogatnom, hogy az némileg legalább témához hű legyen. A téma első vázlatánál még gondolkodtam azon, hogy teret adok annak a rendkívül érdekes tematikának, amely a magyar őstörténet-kutatással² kapcsolatos, de be kellett látnom, ez túlságosan elvinne a témától. Ugyanakkor, annyiban szót kell róla ejteni, hogy a magyar ősvalláskutatás kérdésének sarkalatos kiindulási pontja a magyarok őstörténetének vizsgálata, s ez az az irány, ahonnan azt meg szeretnénk közelíteni. Mert sok minden kaphat (és kap is, különösen napjaink néphitkutatásában és vallástudományi vizsgálódásaiban) új színezetet annak megfelelően, hogy pl. melyik őstörténet-kutatást fogadjuk el, vagyis, hogy a magyar nép eredetéről mit hiszünk. Finnugor, sumér, szkíta, ural- altáji, mongol, hun, egyipto-

¹ E tanulmánnyal köszöntöm a magyarhonin protestáns egyháztörténet egyik legnagyobb egyéniségét, Dienes Dénes professzor urat 65. születésnapján, Isten áldását kérve reá és további szolgálataira, munkásságára.

² A hozzáférhető irodalom rendkívül bő, és mindenki megtalálhatja a számára megfelelőt. Ld. László Gyula: *A bonfoglalókról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1974; László Gyula: *Őstörténetünk*, Bp., Tankönyvkiadó, 1981. Ld. még Hofer Tamás munkáit, vagy az újabb kutatások és más megközelítések felől Kiszely István, Bobula Ida műveit. A különféle nézetek sokszínűségét pedig lásd: <http://www.magtudin.org>.

mi, kínai mind-mind megtalálható, akár még egyes esetekben rokonítható is, de számunkra ez most csak annyiban érdekes, amennyiben összefüggésbe tudjuk azokat vonni a vallási elemekkel.³ Az ősvallás kutatás tárgyköre azonban külön utakon is járt, mint tudománykör, így részint elvonatkoztatva az őstörténet kutatásától egy rövid áttekintésre vállalkozom a 17. századtól kezdődően.

A MAGYAR ÓSVALLÁSKUTATÁS KEZDETEI A 17. SZÁZADIG

„A magyarok ősi vallása felett sűrű homály lebeg, erre vonatkozó hagyományaink nagyon hiányosak és megbizhatatlanok. Ha mégis tapogatózni indulunk, óvatosan kell lépnünk s valami biztos alapot keresnünk, mely legalább tájékoztatóul szolgáljon.”⁴ Warga Lajos, református egyháztörténészünk még a 20. század elején is ilyen borúsán látja e kérdéskör taglalását, holott ekkor már elcsitulnak azok a kedélyek is, melyek kb. 30-40 esztendővel korábban élesen rezonáltak a magyar tudományos közéletben a magyarok ősvallásának kutatását tárgyalva. Ugyanis őstörténetünk egyetlen részével sem foglalkoztak annyit, mint ősi hiedelemvilágunkkal és ősvallásunkkal. Vallásunk nyomait megtaláljuk Szent István, Szent László, Könyves Kálmán dekrétumaiban, megismerhetjük belőlük a boszorkányvilágot, a gonoszok körülszántását és a kolompolással való távortartását, az állatok betegségének elűzését vagy például a szerelmi- és termésvarázslatokat.⁵ Némi utalás található e tekintetben Anonymus és Kézai Simon magyarok cselekedeteiről írt munkáiban is – ám ezek ténylegesen csak utalásoknak minősülnek.⁶

A pogány magyarok vallásával foglalkozó szerzők közül I. Mátyás udvari emberét, Bonfinit szokták elsőként említeni a kutatástörténeti áttekintések. Ő a középkori krónikákból merített. Mind a krónikák, mind a humanista történetírás, ha az egyes népek őstörténetével foglalkoztak, előszeretettel figyeltek a valásra. Így kerestek választ arra a korabeli Európában fontos kérdésre, vajon pogány vagy keresztyén volt-e az illető nép, mikor és hogyan történt a megtérítése.

³ Bolyki Tamás: *A magyarok rejtélyes eredete. Őstörténetünk titkai. A magyarság igazi gyökerei*, Bp., Anno, 2008, 4, 11. Bár megjegyzendő, hogy e mű, a kezdeti s egyben idézett reális megalapozottsága után a továbbiakban eléggé elrugaszkodik a tárgytól és a valóságtól is.

⁴ „Ilyen biztos alapnak tekinthetjük, hogy a magyar a turáni nyelvcsaládhoz tartozik”, Warga Lajos: *A keresztyén egyház történelme*, I, Sárospatak, MRE, 1906, 294. Bár megjegyzendő, hogy Warga e tekintetben csak idézi Müller Miksa megállapítását: „E szerint a magyar a turáni nyelvcsaládnak északi főosztályához, ebben a finn osztályhoz és ebben az ugor ághoz tartozik”, *Müller Miksa fölbizásai a nyelvtudományról*, I, Bp., 1874, 416. Ezt erősíti meg Hunfalvy és tanítványait idézve: *A Pallas Nagy Lexikona*, XII, Bp., Pallas, 1896, 137.

⁵ Kiszely István: *A Magyarok őstörténete*, <http://istvandr.kiszely.hu/>, 107.

⁶ Anonymus: *A magyarok cselekedetei*, Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 2004, 90–91.

A 16. században Bornemissza Péter *Ördögi kísértet* címmel írt a Luca-napi dorgálásokról és az óvónevek használatáról. Méliusz Juhász Péter írásaiban a babona és kuruzslás került említésre. Ebben a korban további adatokat gyűjtött még Ilosvai Selymes Péter és Beythe András is. Comenius János a halottlátókról, bűbájosokról, jövendőmondókról írt egy tudósítást, majd őt követte Nadányi János, aki a családi élet hétköznapjaiban felbukkanó babonás szokások körébe enged bepillantást. Apáczai Csere János már aprólékosabb kutatást végzett, melyben a néphit különféle berkeit mutatja be az „Enciklopédiájában”. Ebben a művében leírta többek közt azt is, hogy miként kerülte meg az újszülött csecsemővel az édesanya a templomi vagy házi oltárt, miként és mi okból törölték meg a gyermekek szemét és száját, de műve tartalmazza a különféle mágiákat, varázslatokat, babonákat és természetjósági szokásokat is.

A MAGYAR ŐSVALLÁSKUTATÁS A 17. SZÁZADBAN

Az áttörés a magyarok ősvalláskutatása kérdéskörében a 17. században kezdődik, egy olyan ember részéről, aki reformátusságunk szempontjából elsődlegesen mint gályarab ismert: Otrókoci Fóris Ferenc (1648–1718). 1674-ben idézték a pozsonyi bíróság elé, 1676 elején szabadult a gályáról. Ez után Svájcban, Németországban, Angliában és Németalföldön járt. Két év múlva tért haza, ám 1690-től ismét huzamosabb időt töltött külföldön, ekkor jutott a protestáns és katolikus egyházak megbékítésének iréneus gondolatára. 1693-ban e célból tért haza, majd e terv eredménytelenségét belátva a következő évben katolizált.

Az ő műve az 1693-ban Franekerben két kötetben kiadott történelmi áttekintés: *Origines Hungaricae* (ez már felekezeti egyesítő korszakából származik). Noha ezt a munkát szinte mindig megemlítik, amikor a magyar őstörténet és etimologizálás zsidó–magyar, vagy éppen dák–szláv–magyar (!) összevetéseit tárgyalják, a szerző életművét modern (még kevésbé folklorisztikai) szempontból eddig nem vizsgálták. Azt szokás említeni, hogy munkája végül is nem vallástörténeti, hanem filológiai, ahol azonban a vallási terminológia is előfordul. Sokfelé tett külföldi tanulmányútjai okán nehéz megfelelő választ találni a kérdésre: honnan is vette a magyar őstörténetre vonatkozó elképzeléseit? Érdemes lenne e témakört külön vizsgálni. Ám most csak annak a megállapítására kell szorítkoznunk, hogy Otrókoci Fóris nem foglalkozik sem a magyar ősvallással, sem a magyar mitológiával. Az előbbihez igen jó bizonyítékunk van: 1706-ban Nagyszombatban megjelent értekezése: *Antiqua Hungarorum religio vere christiana et catholica*. E cím és a benne tükröződő felfogás két szempontból is fontos: egyrészt az „antiqua religio” itt már a kereszténység, mégpedig a reformáció előtti katoli-

cizmus, másrészt az „antiqua” itt nem valami ősvallást, hanem a más forrásokból ismert történelmi kor vallását jelenti. Valószínű, hogy a sokoldalúan művelt Otrókocsi Főrís töprengett a megkeresztelkedés előtti magyar világ hitéletéről is, csakhogy ezzel nem foglalkozott, így nem ő a kezdeményezője a magyarság ősvallás-kutatásának.⁷

AZ ŐSVALLÁSKUTATÁS A 18–19. SZÁZADBAN

Commentatio de religione veterum Hungarorum (Értekezés a régi magyarok vallásáról) címmel Cornides Dániel 1785-ben göttingeni egyetemi jegyzetet adott ki. Ő Pozsonyban Bél Mátyás tanítványa volt, majd az erlangeni egyetemen tanult, végül II. József nevezte ki a pesti egyetemre a diplomatika és heraldika tanárának. Cornides a Göttingeni Tudós Társaságban 1785-ben tartott székfoglalója tárgyául választotta a régi magyarok vallását, ami halála után, 1791-ben jelent meg nyomtatásban Bécsben. A mindössze 41 oldalnyi előadás a perzsa párhuzamot helyezte előtérbe, s valójában az akkor korszerű kutatási elvek alapján dolgozott. Ezzel a tanulmánnyal indult meg az ősvallásunk elmélyültebb kutatása. A régi adatainkhoz a perzsa vallásban keres párhuzamokat, és a magyarok szkíta-hun eredetét vallja. A magyarok ősvallását a kereszténység mintájára képzelel el, a legfelsőbb istenséggel és az isteni hatalmak alsóbb szintű jelenségeivel. Állítását konkrétan a fehér ló áldozatra alapozta, mely a perzsák körében is elterjedt rituális vallási szokás volt. Mindezek mellett alaposan tanulmányozta Julianus barát tapasztalatait, és több alkalommal idézi őt. Ezek szerint Julianus egyik ránk maradt gondolata a következőképpen hangzott: „Semmi kétségem nincs afelől, hogy a magyarok csak egy Istent imádtak...”. Értekezésében azon munkálkodott, hogy bebizonyítsa a magyarok szentháromság hitét is. Elmondhatjuk róla, hogy forrásaiban szinte minden alkalommal széles körű nyugati párhuzamokat hozott, melyek alapján a vérszerződés kutatásaiban is jó nyomot követett. Alapvetően az Árpád-kori emlékek kötötték le a figyelmét, s a honfoglalás kori forrásokra hiatalozott. Ő az első, aki a mitológia szót elhagyva, már ősmagyar vallásról beszél.

Horváth János (1769–1835) keszthelyi apátplébános *A Régi Magyaroknak vallásbéli s Erkölcsi Állapotyokról* (1817) című tanulmányában Cornides követőjének mutatkozik. Míg azonban példája a régi keresztény Európának a pogányság iránt általában megnyilatkozó érdeklődésétől hajtva írta meg dolgozatát, nála a hagyományos tudósi feladvány romantikus töltéssel egészen új tartalmat nyert. A régi dicsőség kora jobb megismerésének vágya és egy esetlegesen felekezeteken fő-

⁷ Voigt Vilmos: *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*, Bp., Timp Kiadó, 2006, 285.

lülemelkedő magyar nemzeti vallás alapjainak megtalálása ösztönözte. Végül el-sők között volt, aki finnugor párhuzamokkal is számolt, s ő figyelt fel először a szibériai párhuzamokra. Felfigyelt a táltos szerepére, a házassági szokásokra, a temetési szertartásokra, de mivel ebben a korban az ismeretek még elég szórva-nyosak, tételei inkább csak az egészséges érdeklődést mutatják. Hogy e lelkes munka mennyiben tekinthető egyenesen Cornides folytatásának, nem tudjuk, ám az biztos, hogy a sokezer kötetes könyvtárral rendelkező apát ezt az inspira-tív művet jól ismerte. Az ő szándéka azonban nem is vallástörténet, hanem egy-háztörténet megírása volt, dolgozatát egy nagyobb mű mutatványának jelezte („A’ Magyar Anyaszentegyház’ Történeteinek Próbájából”).⁸

Horváth után (és párhuzamosan korban mellette is egyben) Ipolyi Arnoldot idézve a következőképpen lehetne összefoglalni a 19. sz. első felének ősvallás-kutatással foglalkozó eseményeit, szerzőit és tanulmányaikat:

Megemlítendő Bodor Lajos: Magyar pogány hitregék c. munkája is, hol egy po-gány korunkra költött dráma előtt, a nemzet eredete és ősvallására nézve úgy látszik tájékozni kívánván magát s olvasóit is adott értekezésében...Régibb hálá-datlanabb téren járnak ismét e mellett mások, mint újabban Kis Bálint⁹: Magyar Régiségek és Bizoni Károly: Magyarok ázsiai emléke terjedelmes műveikkel, melyekben héber, perzsa, st. azt is kritikátlanul adott szógyök-elemzés és hason-lítás, meg az őszövétségi történet s némely conclusiókból vett adatok által vélték az egész ősvallás magyar kort és vallást előadatni, az utóbbi helyébe elbeszélve a per-zsa mágusi tan cikkelyeit is. (...) Felemlíthető még végre tárgyunkra nézve az is, mit Toldy: A magyarok kereszténység előtti állapotából (...) irt, amennyire itt az ősvallást érinté, s különösen nemzetünk pogány korábbi elkölcsi életét tárgyalá (...) e tekintetben ő volt egyike ősvallásunk emlékeink hagyományos szelleme leg-első felismerői és legbensőbb méltánylóinak.¹⁰

Legalább pár mondat erejéig meg kell állnunk a 19. századi finnugor mitoló-giakutatás magyar párhuzamainál is. Ezekről kitűnő ismertetést irt Hunfalvy Pál *A vogul föld és népe* című művében. Hunfalvy lényegében Reguly Antal (1818–58)

⁸ Voigt Vilmos: A magyar ősvallás fogalma, in Kovács László–Paládi Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*, Bp., Balassi, 1997, 301–308. Horváth művének szemelvényei megtalálha-tók: Diószegi Vilmos (szerk.): *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből*, Bp., Gondolat, 1971, 36–66.

⁹ Voigt: *A vallás megnyilvánulásai*, 214; Dömötör Tekla (szerk.): *Magyar Néprajz*, VII. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Bp., Akad., 1990, 503. Kiss Bálint szentesi református esperes (1772–1853) *Magyar régiségek* (Pest, 1839) című könyvében elődeit meghaladóan „legszilajabban csa-pongó a délibábos nyelvészkedés” (Katona Lajos), de akad egy fontos újdonság is. Először ő talál rá az ősvallás-kutatás lehetséges forrásai között az élő néphagyományra.

¹⁰ Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*, Pest, Heckenast, 33–34.

hagyatékát dolgozta fel. Reguly volt az első magyar kutató, aki felkereste az obi-ugorokat, és vogul valamint osztják hősénekeket, mítoszokat, hitregéket írt le 1842-ben.¹¹

Az ezt követő kutatásokat leginkább a Kisfaludy Társaság pályázati hirdetménye határozta meg.¹² Erre Kállay Ferencz *A pogány magyarok vallása* címmel készítette el pályamunkáját, és elnyerte az első díjat. Ebben a tanulmányban kap először nagy szerepet az ázsiai népek sámánizmusa, mert a szerző ennek mintájára képzelte el „ősvallásunkat”. Nagyon komoly összehasonlító anyag állt rendelkezésére, hiszen alaposan megvizsgálhatta a mongol, török, finnugor, mandzsú és tunguz népek vallási szokásait. Hatalmas munkásságába azonban hiba csúszik akkor, amikor – mint oly sokan innentől kezdve – enged az akkor már egyre erőteljesebben és egyre hangosabban jelentkező finnugor irányzat nyomásának, s alapkoncepcióját a sámán személye köré fonja. Ugyanakkor ő is elfogadja a perzsa–magyar elemzést Cornides Dániel disszertációja alapján. A pályázat felhívásának értelmében a teljességre törekedett, az élet minden vonatkozásában kereste a vallási emlékeket. A szabadságharc miatt munkája nem jelenhetett meg, utóbb pedig majdnem elfelejtették a kortársak az idős Kállayt, aki nem

¹¹ Hoppál Mihály (szerk.): *A Tejút fia. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*, Bp., Európa, 1980, 11.

¹² „Mi lehetett a régi bel- s külföldi krónikákból s egyéb emlékekből, valamint hagyományokból, némely fennmaradt babonás erkölcsökből, s végre a nyelvben található nyomokból, a pogány magyarok vallási hitéről, és szertartásairól bizonyosat vagy hihetőt levonni? A legfőbb lény neve Isten, mely régi népek mitológiájával mutat érintkezéseket, mi ennek eredete, jelentése? Honnan származhatott maiglan a néphitben fennlévő magyarok istene kitétel? Voltak-e elődeinknek több isteneik, vagy felsőbb lények, név szerint mikor, mely eredetű és jelentésű fogalmak az Úr, Őr, Ördög, Erény, Manó, Óriás, Boszorkány, Fene, Garabonciás, Lidérc stb. S mily viszonyban gondoltattak ezek a legfőbb lényel? Milyen volt a vallás viszony a természethez, annak úgynevezett elemeihez, s bizonyos tüneményeihez? Az Ég szó nem vonatkozik-e a Nap tiszteletére? Voltak-e, s mily szent, vagy csodás állataik? Mi vala hitök a világ eredetéről és leendő végéről, különösen a lélek szabadságáról s halálton túli állapotáról? Volt-e, s miféle összeköttetésben a vallás a fejedelemséggel, vagy vezérséggel? Kik voltak a táltosok, jósok, bűbájosok, képeztek-e kasztot, s ha igen, milyen hatalommal? Voltak-e, s mely vallási szertartásaik, helyeik, áldozataik, imáik, énekeik, ünnepeik, szent jeleik, vagy bálványaik, írásuk (rovásuk, rúnák) s a vallással összefüggőleg némi csírái a művészetnek? Mit tudhatni az esküvés, áldozás, házasság, lakomák, harcok és temetkezés körüli vallásos szokásaikról? Mit különösen a tor, ravatal, kunhalmok és halottak tisztelete (gyász) körül? Mit jelent hihetőleg a „lapides” Szent Lászlónak a régi magyar vallás elnyomását tárgyaló törvényében? Van-e nyoma a régi magyar vallásban egy isteni kardnak, milyenek nem csak más idegen harcos népeknél, például a szittyáknál és hunoknál is van nyoma? S van-e ezzel némi összeköttetésben a harcra szólító kard körülhordozásának magyar szokása? Maradtak-e fenn, s mely nyomai a régi hitnek, népünk babonás nézetei- és szokásaiban? Végre, állt-e eleink régi vallása valamilyen, s mily viszonyban a hellén mitológiával, a párszizmussal, a manicheizmussal, úgy a szkíták és hunok vallásával, s másfelől mit lehet annak felfedésére annak tatár, finn, sőt szláv, talán német népek mitológiájából is előhozni? (...)”. Diószegi: *Az ősi magyar hitvilág*, 68–69.

érte meg, hogy kiadták a könyvét: *A pogány magyarok vallása* (Pest, 1861).¹³ Ám hiába képviselte tudományos igénnyel az összehasonlító módszert, nemcsak a finnugor, hanem néhány török néppel kapcsolatban is, művéről alig vettek tudomást, mert ekkor már az asztalon feküdt Ipolyi Arnold (1823–1886) sokkal részletesebb, frissebb, nagyobb tehetséggel megírt *Magyar Mythológiája*, sőt vitatkoztak is róla.

Ipolyi Arnold példaképe a német Grimmék mitológiája volt. Terve „a magyar mitológia összes nyomainak összegyűjtése vizsgálata és ennek összefüggő előállítás és jellemezése” volt. Ipolyi Arnold kétkötetes, hatalmas munkájában a társaság által megfogalmazott kérdések nagyban kiteljesednek. Ő az első, aki nem csak a hagyományokra, fennmaradt írásos forrásokra támaszkodik, hanem a nép köréből is információkat merít. Munkáját huszonhárom éves teológusként kezdi írni, történeti adatokra épít, melyeket ötvöz a néphagyományokkal. Tanulmányának gazdagságáról tanúskodnak a következő fejezetcímek: Isten – istenek, szellemek, manó, fene, nyavalya, guta, ördög, tündérek, víz, tűz, föld, ég, állatok, növények, égitestek, világ, boszorkány, papok stb. Fontos megjegyezni, hogy Ipolyi az első, aki már nem csak történeti és történelmi forrásokra hagyatkozik, hanem folklorisztikus szemszögből is vizsgálja a magyar hitvilág berkeit. A népdalok mellett ő az első, aki a népmesék, regék és mondák szereplőit is a magyar hitvilág fényében mutatja be. Az imént említett fejezetekben a finn viszonyok mellett az eurázsiai kapcsolatokat is vizsgálat alá vette. Különös érdeklődéssel figyelte a mesékben található ősvallási maradványokat. Korának egyik legátfogóbb műve volt, ma is rendkívül jó kiindulási alap és támpont vizsgálódásainkhoz. Egyik kései méltatója azt írta róla, hogy ő volt „aki megvetette az összehasonlító folklórnak az alapját”. Munkáját ugyancsak a Kisfaludy Társaság pályázati felhívására készítette.

Az említett pályázat szokatlanul nagyszámú (hét) résztvevője tükrözi, milyen fontosnak ítélte a tudós és irodalmi közvélemény az ősvallás-rekonstrukciót. A magyar művelődés története legkorábbi fokainak egyikéről volt szó. A hosszadalmas kiírás aggályos aprólékossággal részletezi, miről szeretnének olvasni a bírálóbizottság tagjai. Közben szinte teljesen összefoglalja a korábbi kutatások gondolatfelvetéseit és kérdéseit. A felszentelés előtt álló római katolikus kispap, Ipolyi, meg is riad tőle. Érdeklí a téma, de nem mer pályázni, mert nincs elég anyaga, sem ideje a gyűjtéshez. Első önálló plébániáján, a Pozsony vármegyei Zohoron lát neki a nagy feladatnak, hogy nyolcévi megfeszített munka után, 1854-ben megjelentesse a *Magyar Mythológiát*. Ipolyi Arnoldot műve felépítésénél

¹³ Uő: *A pogány magyarok hitvilága*, Bp., Akad., 1967, 6.

tehát kötötte a pályázati kiírás.¹⁴ Hogy feladatát sikeresen elvégezze, áttanulmányozta a rendelkezésére álló összes magyarországi történeti forrást, a teljes kortárs külföldi szakirodalmat, ezenkívül a magyar nyelvterület egy jelentős részén néphitgyűjtést kezdeményezett, és maga is gyűjtött. *Mythológiájában* az 1850-es évek magyar néphitének szinte teljes leírását adja, és a mai kutató számára nem utolsósorban éppen ez jelenti könyve értékét. Ragyogó intuícióval leír egy sor olyan jelenséget is, amelyre a nemzetközi szaktudománynak még kifejezése sem volt, például a személytelen varázserőt, a totemizmust, a szakrális fejedelemséget stb. Természetesen összehasonlító munkája nem csupán az etimológia terén bizonytalan, hanem – miután a magyarság őstörténete akkor sem, és teljes egészében ma sem tisztázott – sok más szempontból is.

Könyvét az *Isten* szóval és fogalommal kezdte, melynek etimológiája a mai napig sem tisztázott. Szólt az ún. „magyarok istenéről”, akit a honfoglaló magyarok főistenének tart. A következőkben az ördögről és a szellemlényekről, démonokról ír. Azzal nem érthetünk ma egyet, hogy a nemzetközi epikus mesemotívumokat is néphitforrásként használja fel. Részleteiben viszont meglepően éleslátó. Neki is feltűnik, hangsúlyozza, hogy vámpírt nem ismert a magyar néphit, helyesen látja az óriások, törpék szerepét a magyar nép hiedelmeiben. Pontosan leírja a lidércbe vetett hit összes variánsát, stb. Nehéz dolga volt, amikor például a magyar nép természetéhez való viszonyáról, a magyarok bálványairól, világképéről írt. Ipolyi feltételezte azt is, hogy a magyarok ismerték a lélek-vándorlás fogalmát – bár erre bizonyítékunk nincs. A boszorkányhitről szóló részben első ízben tárgyalja a magyarországi boszorkánypereket, éppúgy, mint a 19. századi magyar boszorkányhitet.¹⁵

Már a megjelenés utáni évben súlyos bírálat érte a *Magyar Mythológiát*. Csengery Antal (1822–1880) akadémiai székfoglalója kritikai tárgyául választotta Ipolyi könyvét. Megemlítendő, hogy Csengery sokirányú működésében csupán epizód volt az összehasonlító vallástörténet. Ipolyi művét a következő kritikákkal illeti:

- a) kellő előmunkálatok híján elhamarkodottnak ítélte a megírást,
- b) hibásnak nevezte az ősmonoteizmus-elképzelést,
- c) a forráskritika gyarlóságát vetette a szerző szemére.

A mű és megtámadtatása sokat foglalkoztatta az utókort. Túlzás nélkül mondható, hogy nincs a magyar néprajz történetében még egy olyan ütközés, amelynek akkora irodalma támadt, mint az Ipolyi–Csengery-vitának. A történeti irodalomban hosszú ideig tartotta magát az a vélemény, hogy Ipolyi Arnoldot elkedvetlenítette Csengery Antal bírálata, ezért elfordult a folklórtól, sőt egy időre

¹⁴ Dömötör: *Magyar Néprajz*, VII, 504.

¹⁵ Ua.

a tudománytól is.¹⁶ Bizonyos jelek valóban erre mutattak, de mellőzést nem szenvedett, mert a *Magyar Mythológiát* kitüntették Marczibányi-jutalommal, őt pedig az Akadémia tagjai közé választotta. Inkább az történt, hogy maga a mű hamarosan elveszítette időszerűségét, ahogy már a megjelenéskor is más világ vette körül, mint 1846-ban a fogantatásakor. Ipolyi érezte ezt, ha le nem is írta. Az 1860-as évek elejéig még kikerült a tolla alól néhány kisebb folklorisztikai írás, aztán figyelme a művészettörténet és a történetírás felé fordult.

A művelődéstörténeti tárgyakkal foglalkozó, időközben az egyházi ranglétrán magasra jutó Ipolyi indíttatásában így még romantikus történetkutató program örököséként dolgozott, de amit csinált, és ahogyan csinálta, az már a pozitivisták történetírás lapjaira tartozik. Későbbi művei között egy sem akad hasonlóan nagyszabású, részletkérdésekben gazdag tartalmú munka. Lehet, hogy mindebben része volt a fiatalkori kudarcnak, ám ez a fordulat valószínűleg mindenképpen bekövetkezett volna a nagy műveltségű, törekvő tudós életében. Később Gyulai Pál megismételte az elmarasztaló véleményt, mégis az évtizedek múlásával Ipolyi művének értéke mindinkább nőtt. Forrásértéke emelkedett meg, ahogyan Tolnai Vilmos 1923-ban, a szerző születésének százéves évfordulóján megfogalmazta, voltaképpen fölfedezte a magyar folklórt. Az egykori vita újraértékelői, akik többé-kevésbé Csengery igazát is hangsúlyozták, például az Ipolyit finnugrisztikai mulasztásáért enyhén megrovó Diószegi Vilmos, de mindnyájan elismerték, amit Csengery nem tudott vagy nem akart észrevenni: a *Magyar Mythologia* anyagának gazdagságát.¹⁷

Kálmány Lajos szintén foglalkozott az ősi magyar vallással. Ő az első, aki konkrétan kiemelte a régi vallás egyik alapvető karakterét a Boldogasszony személyében, magáról a Boldogasszonyról írott művében. A magyar Boldogasszony ma is egyik alappillére a Magyar Katolikus Egyháznak, hiszen egy az egyben átvette. Hozzá kapcsolódik többek közt Katona Lajos is, aki e tematika kutatásában a korszak egyik legmeghatározóbb szereplője. Teológiai, filológusi képzettsége, nagy anyagismerete, ugyanakkor szkepticizmusa, pozitívizmusa egyaránt arra indították, hogy összegezze elődei munkásságát, egyben ki is jelölje a következő nemzedékek programját. Mint a később földrajz-történetinek nevezett módszer egyik elődje, a variánsok gondos, nemzetközi analízisének híve volt. Maga ugyan nem volt finnugrista, ilyen vonatkozásban azonban legalábbis

¹⁶ „Ipolyi Arnold Csengery Antal komoly kritikájára művét kivonta a forgalomból s az elérhető példányokat megsemmisíttette.” Ld. Szimonidesz Lajos: *A világ vallásai. Primitív és kultúrvallások, iszlám és buddhizmus, zsidóság és kereszténység*, Bp., Könyvértékesítő vállalat, 1988, 266. Bár megjegyzem, hogy a mű értékelésére vonatkozó; ennyire erős, és megítélésem szerint téves következtetéssel Szimonidesz utalásán kívül nem találkoztam.

¹⁷ Vö. a vonatkozó Ipolyi–Csengery vita bő leírását ld. Voigt: *A vallás megnyilvánulásai*, 216–231.

tájékozott volt. Fiatalkori dolgozata után maga csak egy-egy néphit- és népszokás-témát dolgozott fel (ezek közül témánk szempontjából a legfontosabb a „kedd asszonyáról” szóló értekezés, amelyben Ipolyi, Kandra és Kálmány Lajos következtetéseit, többek között a „Boldogasszony” egy fontos vonásáról, cáfolja, illetve ad erre más, középkori liturgiai és egyházi magyarázatot).

Itt (és más írásában is) voltaképpen rejtett mondanivaló is van: amiről nem ír, az szerinte nincs, vagy nem érdemes foglalkozni a dologgal (a fenti esetben ilyen a Boldogasszony ősvallási eredeztetése, „istenasszony”-nak emelése). Ezt Katona nem deklarálja, az értelmes olvasóra bízva a következtetést. Ugyanez a megoldás jellemzi 1896-os, a millennium évében közreadott tanulmányát, *Mythológiai irányok és módszerek* is. Ebben ugyanis a görög mítosz és mitológia nagyívű bemutatása olvasható, majd a probléma vallástörténeti taglalása, melynek végén Wilhelm Mannhardt, E.B. Tylor, Andrew Lang és az angol antropológia klaszszikusainak munkásságára utal, említi az animizmust, evolucionista nép- és vallástörténeti képet nyújt – csak éppen a „magyar mitológia” vagy „ősvallás” szavak nem fordulnak elő. Ezeket meg sem említi.¹⁸

Eme generációkat követően a magyar ősvallás-kutatásában is egyre jobban megerősödni látszott a finnugor elmélet. 1855 után mitológia-kutatásunk komolyabb ágazatában a finnugor mitológia vált uralkodó irányvá. Nemcsak nyelvészeink ilyen tanulmányait sorolhatjuk ide, hanem kifejezetten „mitológia”-kutatásokat is. Ok nélkül kezdik ezen a téren keresni vallásunkat, eredetünket, hosszú leírásokat kap a sámánhit és a sámán személye, amely létezett ugyan, de soha nem volt jelen azokon a területeken, ahol őseinkkel kapcsolatos népek éltek. E kérdéskör egyik fontos műve, s itt kell még megemlíteni egy ugyancsak – megglátásom szerint – megkerülhetetlen alapművet, Kandra Kabos *Magyar Mythológiáját*, mely pár évtizeddel Ipolyi műve után jelent meg, a 19. század végén. Ez a mű egyértelműen a finnugor rokonítást¹⁹ veszi alapul, amiért későbbiekben talán sokan el is utasították, mégis nagyon sok hasznos adattal szolgál számunkra.

¹⁸ Uo., 237–242.

¹⁹ „Mitológiánk alapvető szentírásául a finn Kalevalát fogadtam el, mint amely néphagyománytörredékeinkkel egykorú, s emellett tisztább is, vegyületlenebb is. Azt hiszem, hogy még egyszer mitológiát írva, Ipolyi sem tenne másként, avagy ha ezt tette volna, nem annyi sok kifogásolnivalóra talált volna benne a kritika.” Kandra Kabos: *Magyar Mythológia*, Eger, Beznák, 1897, 23.

PRIMÉR FORRÁS

- ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei*; Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*, Bp., Osiris, 2004 (Milleniumi Magyar Történelem).
IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia*, Pest, Heckenast, 1854.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Pallas Nagy Lexikona*, XII, Bp., Pallas, 1896,
BOLYKI Tamás: *A magyarok rejtélyes eredete. Őstörténetünk titkai. A magyarság igazi gyökerei*, Bp., Anno, 2008.
DIÓSZEGI Vilmos: *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből*, Bp., Gondolat, 1971.
DIÓSZEGI Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága*, Bp., Akad., 1967.
DÖMÖTÖR Tekla (szerk.): *Magyar Néprajz*, VII. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Bp., Akad., 1990.
DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelmvilága*, Bp., Corvina, 1982.
FODOR István: Az ősi magyar vallásról, in Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas, Őstörténet, vallás és népbagyomány*, I, Bp., Molnár, 2005, 11–34.
HOPPÁL Mihály (szerk.): *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*, Bp., Európa, 1980.
KÁLLAY Ferencz: *A pogány magyarok vallása*, Pest, 1861.
KANDRA Kabos: *Magyar Mythologia*, Eger: Beznák, 1897.
KISS Bálint, *Magyar régiségek*, Pest, 1839.
KISZELY István: *A Magyarok őstörténete*, <http://istvandr.kiszely.hu/>.
KODOLÁNYI János, ifj.: *A finnugor őshaza nyomában*, Bp., Gondolat, 1973.
LÁSZLÓ Gyula: *A bonfoglalókról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1974.
LÁSZLÓ Gyula: *Őstörténetünk*, Bp., Tankönyvkiadó, 1981.
ORTUTAY Gyula: Hitvilág, in: *Uő: Magyar Folklor*, Bp., Tankönyvkiadó, 1989, 413–441.
PÓCS Éva: A magyar ősvallás, in Bellinger, J. Gerhard: *Nagy valláskelelem*, Bp., Akad., 1993, 286–290.
PÓCS Éva: A magyar mitológia és Európa, in Kovács László–Paládi Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*, Bp., Balassi, 1997, 309–322.
RÓHEIM Géza: *Magyar néphit és népszokások*, Szeged, Universum, 1990.
SZIMONIDESZ Lajos: *A világ vallásai. Primitív és kulturvallások, iszlám és buddhizmus, zsidóság és kereszténység*, Bp., Könyvértékesítő vállalat, 1988.
VOIGT Vilmos: *Világnak kezdetétől fogva. Történeti folklórisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2005.
VOIGT Vilmos: *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*, Bp., Timp, 2006.
VOIGT Vilmos: A magyar ősvallás fogalma, in Kovács László–Paládi Kovács Attila (szerk.): *Honfoglalás és néprajz*, Bp., Balassi, 1997, 301–308.
WARGA Lajos: *A keresztényen egyház történelme*, I, Sárospatak, MRE, 1906.

ABSTRACT

Attila Lévai: *Scientific Restructuring of the Research History of the Ancient Religion of the Hungarians between the 17th and 19th Century*

Research into the ancient religion of the people of Hungary (the Magyars) has taken a couple of U-turns in the course of the last 300 years. From the 17th century up to the present day, researchers as well as enthusiasts of the topic have chosen to base their own tenets on ideas other than the doctrines acknowledged beforehand. They have come to new conclusions and shown new paths in this field. This has led the research of the ancient religion of the Magyars towards new horizons, oftentimes alongside prehistory research, other times independent of it, over the last few centuries. This presentation aims to shed some light on these paradigm shifts from a historical point of view, especially between the 17th and 19th century.

Keywords: Hungarians, the ancient religion, paradigm shifts, views, ancient history

HULDRYCH ZWINGLI 500 ÉVES REFORMÁCIÓJA: FORRÁSOK, ÉRTÉKELÉSEK, HATÁSOK^{1*}

Csukás Gergely

A nagy 500 éves reformáció megünneplését 2017-ben Svájcban bár megünneptették, de nem azzal az erőfeszítéssel és hangsúllyal, mint Németországban. Egyrészt természetesen a lutheri reformációnak Svájcban más a szerepe és tekintélye mint Németországban, másrészt itt az egyháznak és az államnak egymáshoz való viszonya sokkal összetettebb és bonyolultabb. Mivel a svájci konföderáció – mint államforma – egész más jelenséggént létezett, mint a német hercegségek, így a svájci reformáció is más utakat járt be, mint a lutheri reformáció Németországban. A svájci kantonok² »demokratikus« mivoltuknál fogva saját maguk döntöttek a reformáció bevezetése mellett. Nem felülről – azaz a hercegek, grófok, királyok vezették be a reformációt –,³ hanem alulról szerveződő módon zajlottak le ezek az események. Mégsem népi felkelésről lehet itt szó, hiszen erős hatalommal bírtak a városi tanácsok, akik a köznép akarata ellenében is véghez vitték terveiket,⁴ szükség esetén a reformációt. De a városlakó népesség a választások alapján a tanácsban képviseltette magát.⁵ Helyesebb a megfogalmazás tehát akként, hogy Svájcban nem létezett egy »svájci reformáció«, hiszen minden kantonban más-más megnyilvánulása és kivitelezése volt a reformációnak és minden helyen teológiai, vallási, egyházi, politikai, társadalmi,

^{1*} Ez a tanulmány a Sárospataki Református Teológiai Akadémia »Kollégiumi Esték« nevű alkalmán 2019. március 6-án »Zwingli 500 éves reformációja: források, értékelések, hatások« címen tartott előadás kibővített változata. Ezúton szeretném megköszönni Csorba Dávidnak a meghívást és a cikk lektorálását.

² Vagyis forrásnyelven »Orte« (= »helyek«).

³ Az irodalomban »Fürstenreformation«-ról (pl. Szászföldön) vagy »Königsreformation«-ról (Skandinávia) van szó. Ld. a különböző típusú reformációkat Európában: Michael Welker–Michael Beintker–Albert de Lange (hrsg.): *Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2016.

⁴ Martin Sallmann: *Die Reformation in Bern*, in Amy Nelson Burnett–Emidio Campi (hrsg.), *Die schweizerische Reformation. Ein Handbuch*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2017, 135–178, itt 159–160.

⁵ Ezért is az irodalomban »Städtereformation«-ról (Bernd Möller) vagy helyesebben »Ratsreformation«-ról van szó.

jogi árnyalatokat kell figyelembe venni, ha a »svájci reformációról« egy helyes következtetést akarunk levonni. Ez persze az irodalomban mind közismert tény, de ennek konkrét kihatása van a svájci kantonális egyházakban a reformáció emlékkulturájára. Mivel a svájci reformáció Zürichben kezdődött,⁶ 2019-ben ünnepelték a reformáció 500.-ik évfordulóját, hiszen Zwingli 1519-ben Zürichben kezdte el reformátori prédikációit. Ennek Bernben vagy Bázelen nincs semmi különleges hatása. Ott csak majd 2028-ban vagy 2029-ben fogják megünnepelni a reformáció 500 éves évfordulóját.

Ennek kapcsán érdemes egy rövid áttekintést nyújtani a svájci reformációról, konkrétan a zürichi reformációról és ezen belül Ulrich Zwingli személyéről. Milyen források állnak rendelkezésre, hogyan értékelik a mai szakirodalomban Zwingli szerepét a svájci reformációban és az egyháztörténelemben, milyen hatások jellemzi Zwingli szerepét és tevékenységét? Ezekre és hasonló kérdésekre akar a következő vázlat válaszolni.⁷

Zwingli élettörténete révén egy-egy lényeges mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Teljes áttekintést ez az írás sem ígérhet, mivel Zwingliről hatalmas szakirodalom áll rendelkezésre, számos témában. A magyar egyháztörténelmi irodalomban közismert tény, hogy Zwinglinek nem volt jelentős és döntő szerepe a magyar reformáció folyamatában. Így hát nem is meglepő, hogy Zwingliről kevesebb tanulmány jelent meg mint Bullinger Henrikről, Kálvin Jánosról vagy akár Melanchthon Fülöpről.⁸ Részint az 500.-ik jubileumi év miatt, részint pedig azért érdemes szólni a jelenségről, mivel a gyakran alábecsült Ulrich Zwingliről a zürichi *Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte* szervezte a 2019. feb-

⁶ Ez a svájci történelemírásban mind a mai napig vitathatatlan. Lásd Emidio Campi: Die Reformation in Zürich, in Burnett–Campi (eds.), *Die schweizerische Reformation*, 71–134.

⁷ E cikk megjelenése idején megjelent egy hasonló cikk Peter Opitztól angol nyelven, viszont ő inkább a zürichi reformációra helyezte a hangsúlyt, és kevésbé Zwinglire. Peter Opitz: Problems and Challenges of the Modern Historiography of the Zwinglian Reformation, *Journal of Early Modern Christianity* 7 (2020/2), 229–246.

⁸ Lásd eddigi áttekintéseket Zwingliről a magyar nyelvű irodalomban: Az 1931-ben Zwingli 400 éves halálának évfordulóján számos beszéd és cikk jelent meg magyar nyelven: Szabó S. József: Zwingli és a magyar reformáció, *Theológiai Szemle* 7(1931), 291–299; Soós Béla: Huldrych Zwingli küzdelmei, *Protestáns Szemle* 40(1931), 661–672; Zoványi Jenő: Zwingli tanfogalmának jellemző vonásai, in Uő: *Képek a kereszténység életéből*, Mezőtúr, Borbély-Nyomda, 1931, 17–22; Uő: Zwingli Ulrik küzdelme a római katolikus egyház ellen, 1519–1524-ig, Debrecen, Városi Nyomda, 1935; Uő: Kálvin és Zwingli, in *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy-századik évfordulójára*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalat, 1936, 275–291; Szőnyi György: Zwingli, a hazafi, *Theológiai Szemle* 6(1963), 347–350; Zsindely Endre: Zwingli Ulrik emlékére, *Theológiai Szemle* Ú. F. 24(1981), 340–345; Uő: Zwingli teológiája, különös tekintettel úrvacsoratanára, *Theológiai Szemle* Ú. F. 27(1984), 148–153; Uő: Zwingli hatása Skóciától Magyarorszáig a reformáció századában, *uo.*, 331–335.

ruári konferenciát Zürichben, svájci és nemzetközi kutatások alapján számos újabb értékelés született.⁹

Zwingli művének tudományos szintű feldolgozása már a 19. században elkezdődött, és mind a mai napig érvényben van.¹⁰ Teológiai iratai és állampolitikai értekezései öt kötetben és öt részkötetben jelentek meg 1905-től 1991-ig,¹¹ a levelei 1911-től 1935-ig négy kötetben,¹² margói egy kötetben 1981-ben¹³ és exegetikai jegyzetei 1963-tól 2013-ig nyolc kötetben,¹⁴ amelynek az utolsó hét kötete nemrég 2013-ban jelent meg.¹⁵ Ezek a nemrég feltárt források (már-mint az exegetika) még nincsenek teljességében feldolgozva: még ezután lehet csak a reformátor teológiai fejlődését jobban megismerni. Emellett több forrásanyagot is sikerült az utóbbi években kiadni: például Zwingli egyházfegyelmzési rendelkezéseit¹⁶ és könyvtárát, amely egy izgalmas intellektuális életrajzot mutat.¹⁷ A jelenlegi Zwingli kutatás még mindig a »Zwingliana« folyóirathoz kötődik, amely 1897-től napjainkig működik és elektronikus formában is könnyen hozzáférhető a weben.¹⁸ Több mint 2200 cikk jelent meg eddig ebben a hagyományörző kiadvány hasábjain. Zwingli művei szintén a honlapon hozzáférhetőek, viszont a mai kutatási elvárásoknak már nem felelnek meg.¹⁹ Mínthogy könyvei

⁹ »Die Zürcher Reformation und ihre Rolle in den europäischen Reformationsbewegungen.« Lásd a programot a honlapon: <https://www.irg.uzh.ch/de/projekte/internationale-tagung.html> (Letöltés: 2021. január 29.). Néhány helyen a cikkben az egyes előadásokra hivatkozom. A honlapon a 44 előadásból 37 videó tekinthető meg. A konferencia előadások terv szerint 2021-ben jelennek meg a »Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte« című sorozatban. Különösképpen fel akarom hívni a figyelmet a megnyitói előadásra, amelyet az emeritus professzor és az intézmény hajdani vezetője Emidio Campi tartott a 20–21. századi svájci reformáció kutatásáról. Sok elemzést innen merítettem: <https://www.youtube.com/watch?v=1gxdmxZUMDs> (Letöltés: 2021. január 29.)

¹⁰ Ld. az értékelést Ulrich Gäbler: *Huldrych Zwingli im 20. Jahrhundert. Forschungsbericht und annotierte Bibliographie 1897–1972*, Zürich, Theologischer Verlag, 1975, 23: »Die kritische Zwingli-Ausgabe ist zweifellos eine Edition von großer Zuverlässigkeit [...]. Es spricht für die Wohlausgewogenheit der Editionsgrundsätze aus dem Jahre 1905, dass diese bis heute nicht geändert werden mußten.«

¹¹ *Huldreich Zwinglis Sämtliche Werke*, Berlin–Leipzig–Zürich, Schwetschke–M. Heinsius–Theologischer Verlag, 1905–1991 (tovább: Z). Z. 1–5 és Z. 6.1–6.5.

¹² *Ua., Briefwechsel*, Leipzig, M. Heinsius, 1911–1934. Z. 7–11.

¹³ *Ua., Randglossen*, München, Kraus, 1981. Z. 12.

¹⁴ *Ua., Exegetische Schriften*, Zürich, Theologischer Verlag 1963–2013. Z. 13–21.

¹⁵ *Ua.*, Zürich, Theologischer Verlag, 2013. Z. 15–21.

¹⁶ Emidio Campi–Philipp Wälchli (eds.): *Zürcher Kirchenordnungen. 1520–1675*, Zürich, Theologischer Verlag, 2011.

¹⁷ Urs Leu–Sandra Weidmann: *Huldrych Zwingli's Private Library*, Leiden–Boston, Brill, 2019.

¹⁸ Lásd www.zwingliana.ch (Letöltés: 2021. január 29.).

¹⁹ Lásd műveit <http://www.irg.uzh.ch/static/zwingli-werke/index.php> és leveleit <http://www.irg.uzh.ch/static/zwingli-briefe/?n=Main.HomePage> (Letöltés: 2021. január 29.).

eredeti példányai a zürichi Zentralbibliothek honlapján digitális formában megtekinthetők, ez megkönnyíti a kutatást.²⁰

Mielőtt Zwingli életrajzára térünk, érdemes még egy pillantást vetni a Zwingliről kialakult megítélésekre, melyek az évszázadok során születtek. Személyisége és eseménydús élete különösképpen alkalmas arra, hogy képet kapjunk róla, de ezáltal különböző és akár egymással ellentétes felfogások szerint is.²¹ Ez már a halálát követően a 16. században megfigyelhető. Reformátor bajtársai igyekeztek Zwingli életét jó színben feltüntetni, a reformátor lelki és politikai hagyatékát a nagy próbák közt megjeleníteni. Első életrajzi írója Oswald Myconius, Zürichben volt tanár és később antisztesz Bázelen. Az 1532-ben megjelent életrajza Zwingli legendáiról szól (például Zwingli szívét Isten csodaképpen megóvta, annak ellenére, hogy holttestét elégették).²² Többek között Zwinglit mint pacifistát mutatta be, aki a katolikusok ellenségeskedései miatt szállt háborúba és halt mártírhálál. Ez mindig is nehézséget okozott az utókornak és így különböző értékelések keletkeztek. Voltak, akik prédikatori tehetségét hangsúlyozták (Caspar Hedio), vagy népszerűségét (Bernhard Wyss), politikai tehetségét (Johannes Stumpf), holtig tartó hűségét (Johannes Oekolampadius), prófétaiküldetését és a példaképként lelkészi és igehírdetői mivoltát²³ (Heinrich Bullinger) emelték ki. Emellett voltak zürichiek, reformátorok és humanisták, akik szigorúan bírálták megfontolatlan háborús elkötelezettségét (Hans Edlibach, Joachim Vadian, Konrad Gessner, Rotterdami Erazmus). Összefoglalva apologetikai és örökségmegőrző nézőpont dominált Zürichben és a svájci reformátorok körében. Ez a megfigyelés nem meglepő, hiszen úgy a lutheránusok, mint az anabaptisták, s részben a genfi reformátorok sem vélekedtek előnyösen Zwingliről és hagyatékáról. Fontos volt egy ellentétes előjelű képet létrehozni.

²⁰ Lásd www.e-rara.ch (Letöltés: 2021. január 29.).

²¹ Lásd Kurt Guggisberg: *Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten*, Leipzig, M. Heinsius, 1934; Gäbler: *Forschungsbericht*.

²² Oswald Myconius: *Vom Leben und Sterben Huldrych Zwinglis. Das älteste Lebensbild Zwinglis. Lateinischer Text mit Übersetzung, Einführung und Kommentar*, hrsg. Ernst Gerhard Rüschi, St. Gallen, Fehr'sche Buchhandlung, 1979.

²³ Heinrich Bullinger: *De prophetarum officio, et quomodo digne administrare possit, oratio*, Zürich, Christoph Froschauer, 1532, 32r: »Quid enim huic negotio prophetico quadrantius accedere potest exemplo Hulderichi Zuinglij praeceptoris nostri viri clarissimi: Etenim in hoc viro semel & absolute reperias quicquid in vero propheta Dei requiras. Apud rhetores quidem Gentilium, nondum perfectus aliquis orator repertus est, sed Zuinglius noster propheticam cyclopediam adeo absoluit, ut nihil in eo desyderes, etiamsi vitae conversationae spectes, nihil inamoenum aut indecorum invenias.«

Zwinglinek különösen fájdalmas volt, hogy Luther kompromisszum nélkül szigorúan és egyoldalúan ítélte meg őt.²⁴ Luthert bosszantotta, hogy a népnek más tanokat hirdet, mint ő, sőt ördöggént ítélte el őt.²⁵ Melanchthon egységre törekvő természete ellenére sem volt jobb véleménnyel Zwingliről. Szerinte inkább barbár és helvét szelleme van, mintsem keresztény.²⁶ Hiányolta a hit által való megigazulási tant – ez az ítélet a német lutheránusoknál még sokáig, némely helyen mind a mai napig, megmaradt. Az anabaptisták érthetetlenül viszonyultak Zwingli »elferdülése« iránt, hiszen eleinte pártfogói voltak a pápai tanok elleni küzdelemben, viszont mihelyt hatalomra került Zürichben, félt felvenni a keresztet és az üldöztetést. Kálvin János bár kritizálta Melanchthon egyoldalú nézőpontját Zwingliről, de ő sem értékelte nagyra Zwingli teológiáját. Nem látta viszont, hogy sok tekintetben Zwingli sokkal erősebben hatott Kálvinra, mint gondolta vagy szerette volna. Ez igaz például a predestináció tanára, a kegyképek elítélésére, az úrvacsoratanra és az egyházfegyelemre. Kálvin ellenségei sokkal inkább látták a hasonlóságokat és összefüggéseket, mint saját maga.

Bullinger saját magát Zwingli utódként értelmezte egyházkonzolidáló tevékenységében. Az apológia, a polemika és az ortodoxia határozta meg az ő Zwingli-képét. Kálvin Zürich felé való közeledéséből kifolyólag Zwingli radikálisabb nézeteit mellőzte és az orthodox vonalat egyengette (például a hamartiológiában, a Szentháromság tanában és a predestináció tanában).²⁷ Bullinger idején foglalkoztak Zwingli műveivel, olvasták azokat és hivatkoztak teológiájára. Rudolf Gwalther, Zwingli lányának férje (Regula Gwalther) és Bullinger utódja, 1545-ben lefordította Zwingli német műveit latinra. Ezáltal Zwingli lassan, de biztosan elvesztette népszerűségét, és az orthodox szemléletmód dominált a következő két

²⁴ *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Weimar (tovább: WA), WA 26,342, 21–23: »Ich bekenne für mich, das ich den Zwingel [= Zwingli; »Zwingel« a „zwingen« szóval gúnyolja, ami annyit jelent hogy »kényszeríteni«, Luther a Zwingli úrvacsora tanai ellen polemizál, Zwingli az Úr testét a mennybe helyezi] für einen unchristen halte mit aller seiner lere, denn er helt und leret kein stück des Christlichen glaubens recht und ist erger worden sieben mal, denn da er ein Papist war [Mt 12,45].«

²⁵ WA 48, 393: »Zuinglius Marpurgi flens dixit: 'Nun weis es Gott, das ich niemand lieber wolt zu freund haben, denn die zu Wittenbergk.' Sunt organa Diaboli, das sie schone wort können fergeben, die gleisen so hubsch und sind doch lauter gifft.«

²⁶ *Corpus Reformatorum* (tovább: CR) CR 2,193 (Július 14, 1530, Martin Luther): »De ceremoniis loquitur valde helvetice, hoc est barbarissime, velle se omnes ceremonias esse abolitas.« CR 2,221 (Július 25, 1530, Martin Bucer): »Videtur in homine magis Helveticus quidam quam christianus esse spiritus [...].«

²⁷ Ez visszavezethető a Genf és Zürich közötti közeledésnek és egymás közötti kompromisszum kötéseknek. Emidio Campi–Ruedi Reich (hrsg.): *Consensus Tigurinus (1549). Die Einigung zwischen Heinrich Bullinger und Johannes Calvin über das Abendmahl. Werden – Wertung – Bedeutung*, Zürich, Theologischer Verlag, 2009.

évszázadban. Zwingli sajátossága feledésbe merült, Kálvin teológiája azonban dominált a svájci reformátusságban. Johann Jakob Breitinger (1575–1645) antisztész idejében Zwingli zsoldosellenes politikáját alkalmazta és ezáltal bírálta a zürichi többséget, akik a francia hatalommal zsoldosszövetséget kötöttek. Breitinger egyházmegújítási mozgalmát Zwingli örökségére alapozta. Az 1719-es reformációs megemlékezésen konzervatív történelemszemlélet uralkodott Zürichben.

Ezután római katolikus egyházzal szembeni, pietista, szabadelvű, rajongó, anabaptista, arminianus, szoziniánus, racionalista és ateista ellenes Zwinglit alakítottak ki maguknak. Makulátlan hősként és Isten kiválasztott eszközeként szerepelt Zwingli az ortodoxia csúcspontján, egy sorban a bibliai prófétákkal és pátriárkákkal. A lutheránusokkal vita folyt, hogy ki kezdeményezte a reformációt. A református ortodoxia szellemi önelégültségében²⁸ a pietizmust és a felvilágosodást egyházi és szellemi megújulási mozgalomként értelmezte és ennek kihatása volt a Zwingliről alkotott elképzelésre is. Az érzelmes pietista kegyesség inkább Lutherhez kapcsolható, mint Zwinglihez. A 19. századi ébredési mozgalom viszont Zwingli józanságát, szorgalmasságát, tisztességét, kegyességét hangsúlyozta. Zwingli reformátori áttörését hasonlóképpen, mint Luthernél, bünbánati küzdelemnek, az akarat megtörésének és kegyelmi bizonyosságnak értelmezte. A felvilágosodás a 18. század második és harmadik harmadában Zürichben erőteljes és nagyon élénk volt. A 19. századi liberális teológia az eddigi feledésbe ment vagy tudatosan elhallgatott Zwingli iratait újra felfedezte. De például a két nagy zürichi felvilágosult polihisztor, Johann Jakob Bodmer (1698–1783) és Johann Jakob Breitinger (1701–1776) Zwingli ormótlan és nyers stílusát bírálta, illetve a tudósok Zwingli predesztinációját valamint szupranaturális üdvtörténeti szemléletét (például kométa hiedelmét) bírálták, de mindezek ellenére felfedezték a patriotista, felvilágosult, racionalista, toleráns, szabadelvű, művelt, józan és mérsékelt Zwinglit. Többnyire az 1530-ban írt »De Providentia Dei« című »prédikációjára«²⁹ hivatkoztak, amelyben Zwingli némely pogánynak lelki üdvösségét hirdette meg: ebben humanista szemszögből az antik és a kereszténység kibékülése mutatkozott meg. Zwingli nemcsak a reformátusok számára volt haladóbb mint Luther, hanem maguknak a felvilágosult lutheránusoknak is. Főleg az úrvacsoratanában Zwingli józanabbnak és fejlettebbnek tűnt, mint más reformátorok.

²⁸ Jean-Alphonse Turretini (1671–1737), genfi teológus és a híres svájci „triumvirátus» egyike, így nyilatkozott 1719-ben saját korszakáról: »Heut zu Tage sind uns alle Geheimnissen Gottes geoffenbaret, und sehen wir mit einer fölligen Klarheit das ganz Liecht des Evangelii.« Lásd Guggisberg: *Zwinglibild*, 83.

²⁹ Zwingli prédikációit gyakran utólag dolgozta fel hosszabb teológiai fejtegetésekben. Z 6.3, 1–230: Ad illustrissimum Cattorum principem Philippum, sermonis de providentia dei anamnema.

Zwingli igazi népszerűségét az 1819-es reformáció megünneplése hozta meg. Rengeteg ünnepi beszéd és népszerű nyomtatvány jelent meg. A német idealizmus, romantika és a patriotizmus határozta meg a Zwingli-képet. A géniusz személyisége a haladás felé mutatott, a középkori hiedelmeket, a lelkiismereti kényszert bírálta, illetve a nép nevelését és oktatását kezdeményezte. Főleg a szabadelvűséget képviselte, amely az egyén személyiségének lelki és vallási szabadságát és a nép erejének kibontakozását jelentette. Zwinglit a svájci nemzeti egyesülés idején (1848) tehetséges államépítőnek, patriotának, valamint a »kulturháború«³⁰ idején szabadelvű antikatólikusnak jellemezték. A tudományos feldolgozás, vagyis a forrásanyagok gyűjtése, a hisztórizmus korszakban kezdődött. Mint más téren is, a 19. században, az egységes szemléletmód helyét különböző mozgalmak és társadalmi csoportok nézetei vették át. Így a zwinglikép is nyilvánvalóan pluralizálódott. Összességben a 19. században a liberális teológia által képviselt Zwingli dominált. Az ébredési és kegyességi mozgalom kevésbé tudott azonosulni Zwinglivel. Csak a barthiánus teológia, a forrásanyagok feldolgozása valamint azok kiértékelése után került a reformátor sajátos teológiája ismét az előtérbe.

Röviden és nagyvonalakban szeretném a Zwingli kutatást napjainkig feltérképezni. Először Leopold von Ranke helyezte Zwinglit az általános reformáció történetébe. Ezáltal kiemelte Zwinglit a svájci autochtón történelem szemszögéből. A 20. században kiemelt kutató, a német származású lutheránus Walter Köhler volt, aki a marburgi hitvitán Luther–Zwingli kapcsolatát, valamint Zwingli sajátos politikai és egyházi szerepét dolgozta fel.³¹ Oskar Farner négy kötetes életrajzot írt Zwingliről, amely hűen ragaszkodik a forrásokhoz.³² Sok részletes elemzés jelent meg Zwingli tevékenységéről és teológiájáról. Gottfried W. Locher nagyméretű munkájának először sikerült kiemelni Zwinglit Luther szemléletéből, és így maradandó helyet biztosított neki a nagy reformátorok színpadán.³³ Vita-

³⁰ A »Kulturkampf« a 19. század második felében folyamatos harc volt az egyház és állam közötti kérdésekben. Az egyik oldalon protestáns liberálisok, a másik oldalon konzervatív katolikusok küzdöttek egymás ellen. Svájcban a liberálisok nyertek, végezetül a jezsuiták és a katolikus egyház befolyását zabolázták meg. Lásd a lexikonicikket: Franz Xaver Bischof: Kulturkampf, in *Historisches Lexikon der Schweiz*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/017244/2008-11-06/> (Letöltés: 2021. január 29.).

³¹ Walter Köhler: *Zwingli und Luther. Ihr Streit über das Abendmahl nach seinen politischen und religiösen Beziehungen*, Kt. 1: Leipzig, Eger & Sievers, 1924 és Kt. 2: Gütersloh, C. Berthelsmann, 1953; Walter Köhler: *Huldrych Zwingli*, Leipzig, Koehler & Amelang, 1943.

³² Oskar Farner: *Huldrych Zwingli*, Kt. 4, Zürich: Zwingli-Verlag, 1943–1960.

³³ Gottfried W. Locher: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht. Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*, Zürich, Zwingli-Verlag, 1969; Gottfried W. Locher: *Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte*, Göttingen–Zürich, Vandenhoeck, 1979.

tott tárgy lett Zwingli teológiájának némely sarkalatos pontja. Különböző javaslatokat kínáltak a Zwingli-kutatók, legyen az a krisztológia (GW. Locher), a theocentrizmus (William P. Stephens),³⁴ a szabadság (Berndt Hamm),³⁵ az eszkatológia (Walter E. Mayer)³⁶ vagy az üdvtörténet (Martin Sallmann).³⁷ Mivel egyöntetűen nem lehetett (vagy nem is lehet) megválaszolni ezeket a kérdéseket, így ezek háttérbe szorultak,³⁸ éppúgy, mint Luther és Zwingli közötti nézetkülönbségek (például a megigazulásban vagy a törvény szerepében), pedig ezek a témák mind a mai napig foglalkoztatják az egyháztörténészeket.

Újabb kérdések és sarkalatos problémák merülnek fel legújában. Mint a német nyelvű történetírásban, úgy a svájci reformáció kutatásban is a kronológiai határvonalakat kiszélesítették egy hosszabb megújulási reform időszakra, úgy a reformáció kezdetén, úgy a reformáció végén. Ez érvényes az eszmetörténeti forrásokra is – itt a humanizmust³⁹ meg a skolasztikát,⁴⁰ valamint az egyházatyákat kell megemlítenünk – úgy, mint a hosszú távú hatásra és kontinuitásra az ortodoxia és konfesszionalizmus korában. Zwingli hatása a Bullinger-korszakban is nyomatékosan érezhető, nemcsak teológiai szinten, hanem a liturgiában, az egyházrendben és az egyház – állam viszonyában. Következétesen a kutatás súlypontja Zwingliről Bullingerre billent, akinél teljes mértékben Zürichnek Európára kiterjedő hatása mutatkozik meg.⁴¹ Emellett eddig a háttérbe szorult reformátorok kerültek az érdeklődés előtérébe: Leo Jud, Rudolf Gwalther, Konrad

³⁴ William P. Stephens: *The Theology of Huldrych Zwingli*, Oxford, Clarendon Press, 1986.

³⁵ Berndt Hamm: *Zwingli's Reformation der Freiheit*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1988.

³⁶ Walter Ernst Meyer: *Huldrych Zwingli's Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Zürcher Reformators im Lichte seines eschatologischen Ansatzes*, Zürich, Theologischer Verlag, 1987.

³⁷ Martin Sallmann: *Zwischen Gott und Mensch. Huldrych Zwingli's theologischer Denkweg im De vera et falsa religione commentarius (1525)*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1999 (Beiträge zur historischen Theologie, 108).

³⁸ Ebben is viszont a korszellem következetes, hiszen a nyugati posztmodernizmus elutasítja és tagadja a nagy narratívákat. Zwingli ezáltal eklektikus teológusként nyilvánul meg. Előnye ennek a szemléletmódnak, hogy a fragmentális személyiségkép jobban megfelelhessen a valóságnak, hiszen egy személy sosem »kész« olyan értelemben, hogy ne lennének válságok, visszaesések, homályosságok és tökéletlenségek. Ámbár ez a szemléletmód is egy bizonyos interpretációnak minősíthető. Ennek a gyenge pontja, hogy hiányzik belőle egy átfogó értékelés.

³⁹ Christine Christ-von Wedel–Urs Leu (hrsg.): *Erasmus in Zürich. Eine verschwiegene Autorität*, Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2007.

⁴⁰ Daniel Bolliger: *Infiniti Contemplatio. Grundzüge der Scotus- und Scotismusrezeption im Werk Huldrych Zwingli's*, Leiden–Boston, Brill, 2003 (Studies in the History of Christian Thought, 57).

⁴¹ Andreas Mühling: *Heinrich Bullingers europäische Kirchenpolitik*, Bern, Lang, 2001 (Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte, 19). Mindezek ellenére a 2019-es konferencián Zwingli hatását Svájcra és Európára (mint pl. Skócia, Hollandia, Felsőnémetország, Anglia, Rajnaföld, Amerika, Magyarország és Erdély) kimutatták. Lásd az előadásokat: <https://www.uzh.ch/cmsssl/irg/de/z%C3%BCrcher-reformation/videos.html> (Letöltés: 2021. január 29.).

Pellikan, Theodor Bibliander, Oswald Myconius, Kaspar Megander, Johannes Oekolampadius, Wolfgang Capito, Wolfgang Musculus, Peter Martyr Vermigli és további reformátorok, humanisták, mint például a polihisztor Konrad Gessner.⁴² A reformátorok világának sokszínűsége egyenes arányban áll a svájci kantonok sokszínűségével – a kantonok különböző tartományjaiban egyedi reformációk alakultak ki, amelyek megnehezítik az általános összefoglalást a svájci reformációról.

Bár Zwingli és Zürich döntő szerepet tölt be a reformáció folyamatában, mégiscsak fontos tudni, hogy itt teológiai, politikai, egyházi, liturgiai, kulturális, jogi, katonai, gazdasági sokszínűségről van szó.⁴³ Ezáltal perspektivikus és interdiszciplináris, szociális és kulturális témakijelölés mutatkozik meg a jelenlegi kutatásban: mint például a lelkészek szociális integrálása a közösségekbe, a felekezetek közötti együttélés, a liturgiai, katechetikai, homiletikai nézőpont beemelése, a zene szerepe a konkrét egyházi és vallási életben, az emóciók megnyilvánulása, és a különböző művelődéstörténeti meglátások. Ezek az új kutatási témák határozták meg a 2019-es tudományos Zwingli konferenciát is. Nagy hangsúlyt fektettek a nemzetköziségre,⁴⁴ a kulturális szemléletmód megközelítésére, az egyházi, kulturális⁴⁵ és geográfiai-felekezeti⁴⁶ hatásra, valamint a bel- és külföldi kapcsolatokra.⁴⁷ Zwingli teológiája továbbra is foglalkoztatja a teológusokat.⁴⁸ A 2019-es jubileumi megemlékezése kapcsán kiderült, hogy érdemes Zwingli életét és életművét újra felfedezni és értelmezni.⁴⁹

⁴² Ez a konferencián is megmutatkozott, ahol Zwingli viszonyát a következő reformátorokkal vizsgálták (Kálvin János és Bullinger Henrik kivételével): Leo Jud, Wolfgang Capito, Theodor Bibliander. Emellett persze a fent említett reformátorok és polihisztorok szerepét is érdemes részletesebben figyelembe venni.

⁴³ Ez például a nemrég megjelent kézikönyvben érzékelhető: Burnett–Campi (hrsg.), *Die schweizerische Reformation*.

⁴⁴ Számos országból érkeztek az előadók: Egyesült Államokból, Ausztráliából, Dél-Koreából, Puerto Ricóból, Nagy Britanniából, Németországból, francia nyelvterületről, Hollandiából, Dániából, Erdélyből.

⁴⁵ A konferencia előadói több témakört érintett: Zwingli kegyessége, etikája, esztétikája, az őshitű várossi opposíció és az anabaptistákvaló konfliktusai, könyvtára, valamint a prédikációkultúra.

⁴⁶ A 67 tézis hatástörténetéről, a katekizmus fordításról és a Zwingliképről Angliában és Svájcban a 19. században voltak előadások. Emellett az anabaptisták és a menekült gyülekezetek szerepéről is volt szó.

⁴⁷ Lásd lábjegyzet 39.

⁴⁸ Pl. a szentírásánát, pneumatológiáját, szövetség- és kiválasztásánát, Isten országa tanát vagyis az egyház és állam viszonyát, az apostoli hitvallásnak szerepét és egyéb más teológiai részletkérdéseket.

⁴⁹ Itt főleg két életrajzból meríttek: Peter Opitz: *Ulrich Zwingli. Prophet, Ketzer, Pionier des Protestantismus*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2015; Ulrich Gäbler mindmáig érdekes és tartalmas életrajzi tanulmánya, amely magyarul is megjelent. Ulrich Gäbler: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába, Martin Sallmann útőszavával és kiegészítő irodalomjegyzékével*, Bp., Kálvin, 2008.

A SVÁJCI KONFÖDERÁCIÓ

A svájci reformációt nem lehet megérteni politikai és társadalmi háttér nélkül. Ez persze minden területre érvényes megfigyelés, de Svájcra különösképpen. A svájci konföderáció Zwingli idejében 13 kantonból állt össze. Mindegyik kanton belső szuverenitással rendelkezett. Az egység külső ellenségel szemben érvényesült, tehát a konföderáció abból állt, hogy kötelékként a szövetséges kantonoknál elsőbbséget igényeltek, és nem volt szabad külföldi hatalmakkal olyan szövetségbe lépni, ami károsította volna a konföderációt. Zürich gazdaságilag a legbefolyásosabb kanton volt, a jól működő német – olasz – francia árucseré forgalom miatt. Ettől függetlenül sok volt a szegény a városban. Jól megkülönböztethető volt a polgári és a szegény réteg. Zürich városa központi hatalommal bírt a vidékre. De katonailag, politikailag a legerősebb és leghatalmasabb kanton Bern volt, mivel erős haderővel rendelkezett és területileg a Német Birodalomban a legnagyobb városállam volt. A berniek áttérése a reformációhoz súlyos következményekkel járt a svájci reformáció kialakulására. A reformációnak meghatározó jelentősége volt az ún. »Gemeine Herrschaften«-ok (közös uralom), amely területek feletti uralom évente váltakozott a különböző kantonok közt. Probléma akkor keletkezett, amikor a katolikus vagy a református kantonok akarták befolyásolni a vallási belpolitikát. A konfliktusok is innen eredtek, amelyek aztán harcok által oldódtak meg.

A hírhedt svájci zsoldosoknak Európa szerte nagy híruk volt. A külső nagyhatalmak, a franciák, az olasz államok, sőt a pápai állam svájci zsoldosokat szerződtettek drága pénzért, amelyen egy felső elit réteg nagyon meggazdagodott. A svájci társadalmat viszont szétbomlasztotta, nagy volt az elszegényedés, a korrupció, az erkölcsi zuhlés, a prostitúció, az alkoholizmus, az éhínség (ugyanis a földeket nem művelték meg, mert a fiatal férfiak külföldön hadakoztak), valamint betegségek és járványok terjedtek el. Meghatározó volt a Marignano-i csata 1515-ben Észak-Itáliában, ahol a szövetségesek egymás ellen hadakoztak. Ebben az ütközetben a svájci zsoldosok nagy vereséget szenvedtek.⁵⁰ Többek között Zwingli is jelen volt a csatában, mint prédikátor és lelkigondozó, figyelme-

⁵⁰ 2015-ben a csata 500 éves jubileumi megemlékezésén számos vita merült fel a csata döntő szerepéről. A svájci neutralitásáról és a többi európai ország eltérő politikájáról szólt a vita. A svájci különút védői Marignano szerepét hangsúlyozzák olyan értelemben, hogy a súlyos vereség után a svájci konföderáció belügyi dolgokkal foglalkozott, mintsem külföldi hódítással. Érdekes módon Zwingli szerepe ritkán merül kellőképpen fel, holott erős zsoldos ellenes bírálatai meghatározta a konföderációnak jövő bel- és külpolitikáját. Lásd pl. a vitát a svájci történész Thomas Maissen és a konzervatív néppárti politikus Christoph Blocher között: <https://www.youtube.com/watch?v=Zbhyk5EzICc> (Letöltés: 2021. január 29.).

sen szemlélhette a zsoldosságnak és magának a háborúnak romboló hatását. Rotterdami Erazmusnak híres »Adagia« antik aranymondás-gyűjteményében Zwingli aláhúzta a »Dulce bellum inexpertis« (»a háború csak a tapasztalatlanak kellemes«) aforizmat. Zwingli erőteljesen bírálta a zsoldosságot és ezáltal a háborút evangéliumi alapra helyezte.⁵¹ A svájci reformáció tehát elejétől fogva politikai és társadalmi vonatkozású volt, nemcsak vallási megújulást próbált bevezetni, hanem társadalmi, erkölcsi, politikai változást is. Zwingli egész életén át ellenségesen viseltetett a zsoldosság iránt, ami viszont nagy jövedelmet hozott a gazdag városi rétegnek, úgyhogy a reformáció után Zürichben egy újfajta jövedelem után kellett néznie. A többi kanton továbbra is hasznot húzott a zsoldosságból, főleg a katolikus kantonok. Mind a mai napig megfigyelhető a svájci zsoldosság a pápai gárdánál: s itt a zsoldosok a hagyományos 16. századi öltözéket viselik.

ZWINGLI REFORMÁCIÓI TEVÉKENYSÉGE

Zwingli 1484. január 1-jén született Wildhaus-ban, a St. Galleni kantonban, magas zord hegyek között. A szülői ház még ma is áll. Jómódú paraszti családba született, az ottani régióban a parasztság nem tartozott az alsó rétegek közé. Apja lokális szinten befolyásos politikai hatalommal bírt (»Amann«). Ezért is engedhette meg a fiának az iskolai és egyetemi tanulmányait Bernben, Bázelen, sőt Bécsben is elvégezni. Bázelen nem egész egy évet tanult teológiát, mielőtt meghívták volna lelkésznek Glarusba. Zwingli még ekkor természetesen a késő középkori vallási szertartásokon vett részt, amelyeket aztán később annál határozottabban ellenezett és bírált: például a halottakért tartott miséket, amelyekre pénzt kellett fizetni, hogy a lelkek a purgatóriumból – ahol a meg nem bánt bűnöket kellett levezekelni – minél hamarabb kerülhessenek a mennyországba. A mise közben az ostya felemelésével a lelkek kegyelemben részesültek, persze ezért is pénzt kellett fizetni, amelyek az egyháznak jövedelmezett, főként a magas pozíciókban lévőknek. Itt jól lehet látni, hogy az anyagi és hatalmi kérdések hogyan fonódtak össze vallási szertartásokkal. Sokan látták ezeket a visszaéléseket, az elégedetlenség az egyházzal és főleg a magas klérus ellen nagy volt. Ugyanúgy nagy volt a panasz a klérus ellen, akik konkubinátusokat tartottak cölibátus fogadalmuk ellenére. Például Erazmus és Heinrich Bullinger pap-ivadékok voltak. Maga Zwingli is zürichi elhivatása előtt bevallotta, hogy amikor Einsiedelnben a

⁵¹ Zwingli első irataihoz két példázat tartozik (1510, 1516), amely antik fabula minta szerint kritizálta a svájci zsoldos politikát. Szőnyi: Zwingli, a hazafi, 347–350.

bencés rendi kolostorban lelkigondozó volt, szeretőt tartott. A pletyka azt terjesztette róla, hogy egy gyereket is nemzett. Ezt a vádat Zwingli ugyan elutasította, de hozzátette, hogy Einsiedelnben se a papok, se a szerzetesek nem tartották be a cölibátust.⁵²

Míndezekkel szemben a nép körében a vallásosságnak nagy volt a szerepe. Úgy a polgárok a városokban, mint a parasztok a falvakban saját kezükbe vették az egyházi életet. Maguknak építették a templomaikat, a kápolnákat, maguk választották és fizették a lelkészeiket. Szaknyelven ezt »vallási kommunizálásnak« nevezik.⁵³ Ez illeszkedik egyrészt a svájci demokratikus tradícióhoz, ahol a polgárok és a parasztok döntötteklyamatához, mert a városi tanács (Stadtrat) döntött a reformáció mellett a fel a saját ügyeiről, másrészt meg a reformáció főbb egyházi hatalmak ellenére.

Szemlelmi szempontból a humanizmus erősen befolyásolta a svájci reformációt, a leghíresebb humanista Rotterdami Erazmus volt, aki a legtermékenyebb éveit Bázelen töltötte. Bazel mint egyetemi város a humanizmus főbb központja volt az Alpok északra fekvő területein. Itt jelennek meg a könyvei híres nyomdászoktól (Froben, Amerbach). A humanizmus jelszava »ad fontes«, »vissza a forráshoz« volt, azaz a klasszikus irodalom újrafelfedezése. Ez inspirációként működött a helyi viszonyok megreformálására. Vallási szinten is a forráshoz terelődött a figyelem, egyrészt az egyházatyák iránt (Szent Ágoston, Szent Jeromos stb.), másrészt a Biblia iránt. Erazmus 1516-ban kiadta a görög Újtestamentumot (Novum Instrumentum), amely alapul szolgált úgy Luthernek, mint a Zürichi Biblia fordításának. Zwingli személyesen ismerte Erazmust, aki a görög biblia olvasására buzdította Zwinglit. 1516-tól, amikor Zwingli lelkész lett Einsiedelnben, már alaposan olvasta a görög bibliát, a Pál leveleit személyesen le is másolta és bemagolta a szöveget. Egy ideig vita tárgyát képezte, hogy Zwinglire mennyire hatott Luther, vagyis mennyire volt Zwingli önálló reformátor. Többen úgy vélik, hogy Zwingli saját munkálkodása révén vált reformátorrá, erőteljes humanizmus hatás mellett, erős kritikával az egyházi, vallási, lelki és erkölcsi életvitellel szemben. Nem az egyéni megigazulás, egyedül a hit által (mint Luthernál), hanem az Isten akaratának a felfedezése, amelyet Zwingli az evangéliumból merített. Ez volt a Zwingli svájci reformációjának a lényege.⁵⁴

⁵² Lásd Zwingli öngigazulását Alfred Schindler: Zwinglis „Fehltritt« in Einsiedeln und die Überlieferung dieses Ereignisses, *Zwingliana* 36(2009), 49–57.

⁵³ Peter Blickle: *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*, München, Oldenbourg, 1985.

⁵⁴ Arthur Rich: *Die Anfänge der Theologie Huldrych Zwinglis*, Zürich, Zwingli-Verlag, 1949.

Zwinglit 1519. január 1-jére hívták meg népi prédikátornak (Leutpriester) a zürichi Grossmünster templomába, amely fontos zarándokhely volt, mivel Félix és Regula városalapító szenteknek itt helyezték el ereklyeként tartott sírhelyüket. Ezzel pedig vallási központtá vált Zürich. Ekkor már elkötelezte magát, hogy a reformációs elveit hirdetni fogja. Ennek a teljes finomításán, kifinomoltságán élete végéig dolgozott. Elszántan Isten ígését hirdette, mellőzött minden egyházi szokást, amely nem volt található a bibliában. A Máté evangéliumot és az Apostolok cselekedeteit folyamatosan fejezetről fejezetre magyarázta a népnek német nyelven (az úgy nevezett »lectio continua«). Ez nagy feltűnést keltett, mert akkoriban minden napra ki volt szabva a perikópák szerint kijelölt textus. Tehát nem az egész bibliát magyarázták, hanem csak annak egyes részeit. Ezáltal Zwingli szimbolikusan jelezte, hogy az Isten akaratát, amely az egész Szentírásban található, ennek alapján hirdeti meg az egyház és a társadalom megreformálását. Közkedvelt prédikátor lett, de erőteljes ellenzéke is akadt az egyházban.

Megpróbáltatás volt Zwingli számára a pestisjárvány 1519 augusztusában alig félévi tevékenykedése után. Zürich lakosságának a harmada elpusztult. Zwingli a városban maradt, gondozta a betegeket, így természetszerűen saját maga is elkapta a halálos betegséget. Isten akaratának rendelte alá magát, valamint Isten szerszámának tekintette magát, Isten »edényének«, amelyet Isten kedve szerint és dicsőségére használhatja.⁵⁵ Gyógyulása után prófétai meggyőződéssel látott neki az egyház megújulásának, biztosra véve, hogy ő Isten kiválasztott eszköze, hiszen túlélte ezt a nagy megpróbáltatást. A konfrontációra 1522. március 9-én került sor, amikor egy az egyházi élettel elégedetlen kör szándékosan összejött Christoph Froschauer a zürichi nyomdász házában, és böjti időben húst, még hozzá kolbászt fogyasztottak. Szimbolikus erejű esemény volt, 12-en voltak az asztalnál és felszeletelve ostya formájában fogyasztották a kolbászt. Zwingli volt a 13-ik, aki nem fogyasztott kolbászt, stratégiai okokból, hogy ne tudják vádolni őt törvényszegéssel. Persze az utolsó úrvacsorára emlékeztetett. Botrányt keltett az esemény, Zwingli a következő prédikációjában megvédte a törvénysértőket, hiszen a Bibliában nem található a böjtre vonatkozó előírások és emiatt a keresztény szabadságot nem lehet korlátozni. Később a kidolgozott prédikációt, és az azt követő összes műveit Froschauer-nál nyomtatta ki.⁵⁶

⁵⁵ A 2019-ben svájci rendezésben megjelent Zwingli filmbeli jelenetek eredeti svájci tájszólásban nyertek kifejezést. Zwingli haláltusájában így fejezte ki könyörgését: »bruch mi oder brich mi« – azaz »szükségeltess, vagy törj össze engem [így is úgy is a te kezdedben vagyok]«. Zwingli 1520 Július 24.-én írt levelében így fogalmazta meg: »figulinum suum, rumpat aut firmet, ut illi placitum sit.« Z 7, 344.

⁵⁶ Z 1, 88-136. »Von Erkiesen und Freiheit der Speisen« (Az élelem szabad választása).

A böjtszegés mellett vitatárgyként 1522-ben főleg az evangéliumi hirdetés és a cölibátus kérdése merült fel. A konstanzi püspökség delegációt küldött ki Zürichbe, hogy tiltakozzon, viszont a városi tanács nem hátrált meg és védte Zwinglit és társait. Ebben az évben Zwingli már együtt élt Anna Reinhard özvegyasszonnyal, akinek három gyereke volt. Két évvel később Zwingli összeházasodott vele és még négy közös gyerekük született.

A konföderáció egyre jobban felfigyelt a zavargásokra Zürichben és így a városi tanács kényszerült tisztázni az egyházi és vallási helyzetet. Ennek következtében a tanács hitvitát rendezett 1523. január 29-én. A konstanzi püspököt is meghívták, aki viszont két okból nem jelent meg: egyrészt jogtalan volt az eljárás, mert egyházi kérdésekben nem a városi tanács volt felhatalmazva, hanem a püspökség, másrészt a tanács a vitakérdéseket egyedül a Szentírás alapján akarta megítélni. Ezeken az alapokon persze a püspöknek nem volt esélye védeni tanait és elveit, hiszen a Szentírás mellett az egyházi tradíció és az egyházi hierarchia döntő szerepet játszott az érvelésben. Viszont a püspök mégis küldött egy delegációt, Johannes Fabri generálvikárius (püspöki helytartó) vezetése alatt (később a bécsi püspökségnek lett a püspöke, a magyar reformáció folyamatát is erősen meghatározta ellenreformációi tevékenységével). Taktikai hiba volt ez a püspökség részéről, mivel akaratlanul legitimálta a tanács eljárását. Zwingli a vita előtt 67 tézist osztott ki a bő, 300 főből álló résztvevőknek.⁵⁷

Zwingli itt fontos teológiai tételeket szabott meg: központi tézise, hogy Krisztus a feje az egyháznak, és nem pedig a pápa, és Krisztus az egyedüli közbenjáró Isten és az ember között, és nem pedig az egyház és a szentek. Ezáltal ellenezte a pápai és a püspöki hatalmat, a misét, a szentek közbenjáró szerepét, a böjti előírásokat, a zarándoklatokat, a szerzetesrendeket, a cölibátust, az engesztelést, a gyónást, az egyházi kiközösítést, és általánosan az egyházi előírásokat és hatalomvágyat.

Zürich város tanácsa Zwingli tanai mellett döntött és megszabta hogy a kantonban csak az evangéliumot szabad hirdetni, úgy ahogy azt Zwingli eddig is szokta. Itt meg kell állapítanunk hogy ha Zwingli reformációjáról beszélünk, akkor az valójában a városi tanács döntése alapján jött létre. Szaknyelven »tanácsi reformációról« (Ratsreformation) vagy »városi reformációról« (Stadtreformation) beszélünk. Svájcban ez az összes városi reformációra érvényes, többé-kevésbé változó arculattal, például Bernben nagyon erőteljesen, Bazelben a céhek felkelése által, Genfben meg a genfi konzisztórium Kálvin irányítása alapján. A vá-

⁵⁷ A 67 tézis az első összefüggő megnyilvánulása Zwingli teológiájának, sőt első rövid reformátori dogmatikának minősíthető, főleg ha a háromnegyed évvel későbbi részletes kidolgozását is figyelembe vesszük. A 67 tézis: Z 1, 458-465 és a kidolgozása (»Auslegen und Gründe der Schlussreden«): Z 2, 1-457.

rosi tanács ezáltal nemcsak a politikai hatalmát tudta erősíteni és biztosítani, hanem jogi hatalma kiterjedt az egyházra. Nem a püspökség dönt ezután egyházi kérdésekben, hanem a tanács, illetve közvetve az állam.

A következő évek az egyház átalakításáról szóltak: Zwingli a tanáccsal egyetemben fokozatosan, lépésről lépésre akarta kivitelezni reformációi elképzeléseit. Ez viszont radikálisabb csoportoknak nem tetszett, mert számukra a reformáció végrehajtása túl lassan haladt, másrészt meg nem akarták a tanácsot a döntéshozatalba bevonni. Több hitvitán avagy disputáción tárgyalták a reformáció végrehajtását. Zwingli a radikálisok szemében túl óvatos volt. Ezekből az elégedetlen csoportokból eredtek a későbbi ún. anabaptisták.

Három pontban szeretném összefoglalni a legfontosabb reformokat:

1. a »Prophezei« (prófécia) alapítása,
2. az istentisztelet vagyis a mise átalakítása,
3. a kegyképek templomból való eltávolítása és az ebből fakadó szociális kérdések.

1. Prophezei

A reformációnak fontos alapfeltétele volt a bibliának az ismerete. Ehhez fontos volt, hogy a lelkészek jó képesítést kapjanak az evangélium hirdetésére. A papoknál az általános tudatlanság ellen főiskolát alapítottak, ahol a három szent nyelvet, a hébert, a görögöt és a latint magas szinten tanították. A Grossmünstéri templomkórusban, ahol eddig a szentmisét tartották, »műhelyt« rendeztek be, ahol a bibliát magyarázták. Nevezetes reformátorok és tudósok (mint például Konrad Pellikan, Oswald Myconius, Kaspar Megander, Leo Jud) gyűltek össze, hogy együtt a héber és görög szövegeket lefordítsák németre, délelőttönként az Ótestámentumot és délutánonként az Újtestámentumot. A tudományos munka eredményeit naponta prédikációkban közvetítették a népnek. Ezt a fajta bibliamagyarázatot »Prophezei«-nek nevezték, vagyis profétálásnak, mert Isten igéjét hirdették és magyarázták. Ehhez az anyagi fedezetet a felszámolt kolostorok alapítványaiból merítették. Ez a Prophezei volt az alapja a későbbi főiskolának, a Schola Tigurinának, amely aztán a zürichi egyetemnek lett az alapja.⁵⁸ Itt képezték ki a lelkészeket és ezen az iskolán működtek a híres tudósok, mint például Konrad Gessner. A *Schola Tigurina* mintaképe lett az alakuló protestáns főiskoláknak és egyetemeknek, többek között a Genfi Aka-

⁵⁸ Emidio Campi–Hans Ulrich Bächtold (hrsg.): *Schola Tigurina. Die Zürcher Hohe Schule und ihre Gelehrten um 1550*, Zürich, Freiburg i.Br., Pano-Verlag, 1999.

démiának is. A zürichi Prophezeiban évekig együtt dolgoztak a biblia fordításán. 1531-ben jelent meg az ún. Zürichi Biblia. Ez lett az egész biblia első német fordítása a reformáció korszakában.

2. Az istentisztelet átalakítása

A reformáció korában a mise vagyis az úrvacsora értelmezése nagy vitákat és végül szakadást hozott létre. A katolikusok és a lutheránusok Krisztus jelenlétét vallották a kenyérben és a borban. Zwingli erőteljesen ellenezte ezt az értelmezést. Főbb indoka az volt, hogy Isten szentsége nem keveredhet az anyaggal. Földi anyag nem bírhat szellemi értékekkel. Zwingli és ő utána a svájci reformáció nagyon ügyelt arra, hogy ember és Isten között meglegyen a különbség. Ezért Zwingli szerint az úrvacsora egy jelkép, egy megemlékezés arról, amit már Krisztus az emberért tett. Krisztus az úrvacsora ünneplésén jelen van, de nem a kenyérben és a borban, hanem a gyülekezet és az egyén hívő hitében, a lelkében. Azért is ünnepelték az úrvacsorát egyszerűen, józanul, de komolyan és ünnepélyesen. Mivel nem a külsőségekben, hanem a belső lélekben van a vallási élet, mindenfajta külsőség a templomban csak elvonja a figyelmet a lényegről. Ezért is vették az úrvacsorát egy egyszerű fakehelyből. Sokan úgy vélik, hogy ez a szentségnek a profanizálódása, de ez nem igaz. Ha helyesen értelmezzük, Zwingli pont ezzel a változással akarta elérni az igazi úrvacsora megszentelését.

3. A kegyképek eltávolítása a szentélyekből

A már említett teológiai okokból – Isten dicsősége romlik, ha azt tárgyi anyagi formában próbáljuk jelképezni – Zwingli és általánosan a svájci reformáció eltávolította a kegyképeket, az oltárokat, a szobrokat a szentélyekből. Ezen a téren is jól lehet megfigyelni, hogy Zwingli rendezetten igyekezett véghez vinni ezt a feladatot a tanács segítségével. A kegyképeket, ahol lehetett, visszaadta a tulajdonosoknak. De ez nem mindenütt folyt ilyen rendezetten. Falvakon radikálisabb csoportok képrombolókként tevékenykedtek. Érdekes megfigyelni, hogy az ikonoklasmus mennyire összefüggött a szociális panaszokkal. Valódi forradalmi dühvel és buzgósággal hajtották végre a képrombolást. Ezáltal is megmutatkozott az elégedetlenség a parasztok körében, akik a kegyképek rombolásával nem csak az egyházi megújulást akarták véghezvinni, hanem egy

társadalmi megtisztulást is.⁵⁹ Ekkortájt dúlt a parasztfelkelés a német birodalom területén, amely Zürichben kevésbé volt érezhető, mert Zwingli elérte a jobbagyság felszámolását (1525-ben!) valamint a tized eltörölését is ígérte, amit viszont a tanács aztán ellenzett gazdasági (adópolitikai) okokból.

A szociális vonatkozás a kegyképek eltávolításával más szinten is mutatkozott: Zwingli ellenezte a kegyképek tiszteletét, mert bálványoknak tekintette őket, amely az igaz Istenimádástól eltérít. Ne a képeknek adjuk a tiszteletet, hanem Isten valódi képmásának, az embernek, méghozzá konkrétan a szegény embernek, mert ő az Isten valódi képmása. Istent úgy tiszteljük, hogy a valódi képmásának, a rászorult embernek, adjunk segítséget. A kolostori alapítványokból szociális intézményt hozott létre, az úgynevezett »Mushafent«, ahol ételt osztottak szét naponta a rászorulóknak. Hosszabb távon a zürichi város betiltotta a koldulást és a munkaképes embereket munkára fogta, a rászorulókat felkarolták a szociális intézményekben. A valódi istentisztelet tehát nem csak bent a templomban folyik, hanem kint az életben, a társadalomban, a hétköznapi magaviseletben és a rászorultak megsegítésében. A megszentelés feladata mindenkire vonatkozik, nemcsak a szerzetesekre meg a klérusra. Az isteni elhivatás ezentúl nem a papi vagy szerzetesi rendben vált érvényessé, hanem az evilági feladatokban és a hétköznapi felelősségben. Hosszabb távon ez a folyamat a gazdasági növekedésben mutatkozott meg. Max Weber német szociológusnak híres tézise⁶⁰ ebből a gondolatból fakad.

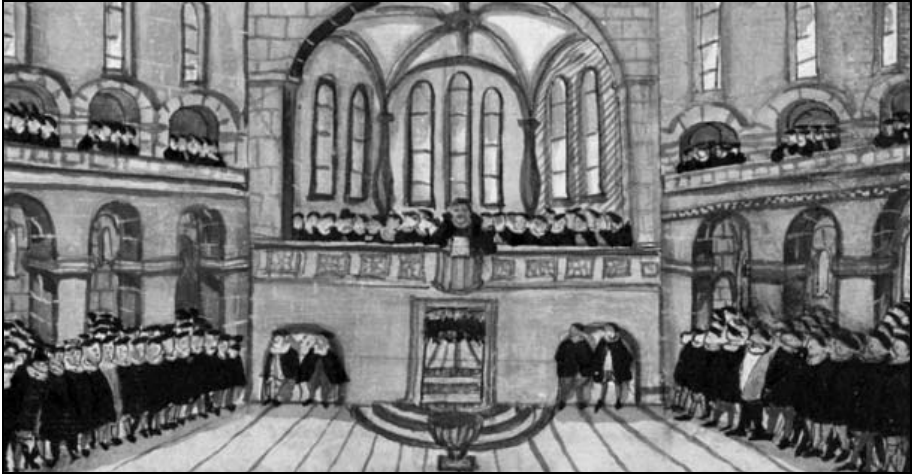
Lenti festmény⁶¹ a Grossmünstert ábrázolja a templom »megtisztítása« után, mégpedig az újjá avatásán 1526. szeptember 11-én, a Félix és Regula városi szentek napján, akiknek az ereklyéi a Grossmünsterben voltak (amelyeket a reformátorok eltávolítottak). Hiányoznak a kegyképek, az oltár és a kórus elé egy falat építettek szószékkel (»Kanzelletner«). Az elválasztófalnak a felső részét a város összes oltárkőjéből állították össze, a legnagyobb oltárkőből készítették a szószék fundamentumát. Szimbolikus erejű volt ez az újtás: az egyház eddigi misképzontú mivolta, hirdetőközpontúvá vált! Kegyesség- és kultúrtörténeti változás történt: nem a misztérium és a rituálé, hanem a szó és a gondolat került az előtérbe. Zwingli szempontjából ez nem megszentelésnek tekinthető, hanem ellenkezőleg: megszentelésnek. Hiszen az Úr igéjének a hirdetése és an-

⁵⁹ Peter Jezler: *Der Bildersturm in Zürich 1523–1530*, in Cécile Dupeux et. al. (hrsg.): *Bildersturm. Wahnsinn oder Gottes Wille?*, Zürich, NZZ-Verlag, 2000, 75–83, Lee Palmer Wandel: *Always among us. Images of the poor in Zwingli's Zurich*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

⁶⁰ Max Weber azt állította híres tanulmányában »Der Geist des Kapitalismus und die innerweltliche Askese«, hogy a protestáns evilági etikája segítette megteremteni a kapitalizmus szellemét.

⁶¹ Illusztráció Bullinger reformáció történetéből származik, 1605/06-ból: Zürich, Zentralbibliothek, MS B 316, 37v.

nak a hallása legyen az istentisztelet központja. Ezt jól látni az első újonnan épült református templom építészetén, méghozzá a St. Peter templomon Zürichben, amely 1702-ben épült. Itt is látni hogy a szószék van középpütt, az oltár hiányzik. Az ige, a szó, amely a lelket és a szellemet érinti – ez legyen a középpont, ez által lépünk Istennel kapcsolatba. Minden más csak elterelné a figyelmet a lényegtől. Sőt Zwingli még a zenét is kiiktatta. Tiltotta az orgona használatát és az éneklést a templomban, mert félt, hogy a melódiák a lényegtől vonják el a figyelmet. Bár maga Zwingli szerette a zenét, 11 hangszeren tudott játszani és több éneket komponált (például a pestis énekét). Ugyanúgy a zürichi városban is élénk zene és énekkultúra folyt, de nem a templomban, hanem otthon a házakban, vagy a városi közösségi terekben, mint a fogadók, kocsmák (mai értelemben az angol pubokkal rokon funkciójú) termeiben.

A ZÜRICHI REFORMÁCIÓ TOVÁBBI FEJLEMÉNYEI

Térjünk vissza a radikálisabb csoportokhoz. Zwingli bajtársai azzal vádolták őt, hogy túlságosan kompromittálja a reformáció lendületét azáltal, hogy a tanácssal ilyen szorosan működik együtt. Továbbá a bibliai olvasmányok alapján arra az elhatározásra jutottak, hogy a bibliában szerepel a gyermekkeresztelemről el-igazítás, amelyet Zwingli viszont támogatott. A gyermekkeresztelem, az állam – egyház viszony, az evangélium társadalmi és gazdasági következményei és a keresztény életvitel kérdésében Zwingli és bajtársai egyre jobban eltávolodtak egymástól. 1525-ben jöttek létre az első anabaptista csoportok, újjá keresztelték

magukat és egy még radikálisabb vonalat hangoztattak. Elkülönültek, egy igazi és szent keresztény közösséget akartak létrehozni, ahol nem a tanács szabja meg a vallási életet, hanem a közös keresztényi életvitel, amely főleg a hegyi beszédben található. Ellenezték a fegyverviselést és az eskütételt, mert Krisztus mindkettőt elveti. Nagy gondot okozott ez Zwinglinek és a tanácsnak, hiszen az anabaptisták is bibliai alapokon érveltek. A városi tanács viszont nem tűrhette, hogy egy külön csoport alakuljon a városban, főleg ha ezek a fegyverviselést ellenezték, amely kulcsfontosságú volt a város védelmében.

Elvileg a városi tanács a középkorú »corpus Christianum« alapján gondolkodott és nem a modern egyéni vallásszabadsági jog alapján. A politikai és az egyházi közösség keresztény alapokon egy egység volt. Aki nem keresztelkedik meg, az nemcsak, hogy nem tagja az egyháznak, hanem egyúttal a politikai közösségből is kilép. Ezt úgy kell elképzelnünk, mintha ma a gyerekeket nem íratnánk be az állami anyakönyvbe. Politika és vallás elkülöníthetetlen volt a 16. századi gondolkodásban és különösképpen Svájcban: ezért végül az anabaptista vezetőket halálra ítélték. Zwingli támogatta a városi döntést. Itt fontos rámutatni arra, hogy az anabaptista vezetők kivégzését nem eretnekséggel, hanem politikai rendbontással indokolták. Elsősorban nem vallási, hanem politikai okokból üldözték tehát az anabaptistákat, természetesen ebben a korban a kettőt nem lehetett egymástól elkülöníteni. 1527 januárjában Felix Manz-ot megkötözve a zürichi folyóba, a Limmatba dobták, ahol megfulladt. Szimbolikus erejű volt ez a kivégzés is, hiszen a vízkereszttség miatt vádolták őt. További 150 évig üldözték az anabaptistákat, akik külföldre menekültek (például Morvaországba, Erdélybe, Hollandiába, Amerikába) vagy titokban éltek hitüket. 2004-ben emléktáblát állítottak fel Felix Manz kivégzése színhelyén. Ezen az alkalmon a református egyházak hivatalosan bocsánatot kértek a baptistáktól. 2017-ben a kanton is bocsánatot kért tőlük.⁶²

Zwinglinek a következő években egyre több belső és külső ellenséggel kellett megküzdenie. A konfliktusok a katolikus kantonokkal belső Svájcban (Innere Orte: Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern, Zug) egyre jobban fokozódtak. Több református lelkészt és radikális felkelőt végeztek ki a katolikus kantonokban. A konfliktus főleg a »Gemeine Herrschaften«-ban (a »közös uralmi hatalom«) miatt tört ki, például a mai aargauai kantonban, ahol annak idején évente váltakoztak a zürichiek és a belső svájciak uralma. Zwingli mindenképpen a reformációt akarta terjeszteni a föderációban, mégpedig azáltal, hogy mindenütt meglegyen engedve az evangélium prédikációja bibliai alapokon. Viszont a katolikus kantonok

⁶² Michael Baumann (hrsg.): *Gemeinsames Erbe. Reformierte und Täufer im Dialog*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2007. A 2017-es bocsánatkérés: <https://www.ref.ch/news/berner-kirchendirektor-bittet-taeufer-um-verzeihung/> (Letöltés: 2021. január 29.).

nem engedték ezt meg. Zwingli meg volt győződve arról, ha mindenütt a szintizta evangéliumot fogják hirdetni, akkor a nép biztos áttér az új hitre. Az volt a véleménye, hogy csak egy nagy befolyású, de kis számú elitréteg ellenzi a reformációt. Ezzel tévedett, mert alábecsülte a nép katolikus gyökereit, akik ragaszkodtak megszokott vallásukhoz.

Zwingli egyre inkább erőszakos módon próbált utat törni az evangélium hirdetésében. Ezért Zürich szövetségéseket keresett, hiszen eddig a Helvét föderációban szinte egyedül állt. 1527-től szövetségbe lépett Konstanzsal. 1528-ban döntő szerepet játszott, hogy Bern egy többhetes hitvitát követően, amelyen Zwingli is részt vett, áttért a reformációra. Bernnek volt a legerősebb hadserege Svájcban, így Zürich pozíciója is erősödött. További svájci kantonokkal meg városokkal (St. Gallen, Schaffhausen, Biel, Mulhouse, Strassburg) lépett szövetségre Zürich az ún. »Christliches Burgrecht«-be (»keresztény védelmijogba«). A katolikus kantonok viszont szövetségbe léptek az ősellenségükkel, a Habsburgokkal, Ferdinánd királlyal, az ún. »Christliche Vereinigung«-ba (»keresztény egyesület«).

Június 1529-ben csatára készültek a hadi felek, ugyanis a zürichiek élelmiszérzárlatot tartottak a katolikus kantonok ellen. Kappelnál, egy bencés kolostornál Zürichtől délre vonultak föl a felek. De a bernieknek nem volt kedvük hadakozni. Emiatt a zürichiek kénytelenek voltak békét kötni, pedig ők voltak túlerőben. A béke jelképekül tejevest ettek együtt az ellenfelek a határvonalon. A búzatermelő síksági kantonok – a reformátusok – hozták a kenyeret, a tehénte-

nyésztő hegyi kantonok – a katolikusok – hozták a tejet. A svájci történetírás egy fontos jelképe, hiszen a felekezeti ellenségeskedés ellenére a békét és az együttműködési akaratot jelképezi – mind a mai napig.⁶³

Egyelőre még tovább folytatódtak a konfliktusok. Zürich egyre jobban izolálódott. A német protestánsokkal a marburgi hitvitán nem sikerült egyezsége jutni. Luther és Zwingli nem tudtak megegyezni egymással az úrvacsoratanon, amelynek politikai következményei lettek, mert így elkülönült a német és a svájci reformáció. Luther még politikai szövetségbe se akart lépni a svájciakkal, nemhogy teológiai szinten megegyezni. Az augsburgi országgyűlésen 1530-ban Zwingli túl későn adta le a császárnak a saját hitvallását,⁶⁴ így hát birodalmi szinten a svájci reformáció nem talált kellő értékelésre.

Ebben a kényszerhelyzetben Zürich legalább a svájci szövetségben próbált utat törni magának. 1531 októberében újra csatára indult a zürichi hadsereg a belső kantonok ellen, akik szintén mozgósítottak. Újra Kappelnál ütköztek meg egymással, ezúttal nagy vérengzés folyt. A régi békeszerető és harcellenes Zwingli, aki átélte a harc szörnyűségeit Marignanóban, karddal a kezében lépett fel, és kard által is halt meg. Holttestét felnégyelték és mint eretneket elégették, sírhegye sem maradt a zürichi reformátornak. Zürich nagy vereséget szenvedett, de a katolikus kantonok békét kértek: úgy állapodtak meg, hogy a református kantonok maradtak a reformációnál, a katolikusok a hagyományos vallásnál. Ez a pathhelyzet többé kevésbé mind a mai napig fennmaradt.

Zwingli utódjára Heinrich Bullingerre óriási feladat várt, hiszen amit Zwingli kezdeményezett, neki kellett befejeznie és konszolidálnia. Ő volt az aki Magyarországra is erősen hatott, ő volt a második *Helvét Hitvallás* szerzője. Kommunikációs hálózata egész Európára kiterjedt. Ő volt az, aki Zwingli hagyatékát Zürichben állandósította és Európában tovább terjesztette.

Magyarországon és Erdélyben Bullinger, Kálvin és Melancthon volt a reformáció meghatározó és ható személyisége, ugyanúgy mint a bázeli humanizmus, ahol rengeteg magyar könyv jelent meg, és innen sok könyv került magyar területre.⁶⁵ Zwingli neve és hatása kevésbé lett ismert Magyarországon. Viszont bele kell gondolnunk abba, hogy ő volt a svájci reformáció kezdeményezője. Teológiájával

⁶³ Georg Kreis: Die Kappeler Milchsuppe: Kernstück der schweizerischen Versöhnungssikographie, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 44(1994), 288–310. Lásd az előző oldalon lévő képet: Zürich, Zentralbibliothek, MS B 316, 418v.

⁶⁴ A »Fidei Ratio«: Z. 6.2, 753–817: Ad Carolum, Romanorum imperatorem, Germaniae comitia Augustae celebrantem fidei Huldrychi Zuinglii ratio.

⁶⁵ Lásd Jan-Andrea Bernhard: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Refo 500 Academic Studies, 19).

és erőteljes elszántságával megalapozta a svájci reformációnak az alapjait. A tudományos kutatásban eddig Zwingli neve elhomályosult Kálvin és Luther mellett.

ZWINGLI ÉRTÉKELÉSE ÉS HATÁSA

Hatását és értékelését egy-két példában szeretném bemutatni: Kálvin fő művét, az *Institutiót* az igazi Isten- és emberismerettel kezdi. Ez a mozzanat már Zwinglinél megvolt dogmatikai fő művében, a *Commentarius de vera et falsa religione*-ban, ahol szintén a valódi Isten- és emberismerettel kezdte művét. Amúgy Zwingli írta az első protestáns dogmatikát német nyelven: a 67 tézis bővebb kifejtése 1523-ban jelent meg. Kálvin viszonya Zwinglihez még nincs kellőképpen feldolgozva, de nagy valószínűséggel nagyobb, mint gondolnánk (például a predestináció kérdésében is).

A reformátusságnak az alapjait Zwingli tette le, csak a legjellegzetesebbeket akarom felmutatni. Isten akaratának a hirdetése belefoglalja az evangéliumot és a törvényt, az Új- és az Ótestámentumot, Isten irgalmasságát és igazságosságát. Egységes isteni akaratról van szó, nem kétélű, mint ami Lutherra volt jellemző. Az egész közösségnek a megreformálása, nem csak az egyéni lelki megigazulása volt fontos Zwinglinek. Az erőteljes különbségtétel Isten és az ember között, az igaz és a hamis hit között, jellegzetes a református tanok esetén. Isten abszolút szuverenitása, magasztossága, szentsége, szent akarata pedig a predestináció alapja, amely Kálvinnál erősebben mutatkozik meg, mint Zwinglinél.

A 20. század legismertebb teológusa, Barth Károly intenzíven foglalkozott Zwinglivel az 1920-as években. 1934-ben fogalmazta meg a barmeni teológiai nyilatkozatot, ahol Zwingli teológiája alapján ítélte el a nácizmust. Az első tézis Zwingli teológiáját foglalja magába: »Wir verwerfen die falsche Lehre, als könne und müsse die Kirche als Quelle ihrer Verkündigung außer und neben diesem einen Worte Gottes auch noch andere Ereignisse und Mächte, Gestalten und Wahrheiten als Gottes Offenbarung anerkennen.«

Zwingli sokrétűsége árnyalt szerepekben mutatkozott eddig meg: feltűnően innovatív teológusként, hatalmas erejű prédikátorként, határozott reformátorként, erőteljes politikusként, szorgalmas tudósként, közkedvelt papként, tehetséges művészként vagy szívélyes családfenntartóként jelent meg eddig. Ami kevésbé lett kidomborítva, az a Krisztust követő elhivatott lelkipásztor, aki a nép kérdéseivel, bajaival naponta, mint lelkigondozó foglalkozott. Így lehet, hogy lelki lényét legjobban saját jellegével fejezhetjük ki, amely a Máté evangéliumá-

ban található (Mt 11,28): „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok, és meg vagytok terhelve, és én megnyugvást adok nektek.”⁶⁶

RÖVIDÍTÉSEK

CR – Corpus Reformatorum

WA – *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Weimar.

Z – *Huldreich Zwinglis Sämtliche Werke*, Berlin–Leipzig–Zürich, Schwetschke–M. Heinsius–Theologischer Verlag, 1905–1991.

PRIMÉR FORRÁSOK

BULLINGER, Heinrich: *De prophetae officio, et quomodo digne administrare possit, oratio*, Zürich, Christoph Froschauer, 1532.

MYCONIUS, Oswald: *Vom Leben und Sterben Huldrych Zwinglis. Das älteste Lebensbild Zwinglis. Lateinischer Text mit Übersetzung, Einführung und Kommentar*, hrsg. Ernst Gerhard Rüschi, St. Gallen, Fehr'sche Buchhandlung, 1979.

Zürich, Zentralbibliothek, MS B 316.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAUMANN, Michael (hrsg.): *Gemeinsames Erbe. Reformierte und Täufer im Dialog*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2007.

BERNHARD, Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Refo500 Academic Studies, 19).

BISCHOF, Franz Xaver: Kulturkampf, in *Historisches Lexikon der Schweiz*, <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/017244/2008-11-06/> (Letöltés: 2021. január 29.).

BLICKLE, Peter: *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*, München, Oldenbourg, 1985.

BOLLIGER, Daniel: *Infiniti Contemplatio. Grundzüge der Scotus- und Scotismusrezeption im Werk Huldrych Zwinglis*, Leiden–Boston, Brill, 2003 (Studies in the History of Christian Thought, 57).

CAMPI, Emidio: Die Reformation in Zürich, in Amy Nelson Burnett–Emidio Campi (hrsg.), *Die schweizerische Reformation. Ein Handbuch*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2017, 71–134.

⁶⁶ Zwingli kegyességéről ír Samuel Lutz: *Ulrich Zwinglis Spiritualität. Ein Beispiel reformierter Frömmigkeit*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2018.

- CAMPI, Emidio–BÄCHTOLD, Hans Ulrich (hrsg.): *Schola Tigurina. Die Zürcher Hohe Schule und ihre Gelehrten um 1550*, Zürich, Freiburg i.Br., Pano-Verlag, 1999.
- CAMPI, Emidio–REICH, Ruedi (hrsg.): *Consensus Tigurinus (1549). Die Einigung zwischen Heinrich Bullinger und Johannes Calvin über das Abendmahl. Werden – Wertung – Bedeutung*, Zürich, Theologischer Verlag, 2009.
- CAMPI, Emidio–WÄLCHLI, Philipp (hrsg.): *Zürcher Kirchenordnungen. 1520–1675*, Zürich, Theologischer Verlag, 2011.
- CHRISTINE Christ-von Wedel–URS Leu (hrsg.): *Erasmus in Zürich. Eine verschwiegene Autorsität*, Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 2007.
- FARNER, Oskar: *Huldrych Zwingli*, Kt. 4, Zürich: Zwingli-Verlag, 1943–1960.
- GÄBLER, Ulrich: *Huldrych Zwingli im 20. Jahrhundert. Forschungsbericht und annotierte Bibliographie 1897–1972*, Zürich, Theologischer Verlag, 1975.
- GÄBLER, Ulrich: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába, Martin Sallmann útosszavával és kiegészítő irodalomjegyzékével*, ford. Koczó Pál, Bp., Kálvin, 2008.
- GUGGISBERG, Kurt: *Das Zwinglibild des Protestantismus im Wandel der Zeiten*, Leipzig, M. Heinsius, 1934.
- HAMM, Bernd: *Zwinglis Reformation der Freiheit*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1988.
- JEZLER, Peter: Der Bildersturm in Zürich 1523–1530, in Cécile Dupeux et. al. (hrsg.): *Bildersturm. Wahnsinn oder Gottes Wille?*, Zürich, NZZ-Verlag, 2000, 75–83.
- KÖHLER, Walter: *Huldrych Zwingli*, Leipzig, Koehler & Amelang, 1943.
- KÖHLER, Walter: *Zwingli und Luther. Ihr Streit über das Abendmahl nach seinen politischen und religiösen Beziehungen*, Kt. 1: Leipzig, Eger & Sievers, 1924 és Kt. 2: Gütersloh, C. Bertelsmann, 1953.
- KREIS, Georg: Die Kappeler Milchsuppe: Kernstück der schweizerischen Versöhnungsikonographie, *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte* 44(1994), 288–310.
- LEU, Urs–WEIDMANN, Sandra: *Huldrych Zwingli's Private Library*, Leiden–Boston, Brill, 2019.
- LOCHER, Gottfried W.: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht. Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*, Zürich, Zwingli-Verlag, 1969.
- LOCHER, Gottfried W.: *Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte*, Göttingen–Zürich, Vandenhoeck, 1979.
- LUTZ, Samuel: *Ulrich Zwinglis Spiritualität. Ein Beispiel reformierter Frömmigkeit*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2018.
- MEYER, Walter Ernst: *Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Zürcher Reformators im Lichte seines eschatologischen Ansatzes*, Zürich, Theologischer Verlag, 1987.
- MÜHLING, Andreas: *Heinrich Bullingers europäische Kirchenpolitik*, Bern, Lang, 2001 (Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte, 19).
- OPITZ, Peter: Problems and Challenges of the Modern Historiography of the Zwinglian Reformation, *Journal of Early Modern Christianity* 7(2020/2), 229–246.
- OPITZ, Peter: *Ulrich Zwingli. Prophet, Ketzler, Pionier des Protestantismus*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2015.

- RICH, Arthur: *Die Anfänge der Theologie Huldrych Zwinglis*, Zürich, Zwingli-Verlag, 1949.
- SALLMANN, Martin: Die Reformation in Bern, in Amy Nelson Burnett–Emidio Campi (hrsg.), *Die schweizerische Reformation. Ein Handbuch*, Zürich, Theologischer Verlag Zürich, 2017, 135–178.
- SALLMANN, Martin: *Zwischen Gott und Mensch. Huldrych Zwinglis theologischer Denkweg im De vera et falsa religione commentarius (1525)*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1999 (Beiträge zur historischen Theologie, 108).
- SCHINDLER, Alfred: Zwingli „Fehltritt« in Einsiedeln und die Überlieferung dieses Ereignisses, *Zwingliana* 36(2009), 49–57.
- SOÓS Béla: Huldrych Zwingli küzdelmei, *Protestáns Szemle* 40(1931), 661–672.
- STEPHENS, William P.: *The Theology of Huldrych Zwingli*, Oxford, Clarendon Press, 1986.
- SZABÓ S. József: Zwingli és a magyar reformáció, *Theológiai Szemle* 7(1931), 291–299.
- SZÓNYI György: Zwingli, a hazafi, *Theológiai Szemle* 6(1963), 347–350.
- WANDEL, Lee Palmer: *Always among us. Images of the poor in Zwingli's Zurich*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- WELKER, Michael–BEINTKER, Michael–LANGE, Albert de (hrsg.): *Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2016.
- ZOVÁNYI Jenő: Kálvin és Zwingli, in *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy-századik évfordulójára*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalat, 1936, 275–291.
- ZOVÁNYI Jenő: Zwingli tanfogalmának jellemző vonásai, in Uő: *Képek a kereszténység életéből*, Mezőtúr, Borbély-Nyomda, 1931, 17–22.
- ZOVÁNYI Jenő: Zwingli Ulrik küzdelme a római katolikus egyház ellen, 1519–1524-ig, Debrecen, Városi Nyomda, 1935.
- ZSINDELY Endre: Zwingli hatása Skóciától Magyarorszáig a reformáció századában, *Theológiai Szemle* Ú. F. 27(1984), 331–335.
- ZSINDELY Endre: Zwingli teológiája, különös tekintettel úrvacsoratanára, *Theológiai Szemle* Ú. F. 27(1984), 148–153.
- ZSINDELY Endre: Zwingli Ulrik emlékére, *Theológiai Szemle* Ú. F. 24(1981), 340–345.

ABSTRACT

Gergely Csukás: *500 Years of Huldrych Zwingli's Reformation: Sources, Evaluations, and Influences*

Due to the unique political structure of the late medieval Swiss Confederation with its diversity of the urban and rural communities, many places introduced Reformation at different times and with different intensity. Therefore, each Swiss canton celebrates the anniversary of the Reformation at a different time. Zurich celebrated its anniversary in the year 2019, because Huldrych Zwingli started his Reformation in Zurich in 1519. Very often, as compared to Martin Luther and John Calvin, Zwingli is listed as a „second class” theologian. He is not as well-known as the other two Reformers in Hungary either. For these reasons, I present an introduction into the latest editorial work, as well as a brief overview of historiography, the current research trends, and an outlook of Zwingli's legacy, in which I try to show the significance of Zwingli's theology and his influence on John Calvin and Karl Barth. The main section of the article deals with Zwingli's life and work, whereby I highlight three major areas: the installation of the so called „Prophezei,” the transformation of worship, and the theological justification of iconoclastic actions in Zurich.

Keywords: Zwingli, Swiss Confederation, historiography, theology, influences

HILARIA HUNGARICA:
AZ 1717-ES REFORMÁCIÓJUBILEUM MAGYARORSZÁGI
EMLÉKEI ERNST SALOMON CYPRIAN (1673–1745)
GOTHAI KÉZIRATGYŰJTEMÉNYÉBEN

Csepregi Zoltán

A reformáció emlékezetéről 2017-ben rendezett debreceni ReBaKuCS-konferencián négy előadás is foglalkozott az 1717-es bicentenárium magyarországi eseményeivel.¹ Ahhoz képest, hogy hazánk mint a „vértelen ellenreformáció” célpontja természetesen nem lehetett az Európa nagy részére kiterjedő rendezvénysorozat fő helyszíne, a 2018-ban megjelent konferenciakötetben foglaltak jól képviselik azt, amit a kutatás az 1717-es megemlékezésekről eddig megállapított.

A 2017-es előadások visszatérően utalnak Ernst Salomon Cyprian monumentális kiadványára. Cyprian ugyanis nagy szolgálatot tett az utókorak azzal, hogy összegyűjtötte és 1719-ben három részben kiadta a rendezvények programjait, ünnepi szónoklatait, alkalmi nyomtatványait, sőt az emlékérmek leírásait is.²

Cyprian, aki kiterjedt kapcsolatrendszerét³ mozgósította az evangélikus tartományok jubileumi rendeleteinek és a megemlékezésekhez kapcsolódó szövegek összegyűjtésére, a lipcsei kiadóval, Moritz Georg Weidmannal (1686–1743) működött együtt. Főleg kiadói érdek volt az, hogy a kiadvány minél több tarto-

¹ Bitskey István: Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben, in Száraz Orsolya – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 41–48; Csorba Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in Uo., 49–58; Csepregi Zoltán: Félúton a felekezeti identitás megteremtése (1617) és elbúcsúztatása között (1817), Ünneplés és ünneprontás a 18. században, in Uo., 59–67; Verók Attila: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban, in Uo., 71–78.

² Ernst Salomon Cyprian: *Hilaria Evangelica, Oder Theologisch-Historischer Bericht Vom Andern Evangelischen Jubel-Fest: Nebst III. Büchern darzu gehöriger Acten und Materien, Deren das Erste, Die Obrigkeitlichen Verordnungen, und viele Historische Nachrichten, Das Andere, Orationes und Programmata [v-bilaa, Das Dritte Eine vollständige Beschreibung der Jubel-Medaillen begreiffet; Mit Kupffern, Summarien und einem nützlichen Register*, Gotha [Leipzig], Weidmann, 1719, VD 18. 90010523. Vö. Harm Cordes: Ernst Salomon Cyprian als Chronist des Reformationsjubiläums von 1717, in Klaus Tanner (ed.), *Konstruktion von Geschichte: Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2012, 89–103.

³ Cyprian magyarországi kapcsolatrendszeréhez lásd: Keserű Bálint: Cyprian in Ungarn, in Ernst Koch – Johannes Wallmann (hrsg.): *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996, 84–95.

mányt érintsen, és ami még fontosabb volt, hogy minél előbb piacra lehessen dobni. A szerkesztői munka eredménye egy több mint ezer oldalt tartalmazó fóliáns lett, mely 1719 húsvétjára hagyta el a sajtót. A mű több mint száz tartomány ünnepségeiről tudósít (hatósági rendeleteket, alkalmi liturgiákat, beszámolókat ismertetve), azonkívül újraközli a legfontosabb egyetemi kiadványok szövegét. Az ünnepi panorámát majdnem 200 emlékérem ábrája és leírása, valamint az összegyűjtött alkalmi nyomtatványok bibliográfiája teszi teljessé.

Cyprian vállalkozása az események dokumentálásán túl nyíltan vállal polemikus (pápaellenes) és apologetikus célkitűzéseket is. A *Hilaria* szándéka a lutheranizmus egységét demonstrálni, mind területi-politikai, mind teológiai értelemben, ráadásul a megemlékezések tartalmi elemei történeti legitimációt is nyújtanak ehhez. Mind az 1719-ben megjelent recenziók, mind a szerkesztőhöz özönlő elismerő levelek jelzik, hogy ez az üzenet elérte olvasóit. Ennek ellenére a kiadó üzleti számításai nem jöttek be, a kényelmetlenül nagy terjedelmű összefoglalás végül nehezen eladhatónak bizonyult és hamar ki is kopott a használatból.

A *Das XCVIII. Capitel. Ungarn, Oesterreich und Schlesien* gyűjtőcím alatt és később egy pótlásként beiktatott jegyzetben összesen 8 oldalnyi szöveget találunk a könyvben Magyarországról,⁴ ami nem is rossz arány tekintve, hogy az ekkor még igencsak hatalmas Svédországnak is ugyanennyi hely jut. A dokumentumok tartalmi ismertetésére alább még visszatérek.

Cyprian fenti gyűjteménye inspirálta az 1717-es németországi emlékezetkultúrát értékelő 2006-os disszertációt is.⁵ Harm Cordes célkitűzésének megfelelően elsősorban nyomtatott forrásokból dolgozik, de alkalmanként Cyprian irathagyatékát is felhasználja. A monumentális kiadvány mögött ugyanis egy még monumentálisabb kézirat-tömeg áll, mely mára ugyan három különböző gothai gyűjteménybe szóródott szét, de – az eredeti kötet számozásából sejtethetően – lényegében hiánytalanul fennmaradt.⁶

A történetileg egybetartozó, de a mai tulajdonviszonyok miatt szétdarabolt kéziratgyűjtemények virtuális összevezetéséről Németországban többnyire a *Kalliope* online-kéziratkatalógus gondoskodik.⁷ Engem is a *Kalliope* vezetett nyomra, ami-

⁴ Cyprian: *Hilaria*, 845–849, 851–854, 1120.

⁵ Harm Cordes: *Hilaria evangelica academica, Das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.

⁶ A „Hilaria Evangelica” 19 számozott konvolutumának lelőhelye ma: Landesarchiv Thüringen – Staatsarchiv Gotha (a továbbiakban: LATH – StA Gotha), Oberkonsistorium Gen. Loc. 26; valamint Ev.-Lutherische Kirchgemeinde Gotha – Augustinerkloster (tovább: ELKG – AK), 4 A/2 (egyes konvolutumok olykor több kötetből is állnak). A vállalkozásra vonatkozó levelezésből egy harmadik közgyűjteménybe is jutott: Universität Erfurt – Forschungsbibliothek Gotha.

⁷ <https://kalliope-verbund.info/> (letöltés: 2021. március 27.).

kor magyarországi lelkészek Németországban őrzött levelei után kutatva tavaly a netes találatok között arra a fasciculusra bukkantam, mely lelkiismeretesen összegyűjtötte a „magyarországi 1717” dokumentumait, jóllehet ezek a *Hilariá*-ban csak kivonatolva kaptak helyet. Hogyan szerezte be ezeket Cyprian, és hogy milyen körülmények befolyásolták a szerkesztést, szerencsére mindez nagyrészt kiderül a Gothában fennmaradt levelezésből.

A nyomtatott kézikönyv és mintegy 20 kötetnyi kéziratgyűjtemény tartalmának egybevetéséből az a felismerés is adódik, hogy nemcsak Cypriantól kapott a kiadó magyarországi szövegeket. Pl. Johannes Blasius (1684–1763) trencsényi lelkész latin nyelvű beszámolójának a Trencsénben végzett ünnepi liturgiáról⁸ nincs nyoma a gothai gyűjteményekben. Mivel tudjuk, hogy Weidmann egy másik lipcsei kiadó, Johann Christian Martini (?–1752) témába vágó jelentős terjedelmű anyagát is átvette (miután kettejük rivalizálásából Weidmann került ki győztesen), elképzelhető, hogy más magyarországi közvetítők is továbbítottak szövegeket közvetlenül Lipcsébe.

A következőkben ismertetem ennek az anyaggyűjtésnek a történetét (1718–1719), másrészt azokat az 1717-es ünnepi megnyilvánulásokat, melyeket a fasciculus dokumentálni igyekszik.

A magyarországi dokumentumok összegyűjtését a levelezés tanúsága szerint Cyprian Johann Jacob Langjahr (?–1722) bécsi dán követségi lelkészre bízta. A bécsi protestáns prédikátorok rendszeresen vállaltak hasonló közvetítői megbízásokat.⁹ Jelentős késedelmet okozott azonban Langjahr óvatossága, aki a pozsareváci béke megkötéséig (1718. július 21.) nem mert a „háború dúlta” Magyarország területére lépni (*bey denen schweren kriegs-trouben*).¹⁰ Amikor végül elindult, akkor egészen Sopronig merészkedett (*habe mich selbsten nach Ungarn gewaget*) és az anyaggyűjtést soproni kollégái segítségével végezte el.¹¹ Az ügy iránti lelkesedésében viszont csatolta saját 1717. október 31-én Bécsben elmondott prédikációját is a küldeményhez, ráadásul nem is csak vázlatként, hanem teljes szövegében kidolgozva,¹² sőt, a megjelentetés reményében egy külön címlappal is

⁸ Cyprian: *Hilaria*, 851–852. Ugyanitt a 854. oldal megjegyzése szerint Blasius szövege a Pozsonyból érkezett csomaghoz tartozott.

⁹ Csepregi Zoltán: „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache”, Bécsi követségi prédikátorok jelentései, in Csorba Dávid (szerk.): *A vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI – HTK ETKI, 2020, 186–204.

¹⁰ Bécs, 1718.11.05. LATh – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 28r–29v.

¹¹ Bécs, 1718.11.05. LATh – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 27r–v, 30r–v.

¹² LATh – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 17r–26v. Ebből végül csak a záró imádság jelent meg: Cyprian: *Hilaria*, 849–850.

ellátva.¹³ Az összegyűjtött fasciculus eljuttatása természetesen újabb késedelemmel járt, mivel terjedelme és érzékeny tartalma miatt nem lehetett a rendes postára bízni, hanem meg kellett várni vele egy biztonságos alkalmat.¹⁴

Langjahr érezhette, hogy körülményes magyarázkodása a lipcsei kiadó számára gyanúra adhat okot (Cyprian bizalmára talán inkább számított), ezért hitelességének igazolására mellékelte a soproni Johann Andreas Kastenholzról (1682–1724) és a kőszeg–nemescsói Paul Gisekétől (1686–1724) kapott leveleit, melyben azok biztosítják őt segítségükről és együttműködésükről.¹⁵

Giseke azonban nemcsak segítőkészségét, hanem politikai aggályait is kifejezte a levélben: lehetőség szerint névtelen szeretne maradni, sőt, minden Nemescsóra vezető szálát elvarrni, és általában: semmilyen felelősséget nem szeretne viselni a szövegek eljuttatásáért.¹⁶ A névtelenségre vonatkozó kérés utóbb nem teljesült, Gisekét és gyülekezetét megnevezi a kiadvány. Ugyanakkor aggályai is meghallgatásra találtak, mert a jubileumi ünnepegről csak annyit közöl a szerkesztő, hogy azon az uralkodóért s az egész uralkodóházért imádkoztak.¹⁷ (Ebben nyilvánvalóan ki is merült ott a reformációs tematika.)

Az említett biztonságos lehetőség végül 1719 elejéig kellett várni, ekkor, többszöri sürgetésre, január-februárban indított útjukra Langjahr az ünnepi prédikációkat három részletben.¹⁸ Egy perccel sem túl korán, de végül is időben, mert a magyarországi anyag így érdemben gazdagíthatta a húsvétra megjelent kézikönyvet.

A bécsi prédikátor 1719. február 11-i leveléből derül ki, hogy erdélyi próbálkozásait nem koronázta siker: „Erdélyből, ahol pedig a legtöbb prédikátor a mi német egyetemeken tanult, napról napra üres ígéretekkel etetnek és a jubileum ügyében intézett számos levelemet válaszra sem méltatják. Ezek az emberek seényebbek az albizálásban, és amikor adománygyűjtésről van szó, mint amilyen

¹³ „Megalander Evangelicus oder Evangelische jubel-predigt, welche, gleichwie meistens in der gesamtten evangelischen kirchen, also auch mit vorbereufl und genemhaltung zu Wien in Österreich aus dem andern seculo des 1717. ten jahrs, am XXIII. sonntag nach Trinit. den 31. ten Octobr. als am tag vor Aller Heiligen gleichfals feyerlich gehalten und abgeleget, auch hirnechst aus besonderes verlangen, außserhalb lands, zum druck überlassen worden von M[agister] J[ohann] J[acob] L[angjahr].” LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 36r.

¹⁴ Bécs, 1718.11.05. LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 28r–29v.

¹⁵ Sopron, 1718.09.18. LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 31r–v; Nemescsó, 1718.10.08. Uo. 32r–v.

¹⁶ Nemescsó, 1718.10.08. LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 32r–v.

¹⁷ Cyprian: *Hilaria*, 1120. Ugyanez a leleményes összefoglalása itt a soproni ünnepegrnek is.

¹⁸ Bécs, 1719.02.11. LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 15r–26v; Bécs, 1719.02.18. Ev.-Luth. Kirchengemeinde Gotha, Augustinerkloster, 4 A/2: 142r–v.

lelkesek Isten dicsőségének szóbeli és írásbeli hirdetésében.”¹⁹ És bár e tekintetben a magyarországiak sem különbek náluk – folytatja Langjahr –, utóbbiaktól legalább mégis öt ívnyi iratot tudott összegyűjteni, amit rövidesen (mint majd kiderül: egy héttel később) eljuttat Gothába.

Lássuk már a sokat emlegetett öt ívnyi fasciculust, mit tartalmaz, és ez milyen formában jutott el az olvasóközönség elé!

- Paul Giseke Nemescsón elmondott német ünnepi prédikációja vázlatként.²⁰
- Johann Andreas Kastenholz Sopronban elmondott német ünnepi prédikációja.²¹
- A soproni ünnepekhez kapcsolódva az Oedenburgisches Te Deum Laudamus két példányban is.²² A soproniak ezt már 1717-ben kiadták Regensburgban.²³ A szöveg szerzője Giseke szerint Ferdinand Dobner (1659–1730) volt,²⁴ és ezt az éneket figurázza ki a szerző katolikus hitre tért fia, Abraham Egidius Dobner (1693–1741) 1718-ban kiadott szatírájában.²⁵
- Daniel Krman (1663–1740) dunáninneni szuperintendens latin nyelvű felhívása a bicentenárium megünneplésére, Miava, 1717. október 7.²⁶

¹⁹ „Aus Siebenbürgen, darinnen doch die meiste prediger auf unsern teutschen universitaeten vorhin studiret haben, bin mit vergeblicher hoffnung über jahr und tag abgespeißet worden und auff meine verschiedene schreiben ihres jubilei halber nicht die geringste antwort bißhero erhalten können. Diese leute sind hurtiger mit ihren kirchen collecten-büchern, und wenss zum gelt geben angesehen ist, als eifriger über die münd- und schriftliche ausbreitung der ehre Gottes.” Bécs, 1719.02.11. LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 15r–26v.

²⁰ ELKG – AK, 4 A/2: 138r–141v. Vö. Cyprian: *Hilaria*, 1120.

²¹ ELKG – AK, 4 A/2: 147r–163v. Vö. Cyprian: *Hilaria*, 1120.

²² ELKG – AK, 4 A/2: 164r–169v. Megjelent: Cyprian: *Hilaria*, 852–853.

²³ *Oedenburgisches Te Deum Laudamus, am Christ-ewangelischen Jubel-Fest anno 1717. den 31. Octob. vom dasigen Choro Musico abgesungen und [...] dediciret von Gottlieb Brünler ecclesiae evangelicae ibid. cantore*, Regensburg, Johann Conrad Peeh, 1717, RMK III/18. Nr. 168.

²⁴ Nemescsó, 1718.10.08. LATH – StA Gotha, Oberkonsistorium Gen. Loc. 26, Nr. 6: 32r–v.

²⁵ Abraham Egidius Dobner: *Oedenburgerisches rothes Ay, in welchem die wahre Freud und Hoffnung der Ur-alt-Catholischen Christen eingeschlossen, das ist: Catholische Anmerkungen über das Lutherische Lied, so von denen Uncatholischen an ihrem sogenannten Jubel-Fest, anno 1717. den 31. October, zu Oedenburg feyerlich in ihrem Oratorio gesungen, und nachmals zu Regensburg öffentlich gedrucket worden. Zusammen getragen aus bewehrten Controversisten, und hervorgegeben von denen Catholischen Ständen zu gemeldten Oedenburg*, Wien, Simon Schmid, 1718, RMK III/18. Nr. 353; = *Sopronyi piros tyukomony, melyben a római apostoli pápisták igaz öröme, és reménysége bé-rekesztettek. Az-az: fejtegető valóságok, melyek 1718-ban nemes Soprony városra cath. pápista rendeitől német nyelven világosságra adattak Bétsben; nemzetiünk kedvéért pedig 1719-ben magyarra fordítottak és [...] Francz Máttyás [...] költségével ki-nyomtatattak. Tudni-illik, egy új jubilaemi öröm ének ellen, mely a lutherános vallás 200-dik eszt. jubilaemus innepe napján, a sopronyi ekelesia imádságos házában [...] énekelletett, és Ratizbonaban ki-is nyomtatott*, Kassa, Akadémia, 1719, Petrik 1: 542.

²⁶ ELKG – AK, 4 A/2: 144r–145v. Megjelent: Cyprian: *Hilaria*, 845–847. Másolata megtalálható a pozsonyi líceum kézíratai között is: Lyceálna knižnica v Bratislave, Rukopisné fascikle, Nr. 299, 21: 2–5.

- Krman (eredetileg cseh) miavai ünnepi prédikációja latin nyelvű vázlatként.²⁷
- Krman latin nyelvű levélváltása Johann Georg Schreiber modori evangélikus felügyelővel a bicentenárium megünnepléséről, Miava, 1717. október 10. és Modor, 1717. október 15.²⁸
- Egy német nyelvű összefoglaló beszámoló a magyarországi megemlékezésekről (*Relation von Ungarn*), Pozsony, 1718. február 21.²⁹
- Egy német nyelvű levél kivonata arról, hogy a soproni reformációjubileumot aratási hálaadásnak álcázva tartották meg, Bécs, 1717. november 6.³⁰

A Gothában őrzött kéziratokhoz képest a *Hilariában* többletként jelentkezik Krman csehből németre fordított jubileumi imája „az ifjabb lelkészek számára” (*in gratiam juniorum V.D.M.*).³¹ Csak találgatni tudunk, miért volt az ifjabbaknak nagyobb szükségük erre a mintára, mint az idősebbeknek. Talán azért, mert az előző 1667-es évforduló idején még nem éltek? De hiszen a mintát megfogalmazó Krman is csak négyéves volt akkoriban!

A pozsonyi eredetű *Relation von Ungarn* a fent már felsorolt eseményeken túl említést tesz arról, hogy Pozsonyban a szüreti hálaadás úrvacsorai szertartásába foglalták bele Georg Ferdinand Gleichgroß (1668–1721) és Johann Christian Mirus (1656–1719) a reformációi megemlékezést, míg a megelőző nap, szombaton pedig az iskolában rendezett Bél Mátyás (1684–1749) ünnepi disputációt. A bányavárosokban és a felső-magyarországi szabad királyi városokban az évfordulót viszont teljes hallgatás övezte. Torkos András (1669–1737) győri és Bárány György (1682–1757) nagyvázsonyi lelkészek ellenben 1718-as újévi prédikációjukat szentelték a hitújítás témájának.³² Úgy látszik, a végvárak e tekintetben is nagyobb szabadságot élveztek. Kérdés, ki lehetett a pozsonyi jelentéstevő, akinek 1718-as levelei nem őrződtek meg a gothai gyűjteményekben. Esélyes erre a szerepre Bél Mátyás, akinek 1726-ból maradt fenn Cypriannak írott levele,³³ és Johann Andreas Rabacher (1686–1768), aki 1727 és 1735 között hat levelet intézett Cyprianhoz (mai lelőhelyük: Forschungsbibliothek Gotha).

²⁷ ELKG – AK, 4 A/2: 174r–182v.

²⁸ ELKG – AK, 4 A/2: 143r–v, 146r–v. Másolata megtalálható a pozsonyi líceum kéziratai között is: Lyceálna knižnica v Bratislave, Rukopisné fascikle, Nr. 299, 21: 1–2.

²⁹ ELKG – AK, 4 A/2: 173r. Megjelent: Cyprian: *Hilaria*, 854.

³⁰ ELKG – AK, 4 A/2: 172v. Ennek hatására az *Oedenburgisches Te Deum Laudamus* a kézikönyv tartalomjegyzékében és a megfelelő fejezet feliratában aratási hálaadásként szerepel, jóllehet a költemény címe éppen nem ezt állítja.

³¹ Cyprian: *Hilaria*, 848–849.

³² ELKG – AK, 4 A/2: 173r. Megjelent: Cyprian: *Hilaria*, 854.

³³ Szelestei N. László: *Bél Mátyás levelezése*, Bp., Balassi, 1993, 158–159 (256. sz.).

A szerkesztőtől, Cypriantól származik a kézikönyvnek egy rövid jegyzete,³⁴ mely a magyar egyházak elnyomatásával mentegeti az anyag szegényes voltát. A legtöbb helyen csak csendben tudtak ünnepelni – érvel Cyprian –, és csak az uralkodóért való könyörgés volt ebből nyilvános. Sorait ezzel zárja: „Nem is szabad az elnyomott egyházban élő testvérek óvatosságát és körültekintését, melyre mindenütt szükség van, hibájukul róni föl. Mert jobb az, ha bármilyen egyház van, mint ha semmilyen. Másutt is vannak a pápaság közepette rejtőzködő közösségeink. De ezekről írni annyit tenne, mint a farkasnak utat mutatni az akol felé.”

RÖVIDÍTÉSEK

- Petrik – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája / Bibliographia Hungariae, 1712–1800*, 1–4, Bp., Dobrowsky, 1888–1892.
- RMK III/18 – DÖRNYEI Sándor–SZÁVULY Mária (szerk.): *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század: magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai*, 1–2., Bp., OSZK, 2005.
- VD18 – *Das Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts, Online-Datenbank*. Göttingen: Niedersächsische Landesbibliothek, 2017–2021, www.vd18.de.

PRIMÉR FORRÁSOK

- CYPRIAN, Ernst Salomon: *Hilaria Evangelica, Oder Theologisch-Historischer Bericht Vom Andern Evangelischen Jubel-Fest: Nebst III. Büchern darzu gehöriger Acten und Materien, Deren das Erste, Die Obrigkeitlichen Verordnungen, und viele Historische Nachrichten, Das Andere, Orationes und Programmata Jubilæa, Das Dritte Eine vollständige Beschreibung der Jubel-Medaillen begreiffet; Mit Kupffern, Summarien und einem nützlichen Register*, Gotha [Leipzig], Weidmann, 1719, VD 18. 90010523.
- DOBNER, Abraham Egidius: *Oedenburgerisches rothes Ay, in welchem die wahre Freud und Hoffnung der Ur-alt-Catholischen Christen eingeschlossen, das ist: Catholische Anmerkungen über das Lutherische Lied, so von denen Uncatholischen an ihrem sogenannten Jubel-Fest, anno 1717. den 31. October, zu Oedenburg feyerlich in ihrem Oratorio gesungen, und nachmals zu Regensburg öffentlich gedrucket worden. Zusammen getragen auss bewehrten Controversisten, und hervorgegeben von denen Catholischen Ständen zu gemeldten Oedenburg*, Wien, Simon Schmid, 1718, RMK III/18. Nr. 353.
- DOBNER, Abraham Egidius: *Sopronyi piros tyukmony, mellyben a római apostoli pápisták igaz öröme, és reménysége bé-rekesztettek. Az-az: fejtegető valóságok, mellyek 1718-ban nemes Soprony városa cath. pápista renditől német nyelven világosságra adattak Bétsben; nemzetünk kedvé-*

³⁴ Cyprian: *Hilaria*, 853.

ért pedig 1719-ben magyarrá fordítottak és [...] Francz Mátyás [...] költségével ki-nyomat-tattak. Tudni-illik, egy új jubilaemi öröm ének ellen, mely a lutherános vallás 200-dik eszt. jubilaemus innepe napján, a sopronyi ekklesia imádságos házában [...] énekeltetett, és Ratizbonaban ké-is nyomtatott, Kassa, Akadémia, 1719. Petrik 1: 542.

Oedenburgisches Te Deum Laudamus, am Christ-evangelischen Jubel-Fest anno 1717. den 31. Octob. vom dasigen Choro Musico abgesungen und [...] dediciret von Gottlieb Brünler ecclesiae evangelicae ibid. cantore, Regensburg, Johann Conrad Peeh, 1717, RMK III/18. Nr. 168.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BITSKEY István: Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben, in Száraz Orsolya – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 41–48.
- CORDES, Harm: *Hilaria evangelica academica, Das Reformationsjubiläum von 1717 an den deutschen lutherischen Universitäten*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006.
- CORDES, Harm: Ernst Salomon Cyprian als Chronist des Reformationsjubiläums von 1717, in Klaus Tanner (ed.), *Konstruktion von Geschichte: Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2012, 89–103.
- CSEPREGI Zoltán: Félúton a felekezeti identitás megteremtése (1617) és elbúcsúztatása között (1817), Ünneplés és ünnepontás a 18. században, in Száraz Orsolya – Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 59–67.
- CSEPREGI Zoltán: „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache”, Bécsi követségi prédikátorok jelentései, in Csorba Dávid (szerk.): *A vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI – HTK ETKI, 2020, 186–204.
- CSORBA Dávid: A reformáció 1717-es ünnepe Patakon, in Száraz Orsolya–Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 49–58.
- KESERŰ, Bálint: Cyprian in Ungarn, in Ernst Koch–Johannes Wallmann (eds.): *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996, 84–95.
- SZELESTEI N. László (szerk.): *Bél Mátyás levelezése*, Bp., Balassi, 1993.
- VERÓK Attila: Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban, in Száraz Orsolya–Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018, 71–78.

ABSTRACT

Zoltán Csepregi: *Hilaria Hungarica.*

Memories of the 1717 Reformation Jubilee in Hungary in the Manuscript Collection of Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) of Gotha

Ernst Salomon Cyprian did a great service to posterity by compiling the documents of the Reformation anniversary in 1717 and publishing them in 1719. He entrusted the preacher to the Danish embassy in Vienna, Johann Jacob Langjahr, with collecting the documents from Hungary and Transylvania. After the peace treaty of Passarowitz (1718), the Danish preacher finally got to Sopron, where he asked his fellow ministers for help with collecting material. He also sent his own Vienna sermon of October 31, 1717 in full text to Cyprian. The expedition of the extensive fascicle caused him concern and the printer further delay, because the sensitive material could not simply be sent by post, on the contrary, one had to wait for a safe opportunity to smuggle the five-sheet bundle out of the Habsburg Empire. The safe opportunity mentioned above was delayed until the beginning of 1719, when, after repeated urgings, Langjahr forwarded the collected commemorative speeches and sermons. Moreover, at the right time, because the material from Vienna and Hungary actually enriched the handbook published at Easter 1719. There are in all ten pages about the celebrations in Hungary and Vienna. On the other hand, it turns out from Langjahr's letter of February 11, 1719 that his attempts in Transylvania were not crowned with success at all.

Keywords: Reformation bicentenary, sermon, correspondence, Habsburg Empire, smuggling

A REFORMÁCIÓ KÉPE A 19. SZÁZADI MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

Fazekas Csaba

*„A történetírás nem harcmező, s ha már az igazság mellett
harcolni is szükséges, legyen a harc az elvek s okoknak alapos,
nemes harca, ne pedig személygúny, ráfogás, gyűlölet.”¹*

1. A magyarországi egyháztörténet-írás történetével (egyházhistoriográfiával) sokan foglalkoztak és foglalkoznak, résztanulmányok, módszertani elemzések számos alkalommal láttak már napvilágot, bár tény, hogy e fontos diszciplína monografikus összegzése még várat magára. Általában a történetírás történetével foglalkozó összefoglalások már rendelkezésünkre állnak,² az egyházhistoriográfia egyetemes összefoglalása egyelőre csak angol nyelven elérhető.³ A témára vonatkozó feldolgozások közül kiemelkedőek azok, amelyek az egyháztörténet-írás diszciplináris (teológiai vagy köztörténeti) jellegű megközelítéseit foglalták össze,⁴ módszertani alapvetésnek szánják elemzésüket a későbbi egyháztörténetírók számára,⁵ illetve modellezni próbálták a hazai egyházhistoriográfiában kimutatható folyamatokat katolikus,⁶ illetve protestáns oldalról egyaránt.⁷

¹ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (tovább: PEIL.) 6(1847/27), 642.

² Gunst Péter: *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000; Ernst Breisach: *Historiográfia*, Ford.: Baics Gergely, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Tankönyvek).

³ James E. Bradley–Richard A. Muller: *Church History. An Introduction to Research, Reference Works and Methods*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing, 1995.

⁴ Jakab Attila: Az egyháztörténet a teológia és a történetírás metszéspontjában, *Korunk* 17(2006/12), 23–28; Rosdy Pál: Történeti látásmód az egyházban, in Klestenitz Tibor–Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*, Bp., MTA BTK, 2015, 13–15.

⁵ Vanyó Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalma, s.n., 1941 Uő: Az egyháztörténetész szemhatára, *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv* 5(1942–43), 675–719.

⁶ Szekfű Gyula: A katolikus történetírás Magyarországon, in Gerevich Tibor–Lepold Antal–Zsembery István (szerk.): *Magyar katolikus almanach*, I, Bp., Országos Katolikus Szövetség, 1927, 695–700; Vanyó Tihamér: Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és fôladatok, *Századok* 120(1986/3), 678–705. Szekfű Gyula egyháztörténeti nézőpontjáról ld. Papp Barbara: Katolikus történetírás Magyarországon. Szekfű Gyula katolicizmusa, in Paksá Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*, Bp., Argumentum, 2007, 127–151; Molnár Antal: A magyar katolikus egyháztörténet-írás megújulási kísérlete a két világháború között. Szekfű Gyula és Vanyó Tihamér kapcsolata, in *Uo.*, 79–90; Monostori Imre: A katolicizmus Szekfű Gyula világgképében, *Forrás* 48(2016/4), 40–47.

Katolikus egyháztörténészek is elismerik, hogy a kereszténység, illetve az egyház történetének tudományos igényű és/vagy népszerűsítő jelleggel való megírásának, az egyháztörténet iskolai oktatásba való beépítésének igénye a protestantizmus oldalán fogalmazódott meg először, a reformáció tekinthető a „modern egyháztörténetírás szülőatyjának”.⁸ Persze nem függetlenül attól, hogy a 17. századi hitviták teremtettek alapot az egyháztörténetre, mint az öngigazolás, az apologetika egyik jól megragadható érvrendszerére.⁹

Szekfű Gyula historiográfiai tézise szerint a magyar történetírás a 18. században valóságos fénykorát, a középkori krónikaszerzők után mintegy újabb csúcsteljesítményeknek az időszakát élhette, amelyben az egyházi történészeknek kiemelkedő szerepe volt. A professzionalizálódás útjait kereső magyar történetírás e 18. századi felfelé ívelő szakaszát követően azonban a 19. század első felében általános színvonal-csökkenés, visszaesés mutatható ki.¹⁰ A jezsuitáktól származó nagy szintézisekben – elsősorban Pray György (1723–1801) és Katona István (1732–1811) munkáiban – még az általános, illetve országtörténeti nézőpont érvényesül, számukra az egyháztörténet még nem a köztörténettől elválasztható speciális diszciplína, hanem annak mintegy integráns részét képezte. A 18. században azonban – éppen protestáns oldalról, a nyilvánvaló öngigazolás szándékával és kényszerének hatása alatt – megszülettek az első igényes, széles látókörű, kifejezetten egyháztörténeti munkák is. Okolicsányi Pál (1650 k.–1715–21k.) ráadásul magyar egyháztörténeti monográfiával „indított”,¹¹ jóllehet a korszakot még egyértelműen a kereszténység egyetemes történeti összefoglalásának igénye jellemezte, abban a protestantizmus, mint a Krisztustól indított üdvtörténet

⁷ Makkai László: Református egyháztörténetírás, *História* 7(1985/4), 34; Buzogány Dezső: Az egyháztörténet-írás esélye. Az intézményi egyháztörténet-kutatás megszületése, *Református Szemle* 110(2017/6), 694–699.

⁸ Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, Aurora, 1975 (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae, 4), 13.

⁹ Hóman Bálint jellemző szavaival: „Katholikusok és protestánsok, akiket a letűnt században [vagyis a 17. században] a teológus vitatkozások és fegyveres pártharcok foglaltak el, a századfordulón egyidőben ébredtek a történeti kutatómunka fontosságának tudatára s elsősorban az egyháztörténet kérdései felé fordultak. A felekezeti harc intenzitásából alig veszítve folyt tovább, de új eszközökkel: a tudomány fegyvereivel.” Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon (1925), in Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*, I, kiad. Bárány Attila, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Hóman Bálint munkái, 2), 371.

¹⁰ Szekfű: A katolikus történetírás, 697.

¹¹ [Okolicsányi Pál:] *Historia diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*, [Frankfurt an der Oder], s. n., 1710. A témáról ld. részletesen: Tóth Gergely István: *Historia querelarum*. Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál *Historia diplomatica* című munkájában, in Száraz Orsolya–Fazekas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 217–227.

szerves folytatásaként értelmezett jelenségként kerül bemutatásra.¹² Ezeket követték, illetve kísérték a katolikus egyháztörténet-írás első monografikus vállalkozásai, elsősorban a jezsuita Molnár János (1728–1804) révén.¹³ Budai Ézsaiás (1766–1841) református püspök 19. század eleji nagyszabású munkái¹⁴ elsőként illesztették be a reformáció múltját a magyar történelem folyamatába, viszont ezáltal nem is elsősorban egyháztörténeti irányultságúak.¹⁵

Abszolút releváns az a historiográfiai nézőpont, miszerint a történetírás általános helyzetétől némiképp eltérően már a 18. századi magyarországi egyháztörténet-írásban is kimutatható a megkésetttség, a lemaradás tendenciája a kor nyugat-európai folyamataihoz képest.¹⁶ Utóbbiakról a történetírás monográfusa szellemesen fogalmazott, amikor azt írta, hogy ebben az időszakban „az üdvtörténet egyháztörténetté egyszerűsödött”, továbbá „feladta azon igényét is, hogy az egyetemes történelem legfontosabb műfaja legyen. Soha sem volt könnyű Isten nagyszabású tervét az üdvtörténetben a Krisztus utáni időszak eseményeivel kapcsolatba hozni.”¹⁷ Magyarországon – a 18. századi említett monográfiákat követően – valóban későbbre tolódott az időszak, amikor „az egyháztörténet elszakadt a világi történetírástól”, és „az üdvtörténet mérföldkövei [...] egyre ritkábban jelentek meg az egyetemes történeti művekben”.¹⁸ Tegyük hozzá, hogy a például Johann Lorenz von Mosheim (1694–1755) munkásságában mutatkozó forráshasználat módjához és a forráskritika színvonalához¹⁹ képest mutatkozó lemaradás elsősorban azzal függ össze, hogy az egyháztörténet továbbra is inkább a katolikus-protestáns hitvita-irodalom egyik elágazásának, műfajának számított inkább, mint önálló tudományos diszciplínának. Mindenesetre találó

¹² Ld. Bod Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásainak rövid históriája*, Basilea, Im-Hof Rodolf János, 1760. A 18. századi protestáns egyháztörténet-írásra részletesen: Tóth Gergely: Felekezeti és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban, *Történelmi Szemle* 52(2010/1), 13–36; Uő: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*, *Történelmi Szemle* 54(2013/4), 593–617.

¹³ Molnár János: *Az anya-szent-egyháznak történeti*, I–IV, Nagyszombat–Kolozsvár, Jesus Társasága, 1769–1788.

¹⁴ Budai Ézsaiás: *Magyar Ország históriája*, I–III, Debreczen, Csáthy György, 1802–1812.

¹⁵ Az említett historiográfiai folyamatokra és a legfontosabb forráskutatásokra, forráskiadványokra ld. Hóman Bálint: A forráskutatás és forráskritika, 373–376, 386–389.

¹⁶ Tóth Gergely: A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban, in Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola–Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 17), 409–422.

¹⁷ Breisach: *Historiográfia*, 187.

¹⁸ Ua., 206.

¹⁹ Bradley–Muller: *Church History*, 180.

Tóth Gergely idézett munkájának záró gondolata, miszerint „a 19. század protesztáns és katolikus egyháztörténetészeinek tehát nagy lemaradást kellett behoznia”.²⁰

Folytassuk a gondolatot: kellett volna. Visszatérve ugyanis Szekfű Gyula diagnózisához, a hazai egyháztörténet-írásban a 19. század első felében inkább a lemaradás folytatódását állapíthatjuk meg. Felzárkózásról, még hozzá sikeres felzárkózásról ugyanis csak az 1860-as évektől, különösen a kiegyezést követő időszak egyháztörténet-íróitól beszélhetünk, a folyamatot katolikus oldalon Fraknói Vilmos, Knauz Nándor, Balics Lajos, Bunyitay Vince, Békefi Remig, Karácsonyi János és mások munkássága illusztrálja, de a protestáns egyháztörténet-írás is ekkor mutathatott fel a korábbiánál tartalmasabb és színvonalasabb monográfiákat.²¹

Érdekes és később fontos historiográfiai feladat lehet annak részletes bemutatása, miért mondható az egyháztörténet-írásra vonatkozóan is, hogy „a reformkori történetírás útkeresése apró sikerekkel, látványos bukásokkal, félreálló és pályaelhagyó történetírókkal, megszakadt életművekkel teli” időszaknak tekinthető.²² A nagyjából az 1830-as és 1860-as évek közötti periódusra (az 1848–49-es forradalmon és szabadságharcon, alapvető politikai rendszerváltáson is átnyúló évtizedekre) pedig elvben meg lett volna az adottság a tudományos történetírás egykorú módszereinek alkalmazására, s a nemzeti múlt iránti romantikus érdeklődés fellángolásának elvben nagyobb hatást kellett volna gyakorolni az egyháztörténet-írásra is. Ezzel szemben – Hóman Bálint szerint – „a reformkorszak lázas politikai és társadalmi élete és a romantika történetiszemlélete nem kedvezett a csendes tudós búvárkodásnak”.²³ Az 1840-es években a német egyháztörténeti irodalom egyidejűleg megjelent és ismertté vált/válhatott Magyarországon is,²⁴ mégis az az összbenyomás alakulhat ki az 1848 előtti évtized egy-

²⁰ Tóth: A mellőzéstől a hitvitákon át, 422.

²¹ Ld. Heiszler József: *Egyháztörténelmi kézikönyv*, I–II, Sárospatak, Ref. Főiskola, 1862–1863; Révész Imre: *Egyetemes egyháztörténelmi főiskolai tanulók s művelt protestánsok számára*, Debrecen, Városi Nyomda, 1865; Wurga Lajos: *A keresztény egyház történelme*, I–II, Sárospatak, Steinfeld, 1870–1876. A kiegyezést követő tudományos fellendülésről pl.: Hóman: A forráskutatás és forráskritika, 403.

²² Rottler Ferenc: Katolikus történetírók a kiegyezés korában, in Rómer Flóris–Ipolyi Arnold–Fraknói Vilmos: *Egyház, művelődés, történetírás*, kiad. Rottler Ferenc, Bp., Gondolat, 1981 (Történetírók Tára), 5.

²³ Hóman: A forráskutatás és forráskritika, 396.

²⁴ Ld. katolikus oldalon: Johannes Alzog: *Universalgeschichte der Christlichen Kirche. Lehrbuch für akademische Vorlesungen*, Mainz, Florian Kupferberg, 1843; protestánsoknál: Carl Ludwig Sackreuter: *Christliche, Religions- und Kirchengeschichte, dargestellt für gebildete Familien und Lehrer, Volksschulen, zur Erweckung und Bewahrung evangelischer Glaubensstreue und Glaubensfreudigkeit*, I–II, Darmstadt, Carl Wilhelm Leste, 1843. Utóbbit az egyházi sajtó így ajánlotta: „Munka, melyet minden művelt protestánsnak, ki a vallás- és egyháztörténet fontos mezején nem akar idegen maradni, hanem azzal velősen megismerkedni, méltán ajánlhatunk.” *PEIL* 6(1846/4), 85.

háztörténet-írásáról, hogy maguk a kortársak is inkább a hiányzó munkák és az elszalasztott lehetőségek időszakaként tekintettek saját koruk vonatkozó tudományosságára.

Pedig a „korszellem” több szempontból is a történetírás általános fellendülését, ugrásszerű színvonal-emelkedését kellett volna, hogy magával hozza, értelemszerűen azon belül az egyháztörténet-írással együtt. A 19. század a „történelem százada” lett – írja találóan Hatos Pál,²⁵ utalva arra, hogy a történelmi múlt iránti közéleti érdeklődés, valamint a szaktudomány fejlődése külön-külön, pláne együttesen a történettudomány színvonalának emelkedésével, a vonatkozó tanulmányok és monográfiák számának növekedésével kellett volna együtt járnia, például az egyházhistoriográfiában is. Elemzése ugyanis pontos és szempontunkból is figyelemre méltó:

A korszak filozófiai fejlődése szekularizálta a teológiát, és a keresztény üdvtörténetből világtörténelmet csinált. A felvilágosodás, és különösen a 18–19. század fordulóján hatalmas egyéniségeket felvonultató német történetfilozófia hatására a fejlődés és tökéletesedés gondolata a történelmi megismerés általános értelmezési kategóriájává lett, a történelem pedig olyan egyirányú utca – vagy pontosabban sugárút –, amely az emberi boldogság kertjének kapujáig vezet. Ez az eszmetörténeti fordulat igazi, bár nem előzmények nélkül való innováció volt.²⁶

Értelmezésünk szerint a 19. századi magyar(országi) egyháztörténet-írás hátterében kirajzolódó folyamatok paradox módon inkább a „fékezés”, a korábbi történetírói szemléletek konzerválási igényének felerősödése irányába mutattak. Például abból a szempontból, hogy a történetírást a hitviták hatékony eszközének tekintő teológiai szemlélet a polgárosodás korában még fel is erősödött. A reformkorra vonatkozó számos új feldolgozás mellett még ma is elmondható, hogy az 1830–40-es évek egyházpolitikai vitái még bőven adnak kutatni valót a korszakkal foglalkozó történészeknek. A vegyes házasságok áldásmegtagadása, valamint a katolikus–protestáns felekezeti egyenjogúság kapcsán a vármegyékben, a törvényhozásban, illetve a sajtóban kibontakozott vita egyértelműen összefüggött Magyarországon Európában egyedülállóan sajátos vallási sokszínűségével. A politikai töltetű hitvitákban rendszeresen előkerültek történeti érvek is, vagyis az akkor mintegy három évszázados reformáció korának megítélése. A történetírásnak ugyanakkor nem tett jót, hogy ezek a viták óhatatlanul a politikai érvelés szolgálatában álltak, mintegy azt akarták igazolni, hogy melyik felekezetnek volt inkább igaza a reformáció–ellenreformáció korában, melyik tett többet hozzá a

²⁵ Hatos Pál: Történelem és történetírás újjászületés és bukás között, *Vigilia* 83(2018/9), 670.

²⁶ Uo.

magyar állam és nemzet fennmaradásáért és fejlődéséért. A vegyes házasságok kapcsán kibontakozott, heves hitvita-irodalomban a történeti múlt a vélt teológiai igazságok felmutatásának így sokkal inkább illusztrációs szerepét töltötte be. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közélet inkább a teológiai és politikai röpiratok, és nem a szakavatott történeti feldolgozások műfajának kedvezett.²⁷ A felekezeti elfogultságtól nyomasztott történetírás – katolikus és protestáns oldalon egyaránt – így kevésbé volt fogékony a professzionizálódó tudományág módszerei, a forrásfeltárás és forráskritika, illetve a „sine ira et studio” szemléletének érvényesítése iránt.

Hóman Bálint írta a 16–18. századi magyar történetírásra is vonatkoztatható elemzésében: „A reformáció és katolikus restauráció küzdelmes korának historikusai a felekezeti harc és egyházpolitika szolgálatába állították a történetírást. Célkitűzésük polémikus és hitvédelmi színezetű. Protestánsok és katolikusok egyaránt a maguk vallásos meggyőződésének és egyházpolitikai felfogásának igazolására, a másik fél álláspontjának cáfolására töreksenek. Egyoldalúan felekezeti szempontjaik, mai mértékkel mérve, tudománytalanok és pártoskodónak tűnnek fel, a tudományt mégis nagy lépéssel vitték előre. Az eddig kizárólag személyi, dinasztikus és aktuális pártpolitikai tendenciák mellőzésével első ízben kísérelték meg nagy tömegek és széles rétegek, lelket átható eszmények és irányok történeti igazolását.”²⁸ Összességében úgy tűnik, a 19. századi katolikus és protestáns egyháztörténet-írók mintha arra érezték volna kényszert, hogy inkább ragaszkodjanak ehhez a „pártoskodó” történetírói szemlélethez, inkább engedtek a felekezeti önigazolás belső kényszerének, amikor a keresztény egyház múltját összefoglalni hivatott műveiket papírra vetették.

2. Alábbiakban először néhány adalékot hozunk fel a kor protestáns egyháztörténeti munkáiról, és a kérdés egyházi megítéléséről. Majd azt igyekszünk bemutatni, hogy az ebben az időszakban született katolikus egyháztörténeti munkák milyen képet mutattak be a protestantizmus múltjáról.

²⁷ A vonatkozó röpirat-irodalomról ld. Fazekas Csaba: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon, *Gesta* 1(1998/1), 86–101; a katolikus röpiratokra érkezett protestáns válaszkísérletekről: Uő: Protestáns érvek és ellenérvek az 1840-es évek egyházpolitikai vitáiban, in Kulin Ferenc–Veliky János (szerk.): *„Zengett Szónon a zsoldár”. A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*, Bp., Argumentum, 2010, 101–115.

²⁸ Hóman Bálint: *A történelem útja* (1931), in Uő: *Történetírás és forráskritika*, I, kiad. Bárány Attila, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Hóman Bálint munkái, 2), 11.

2.1. Egyháztörténeti összefoglalások *protestáns szerzők* tollából is megjelentek ebben az időszakban. Közös jellemzőjük az alapvetően egyetemes egyháztörténeti megközelítés igénye, amivel szorosan összefügg, hogy iskolai használatra, a protestáns kollégiumok egyháztörténetet tanuló diákjai számára készültek, nem egyszer külföldi (német) szerzők munkáinak fordításai és/vagy átdolgozásai.²⁹ Az egyetemes egyháztörténet mellett a Magyarországra vonatkozó protestáns egyháztörténet-írás valóban kevés munkát tudott felmutatni. Leginkább talán Bauhoffer György (1806–1864) evangélikus lelkész névtelenül megjelent munkája hozható fel, mely érdekes módon az alig ismert és emlegetett monográfiák között említhető.³⁰

Mint említettük, a 19. század első fele a magyarországi protestáns egyháztörténet-írás vonatkozásában többen adtak hangot egyre fájóbb hiányérzetüknek, illetve próbálták e hiány bepótlásával kapcsolatos feladataikat számba venni. Egy elemzés 1846-ban „egyháztörténeti irodalmunk parlag mezejéről” szólva például a forrásfeltárás szükségességét emelte ki:

minden adatot, melyre csak amúgy véletlenül bukkanunk, valódi kincs gyanánt kell tekintenünk, és híven megőriznünk, hogy ha majd jövend valaki, idejét, tudományát, tehetségét – életét – e szaknak szentelő, annál könnyebben és annál nagyobb biztossággal böngészhessen és gyűjtögethesse az elszórt adatokat.³¹

A forrásfeltárás képezheti csak alapját a releváns monografikus összegzésnek – írja –, a mulasztással kapcsolatos általános helyzetértékelése pedig alighanem ma is megszívlelendő: „mert ha mi ezt nem tesszük, az utánunk jöendő nemzedék is ez elszórt töredékek gyűjtésével leend kénytelen foglalatzkodni, míg

²⁹ Református összefoglalások: Breznay Pál: *A keresztyén eklézsiának históriája*, Kolozsvár, Ref. Kollégium, 1836; Kálniczky Benedek: *Közönséges keresztyén egyháztörténet*, I–II, Sárospatak, Ref. Kollégium, 1848–1850. Egy evangélikus tanító egyháztörténet tankönyve: Dierner Endre: *Az evangéliomi keresztyén vallás és egyház történetének rövid vázlat. A protestáns tanuló ifjúság számára*, Pest, Kilián, 1845. Utóbbiról ld. Lajtai L. László: Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első magyar történelemtankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül, 1777–1848, *Korall* 5(2004/15–16), 205–225, 210–211.

³⁰ [Bauhoffer György:] *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850, mit Rücksicht auf Siebenbürgen*, Berlin, Wiegandt&Grieben, 1854. A neves svájci lelkész és egyháztörténész, Jean-Henri Merle d’Aubigné (1794–1872) írt hozzá előszót, ezért sokan az ő munkájának tartották, különösen az angol fordítás (*History of the protestant church in Hungary. From the beginning of the reformation to 1850, with reference also to Transylvania*, Transl. J. Craig. London, Nisbet, 1854) ismertté válása nyomán. A szerzőség tisztázásáról, valamint arról, hogy Magyarországon szinte ismeretlen munkáról volt szó: Révész Imre: Merle d’Aubigné szózata a magyar protestáns egyházhoz, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* (tovább: MPEIF) 4(1873/5), 193–204.

³¹ Sz.: Adatok a bányakerületi superintendensek történetéhez, *PEIL* 5(1846/51), 1225–1231.

azon esetben, ha a jelen arra fordítja gondját, a jövőnek nem marad egyéb hátra, mint ez összehalmozott adatokat rendszerezni, összehasonlítani, vizsgálni, – a részekből egészet alkotni – szóval: történetet írni.”³²

Dobos János (1804–1887) ekkor péceli református lelképásztort hasonló gondolatok foglalkoztatták, amikor megállapította: „Feledékenység vastag penésze borult kivált magyar protestáns egyházi hajdanságainkra; kimerítő egyh.[ázi] történetünk megírva eddigelé nincs.”³³ „Mind ez ideig saját[os] mostoha sors üldözte egyh.[ázi] történetíróinkat” – vélte, és úgy gondolta, hogy az öngazolás kényszeréből fakadó elfogultság, valamint a források feltárásának színvonala egyaránt időszerütlenné tette saját korában a magyar protestáns egyháztörténet monografikus igényű feldolgozását:

Egy az, hogy részrehajlatlanul, szigorú igazság-szeretettel írni sok oknál fogva nem lehetett; más az, hogy Sisyphus kövét görgették maguk előtt a prot.[estáns] tudósok mindannyiszor, ahányszor e nagy munkára vetették kezöket, a munka, befejezése előtt, visszagördült, s egy másik viszont csak a széthullott darabokat szedheté össze, újabb hasztalan munkára. Vállalkozik-e valaki, és mikor e nagy munka kidolgozására? Ez oly kérdés, melyre feleletünk nincs, mely a jelen és jövő bizonytalanságai között széled el visszhang nélkül. Itt van-e, lehet-e itt ideje egyház-történetünk kidolgozásának? Kérdések kérdése, melyre én hajlandó vagyok tagadólag felelni. A magyar protestáns szigorú, igaz egyháztörténet még kifejeletlenül mozog a magyar irodalom méhében, ha meg talál születni, vagy nyomon szörnyet hal, vagy olyan lesz, mint az idétlen gyermek.³⁴

Dobos véleményében alighanem szerepet játszhatott az is, hogy tagja volt egy, 1844-ben a protestáns közéletben is igen aktív Fáy András (1791–1864) kezdeményezésére született pályázat eredményeit elbíráló bizottságnak, amelynek felhívására két egyháztörténeti vonatkozásokat is feldolgozó pályamunka is beérkezett, de egyiket sem tartották kellően megalapozottnak, illetve célravezetőnek, a pályázatot eredménytelenül kellett lezárniuk.³⁵ Hasonló volt a helyzet

³² Uo. Érdekességként megemlítjük, hogy az egyházmegyei és egyházközségi iratórész helyek feldolgozásával kapcsolatos aggodalom – dacára a 19–20. századi, könyvtárnyi méretű forráskiadásoknak – még napjaink protestáns egyháztörténet-írását is foglalkoztató jelenség, vö. pl.: Hegyi Ádám Alex: Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a hazai 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában, in Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE ETKI RÖM–HTK ETKI, 2020 (Reformáció Öröksége, 2), 227–257.

³³ Dobos János: Egyházi régiségek: Magyar prot. egyházi szertartások, I, *PEIL* 6(1847/3), 66.

³⁴ Uo. A lap később is napirenden tartotta „az annyira szükséges és tanúságos, a nálunk annyira elhanyagolt történetírás” ügyét, ld. *PEIL* 7(1848/10), 312.

³⁵ Jelentés az egyházi alkotmány- és kormányrendszert tervező pályamunkák iránt, *PEIL* 6(1847/30), 751–752.

további, megalapozatlannak és nem elég jó színvonalúnak ítélt egyháztörténeti munkákkal kapcsolatosan is.³⁶

Bő évtizeddel később még mindig arról olvasunk, hogy a helyi egyháztörténeti adatokat a protestáns lelkészeknek össze kellene gyűjteniük,³⁷ Révész Imre (1826–1881) pedig már a reformátusok lemaradását is szónoki kérdésekbe foglalva állapította meg, annak ellenére, hogy egyházában feltűnőnek tartotta a történeti múlt iránti általános érdeklődést: „Mi az oka, hogy a magyar reformált egyház saját történelmi irodalmát, mind terjedelemre, mind belértékre nézve, mind az austriai német és szláv protestáns – mind a hazai római katolikus és evangélikus egyház történelmi irodalma, felül múlja?”³⁸

2.2. Kétségtelen, hogy ha csak „mennysiségi” oldalról tekintjük, a *katolikus egyháztörténet-írás* jóval termékenyebbnek bizonyult a reformkor, valamint az önkényuralom periódusaiban. A fentebb többször említett színvonal-csökkenés, valamiféle visszaesés azonban a katolikus egyháztörténeti munkákban mindenképp megállapítható. Jellemzőnek véljük, hogy a historiográfiai összefoglalások a 18. századi munkák, valamint az 1867 után fellendülő periódus közötti időszakból legfeljebb megemlítik az alábbi egyháztörténet-írókat és műveiket, de az sem ritka, hogy még utalás szintjén sem hozzák szóba azokat.³⁹ A katolikus egyháztörténészek munkáit alábbiakban abból a szempontból mutatjuk be, hogy – általános történetírói nézőpontjukon, forráshasználatukon túl – milyen szemlélettel foglalkoztak a reformációval, a protestantizmus hazai történetével. A katolikus egyháztörténészek – szinte kivétel nélkül – papok, valamely püspöki székhelyen alkotók, egyházjogot és egyháztörténetet tanító, magasabb egyházi méltóságba is emelkedő személyek voltak. (A kevés világi is sok szállal kötődött az egyházhoz és a konzervatív katolicizmushoz.) Ez önmagában azt a tendenciát erősítette, hogy inkább a teológia és az üdvtörténet oldaláról szemlélték a múltat, a katolicizmus öngazolásának oldaláról dolgozták fel a reformáció történetét is. Általánosságban elmondható, hogy nem egyszerűen kritikusan viszonyultak a protestantizmushoz, hanem folytatták a 16–18. századi történeti hitvita-

³⁶ Ld. Molnár Antal: Aszaló vidéki reform. prédikátorok értekező egylete, *PEIL* 7(1848/15), 446–460.

³⁷ Zilahy Károly: Történeti emlékek az egyházaknál, *PEIL* 1(1858/44), 1104–1106.

³⁸ Révész Imre: Némi tájékozás a protestantizmus és a tudomány felett, különös tekintettel a magyar prot. egyházra, II, *PEIL* 6(1863/45), 1433–1442. (Különösen a katolikusokkal szembeni lemaradást fájalta, már csak azért is, mert észrevétele szerint a reformáció nagy történelmi alakjaival kapcsolatosan is korábban téves ismeretek terjedhettek el.)

³⁹ Vö. Hóman: A forráskutatás és forráskritika.

irodalomban kialakult, kölcsönösen alkalmazott „hiperkritikus” hozzáállást.⁴⁰ Alábiakban csak az önálló monográfiákkal foglalkozunk, egyes tanulmányokkal vagy a korszakban egyébként jellemző átdolgozásokkal⁴¹ nem, megemlítjük viszont, hogy a dokumentumok feltárására és közzétételére vonatkozó igény ezt a korszakot is jellemezte, különösen Fejér György (1766–1851) munkássága kapcsán. A 44 kötetes, 1829–1844 közötti nagyszabású *Codex Diplomaticus Hungariae* sorozata után Fejér egy kifejezetten egyháztörténeti dokumentumtárat is sajtó alá rendezett,⁴² azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a magyarországi egyháztörténet-írás munkálatait elősegítse. (Az igény egyébként – nyilvánvalóan hasonló motivációból – protestáns oldalon is megjelent.)⁴³

2.2.1. Az 1820–30-as években egyrészt általános tendenciának mondható, hogy a katolikus szerzőket sokkal inkább a *kereszténység általános (egyetemes) története* foglalkoztatta, a monográfiák nyelvhasználata ekkor kezdett jellemzően a latinról magyarra váltani.

A latin összefoglalások közül kiemeljük a kor egyik leginkább termékeny, ugyanakkor történetírói módszerei tekintetében kevésbé igényes Cherrier Miklós János (1790–1862) munkáját,⁴⁴ mely kortársainak kritikái nyomán egyébként egy érdekes plágiumvitára is okot adott.⁴⁵ Cherrier egyetemes egyháztörténetét átdolgozott formában magyar nyelven is kiadta.⁴⁶ Művének alapgondolata, hogy a katolicizmus az egyedül üdvözítő vallás, amit azzal is kiegészített, hogy mint egyetlen isteni alapítású vallási irányzat, a történelemben mindig az egyedül útmutató, progresszív szerepet játszott. Ebből következően egy kalap alá véve, ugyanazon „hittévesztés” más-más megnyilvánulásainak minősítette a középkori eretnekmozgalmakat, a lutheri reformációt, valamint a 18. századi racionaliz-

⁴⁰ A szóhasználatra ld. Hóman: A történelem útja, 11.

⁴¹ Vö. Nagy Zsigmond: *Egyetemes egyházi történelem Dr. Alzög János után*, I–III, Egerben, Érseki Lyceum, 1857–1861.

⁴² Georgius Fejér: *Jurium ac Libertatum Religionis et Ecclesiae Catholicae in Regno Hungariae Partibusque adnexis Codicillis Diplomaticis*, Budae, Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, 1847.

⁴³ Joannes Szeberinyi (ed.): *Corpus maxime memorabilium Synodorum evangelicarum Augustanae Confessionis in Hungaria*, Pesthini, Heckenast, 1848. A hazai protestáns egyháztörténet ügyét méltató kötet recenziója: *PEIL* 7(1848/10), 303–305. A latin nyelvű egyháztörténeti forráskiadások általános tendenciájára ld. Hóman: A forráskutatás és forráskritika, 397. Fejér György forráskiadásának árnyalására: Uo., 395.

⁴⁴ Nicol[aus] Joan[nes] Cherrier: *Institutiones historiae Ecclesiasticae Novi Foederis*, I–IV, Pestini, Hartleben, 1840–1841.

⁴⁵ Fazekas Csaba: Katolikus egyháztörténetírók plágiumvitája 1841-ben, *Századok* 146(2012/6), 1377–1399. (A kor további latin egyháztörténeti monográfiáinak említésével.)

⁴⁶ Cherrier Miklós [János]: *Köz egyháztörténet*, Pozsonyban, Belnay, 1844.

must.⁴⁷ Egy helyen jellemző szóhasználattal úgy fogalmazott, hogy Luther valójában csak „színlelte” a hitújítást, hogy „számos híveket az igaz vallástól elvonjon”.⁴⁸

Körmöczy Imre (1811–1871) négykötetes egyháztörténetének utolsó, reformációval is foglalkozó része 1852-ben jelent meg.⁴⁹ Az ő nézőpontját is az „egyedül üdvözítő egyház” koncepciója határozta meg, és – kis túlzással – a 16. század elejétől saját koráig minden pozitív dolgot a katolicizmussal, minden negatívumot a protestantizmussal hozott kapcsolatba. A reformáció terjesztését minden ponton az erőszakossággal és az üldözéssel, a katolicizmusét az azzal szembeni védekezéssel hozta összefüggésbe.⁵⁰ Magyarország egyháztörténetét beillesztve az egyetemes történeti folyamatokba, meg volt arról győződve, hogy a protestánsok törekvéseit az irigység, a katolikusok javainak és pozícióinak elvételi szándéka motiválta.⁵¹ A reformáció minden képviselőjét nemcsak irigynek és erőszakosnak láttatta, hanem azt a hagyományos katolikus tézist is rendszeresen emlegette, miszerint a protestantizmus minden későbbi hitelenségnek és az ateizmusnak is kiváltó oka lett:

A reformáció a katolika egyház csalhatatlan tekintélyét megvetette, és ennek helyébe az egyéniséget emelte, azaz mindenkit feljogosított hit dolgában saját belátása szerint ítélni, mi a felállított Szentírás-magyarázati szabadságából szükségképp következett, a hit felőli viták és az úgynevezett szabad gondolkodás naponta terjedett, melyből hitkétely, sőt valóságos hitlenség keletkezett.⁵²

A reformáció „minden törekvése a pápai hatalom megsemmisítésére irányoztatott”, továbbá minden egyenlenséget, államok közötti feszültséget, konfliktust a reformációra vezetett vissza, még a francia forradalom egyházüldözése és a reformáció között is közvetlen ok-okozati összefüggést állított fel.⁵³

Az ellenreformáció a szemében nem volt más, mint ennek a megosztó, erőszakos és eszközökben nem válogató Isten- és egyházellenes mozgalomnak gátat szabni akaró törekvés.⁵⁴ A reformáció Isten elleni antagonisztikus lázadásának motivációit a nagy reformátorok (Luther, Kálvin és Zwingli) személyiségének negatívumaival, lázadó, istentelen természetével hozta összefüggésbe.⁵⁵ Beállítá-

⁴⁷ Uo., 327.

⁴⁸ Uo., 305.

⁴⁹ Körmöczy Imre: *A keresztény hit s egyház történeti kifejlése*, I–IV, Pest, Trattner–Károlyi, 1845–1852.

⁵⁰ Uo., IV. 17.

⁵¹ Uo., IV. 22.

⁵² Uo., IV. 30.

⁵³ Uo., IV. 38., 48., 74.

⁵⁴ Uo., IV. 59.

⁵⁵ Uo., IV. 84–95.

sában a protestánsok mindenhol erőszakos, istentelen és erkölcstelen üldözők, a katolikusok mindenütt védekezésre kényszerült üldözöttek voltak. A reformációt ugyanakkor nemcsak vallásellenes, hanem társadalomellenes, az emberi együttélés kívánatos rendjét felrúgó mozgalomnak is látta.⁵⁶ A katolicizmus reformációban testet öltött ördögi támadással szembeni fennmaradását az isteni kegyelemben, valamint a katolikus nép istenfélelmében jelölte meg. Külön elmélkedést is szentelt a reformáció terjedésével kapcsolatos téziseinek,⁵⁷ amelyet számos negatív tényező együttes jelenlétével magyarázott: főleg az emberi gyarlósággal (mí szerint hajlamosabbak vagyunk a szabadság ígérétenek bedőlni az isteni tekintélynek való engedelmisséggel szemben, a gyenge jellemű papok nőszülési vágyával stb.), illetve a katolikus uralkodók „eretnekséggel” szembeni határozott fellépését korlátozó tényezőkkel (például a török fenyegetés miatt). Katolikus elfogultsága mai szemmel (de alighanem saját korában is) egészen szélsőségesnek mondható, például a középkori inkvizíciót is törvényesen és igazságosan működő szervezetnek, az esetleges negatívumokat az egyház szándékaival szembeni egyéni, marginális kilengéseknek láttatta, sőt, hangsúlyozta, hogy a protestánsok által foganatosított inkvizíció sokkal kegyetlenebb volt, mint a katolikusoké.⁵⁸

Körmöczy Imre monográfiájának reformáció-képe lényegében általánosnak tekinthető a kor katolikus egyháztörténet-írói körében. Az egyik, alapvetően iskolai használatra készült egyetemes egyháztörténet szerzője, a bencés Fábíán Ambrus (1809–1878) is hasonló szellemben írt a protestánsokról.⁵⁹ A kötet kortárs, protestáns ismertetője joggal jegyezte meg: „De azon keveset kivéve, mellyet tiszta evang.[éliumi] keresztyén (nemcsak protestáns) szempontból is lehetne ellene kifogni, nem találok benne vallásosan, vagy társadalmilag, vagy történetileg kárhoyzhatni valót.”⁶⁰ – Kivéve a reformáció bemutatását, amely nemcsak a történeti tényeket mutatja be rendkívül szelektíven és pontatlanul, de stílusa is az alpáriság határát súrolóan indulatos: „A reformátorok jellemzése egész az aljasságig sülyed; a reformatio keletkezése s terjesztése a legocsmányabb forrásokból származtatik, a protestantismus egész valója hamisság, ámitás, önkény, erőszak s fertelemnek – valóságos fúriának – torzíttatik.”

2.2.2. Az egyetemes egyháztörténeti munkák mellett az 1840-es években megfogalmazódott az igény a *magyarországi egyháztörténet* összefoglalása iránt is, nyil-

⁵⁶ Uo., IV. 108–112.

⁵⁷ Uo., IV. 101–108.

⁵⁸ Uo., III. 110.

⁵⁹ Fábíán Ambrus: *A katholika egyház története és isteni tiszteletének szelleme, az ifjúság és nép hasznára*, Posonyban, Bucsánszky A., 1847.

⁶⁰ V.A. írása, *PEIL* 6(1847/27), 641–646.

ván nem függetlenül a nemzeti múlt iránti felfokozott érdeklődéstől, a nemzeti múltban játszott pozitív egyházi szerep felmutatásának igényeként. A katolikus egyházzal szemben az 1830–40-es évek egyházpolitikai vitáiban különösen gyakran fogalmazódott meg a „hazafiatlanság” valamiféle vádja, vagyis az, hogy a nemzeti és az (egyébként idegen) dinasztikus érdekek összeütközésekor utóbbiak mellé állnak. A katolikus egyháztörténet-írók így egyre égetőbb feladatuknak tekintették, hogy – a kor konzervatív, „fontolva haladó” politikai ideológiájához hasonlóan – felmutassák a „valódi”, természetes fejlődés mibenlétét, szemben a felforgató eszmékkel és a társadalmi-politikai megosztottsággal, továbbá mind-egyikben a katolicizmus mindenkor pozitív szerepét.

A már említett Körmöczy Imre az 1850-es évek végén rövid, inkább tanulmány-füzérnek, dokumentumközlésekkel tagolt esszének tekinthető gyűjteményt szentelt a magyarországi katolikus egyháztörténetnek.⁶¹ Protestantizmussal kapcsolatos álláspontja lényegében nem változott, jól felismerhető viszont, hogy inkább kerülni akarta a témát. (E törekvése mögött alighanem az önkényuralom felekezeti különbségeket háttérbe szorító hatása figyelhető meg.) Olyan megfogalmazások keretében szól a reformációról, mint például, hogy a Habsburg-házból származó királyok még a „vallási szakadás s a hitújítás fenyegető bajai közepette” is kizárólag „a török erőnek megtörésére szükséges segítség ki-
eszközlésére” törekedtek.⁶² Megemlíthetjük még Majláth György (1786–1861) országbíró nem elsősorban egyháztörténeti, hanem sokkal inkább politikai röpiratnak tekinthető gyűjteményét,⁶³ mely az 1839–40., illetve 1843–44. évi országgyűlési beszédek közreadásával kívánta a konzervatív, katolikus álláspontot nyomatékosítani. A reformáció korától 1836-ig lényegében terjedelmes történeti bevezetést közölt,⁶⁴ melynek szemléletét a távolságtartás, tárgyilagosságra való törekvése jellemezte. Tényszerűen közölte a 16–18. század legfontosabb vallásügyi törvényeit és rendeleteit, a bécsi és a linzi békék szövegét, 1681-ből a protestánsok sérelmeit tartalmazó beadványokat és az arra adott katolikus válaszokat, II. József türelmi rendeletét stb. Még az 1670-es évek protestánsüldözéséről, az eperjesi véstörvényesékről is tárgyilagosságra törekedve írt, legfeljebb azzal magyarázva I. Lipót ellenreformációs politikáját, hogy a protestánsokat nem vallásuk, hanem lázító tevékenységük miatt üldözte.⁶⁵ A protestánsokra nézve nem használt sértő szavakat, kifejezetten törekedett mindkét oldal álláspontjának bemutatására, természetesnek nevezve például, hogy a nehéz helyzetbe került

⁶¹ Körmöczy Imre: *Emlékek a magyar katolika egyház múltjából*, I–II, Bécsben, Schweiger, 1859–1860.

⁶² Uo., I. 69.

⁶³ Majláth János: *Vallás-mozgalmak Magyarországon*, I–II, Pesten, Emich Gusztáv, 1844–1846.

⁶⁴ Uo., I. 3–99.

⁶⁵ Uo., I. 29–31.

katolikus püspökök a 16. században csak a katolikus Habsburgokba helyezheték minden bizalmukat⁶⁶ stb.

A korszak két legfontosabb egyháztörténeti monográfiája Lányi Károly (1812–1856) és a már említett Cherrier Miklós neveihez fűződik. A magyar katolikus püspöki kar – érdekes módon nagyjából egy időben a fentebb említett, hasonló célzatú protestáns felhívással – pályázatot írt ki a hazai katolikus egyháztörténet megírására,⁶⁷ melyre ők ketten jelentkeztek, bár műveik 1849 után némileg átdolgozott formában láthattak napvilágot.⁶⁸ Cherrier szemléletét tekintve inkább csak megismételte egyetemes egyháztörténetének téziseit, például következetesen „hitújítóknak” nevezte a különböző protestáns irányzatok követőit, s mindenkor következetesen a „szent vallásunk”, „ősi hit” (vagyis a katolicizmus) ellen lázítóknak, azzal szemben „tévtanokat” terjesztőknek minősítette azokat. Az egyháztörténet bemutatásában lényegében a mindenkor egyedül üdvözítő igazságot képviselő katolikus egyház folyamatos küzdelem a „tévtanítók” (a középkori „eretnekségek”, Wycliffe, Husz ugyanúgy, mint Luther és Kálvin, vagy éppen a felvilágosodás és a liberalizmus hívei) ellen.

Az ellenreformáció jegyében született intézkedések interpretációjában mindezt a „béke helyreállításának”, a protestánsok törekvései a kívánatos harmónia megbontásának, a vallásszabadságért folytatott küzdelem pedig a protestánsok túlzó követelőzéseinek megnyilvánulásai voltak.⁶⁹ Jellemző például, hogy a 16. századra úgy tekintett, mint ahol „a hitújítás annyira haladott már, hogy minden törekvését nem a maga fentartására, hanem az ős hitnek kiirtására fordította, azt vagyonától megfosztva, s minden alkalommal megbecstelenítve.”⁷⁰ A vallásháborúk a szemében mindenkor a protestánsok erőszakoskodásából fakadó, a katolicizmus védekező reflexeit kiváltó események voltak, Bocskai és Bethlen például csupán az „ősi vallás” üldözői és háborgatói, ráadásul a protestánsok szerinte soha nem elégedtek meg a békességet teremteni kívánó bölcs Habsburg-uralkodók intézkedéseivel, mindig csak újabb katolikus templomokat akartak elvenni, az igaz egyház javait megszerezni. II. József toleráns valláspolitikáját, sőt a reformországyűlések egyházpolitikai vitáit is a protestánsok türelmetlenségére, követelőzésére, a katolicizmussal szembeni meg nem szűnő (csu-

⁶⁶ Uo., I. 10. A tárgyilagosságra való szembeűnő törekvést az egykorú protestáns recenzió is hangsúlyozta: T–y I. írása, *PEIL* 3(1844/43), 1026–1028.

⁶⁷ Vanyó: *Nemzeti egyháztörténetírásunk*, 680.

⁶⁸ Cherrier Miklós: *A magyar egyház története*, Pesten, Heckenast, 1856; *Lányi Károly magyar egyháztörténelme*, I–II, átdolgozta: Knauz Nándor, Esztergom, Horák, 1866–1869.

⁶⁹ Vö. Cherrier: *A magyar egyház*, 421–422.

⁷⁰ Uo., 506–507.

pán új formákat öltő) támadásaival magyarázta, mellyel szemben az „igaz” egyház és az uralkodó mindenkor szembeszállt és az indulatokat mérsékelni próbálta.⁷¹

Lányi Károly már az 1840-es évek közepén is jelentős monográfiát szentelt a magyarországi egyháztörténetnek, egész pontosan az 1526-tól saját jelenkoráig húzódó évszázadoknak.⁷² Lányi munkássága mindenképp kiemelkedik az egyháztörténet-írás „hullámvölgyeként” értelmezhető, 1830-as és 1860-as évek közötti időszakból. Mind történetírói módszerei, forráskritikája, szóhasználatja és szemléletmódja kiemeli őt fentebb és alább említett katolikus egyháztörténet-író kortársai közül.⁷³ Hozzájuk abban hasonlított, hogy a magyarországi katolikus egyháztörténet szerinte sem vizsgálható a világegyház története nélkül, annak részeként, azzal mindenkor szoros interakcióban értelmezendő. Határozottan vallotta továbbá, hogy az egyháztörténet célja Isten igazságának (vagyis a katolikus hitnek) a megismerése és elmélyítése:

Az egyház története pedig a legmagasabb lenyomata azon hitnek, mellyel még a világtörténetet is olvasni kell, ha hasznot akarunk belőle vonni. Azért az egyháztörténelem olyan legyen, hogy e hitet erősítse, a reményt táplálja s az isteniek szeretetére buzdítson, tanítson és lelkesítsen. Ami az egészben látszik, az tükröződik vissza a részletekben is.⁷⁴

Ugyanakkor Lányi számára a történetírás sokkal kevésbé számított a katolikus misszió – „célnt szentesítő” – eszköze. Nemcsak alaposabb forrásismertével és sokkal kifinomultabb forráskritikájával tűnt ki kortársai közül, hanem tárgyilagos szóhasználatával, a nem katolikus vallások és egyházak távolságtartó, narratív bemutatásának igényével is. Úgy tűnik, valóban az volt a meggyőződése, hogy az egyház történetének reális bemutatása önmagában éri el a kívánt teológiai cél, vagyis az üdvösség útját kereső hívő tájékozódását és az igazság útjára való elvezetését. Továbbá fontos körülmény, hogy Lányinál sokkal szorosabb a kapcsolat az egyház- és a köztörténet között, részletesebben foglalkozott a mindenkor magyar állam, illetve az erdélyi fejedelemség berendezkedésével, politikai viszonyaival.

A reformációt szintén „hitújításnak” tekintette,⁷⁵ és nem egy megfogalmazása azért jelezte katolikus elfogultságát, például amikor arról írt, hogy „általában

⁷¹ Uo., 518–520.

⁷² Lányi Károly: *Magyarföld egyháztörténete. Austria-bázi korszak*, I–III, Nagyszombat–Pest, Spanner – Landerer–Heckenast, 1844–1846.

⁷³ Ld. erről Vanyó: *Nemzeti egyháztörténetírásunk*, 678–681.

⁷⁴ *Lányi Károly magyar egyháztörténelme*, I. 18.

⁷⁵ Lányi: *Magyarföld egyháztörténete*, I. 45.

protestáns földesurak erőnek erejével iparkodtak catholicus jobbágyaiból hitújított keresztyéneket képezni”.⁷⁶ Tárgyilagosan igyekezett bemutatni a reformáció tanait, irányzatait, sőt még belső törésvonalait is, igyekezett a protestantizmusra való áttérést nem elsősorban katolikus alapon elítélni, hanem feltárni a folyamat szellemi mozgatóit és kortárs háttérét, hangsúlyozva például, hogy a hitújítás „nem mindig rombolólag” lépett fel Magyarországon sem.⁷⁷ Általános történeti szempontból úgy vélte, Magyarországon a 17. század első évtizedeiben

mindent, mit kívánhata, elére már honunkban a protestantismus, és, mi vallói számát, tekintetét és gazdagságát nézi, hatalma és fényének délpontján megállott. Akkor »ne tovább!« volt a Gondviselés parancsszava. A protestantismus főpolczát érte el s ingadozni kezdte rajta – az ingadozás szerzői magok a nemtelen hadakozók, mint Bethlen s mozgalmi társai; azonfelül Pázmány.⁷⁸

Az ellenreformáció így mindennek ellenhatásaként volt számára értelmezhető, magyarázatként arra, hogy – Erdéllyel ellentétben – „Magyarországban folyvást csak nem tudott lábra állani s polgárzati elemmé szilárdulni”.⁷⁹ A katolicizmus előretörésében pedig kimutatta, hogy sokan csalódtak a reformáció ígéreteiben, az ellenreformációt bölcsen irányító Pázmány Péter és a jezsuiták hatásairól nem is beszélve.⁸⁰ De nem mentette például a „gyászévtizedben”, vagy az eperjesi véstörvényszék kapcsán a katolikusok által elkövetett túlkapasokat,⁸¹ és gyakran szólt arról, hogy „a hitújítás gyökere a fegyelem romlása s a tan elferdítésében volt, melyből az egyházi rend zavarai is keletkeztek”.⁸²

2.2.3. Végül azokról az egyháztörténeti monográfiákról kell szólnunk néhány szót, melyek célja kifejezetten az volt, hogy a katolikus–protestáns versengésből történeti-történetpolitikai érvekkel mutassa fel előbbinek a magyar nemzet és a haladás ügyét szolgáló voltát utóbbi rovására. A valóban részben történetírói, részben az 1840-es évek aktuálpolitikai folyamataihoz hozzászólni kívánó katolikus művek között találunk olyanokat, amelyek elsősorban a *katolicizmus kiválósága mellett*, és olyanokat, amelyek kifejezetten a *protestantizmus ellen* íródtak.

⁷⁶ Uo., I. 60.

⁷⁷ Lányi Károly magyar egyháztörténelme, II. 126.

⁷⁸ Lányi: Magyarföld egyháztörténetei, II. 60–61., 187.

⁷⁹ Uo., II. 29.

⁸⁰ Uo., II. 394., 410.

⁸¹ Uo., II. 151.

⁸² Lányi Károly magyar egyháztörténelme, II. 105.

Ami az előbbi csoportot illeti, ebbe a sorba Lányi Károly is beállt egy kétkötetes monográfiával.⁸³ Bár fent említett történeti műveihez hasonló szerkezetű, azok egy-egy szövegrészét is átvevő műről van szó, ebben Lányi is teret engedett a reformációval szembeni elítélő kritikáknak, s ez akkor is megállapítható, ha érezhetően a katolicizmus – vélt vagy valós – pozitívumainak felsorolására és nem a protestánsokat elítélő történeti eseményekre koncentrált. De a korábbinál sokkal markánsabban minősítette „hittévesztésnek” a reformációt, állította a katolicizmusra és a magyar államiságra egyaránt veszélyes szellemi áramlatok (nemcsak a középkori eretnekségek és a felvilágosodás, de az iszlám) sorába is, inkább mentegetve az ellenreformációt, például az alábbi jellemző megfogalmazásában:

Amit, kevesed magokra hagyatva a magyar főpapok a vallás megmentésére e században [ti. a 16. században] cselekedhetének, cselekedtek, és egyházi ügy, mint honpolgári kötelességüknek eleget tőnek. A magyarság ősi vallását védő vagy helyrehozó visszahatás voltaképpen csak akkor s ott kezdődött, midőn s hol elszakadásra nagyobb hajlam nyilatkozott a lutherizáló s más protestáns emberekben.⁸⁴

Munkájának értelme és végkicsengése annak részletes bemutatása volt, hogy a katolikus papságnak volt köszönhető a magyar nép művelődése és iskoláztatása a középkori államalapítástól az akkori jelenkorig, s hogy nem igaz az a vélekedés, miszerint a katolikus egyház ne állna a nemzet felemelkedésének szolgálatában.

Hasonló tartalommal és céllal írta meg könyvét Pauer János (1814–1889) a székesfehérvári papnevelő intézet igazgatója, az egyházmegye egyébként későbbi püspöke is.⁸⁵ Pauer még kevesebbet foglalkozott a protestánsokkal, viszont részletekbe menően sorolta a magyar királyok által alapított oktatási és művelődési intézmények történetére vonatkozó adatokat, a zsinatok és egyházi alapítványok nemcsak egyházi közéletet, hanem annak erkölcs- és társadalomformáló hatását is. A reformáció megjelenését és terjedését csak mint a magyarság ügyével összefonódott katolicizmusra veszélyt jelentő egyik tényezőt kezelte, de ebben is inkább a sikeres katolikus egyház ügyét emelte ki, jellemző szóhasználatlal például:

A török hatalomnak naponként messzebb terjedése, a kath.[olikus] iskolák- s intézeteknek, háború lármái közt, gyászos elenyészte, a főpásztorok és az alsóbb rendű clerus tagjainak hiánya, az új vallást követő katonáknak hazánkba átszállít-

⁸³ Lányi Károly: *Magyar catholicus clerus érdemeinek történet-igazolta emléke*, I–II, Pozsony, Belnay, 1848.

⁸⁴ Uo. II. 9.

⁸⁵ Pauer János: *Az egyházi rend érdeme Magyarország történetében. Árpádok időszakától korunkig*, Székesfehérvárott, Számmér Pálné, 1847.

tatása stb. mindannyi kedvező körülményül szolgáltak hazánkban a protestantizmusnak minél gyorsabb terjedésére. Innét történt, hogy a mohácsi veszély után következett gyászos emlékü éveken, számosan a főrangú magyar hatalmasok közül, elfordulván őseik vallásától, kiszakíták magukat a kath.[olikus] egyház kebeléből, és a német földről átszivárgott új tanhoz csatlakozának; ezeket pedig utóbb alattvalóik, nem ritkán általuk kényszerítve, követték. Csak a csüggedetlen hitbuzgalomnak sikerült utóbb ama családokat az ősz egyházba ismét visszavezérelhetni. Halhatlan azoknak egyházunk körüli érdemük, kik ezt hitbeli oktatás, hasznos munkák írása s terjesztése, leginkább pedig az ebben fáradozó szerzetesrendek pártfogása és adományozása által előmozdították.⁸⁶

Bár a korszakban más katolikus egyház iránt elkötelezett történetírókat is foglalkoztatott kifejezetten a hazai protestantizmus-történet,⁸⁷ ezt a típust leginkább Udvardy Ignác (1810–1874) a veszprémi egyházmegye papjának, egyháztörténészének munkája képviselte.⁸⁸ A kötet címének sugalmazásával ellentétben csak egy fejezetben foglalkozik a magyarországi protestantizmus-történettel, a többi a reformáció európai múltját dolgozza fel alaposan és részletekbe menően. Udvardy reformáció-szemlélete lényegében nem különbözik a fent említett szerzők (Körmöczy, Cherrier, Lányi) bemutatásától, a protestantizmus bemutatásakor ugyanúgy hangsúlyozta a Luther és Kálvin katolicizmus-ellenességtől fűtött indulatait, a „hitújítás” terjedését rendszeresen az alsóbb néprétegek „izgatására” vezette vissza, s ugyanúgy az állam és a társadalom rendjét felforgató, erőszakos vallási mozgalomnak láttatta – csak sokkal célzatosabb és részletesebb formában.

Udvardy munkájának tárgyi tévedéseit, csúsztatásait, és a protestantizmus erőszakos, felforgató tevékenységének bemutatását a már említett Dobos János tette szóvá a sajtóban,⁸⁹ melyre a megtámadott szerző, valamint Danielik János (1817–1888) is tanulmány-méretű reflexiókat írt a kor katolikus egyházi folyó-

⁸⁶ Uo., 291–292.

⁸⁷ Ld. pl.: Podhradzky József: *A reformáció befolyásáról Magyarországra nézve* (Labsánszky János után) 1843, Kézirat, Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtár, Kézirattár, Ms. II.29. A szerző írt egy történeti munkát is, amely konkrétan a korai reformáció katolikus szempontú értékelését adta: Podhradzky József: *A lutheránusok ellen ezer, ötszáz, buszon ötödik évben iktatott törvényhozásba be nem folyt a r. k. papság. Némely észrevételekkel a magyar országai reformatio bejüvetelére.*, Pest, Emich, 1843.

⁸⁸ Udvardy Ignác: *A protestantizmus köztörténeti fejleménye, különös figyelemmel Magyar- és Erdélyországra, több részből Alzög-ot követeve*, Veszprémben, s. n. [Ramazetter], 1847.

⁸⁹ Dobos János írása, *PEIL* 6(1847/35), 901–905; Uo., 1847/38, 995–999; Uo., 1847/39, 1027–1032.

iratában.⁹⁰ A terjedelmes és indulatos sajtóvita részletes bemutatása meghaladná jelen közlemény kereteit, a legfontosabb azonban, hogy mind Udvardy, mind Danielik írása pontos tükrét adja a reformáció katolikus egyháztörténeti megítélésének ebben a korszakban. (Amellett, hogy – különösen Udvardy esetében – durván személyeskedő stílusról is beszélhetünk, gúnyos jelzők kíséretében tették szóvá Dobos állítólagos felkészületlenségét, a protestantizmus védelmében leírt gondolatainak katolikus-ellenes kitételeit.)⁹¹

A kor egyik legfontosabb katolikus közírója, Danielik János esetében pedig kikristályosodott katolikus egyháztörténeti álláspont kifejtéséről beszélhetünk.⁹² Utóbbi szerző később részletesen is megfogalmazta történetelméleti koncepcióját, melyben a reformációt, mint a „tagadás vallását” vagy mozgalmát tekintette az egyedül üdvözítő, valamint a társadalom és az állam optimális működését biztosítani hivatott katolicizmussal szemben:

A statusok be kezdik látni, miszerint a társadalom hajóját az egyház isteni horgonyáról leszállítva, minden szilárd álláspontot elvesztek, s minden reng lábuk alatt. A protestantizmus, miután szakonként elfoglalt minden állomását, mint tarthatatlant, egymás után volt feladni kénytelen, s a negatíok körét már úgy kimerítette, miszerint nincs, mit még tagadnia lehetne, – mint minden pozitív tartalmat nélkülöző, feloszlásnak indul, két táborra hagyva maga után szemközt: a hívekét és hitetlenekét.⁹³

Illetve: „A protestantizmus, mint a kath.[olikus] egyház tagadása [sic!], csak a kath.[olikus] egyház által létezhetik, – nélküle mint oppositio, mellynek tárgya megszűnt, azonnal széjjel fogna menni.”⁹⁴ A protestantizmus keletkezését Európának önmagával történt meg hasonlításával magyarázta, amelyből sajátos „in-

⁹⁰ Udvardy Ignác: Válasz Dobos János úrnak, a Protestantizmus köztörténeti fejleménye körül írt munka bírálatára, *Religio és Nevelés* (tovább: RN) 5(1847/25), 197–199; Uo., 1847/26, 203–204; Uo., 1847/27, 214–217; Danielik János: Kis ismétlés nem árt, I–III, RN 5(1847/31), 245–247; Uo., 1847/32, 253–255; Uo. 1847/37, 291–292; Uo. 1847/38, 297–301; Uo., 1847/39, 305–309; Uo. 1847/40, 313–316; Uo. 1847/41, 321–326; Uo. 1847/42, 329–334.

⁹¹ Udvardytól nem volt idegen a személyeskedő polémia, még Cherrierrel való vitájában is durva jelzőket alkalmazott, ld. erről: Fazekas: Katolikus egyháztörténetírók, 1383–1385.

⁹² A Danielikre vonatkozó irodalomból ld. pl.: Csorba László: Nemzetélet és hitélet közös válaszutján. (Nemzet és egyház konzervatív „érdekegyesítésének” programja Danielik János munkásságában), in Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*, Bp., Gondolat, 1988, 366–390; Berecz Mátyás: Vázlat Danielik Nepomuk János püspök közéleti pályájáról (1817–1888), in Petercsák Tivadar–Szabó J. József (szerk.): *Agria, XXIII. Tanulmányok a 80 esztendő Bakó Ferenc tiszteletére*, Eger, Dobó István Vármúzeum, 1997, 331–342; Szulovszky János: „hamvaiból kikelő phoenix”. Danielik János kiegyezés-koncepciója 1862-ből, *Történelmi Szemle* 49(2007/4), 505–517.

⁹³ Danielik János: *A történet szelleme. Történet-bölcseleti értekezés*, Pesten, Herz János, 1857, 111.

⁹⁴ Uo., 118.

ger”, az igazi (katolikus) kereszténység erkölcsi rendjétől való szabadulás vágya „szülte a reformatiot, s az eretnekségeknek azon végtelen tarkaságát, mellyekkel a világ öt részeit megnépesítve szemléljük. A reformatio által felállított szabad kutatásnak elve maga után vonta az eszmének felszabadítását, a philosophia megkísértette maga lábán járni, a tudománynak elválása a hittől, támogatva az egyház kebeléből kitért s állami egyenjogúságra törekvő felekezetektől, a statusnak az egyháztól, vagyis elvontan a morálnak a politikától elválását eredményezte. S azóta nem látunk egyebet, mint vérengző forradalmakat, – s mi megéltük az időt, mellyben Európának társadalmi fenmaradásáért kelle remegnie.”⁹⁵

Szavai egyben tömör összegzése is a 19. századi katolikus egyháztörténet-írás reformáció-képének. Alapvetően teológiai elveken nyugvó, a katolikus hitvédelem szolgálatába állított történeti koncepció ez, melyben a reformáció nem más, mint a katolikus egyházat 1517 óta megsemmisíteni akaró, az igaz, ősi hittől elszakadó, erkölcstelenségre és erőszakos jogérvényesítés igényére alapozott mozgalom, mely minden korábbi egyházellenességet magasabb szintre emelt és minden későbbi egyházellenes szellemi irányzatnak alapvetésül szolgált. E szemlélet változását a katolikus egyháztörténet-írásban az 1860-as évektől több tényezővel is magyarázhatjuk: Egyrészt a történetírás professzionalizálódása egyre kevésbé volt összeegyeztethető a harcos hitvédelemmel, a katolikus–protestáns szembenállás folyamatosnak és antagonisztikusnak való értelmezésével. Másrészt a nagy létszámú, bevett státust élvező, ma „történelminek” nevezett egyházak között egyre többször támadt érzékenységek, például a felekezeti egyenjogúságot szem előtt tartó állammal való viszony, vagy a magyar nacionalizmus talaján, továbbá az új – ezáltal új történelem-értelmezéseket is hordozó – eszmerendszerekkel kapcsolatosan. Mindez hosszabb távon egyszerűen feleslegessé tette a történetírást a hitvédelem szolgálatába állító történetírói koncepciók fenntartását, és teret nyitott a múlt tárgyilagos, forrásközpontú és forráskritikai elveket érvényesítő feltárásának irányába.

RÖVIDÍTÉSEK

MPEIF – Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező

PEIL – Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

RN – Religio és Nevelés

PRIMÉR FORRÁSOK

ALZOG, Johannes: *Universalgeschichte der Christlichen Kirche. Lehrbuch für akademische Vorlesungen*, Mainz, Florian Kupferberg, 1843.

⁹⁵ Uo., 110–111.

- [BAUHOFFER György:] *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850, mit Rücksicht Siebenbürgen*, Berlin, Wiegandt&Grieben, 1854.
- [BAUHOFFER György:] *History of the protestant church in Hungary. From The Beginning of the reformation to 1850, with reference also Transylvania*, Transl. J. Craig, London, Nisbet, 1854.
- BOD Péter: *Az Isten vilézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásainak rövid históriája*, Basilea, Im-Hof Rodolf János, 1760.
- BREZNAY Pál: *A keresztyén eklézsiának históriája*, Kolozsvár, Ref. Kollégium, 1836.
- BUDAI Ézsaiás: *Magyar Ország históriája*, I–III, Debreczen, Csáthy György, 1802–1812.
- CHERRIER, Nicol[aus] Joan[nes]: *Institutiones historiae Ecclesiasticae Novi Foederis*, Tom. I–IV, Pestini, Hartleben, 1840–1841.
- CHERRIER Miklós J[ános]: *Köz egyháztörténet*, Pozsonyban, Belnay, 1844.
- CHERRIER Miklós: *A magyar egyház története*, Pesten, Heckenast, 1856.
- DANIELIK János: *A történet szelleme. Történet-bölcselemi értekezés*, Pesten, Herz János, 1857.
- DIERNER Endre: *Az evangéliumi keresztyén vallás és egyház történetének rövid vázolata. A protestáns tanuló ifjúság számára*, Pest, Kilián, 1845.
- FÁBIÁN Ambrus: *A katolika egyház története és isteni tisztetetének szelleme, az ifjúság és nép hasznára*, Posonyban, Bucsánszky A., 1847.
- FEJÉR, Georgius: *Jurium ac Libertatum Religionis et Ecclesiae Catholicae in Regno Hungariae Partibusque adnexis Codicillis Diplomaticis*, Budae, Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, 1847.
- HEISZLER József: *Egyháztörténelmi kézikönyv*, I–II, Sárospatak, Ref. Főiskola, 1862–1863.
- KÁLNICZKY Benedek: *Közönséges keresztyén egyháztörténettan*, I–II, Sárospatak, Ref. Kollégium, 1848–1850.
- KÖRMÖCZY Imre: *A keresztyén hit s egyház történeti kifejlése*, I–IV, Pest, Trattner–Károlyi, 1845–1852.
- KÖRMÖCZY Imre: *Emlékek a magyar katolika egyház múltjából*, I–II, Bécsben, Schweiger, 1859–1860.
- LÁNYI Károly: *Magyarföld egyháztörténetei. Austria-bázi korszak*, I–III, Nagyszombat–Pest, Spannrafft–Landerer–Heckenast, 1844–1846.
- LÁNYI Károly: *Magyar catholicus clerus érdemeinek történet-igazolta emléke*, I–II, Pozsony, Belnay, 1848.
- Lányi Károly magyar egyháztörténelme*, I–II, átdolgozta: Knauz Nándor, Esztergom, Horák, 1866–1869.
- MAJLÁTH János: *Vallás-mozgalmak Magyarországon*, I–II, Pesten, Emich Gusztáv, 1844–1846.
- MOLNÁR János: *Az anya-szent-egyháznak történeti*, I–IV, Nagyszombat–Kolozsvár, Jesus Társasága, 1769–1788.
- [OKOLICSÁNYI Pál:] *Historia Diplomatica de statu religionis Evangelicae in Hungaria in tres periodos distincta*, [Frankfurt an der Oder], s. n., 1710.
- PAUER János: *Az egyházi rend érdeme Magyarországon történetében. Árpádok időszakától korunkig*, Székesfejevárott, Számmer Pálné, 1847.
- PODHRADSKY József: *A lutheránusok ellen ezer, ötszáz, huszon ötödik évben iktatott törvényhozásba be nem folyt a r. k. papság. Némely észrevételekkel a magyar országgi reformatio bejövetele*, Pest, Emich, 1843.
- PODHRADSKY József: *A reformáció befolyásáról Magyarországra nézve* (Labsánszky János után), 1843. Kézirat: Esztergomi Főegyházmezei Könyvtár, Kézirattár, Ms. II. 29.

- RÉVÉSZ Imre: *Egyetemes egyháztörténelem főiskolai tanulók s művelt protestánsok számára*, Debrecen, Városi Nyomda, 1865.
- SACKREUTER, Carl Ludwig: *Christliche, Religions- und Kirchengeschichte, dargestellt für gebildete Familien und Lehrer, Volksschulen, zur Erweckung und Bewahrung evangelischer Glaubenstreue und Glaubensfreudigkeit*, I–II, Darmstadt, Carl Wilhelm Leste, 1843.
- SZEBERINYI, Joannes (ed.): *Corpus maxime memorabilium Synodorum evangelicarum Augustanae Confessionis in Hungaria*, Pesthini, Heckenast, 1848.
- UDVARDY Ignác: *A protestantizmus köztörténeti fejleménye, különös figyelemmel Magyar- és Erdélyországra, több részről Alzog-ot követve*, Veszprémben, s. n. [Ramazetter], 1847.
- WARGA Lajos: *A keresztény egyház történelme*, I–II, Sárospatak, Steinfeld Béla, 1870–1876.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADRIÁNYI Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve*, München, Aurora, 1975 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 4).
- BERECZ Mátyás: Vázlat Danielik Nepomuk János püspök közeleti pályájáról (1817–1888), in Petercsák Tivadar–Szabó J. József (szerk.): *Agria, XXIII. Tanulmányok a 80 esztendősk Bakó Ferenc tiszteletére*, Eger, Dobó István Vármúzeum, 1997, 331–342.
- BRADLEY, James E.–MULLER, Richard A.: *Church History. An Introduction to Research, Reference Works and Methods*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing, 1995.
- BREISACH, Ernst: *Historiográfia*, Ford.: Baics Gergely, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Tankönyvek).
- BUZOGÁNY Dezső: Az egyháztörténet-írás esélye. Az intézményi egyháztörténet-kutatás megszületése, *Református Szemle* 110(2017/6), 694–699.
- CSORBA László: Nemzetélet és hitélet közös választóján. (Nemzet és egyház konzervatív „érdekegyesítésének” programja Danielik János munkásságában), in Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, Bp., Gondolat, 1988, 366–390.
- FAZEKAS Csaba: Válogatott források és irodalom a vegyes házasságokkal kapcsolatos belpolitikai vita történetéhez a reformkori Magyarországon, *Gesta* 1(1998/1), 86–101.
- FAZEKAS Csaba: Protestáns érvek és ellenérvek az 1840-es évek egyházpolitikai vitáiban, in Kulin Ferenc–Veliky János (szerk.): *„Zengett Sziwonon a zsoldár”. A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*, Bp., Argumentum, 2010, 101–115.
- FAZEKAS Csaba: Katolikus egyháztörténetírók plágiumvitája 1841-ben, *Századok* 146(2012/6), 1377–1399.
- GUNST Péter: *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000.
- HATOS Pál: Történelem és történetírás újjászületés és bukás között, *Vigília* 83(2018/9), 669–678.
- HEGYI Ádám Alex: Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a hazai 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában, in Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, Bp., KRE HTK ETKI, 2020 (Reformáció Öröksége, 2), 227–257.
- HÓMAN Bálint: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon (1925), in Uő: *Történetírás és forráskritika*, I, kiad. Bárány Attila, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Hóman Bálint munkái, 2), 363–408.

- HÓMAN Bálint: A történelem útja (1931), in Uő: *Történetírás és forráskritika*, I, kiad. Bárány Attila, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003 (Hóman Bálint munkái, 2), 9–38.
- JAKAB Attila: Az egyháztörténet a teológia és a történetírás metszéspontjában, *Korunk* 17(2006/12), 23–28.
- LAJTAI L. László: Nemzeti vagy felekezeti történelem? A nemzeti történelem diskurzusa az első magyar történelemtankönyvek Szent István-képének vizsgálatán keresztül, 1777–1848, *Korall* 5(2004/15–16), 205–225.
- MAKKAI László: Református egyháztörténetírás, *História* 7(1985/4), 34.
- MOLNÁR Antal: A magyar katolikus egyháztörténet-írás megújulási kísérlete a két világháború között. Szekfű Gyula és Vanyó Tihamér kapcsolata, in Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*, Bp., Argumentum, 2007, 79–90.
- MONOSTORI Imre: A katolicizmus Szekfű Gyula világképében, *Forrás* 48(2016/4), 40–47.
- NAGY Zsigmond: *Egyetemes egyházi történelem Dr. Alzög János után*, I–III, Egerben, Érseki Lyceum, 1857–1861.
- PAPP Barbara: Katolikus történetírás Magyarországon. Szekfű Gyula katolicizmusa, in Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula nemzedéke a magyar történetírásban*, Bp., Argumentum, 2007, 127–151.
- ROSDY Pál: Történeti látásmód az egyházban, in Klestenitz Tibor–Zombori István (szerk.): *Litterarum radices amarae, fructus dulcissunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*, Budapest, MTA BTK, 2015, 13–15.
- ROTLER Ferenc: Katolikus történetírók a kiegyezés korában, in Rottler Ferenc (sajtó alá rend.): Römer Flóris–Ipolyi Arnold–Fraknoi Vilmos: *Egyház, művelődés, történetírás*, Bp., Gondolat, 1981 (Történetírók Tára), 5–11.
- SZEKFŰ Gyula: A katolikus történetírás Magyarországon, in Gerevich Tibor–Lepold Antal–Zsembery István (szerk.): *Magyar katolikus almanach*, I, Bp., Országos Katolikus Szövetség, 1927, 695–700.
- SZULOVSKY János: „hamvaiból kikelő phoenix”. Danielik János kiegyezés-koncepciója 1862-ből, *Történelmi Szemle* 49(2007/4), 505–517.
- TÓTH Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a Scriptorum Hungaricarum, *Történelmi Szemle* 55(2013/4), 593–617.
- TÓTH Gergely: Felekezetség és történelmi emlékezet. A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban, *Történelmi Szemle* 52(2010/1), 13–36.
- TÓTH Gergely: A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban, in Varga Szabolcs–Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017 (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 17), 409–422.
- TÓTH Gergely István: Historia querelarum. Sérelmekből összeálló egyháztörténet Okolicsányi Pál *Historia diplomatica* című munkájában, in Száraz Orsolya–Fazakas Gergely Tamás–Imre Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, Debrecen, Egyetemi, 2018 (Locī Memoriae Hungaricae, 7), 217–227.
- VANYÓ Tihamér: *A plébániatörténetírás módszertana*, Pannonhalmi, s.n., 1941.
- VANYÓ Tihamér: Az egyháztörténetész szemhatára, *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv* 5(1942–43), 675–719.

VANYÓ Tihamér: Nemzeti egyháztörténetírásunk. Teljesítmények és föladatok, *Századok* 120(1986/3), 678–705.

ABSTRACT

Csaba Fazekas: *The Image of the Reformation
in the 19th Century Roman Catholic Church Historiography*

The paper deals with the status of church historiography in 19th century Hungary. According to the relevant historiographers, the 18th century can be recognized as a very good beginning for the historical analysis of the history of Christianity. However, the first half of the 19th century (between the 1830s and 1860s) seems like a period of retrogression. A special condition of church historiography in Hungary is that the population was highly divided with regard to religious denominations. In addition to the Roman Catholic majority, there was also a significant proportion of Protestants. The concept of the nation as a unique whole means that spiritual forces bind things together and the elements influence each other. The issue of the equality of religious denominations was considered to be an important political question in the first half of the 19th century, which had the effect on historiography that both the Catholics and the Protestants thought that on the basis of their past and present (activity) the only positive religion serving the cause of the nation is theirs in comparison to others. For the Roman Catholic Church historians of this period Church history was not a clearly scientific discipline, it was, namely, a tool for representing theological truth. That is why they presented the history of Reformation as the loss of ‘the real and original faith’ and a ‘rebellion against the divine truth’ from the beginning of 1517 to their own age. The paper analyses the most important volumes of the monographs on universal and special Hungarian Church history. Their authors suggested that the Protestant clergymen in the past were not only enemies of the religious truth, but also that of the Hungarian state and the development of the society. In their eye, Luther and Calvin did not only start a new ‘heresy’, but they became the forerunners of the atheism of the Enlightenment. Most of them were good historians when they wrote public history matters, collected and published sources, but they were often biased towards their own Roman Catholic Church.

Keywords: Church historiography, Catholicism, Protestantism, 19th century, Hungary, image of reformation

TÖRTÉNELEM ÉS HIT: BIBÓ ISTVÁN UCHRÓNLÁJÁNAK PROTESTÁNS KARAKTERE

Németh Tamás

*Haragd már át a torkomat,
ne nézz olyan vadul.
Veszíthet, aki halogat,
ne várd, míg bennem is a vad-
állat elszabadul.
Mi lesz akkor? Könyezhet majd megint
ez a kulturált Európa,
s jöhet újra a régi nóta,
hogy szánjuk-bánjuk bűneink.¹*

Kányádi Sándor a költő érzékenységével tapint rá arra, hogy népek, hitek, célok és hagyományok összetzártságában, ketrecében a felgyűlő indulatok időről-időre átszakítják a „keresztyén” kultúra évezredes gátjait és megmagyarázhatatlan vérontást idéznek elő (ilyen volt az első és második világháború, a délszláv háború), ami után a bűnök megbánása, a kulturált Európa csődjének bevallása nagyon sovány vigasz. Bűnbakokat persze lehet keresni, de annak sincsen sok értelme, hiszen a nemzetközi bíróság előtt háborús bűnösnek bélyegzett és elítélt emberek hazájukban idővel nemzeti hőssé válhatnak. Miben találjuk meg a hibát, kiben találjuk meg az okot?

Néhány évvel ezelőtt, egy pszichológia professzor, aki egyébként magát agnosztikusnak definiálta, élete nagy kérdését tette fel nekem, hogy Isten hogyan engedte meg a második világháborút? Én azt válaszoltam neki, honnan veszi azt, hogy megengedte? Mert nyilvánvaló, hogy nem engedte meg. A parancsolatokat nem a világháború után fogalmazta meg a zsidó-keresztyén kultúra. Az Úr azt mondta Nóénak és fiainak, hogy „az embertől is számon kérem az ember életét” (1Móz 9,5). A „ne ölj” parancsolata évezredek óta tiltja azt, ami a világháborúban történt (2Móz 20,13). Jézus kétezer éve még keményebben szólt, amikor ezt mondta: „Én pedig azt mondom nektek, hogy aki haragszik testvérére, megérdemli az ítéletet, aki pedig azt mondja testvérének: Ostoba! – megérdemli, hogy a nagytanács elé kerüljön; aki pedig azt mondja: Bolond! – méltó a gyehenna tüzére” (Mt 5,22). A kérdés az, hogy Jézus hogyan kerülhetett ezután a nagytanács elé, és a „kulturált Európa”, amely papíron hitt az emberek felvilágosult tudat által megvalósítható erkölcsi megjobbításában, hogyan vete-

¹ Kányádi Sándor: Ketrecben, in Uő: *Valaki jár a fák hegyén*, Bp., Magyar Könyvklub, 1997, 268.

medhetett ilyen hitványságra, Isten nyilvánvaló parancsa elleni ilyen szörnyű lázadásra. A háború eseményeit nem lehet keresztyén alapokon magyarázni, de nem csak a másodikat, az első világháborút sem, ami úgy eszkalálódott világháborúvá, hogy az emberi gyűlöleten, a másik megalázásának és megsemmisítésének alantas vágyán kívül az öldöklésnek semmi ésszerű okát nem találni.

Ezek után nem kell csodálkozni azon, hogy Karl Barth a történet-teológiával kapcsolatban olyan pesszimista hangon szól. Pedig az emberek története és Isten vezetése mégis elválaszthatatlan egymástól. Izráel népe akkor élte fénykorát, amikor a vezetői ismerték, értették és követték azt, amit az Úr akkor, ott velük tenni akart. Nem volt értelmetlen Constantinus vágya sem, aki azt munkálta, hogy a birodalma alapja egyetlen valláson, egyetlen Isten vezetésén nyugodjék. Az sem volt alaptalan, hogy Huldrych Zwingli és Kálvin János keresztyén államról, keresztyén városról gondolkodtak, ahol nem az emberek akarata, hanem Isten vezetése lesz döntő minden emberi kérdésben.

Miért nem valósultak meg a jó célok, hol siklott félre minden? Constantinus és Licinius ediktumánál, VII. Gergely pápánál, amikor a vezeklő IV. Henriknek megbocsátott? A reformzsinatok kudarca juttatott ide minket, a kappeli csatavesztés, Cromwell szigora? Vagy Bibó István félszeg kérdésén kell elgondolkoznunk, aki felvetette, nem lehetséges, hogy a Szentlélek egy ponton, talán éppen a 16. században, elhagyta az egyházat?

Vályi Nagy Ervin az 1956-os forradalomról mondta azt, hogy

nem tudtam elképzelni, és ez döntő élmény volt, hogy úgy lehet minden, mint volt, hogy ezt vissza lehet csinálni, mintha mi sem történt volna. És akkor mégis megcsinálták, az vált számomra történelmi kulcsélménnyé, hogy amit lehetetlennek tart az ember: „mentsen Isten Uram, ez nem eshetik meg...” (Mt 16,22), az megtörténik. Ez maradt a kulcsélményem, hogy a történelem az, ahol a legabszurdabb, leghetetlenebb dolgok megtörténnek. (...) A történelem abszurditását éltem meg, amelynek semmiféle racionalitása nincsen, semmiféle logosz nincs benne, hanem abból lesz holnap valóság, ami a legvalószínűtlenebb.²

Mintha azt mondanánk: „Becsaptam az ajtót. Azt mondtam neki, hogy nyitva van.” Vályi számára a történelem és hit összekapcsolása azért lehetetlen, mert a történelem abszurd és teljesen logosz nélküli. Minden idők peremén érzi magát ma a gondolkodó ember, „ezért hallgat most az okos, mert gonosz idő ez” (Ám 5,13). Ámós próféta szavai szólnak egy olyan korból, amikor azt hitték az emberek, hogy a történelem Isten története a választott népével, Izráellel.

² Vályi Nagy Ervin: *Minden idők peremén*, Budapest–Basel, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1993, 17.

Nem abszurd, és nem irracionális történet. Honnan ered a történelemnek ez az abszurditása? Vályi válasza az, hogy nincsen benne logosz, hiányzik belőle az Isten szava, azaz hiányzik a testté lett Ige, és hiányzik a Szentlélek megvilágosító, elrendező, értelmet adó jelenléte. De ebből adódik a kérdés, hogy nem az egyháznak kell-e betöltenie a só és világosság, a jó kovász szerepét a világban azért, hogy legyen benne logosz, hogy a történelem Isten és ember története maradjon, és ne legyen alantas bűnök szövevénye, valami abszurd talány.

Bibó István *Uchróniája* ezt a fontos kérdést bontja ki. Látszólag humoros írás, de nem is lehet más, hiszen az abszurdításra adott értelmes válasz a humor. A humor, ami a lelki fájdalmak gyógyszere, esszenciális igazság, a valóság magasabb szintű megértésére és megértetésére tett kísérlet, az ellentétek és feszültségek hirtelen feloldásából következően kitörő öröm, heureka élmény, a dalai láma megfogalmazása szerint: „mindenen lehet nevetni, ami van”. Amikor a valóság abszurd, a valótlanságnak látszó dolgok töltik be a helyreigazítás szerepét.

Ki volt Bibó a kortársak szemében? Azok szemében, akik nap, mint nap szenvedtek a jelen abszurditásától. „Te szent voltál Pistám” – mondta Fónay Jenő, volt halálraítélt, aki végül életre ítéltetett és megkapta azt a kegyelmet is, hogy megérhette a szocializmusnak nevezett abszurdítás végét. Szesztay András szavai szerint Bibó az, akiben „a szent embernek a naivitása és az erkölcsi zsenialitása is megvolt az intellektuális zsenialitás mellett”. Szesztay mondja el azt is, hogy amikor Kardos János ügyvéd 1958-ban azt üzenté neki, hogy amennyiben halálra ítélik, feltétlen kérjen kegyelmet, Arany Jánost idézve válaszolt:

Mondjad neki (Márton) ím ezt felelem:
Kegyelmet uradtól nem várt soha Szondi.
Jézusa kezében kész a kegyelem:
Egyenest oda fog folyamodni.³

Bibó a kivégzéstől megmenekült ugyan, de egész további életében mellőzött, megtűrt ember maradt. Éreznie kellett, mert naponta éreztették vele, hogy keletlen porszem a történelem nagy fogaskerekei között. 1979-ben bekövetkezett halála után valóban sokan álltak mellé, ez is a történelem régóta tapasztalt abszurditásához tartozik, hiszen ezt tette arimátiai József és Nikodémus is, amikor illendően, egy új sírboltba eltemették Jézust. Meg kellett tenni persze ezt is, de ez még mindig az abszurdítás része, mert valójában Jézust abban a hitben kellett volna eltemetni, hogy harmadnapra úgylis feltámad. Így hangoztak el ha-

³ Fekete Ágnes: Hit és hitelesség. Beszélgetés Bibó Istvánról Szesztay Andrással és Regéczy Lászlóval, *Confessio* 35(2011/3), 11.

lála után Bibóról is szép meghatározások, hogy *ő a bűség, a tudás, az önzetlen szolgálát szívós elkötelezettje* (Illyés Gyula), *megátalkodott jóhiszemű* (Szabó Zoltán), *egyen-súlyteremtő* (Göncz Árpád) és még sok hasonló bölcsesség, róla szóló éleslátó, de megkésett vélemény.

Az *Uchronia* műfaja, amely nem létező idősorokra, eseménysorokra vonatkozik, olyan képzeletbeli játék, amely teljes mértékben ellene mond a valós történelem abszurd eseményeinek. Azt teszi, ami a történésznek tilos, elmélázik azon, hogy mi lett volna, ha Mohácsnál mi győzünk, és Rákóczinak sikerül világbirodalmat alapítania. „Az ukróniák megkülönböztető vonása, hogy nem tetzés szerint elgondolt változatokat, hanem valós lehetőségeket vetnek fel, amelyeket *'történeti csomópontnak'* vagy *'történelmi fordulópontnak'* hívnak, s Bibónál a *'lehetőségek összesűrűsödésében'* mutatkozik.”⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy ez a műfaj távol áll a ma megszokott összeesküvés-elméletektől, melyekben a megtörtént események alternatív értelmezése jelenik meg, mintegy magyarázatul az abszurdításra. Ezekre a megértési kísérletekre legalább annyira jellemző az abszurditás, mint magára a megtörtént eseményre. Az uchronia azt mondja, hogy meg kell hátrálnia a vonatnak, amely elütni készül József Attilát vagy Latinovits Zoltánt. De ki hátráltatja meg? Az ember, aki saját kezébe kívánja venni a sorsa, azaz a történelme irányítását, bizonyosan nem. Bibó István, átélve a 20. század legrettenetesebb eseményeit, egészen biztos, hogy társadalmi szinten sem emberektől várt megoldást, hanem azt az isteni rendet kereste, amely országokat és közöttük saját hazáját is felvirágoztathatja. Pontosán tudta azt, hogy keresztyén, tehát krisztusi elvek mentén kell felépíteni Magyarországot, de nem csak Magyarországot, hanem egész Európát is. A krisztusi elvek hirdetője pedig a keresztyén egyház. Az egyház, ha Isten Szentlelke vezet, só és világosság, mindent érintő és mindent meglevenítő kovász.

1963. március 22-én, amikor Bibó István kijött a börtönből, s nem sokkal ezután VI. Pál néven Montini bíboros lett az új pápa, aki XXIII. János pápát követte a trónon, már folyamatban volt a II. Vatikáni Zsinat, amely 1965-ben zárult le. Pontosán nem tudjuk, hogy Bibó elégedetlen volt-e a zsinat döntéseivel, de kétségtelen, hogy a zsinat nyitása a protestáns egyházak felé elindított benne egy gondolatsort, ami arról szólt, hogy az egyház minősített pillanatokban – és a reformációt megelőző reformzsinatok ideje ilyen volt – nem a zsinati mozgalom eredményeit követte, s nem a Szentlélek békességet és egységet teremtő szavára hallgatott. Ezzel elindította azt a cselekvéssort, amely tévútra vitte a keresztyénséget, és ebből később visszajönni, az elmulasztott lehetőségeket valahogy visszahozni, nagyon nehéz, vagy egyenesen lehetetlen. Bibó gondolat-

⁴ Séra László: *Alkotás és humor – párhuzamos életrajzok Bibó István Uchroniája ürügyén*, (kézirat), 7.

sorának háttérében nemcsak a 2. Vatikáni Zsinat állt, hanem Toynbee egy megjegyzése is, amely szerint „ha az egyház alkotmányosítására irányuló 15. századi zsinati mozgalom győz – s kis híján győzött –, akkor a reformáció elmarad, és minden másképp lett volna.”⁵

Itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy a jelenkori katolikus érdeklődés Kálvin reformációja iránt az utóbbi ötven évben komolyan megnövekedett. A jelenkori katolikus teológia Kálvin személyében és teológiai munkájában nem a türelmetlen szakadárt látja, hanem a valódi reformátort, aki türelemmel magyarázza el, hogy mit és miért tanít, s a tanításának forrásai milyen módon felelnek meg az egyház mindenkori felismeréseinek. Természetesen Kálvin számtalan helyen bírálta kora katolikus egyházát, de ezt nem a lázadó és mindenképpen változtatni akaró rajongó szemléletével, hanem a Szentlélek vezetése mellett és józan belátást remélve tette meg.

Bibónak tehát a börtön utáni első, s a világ történetét talán leginkább befolyásoló élménye volt az, hogy a római katolikus egyháznak új pápája lett és zajlik a vatikáni zsinat, amit bátran nevezhetünk reformzsinatnak. A történeti keret, hogy R.L. (Ravasz László) bíboros érsek visszaérkezik a pápaválasztásról, B.I. (Bibó István) pedig, aki címzetes váci kanonok, hatévi kiváló kezelés után Márianosztra gyógyintézetéből jött vissza. Az Egyházat két nagy ellentét tartja éppen izgalomban: a szocializmus kérdése és a szabadgondolkodás. Ezt a két nagy ellentétet kellene az egyháznak kibékítenie. Bibó még nem sejtette, hogy mára az egyházon kívül, sőt egyenesen az egyházzal ellentétben, vagy erős egyházkritika kíséretében kibékültek maguktól is. Ezt a feszültséget Bibó hasonlóan látja a reformzsinatok, jelesül a bázeli zsinat problémáihoz, ahol a keleti egyház közeledéséről és a nyugatiak feltételeiről szólt a vita, valamint arról, hogy nem a pápák, hanem a zsinatok feladata az, hogy az egyháznak irányvonalat adjanak. A bázeli zsinat valóban ökumenikus volt, hiszen a keleti egyház is nagyszámú küldöttséggel képviseltette magát, a helyzet komolysága szintén egység után kiáltott, mivel Konstantinápoly körül volt zárva az Oszmán Birodalom hadaitól. A zsinaton azonban túl sok engedményt csikart ki a nyugati egyház, segítségnyújtás híján Konstantinápoly 1453-ban elesett, ezért a nagy egység, amely csak politikai okokból és nem a Szentlélek békét teremtő ereje révén jött létre, hamar és hosszú időre elfelejtődött. Az *uchronia* műfaja azonban megengedi, hogy az események pozitív fordulatot vegyenek, s a zsinat tartósan megerősítse az egyház egységét.

Bibó tovább haladva az igazság útján például hozza a reformációt, amikor „Luther Szent Márton az augsburgi zsinaton” megalapítja a lutheránus kongre-

⁵ Uo., 8.

gációt. Utána „Kálvin Szent János” a kálvinista kongregációt, akit a kiközösítés-től a „vénségesen vén Savonarola bíboros” mentett meg. Bibónak még arra is volt figyelme, hogy a régen és ártatlanul kivégzett Savonarola fellépését feltételezze, aki 1536-ban az *Institutio* első megjelenésének évében 84 éves lett volna. Ezután sorra veszi azokat az egyházkritikát gyakorló filozófusokat, gondolkodókat, akik az egyházon belül sokat tehettek volna a folyamatos megújulásért. Bibó külön kitér az 1870. évi vatikáni zsinatra, ahol a pápa önként lemond mindennemű világi hatalmáról. Ez a zsinat tisztázza a csalatkozhatatlanság (csalhatatlanság) kérdését, amelyet politikai és teológiai csalatkozhatatlanságra kettéválasztva, az előbbit meghagyja a pápának mint a „zsinatnak felelős kúria útján kormányzó alkotmányos uralkodónak”. A teológiai csalatkozhatatlanság az Egyházat egészében illeti meg, és nem egyes állásfoglalásokra vonatkozik, hanem arra, hogy „a Szentlélek egészében semmi körülmények között nem hagyja el az Egyházat”.⁶

Külön tanulmányt érdemelne kideríteni azt, hogy Bibó a történelmi nevek mellé miért ilyen egyházi méltóságokat csatol. Locke és Montesquieu bíborosok, de Mirabeau csak püspök, Danton kanonok, Robespierre abbé, míg Marx csupán egyszerű páter. Kálvin és Luther egyáltalán nem viselnek egyházi tisztséget, de a szentek között említi őket. Lenin, Sztálin és Hruscsov a bíboros pátriárka címet viseli, tehát függetlenül az ateista kurzustól Bibó a cezaropapizmus utódainak tekinti őket. A történet így érkezik el az 1963. évig, amikor a kálvinista pápajelölt Visser't Hooft alulmaradt a választáson, és R. L. szerint „kálvinista pápára most jó ideig nem lesz kilátás”.⁷ A „balra nyitás” megvalósul ugyan az egyházban, de más kérdésekben konzervatív erősödéssé lehet számítani. A kérdés lényege minden zsinaton és minden döntésben ugyanaz. A radikálisok akaratára érvényesül-e, akik szakadás árán is, de a reformereket kívül szeretnék látni az Egyházon, vagy a békesség és keresztyén tolerancia híveit, akik a Szentlélek egységet teremtő parancsára hallgatva integrálják az új eszméket, megtöltve keresztyén tartalommal, ezzel megújulást és új lendületet adva az Egyház további életének. Mindeközben természetesen az Egyház tekintélye semmit sem csorbul, hanem csak erősödik az a tétel, hogy „a Szentlélek egészében semmi körülmények között nem hagyja el az egyházat”.

A beszélgetés másik nagy kérdése a keresztyén szabadgondolkodás. Bertrand Russel bíboros, a szcientisták kongregációjának generálisa a zsinaton amellet érvelt, hogy az Egyházban a többféle nézetet megengedő álláspontnak azért kell

⁶ Bibó István: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna..., in *Válogatott tanulmányok*, IV, szerk. ifj. Bibó István, Bp., Magvető, 1990, 270. A jelzés nélküli idézetek a továbbiakban Bibónak ebből a művéből valók.

⁷ W. A. Visser't Hooft 1963-ban az Egyházak Világtanácsa főtitkára volt.

érvényesülnie, mert a zsinat a tudomány modern kérdéseinek tisztázását bölcsen a „Szentlélek hosszabb időn keresztül érvényesülő munkájára bízta”. Azt a kérdést tehát, hogy a keresztyén ember hisz-e a csodákban, illetőleg a dogmákban, a zsinat döntése végül is az egyéni lelkiismeret körébe utalta. Ezen a ponton a beszélgetés személyessé válik, melynek során B.I. felrója R.L.-nak azt, hogy igehirdetéseiben soha nem adott világos felmentést a „szabadgondolkodók nem hívésére”, hanem vigyázott arra, hogy még a „legvégtetesebben korlátolt fundamentalisták számára se adjon okot a botránkozásra”, holott maga nem fundamentalista. R.L. álláspontja egyértelmű.

Az elméleti teológiában természetesen találja, hogy állást foglaljon, s nem a fundamentalizmus mellett, hanem arról, hogy a „csodahitet nem tartja a keresztyén hit lényeges elemének”, és a dogmákat sem tekinti abszolút érvényűnek. Az igehirdetésben viszont nincs helye ilyen eszmefuttatásnak, mert ott a középpontban „a megfeszített Krisztus híradásának átadása” áll. A prédikáció célja nem tételek közlése, nem a szabadgondolkodás helyességéről való meggyőzés, hanem Krisztust olyan közelségbe hozó igehirdetés kell, ahol ez a közelség oldja meg azt, hogy mellékessé és feleslegessé váljon a primitív csodahit és a teológiai dogmatizmus. Elhangzik az a kritikus állásfoglalás is, hogy aki nem tudja Krisztust a hagyományos igehirdetésnél közelebb hozni, annak nincs joga arra, hogy a szabadgondolkodó tételek feltűnést kereső hirdetésével megzavarja a hívőket. A mindent kétségbe vonó modernkedés már egy másik végtelenség tünete.

A szöveg ismét visszatér a történelmi sorsfordulókhoz, melyek során az Egyház vezetése zsinatok döntéseit követve a Szentlélek csodálatos munkája által rendre elkerüli a katasztrófákat. Ehhez szükséges volt a 15. században kialakult zsinat-presbiteri egyházszervezetre, amely lehetővé tette azt, hogy Werbőczy kanonok Tripartituma védelmébe vegye a jobbágynak, és Dózsa György hadai segítsenek elhárítani a mohácsi veszedelmet, ezen felül II. Lajos királyt is időben kihúzzák a Csele-patakból. Ő egyesíti a Jagelló-ház birtokait, a három kelet-európai királyságot, amely az európai nagypolitika egyensúlyában a mérleg nyelvét jelenti. Itt Bibó említést tesz arról, hogy a Jagelló-ház éppen kihalófélben van a „részezes Dobzse VII. István” személyében. Itt nyilvánvalóan Dobi Istvánra, az elnöki tanács akkori elnökére gondol, aki 1968. november 24-én halt meg. Ez a dátum egyértelművé teszi azt, hogy Bibó gondolatmenetét november előtt már kidolgozta.

Bibó nem csupán az Egyház téves hozzáállását veszi kritika alá az uchroniában, hanem a tudomány képviselőit is kritizálja. Sokszor vad antiklerikalizmusuk ellenére az egyház türelemmel kanalizálja, speciális szerzetesrenddel, mint a „scientista rend”, kézben tartja a legvadabb liberális eszméket, tudományos nézeteket, s a hitetlen Freud professzorból Freud apát lesz. Amikor az újkori sza-

badgondolkodók között Mérei Ferenc pszichológust, egykori rabtársát említi, „aki a keresztény egyházakban még a toleranciát sem szereti”, bírálón jegyzi meg, hogy saját nézeteinek ellentmondásaiba ütközik, amikor az Egyház bölcsességét vonja kétségbe. Dühös egyházkritikája ellenére sem képes kikezdeni az integráló egyházi kísérleteket. A tudományosság vadhajtásainak finom nyesegetése mellett, természetesen az egyháznak fel kell lépnie a babonáság ellen is, leleplezve a „Luerdos nevű dél-amerikai indián faluban megjelenő csodás gyógyulások visszaéléseit”. B.I. ezután elégtétellel állapítja meg, hogy „egy ilyen latitudinárius és liberális Egyházzal szemben nem sok kilátása van egy olyan antiklerikalizmusnak, mely egymás között sem tud megegyezni.”

Ekkor B.I. felveti azt a „tréfás” ötletet, hogy ír egy uchróniát arról, hogy mi következhetett volna abból, ha a zsinati mozgalom elbukik, s az Egyház felekezetre szakad, elveszíti lendületét és befolyását a társadalmak életére, s ami benne történik, a tényleges történelem olyan abszurdításokat produkál, mint például, hogy a feslett életű Borgia bíborosból pápa lesz, aki elégteteti Savonarolát. Ezen felül „az Egyház egységét megmentő katolikus-protestáns-erazmiánus szintézis egyetlen valamennyire is működő egyházszervezeti formáját egy hatfeleségű, parázna, vérengző és feleséggyilkos király alapítja meg.” A modern tudományos szabadságeszme szövetkezve az egyházellenes anarchizmussal, erőszakkultusszal, nihilizmussal, tartósan meghatározza, majd katasztrófába sodorja Európát és az egész világot. R.L. a gondolatmenetet ízléstelennek ítéli, aminek legmélyén az húzódik meg, hogy a Szentlélek elhagyhatja az Egyházat, amit ő lehetetlennek tart, és megbotránkozott fejcsóválása ezt kívánja jelezni.

Ebből a humoros, játékos gondolatmenetből az derül ki, hogy Bibó a valós történelmet, melyet uchróniaként mutat be az uchróniában, valójában diszchróniának tekinti. Olyasminek, amiben nincsen Logosz, amelyből a döntő pillanatokban hiányzik Isten szava, amelyben az ember bűne uralkodik, és nem Isten teremtő Szentleke cselekszik. Jóvátehetetlen dolgokat próbál jóvátehetetlen dolgokkal gyógyítani, új és újabb eszmék bűvöletében gerjeszt szélsőséges és véres hatalmi harcokat. Ravasz Lászlót pedig úgy mutatja be, mint aki az egyház társadalomra ható erejében, Isten Lelkének bölcs és türelmes rendjében bízva lehetségesnek lát egy integrált, szélsőségektől mentes keresztény szociális szellemiségű társadalmat, amelynek megvalósíthatóságában Bibó maga is hitt.

Bibó élete olyan körülmények között zajlott, amelyben fájdalmas tapasztalat volt az egyház megosztottságból fakadó erőtlensége. Ez az erőtlenség, ha nem is közvetlen eredőként, de elvezetett a 20. század szélsőségeihez. A múlt század ötvenes éveiben azt a viccet mesélték, hogy „kétféle viccet nem szoktam mondani. Disznó viccet és politikai viccet. Az egyiket *ab ovo*, a másikat *ab*

ÁVO”. És ez nem túlzás, hiszen megtörténhetett az, hogy Balogh Mátyás békési lelkipásztor börtönben halt meg egyetlen vicc elmesélése miatt, melyet szűk társaságban mondott el 1953-ban. „Melyik az év legsötétebb napja? December 21. Miért? Mert ekkor született Sztálin.”⁸ 1956-ban Bibó István egy legitim kormány államminisztere volt néhány napig, és ezért életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték.

A történelem abszurditását látva, amikor minden és mindennek az ellenkezője is igaz lehet, s olyan hazugságoktól hemzseg a sajtó, amelynek az ellenkezője sem igaz, joggal vetődik fel a kérdés, hogy a keresztyén egyház hol, mikor és miért veszítette el a kontrollt az európai fejlődés felett. Az erőnek, szeretetnek és józanságnak Lelke miért nem hatotta át a közéletet? Miért hivatkoztak az egyház akkori vezetői a történelmet formáló Úrra, aki a szabadság, egyenlőség és testvériség ajándékát hozta el a kommunizmussal, mert szabad államban élhetünk és az egyház is szabad? Mások pedig ugyanekkor azt érezték igaznak, hogy „szabad államban, mindenki azt mond és azt tesz, amit szabad”. Hol van az igazság a történelem felől, valóban abszurd, logosz nélküli, minden részletében bűnnel szennyezett, vagy mégiscsak van isteni kontroll? A Szentlélek elhagyta vagy mégsem hagyta el az egyházat? R. L. botránkozó tekintete és fejcsoválása erre a kérdésre azt engedí következtetni, hogy a Szentlélek nem hagyta el az egyházat.⁹ A Teremtő nem hagyta magára a teremtettséget. Ha végignéznünk a történelmen, azt láthatjuk, hogy Isten nem hagyta az övéit nagyobb kísértés között, mint amit el tudtak szenvedni. Ravasz László véleménye, melyet dogmatikájában 1951-ben leírt, nyilvánvaló volt Bibó előtt.

Az *Uchronia* tekinthető Ravasz gondolatainak bírálataként is. Ugyanis azonosul Karl Barth azon gondolatával, hogy „Isten azért lett emberré, hogy az ember ne cselekedjék embertelenül”.¹⁰ A Szentlélek munkáját az egyes emberen és az Egyházban a kegyelmi szövetségbe ágyazottan magyarázza, amely felszabadító és közösségalkotó. Az Egyház jellemzője, melyet néha Ravasz nagybetűvel ír le,

⁸ Erdős Kristóf: Balogh Mátyás (1887–1953), in *Emlékezés és felejtés. Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*, szerk. Uő–Kiss Réka, Bp., 2018 (RKK füzetek, 1), 10–11; HORVÁTH Attila: Ez már a kommunizmus, vagy lesz még rosszabb is? Politikai viccek Magyarországon, a szocializmus idején, in: Fekete Balázs–H. Szilágyi István–Kiss Anna–Zódi Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz – Tanulmányok a „Jog és irodalom” köréből*, Bp., Szent István Társulat, 2016, 77–85.

⁹ Ravasz László: *Kis dogmatika*, Bp., MRE Zsinati Iroda, 1990, 116. Ravasz László itt egyértelművé teszi azt, hogy az egyház jellemvonása a csalatkozhatatlansága és változhatatlansága. Csaltkozhatatlan, ha az Isten Igéjét tisztán hirdeti. Tisztán viszont csak akkor hirdetheti, ha a Szentlélek a segítségére van. Bibó valószínűsíthetően ismerte Ravasz dogmatikáját, s amikor kérdésként teszi fel, hogy elhagyta-e a Szentlélek az egyházat, apósának az érveit kérdőjelezi meg.

¹⁰ Uo., 102.

hogy „alapokmánya az Írás, értelme az Ige, s mindebben a munkálkodó erő a *Szent Lélek*”.¹¹ Ezt az Egyházat nevezi Ravasz szentnek, csalatkozhatatlannak, és változhatatlannak, ha Isten Igéjét tisztán hirdeti és Krisztus igazságát megőrzi. Bibó véleménye pedig az, hogy amennyiben az Egyház, a történelem adott idején nem hirdeti tisztán az Igét, nem őrizi Krisztus igazságát, nincs benne meg az isteni kegyelem munkálta egység, nem szabad emberek közössége, arra enged következtetni, hogy a Szentlélek elhagyta az Egyházat. Ravasz viszont a Szentírás alapján és Kálvin nyomdokán arról van meggyőződve, hogy az Egyház nem elpusztítható, sem a történelem viharai, sem a pokol kapui nem fognak diadalmaskodni rajta (Mt 16,18).

A kommunizmus a keleti blokk országaiban 40 évig tartott. A rettegett birodalom „kéz érintése nélkül” omlott össze (Dán 2,34). Ezek és még nagyon sok beteljesedett bibliai ígéret az erősit meg bennünk, hogy nem az Isten hagyta el népét, nem Ő felejtkezett meg a világról, hanem az ember tette ezt. Még azt sem mondhatjuk, hogy a történelem meder nélkül haladna, hiszen a véresen tomboló diktatúrák napjaiban elég hamar megjelent a kéz és írni kezdett a falra, mint Bélsaccar lakomáján, aki a „menny Ura fölé” helyezte magát (Dán 5,25–26). A történelmet lehet pesszimista és optimista szemlélettel szemlélni, lehet kultúrák találkozásának, töréspontjaikon kialakult konfliktusok sorának értelmezni, lehet az osztályharcok történetének tartani, lehet az emberi önzés és hatalomvágy bűne miatt kiteljesedő harcok sorának tekinteni. Keresztyén szemlélettel mégis azt kell mondanunk, hogy Isten kegyelme által nem eshet szét az emberi együttélés általános rendje (*gratia universalis*). Az Úr az egyházat pedig Szentlelkével pásztorolja. A történelem látszólagos, vagy partikuláris abszurditása minden korban arra tanít minket, hogy becsüljük az eklézsiát, a kihívottak közösségét, és a Szentlélek bölcsességét, erejét, józanságát kérjük el ahhoz, hogy a keresztyén egyház ne megtűrt és megmosolygott legyen, hanem egy elfordult nemzedékben, mint csillagok az égbolton, világítson. Isten igazságának, Jézus Krisztusnak hirdetésével az Úrhoz fordítsa az emberek tekintetét és szívét. „Hiszen kegyelemből van üdvösségetek hit által, és ez nem töletek van: Isten ajándéka” (Ef 2,8).

¹¹ Ua.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BIBÓ István: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel, a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikátörténeti uchronia, in: *Uő: Válogatott tanulmányok*, IV, szerk. ifj. BIBÓ István, Bp., Magvető, 1990, 265–282.
- CSEPREGI András: A békességes túsús világot meggyőző ereje. Bibó István Krisztusképe – politikai filozófiájának összefüggésében, *Credo* 17(2011/1), 14–21; 17(2011/2), 24–34.
- ERDŐS Kristóf: Balogh Mátyás (1887–1953), in *Emlékezés és felejtés. Egyházi sorsok a diktatúrák árnyékában*, szerk. Erdős Kristóf–Kiss Réka, Bp., 2018 (RKK füzetek, 1), 10–11.
- FEKETE Ágnes: Hit és hitelesség. Beszélgetés Bibó Istvánról Szesztay Andrással és Regéczy Lászlóval, *Confessio* 35(2011/3), 6–17.
- HORVÁTH Attila: Ez már a kommunizmus, vagy lesz még rosszabb is? Politikai viccek Magyarországon, a szocializmus idején, in: FEKETE Balázs–H. SZILÁGYI István–KISS Anna–ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz – Tanulmányok a „Jog és irodalom” köréből*, Bp., Szent István Társulat, 2016, 77–85.
- PETE József: Bibó István keresztény Európa-koncepciói – Egyház, kultúr- és politikátörténeti uchronia. Volt-e Bibó Istvánnak keresztyén Európa-koncepciója?, in LÉPHALF Áron–REMÉNYI Péter (szerk.): *VII. Magyar politikai földrajzi konferencia* (2010. nov. 4–6.), Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet, 2013, 122–123.
- RAVASZ László: *Kis dogmatika*, Bp., MRE Zsinati Iroda, 1990.
- SÉRA László: *Alkotás és humor – párhuzamos életrajzok Bibó István Uchroniája ürügyén*, Kéziratban maradt előadás. (A kézirat Németh Tamásnál található.)
- TRENCSÉNYI Balázs: *A politika nyelvei – Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2007.
- VÁLYI NAGY Ervin: *Minden idők peremén*, Budapest–Basel, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1993.

ABSTRACT

Tamás Németh: *History and Faith:
the Protestant Character of István Bibó's Uchronia*

The question most frequently asked in the past decades is how God could allow the wars of the 20th century. Those who lived through the world war consider history absurd, being without Logos and the Spirit. Yet, history is God's story with humanity. István Bibó's *Uchronia* is a compelling work for this age since it raises the question whether – during the Reformed synods – Christianity could

have embarked on a way marked by the forbearing wisdom of the Holy Spirit who assuages animosity and prevents schisms. In the 60s, he discussed with his father-in-law – László Ravasz, bishop of the Reformed Church – how the Holy Spirit guided Christians through various crises, including the atheism of science. Through the perspective of his own work – as a „uchronia in uchronia” – Bibó sketches the historical events of the past and asks the question whether it is conceivable that the Holy Spirit has abandoned the Church. Shaking his head, Ravasz responds that it is not possible. The Church cannot be destroyed; neither the turmoil of history, nor the gates of Hades will prevail against it. Totalitarian regimes collapse, those who exalt themselves will be humbled because there is a higher aspect, divine mercy, which in general and specific sense pervades the time that we call history. The Church’s faith does not reject history but recognizes it and understands its significance.

Keywords: History, Uchronia, Christian faith, Church, Divine guidance

A DÉL-BORSODI LELKÉSZKÖRÖKRŐL.
INTERJÚ NT. TÖRÖK ISTVÁN NYUGALMAZOTT
LELKIPÁSZTORRAL

AZ INTERJÚT KÉSZÍTETTE: SZATMÁRI EMÍLIA

Török István

Dienes Dénes több fórumon elmondta, leírta, hogy lelkipásztori szolgálatának egyik meghatározó személyisége Török István volt. Dienes Dénes 1981 végén került a dél-borsodi Ároktó református gyülekezetébe. Az onnan mintegy 30 kilométerre fekvő településen, Hejőbábán szolgált Török István református lelkipásztor. Professzor Úr, visszaemlékezései szerint, először 1982-ben látogatta meg szolgatársát a bábai parókián.¹ Már az első találkozás, az első beszélgetés alkalmával feltűnt számára Török István rendkívüli olvasottsága, s az ő hatására fogalmazódott meg benne először, hogy a „félreeső falusi lelkipásztorkodás... nem determinál a szellemi elsekélyesedés irányába”.²

Nem csak az ároktói lelkész, hanem más dél-borsodi lelkipásztorok is gyakran megfordultak a hejőbábai parókián. Ezekből a találkozásokból, ebből a lelkési közösségből született meg a '80-as évek közepe táján³ a *bábai lelkészi bibliakör*, mely mindenekelőtt teológiaműveléssel foglalkozott, de rendszeresen megbeszéltek történelmi, társadalmi témákat, valamint – ha a közegyházi helyzet úgy kívánta – állást foglaltak egyházpolitikai kérdésekben is. Részben e közösségből született meg közvetlenül a rendszerváltás előtt az *Enyedy Andor Lelkészkör*. Ezeknek a csoportoknak a céljairól, működéséről, hatásairól kérdeztük a bábai bibliakör létrehívóját,⁴ „szellemi-spirituális vezetőjét”,⁵ az egykori hejőbábai lelkészt, Török Istvánt.⁶

¹ Dienes Dénes: Hiányzik Török, in. Mégis megjelent. Emlékkönyv Török István 65. születésnapjára. Magánkiadás, Sárospatak, 2004. 91.

² uo.

³ uo.

⁴ uo.

⁵ Dienes Dénes közlése. Elhangzott a 2016. október 15-i öregdiák találkozón, Sárospatakon.

⁶ Török István kéri megjegyezni, hogy a több mint 30 éves visszaemlékezésében a memória gyarlóságai miatt lehetnek kisebb pontatlanságok.

Mikor, milyen körülmények között jött létre az első dél-borsodi lelkeszi kör?

A bábai kör úgy indult, hogy a '80-as évek elején, közepén fiatal lelkeszek kerültek a környező gyülekezetekbe: Dienes Dénes Ároktőre és Tiszadorogmára, Szilágyi Zoltán Igricibe, Miskolczi József Tiszapalkonyára, akik – a kor szokása szerint – leviziteltek Hejőbábán, aztán egyre gyakrabban visszatértek, olykor közösen is. Csatlakozott hozzájuk Balajti József Kistokajból, Viktor Anna Ónodból, Szűcs Ferenc Tizzaszederkényből, Mátyás Sándor Nyék-ládházáról, Gazda István Mezőcsátról, de jöttek más generációhoz tartozók is: Tar Sándor Alsózsoltcáról, valamint Béres Balázs Hejőpapiból. Sőt, még a helyi plébános is rendszeresen és aktívan jelen volt a lassan formális kereteket öltő találkozásainkon. Igény volt ezekre az alkalmakra: ugyanabban a szolgálatban éltünk, jó volt megbeszélni, kicserélni a gondolatokat, tapasztalatokat, jó volt erősödni egymás hite által, jó volt ígét tanulmányozni.

Miért éppen Hejőbábán?

A bábai helyszín ad hoc módon adódott; nekik volt autójuk, nekem nem; én egyedül voltam, nem zavartak senkit; hát eldöntöttük, hogy hétfőn délelőttönként 9 óra tájban találkozunk a hejőbábai parókian.

Hogyan formálódtak a kezdeti spontán találkozások teológiai műhelymunkává?

A kötetlen beszélgetések mellett az alkalmak hamar teológiai tartalmúvá váltak; javasoltam, hogy a heti újszövetségi igéket vegyük sorra, válasszuk ki a vasárnapi textust és azt elemezzük. Már előzetesen külön-külön is készültünk a kijelölt perikópából, aztán hétfőnként közösen is elemeztük, egzegetáltuk, kerestük az üzenetet. Mindig a görög szöveg fordításával kezdtük, aztán az egzegézissel folytattuk és megnéztünk különböző nyelvű kommentárokat, stb. Tulajdonképpen egy maszek bibliatanulmányozó köröcskévé váltunk.

Volt kötött formája, rendje a találkozásoknak?

Énekeltünk, imádkoztunk, Bibliát olvastunk, elemeztünk. Arra emlékszem, hogy én rendszeresen a Wuppertaler-kommentárokból is fordítottam. Ez a teológiai műhelymunka vezette fel aztán a nagy beszélgetéseket, hiszen ez lett a találkozások sava-borsa: politikai, egyházpolitikai, közegyházi témák megvitatása.

Hejőbába nem csupán földrajzi értelemben volt központja ennek a közösségnek, de a szellemi-lelki vezető is a hejőbábai lelkipásztor volt.

Először is én voltam a legidősebb, a tagok többségétől több mint 15 évvel idősebb vagyok. Aztán általában én inspiráltam a témákat a kikristályosodott teológiai meggyőződésemből eredően. Nem tehetek róla, de volt egy eklézsiológiai koncepcióm. Amikor még híre-hamva sem volt, én rendszeres ifi órákat tartottam, konfirmáltaktól a 18 évesekig bezárólag. Ez egy hejőbábai különlegesség volt. Másik, hogy én minden kirúgott emberrel jó kapcsolatot tartottam Németh Gézától Szabó Dánielig, s szolgálatokra kértem fel őket a gyülekezetben. A bolsevizmus eldöntötte, hogy engem nem rúg ki, mert az „rosszabb” következményekkel járhat, de Hejőbábatól nem volt lejjebb... Én annak idején egy teljesen üres kasszára kerültem oda, ahová már senki nem akart menni.

Milyen egyházi vagy társadalmi témák kerültek elő hétfőnként?

Keményen szidtuk a helyzetet, a rendszert, az egyházi vezetőket, de hát ez természetes, hiszen az egésznek a lényege az volt, hogy utóbbiakat kezdettől fogva nem tekintettem legitimnek. Törvénytelennek kellett ítélnem azt, hogy egy ateista állami főhatalom főkegyúri jogokat akar gyakorolni. A bolsevizmus az egyházzal kapcsolatban mindent sztornírozott, csak ezt nem; tehát meghagyták, hogy Magyarországon egyházi vezető csak az lehet, akinek a személyéhez előzetesen hozzájárul a legfőbb állami hatalom. Ez a bábai kör létrejöttének a háttere és az én pesti teológiáról való kirúgatásomnak a háttere: hogy én azt mondtam, hogy meg van írva a Róma 13-ban, hogy engedelmeskedj a felső hatalomnak, mert azt Isten rendelte bűneink büntetésének, tehát törvényes rendelkezéseinek engedelmeskednünk kell; de *ők* nem törvényesek, mert egy bevallottan Isten-tagadó hatalom mutatott rá arra, hogy kit kell megválasztani püspöknek vagy esperesnek. Mást nem lehetett.

Tehát az egyházi tisztújítással kapcsolatban konkrét követeléseket fogalmaztak meg...

Igen, rendszeresen. De hivatalos úton is többször. 1989 tavaszán a készülő vallási törvénnyel kapcsolatban írtunk levelet az Országgyűlés elnökének: követeltük, hogy az államnak ne legyen semmilyen beleszólása sem az egyházi tisztségviselők kinevezésébe, sem azok visszahívásába. 1989 végén pedig levelet írtunk előbb Kürti László, majd Kocsis Elemér püspököknek. Mindkettőben elítéltük azt az eljárást, hogy a püspökök az egyházkerület közgyű-

lésével szavaztatnak bizalmat maguknak a gyülekezetek bizalma, az egyház-községek presbitériumainak választása helyett. Utóbbi levélben más, hasonló fontosságú közegyházi témákban is tettünk fel kérdéseket a tiszántúli püspöknek.

Milyen más fontos témák voltak még napirenden?

A '80-as évek elején, közepén még nem gondolhattunk rendszerváltásra. De amikor a világi vonalon szerveződni kezdett az ellenzék, elkezdődtek a ke-rekasztal-beszélgetések, a lakitelki alkalmak, mi is bátran fogalmaztunk. Az egyik ilyen ügy, ami ellen nagyon határozottan tiltakoztunk, az a teológiát levelező szakon végzett lelkészek gyülekezeti szolgálatának megnehezítése vagy akadályozása volt 1987 végén. A bábai kör tiltakozott a levelező szakon végzetek leminősítése ellen biblikus alapon, hiszen a belső elhívást a Szentlélek munkálja, és praktikus okokból: mert sok éve hűségesen szolgáló lelkipásztorok munkáját degradálták. Olyanokét, akik közül némelyeknek esetleg a kisujjában több spiritusz volt, mint másoknak az egész koponyájukban. Nagyon határozottan álltunk ki abortusz ügyben is, és követeltük, hogy a közegyház és az egyházi sajtó is fogalmazzon határozottan és világosan, és adjon hangot a magzati élet védelmének.

A körhöz tartozó lelkészek gyülekezetei hallottak-e mást is a szószékről, mint más gyülekezetek?

Vagy a presbitergyűléseken előkerültek-e olyan témák, melyek sajátosan „dél-borsodi” témák voltak?

A bábai körben elsőrendűen ígét tanulmányoztunk, a szószékről pedig ígét hirdettünk. Én persze az ígehirdetésembe tettem közéleti borsszemeket, bizonyára mások is... A gyülekezetek tudták, hogy a lelkipásztoraik össze szoktak jönni, de eszmecseréink közvetlen módon nem érintették a gyülekezeti életet. A gyülekezeteink sokszor nem is értették volna... A tisztújítás kérdése a presbitériumok előtt pedig már viszonylag későn, az Antall-korszakban került napirendre.

Lehetett-e hatása a bábai körnek olyanokra, akik nem voltak tagjai a dél-borsodi lelkészi közösségeknek?

Persze. Nem volt benne semmi titokzatosság. A '80-as években már komoly retorzió nem érhetett, ezekből a dél-borsodi gyülekezetekből sokkal rosszabb helyre meg nem igen kerülhattunk... Én például tagja voltam a lelkészi kórusnak, s ott szívesen beszélgettem másokkal. Elmondtam, mit csinálunk,

mit képviselünk, miért gondoljuk, miért csináljuk így... A nyilatkozatainkat, alkalmanként nyílt leveleinket szélesebb körökben is olvashatták. Egyházmegyei közgyűlésen is képviseltük álláspontunkat. Rövid (és viharos) zsinati tagságom idején pedig a legmagasabb egyházi törvényalkotó fórumon is úgy fogalmaztam, ahogy annak idején a bábai körben. Az Enyedy körnek pedig saját *Értesítője* is volt, ami messzire juttatta az állásfoglalásainkat.

Elérkeztünk akkor a másik dél-borsodi lelkész körhöz.

Mi volt az Enyedy Andor Lelkész kör és milyen kapcsolat volt a bábai bibliakör és az Enyedy kör között?

1985-ben Gorbacsov lett az SZKP főtitkára, jött a peresztrojka, a glasznoszty, és az enyhülés egyik következményeként a '80-as évek második felében lehetővé vált, hogy hivatalosan újraéledjenek a régi idők hagyományai szerinti lelkész körök. Akkor hivatalosan megalakult – mások mellett – egy dél-borsodi lelkész kör. Annak a szomszéd falu, Nemesbikk lelkésze, Komlósi Károly lett a vezetője. Ide csatlakoztunk mi, bábai körösök, de csatlakoztak más dél-borsodi lelkészek is. Ez egy formális, legitim, hivatalos lelkész kör volt, míg mi, bábai körösök egy intimebb, baráti és informális közösség voltunk és maradtunk továbbra is. Ennek a hivatalos dél-borsodi körnek tagjaként találtuk ki 1989 októberében, a köztársaság kikiáltása körüli napokban, hogy lelkész körünk vegye fel Enyedy Andor nevét, aki az utolsó legitim püspök volt a tiszánineni kerületben. Ez önmagában is jól kifejezte egyik legfontosabb törekvésünket, az egyházi tisztújítást.

Ezek szerint a két kör egymás mellett is létezett, tehát a bábaiak továbbra is megtartották a maguk külön alkalmait, függetlenül az Enyedy körtől?

Igen. Ennek több oka is volt. Az egyik, hogy az Enyedy kör csak ritkábban, talán havi rendszerességgel találkozott, a bábai kör tagjai azonban továbbra is igényelték a hetenkénti alkalmakat. Másrészt az Enyedy körben nem folyt olyan teológiai műhelymunka, mint Hejőbábán. Az Enyedy körben előadásokat hallgattunk, pl. meghívott előadónk volt Szathmáry Sándor, aki abban az időben vált kegyvesztetté Bartha püspök előtt, és akkor helyezték debreceni lelkészi állásából büntetésül Miskolcra, s akit éppen a kegyvesztettsége miatt kérdeztünk; vagy emlékezetes előadást tartott Szabó Dániel – aki még nem volt „rehabilitálva”, és szállodai recepciósként dolgozott Miskolcon – a kommunista Kínában erősen terjedő keresztyénségről. Megvitattunk

továbbá közegyházi, tiszáninneri, borsodi ügyeket itt is. De egzegézis, igetanulmányozás csak a bábai körben folyt, továbbra is heti rendszerességgel.

Ezek szerint az Enyedy kör az előbb említett egyházpolitikai és társadalmi kérdésekben azonos platformon volt a bábaiakkal?

Sok esetben: igen. Az előbb említett leveleket, beadványokat nem az Enyedy kör írta alá, hanem a bábai kör tagjai. S nem is Nemesbikken keltek, ami az Enyedy kör központjának számított, hanem Hejőbábán. Az persze előfordult, hogy egyes esetekben átkerékpároztam Nemesbikkre, és Komlós Károly aláírta egy-egy nyilatkozatunkat, de mint lelképásztor, s nem mint az Enyedy kör elnöke. Az Enyedy kör jellemzően nem levelekben, hanem az *Értesítőjében* fogalmazta meg álláspontját. A tisztújítás szükségességében teljesen egyet értettünk. Amikor visszafordíthatatlannak láttuk a politikai rendszerváltást, azt mondtuk, hogy az egyházi rendszerváltás feltétele kell, hogy legyen a tisztújítás. Az nem megy, hogy átlépünk egy posztkommunizmusba úgy, hogy a kommunizmus által oktrojált vezetők érintetlenül a helyükön maradjanak. Az Enyedy kör és a bábai kör egyaránt még a politikai rendszerváltás előtt sürgette, és az egyházi megújulás feltételének látta az általános tisztújítást.

Milyen volt az egyházkerület elnökségével való viszonya ezeknek a legitim köröknek 1990-ig?

Mindig teljesen nyíltan fogalmaztunk, nyilvánvaló volt az álláspontunk. Magam is többször felszólaltam az egyházmegyei lelkészertekezeteken. A tisztújítás kérdésében is. Első és utolsó püspöklátogatás volt Hejőbábán, amikor 1990-ben Kürti László feleségével együtt váratlanul érkezett a parókiára, s a tisztújítás kérdéséről kezdett beszélni. Azt mondtam neki, hogy ha ő lenne Aranyaszájú Szent János, én akkor is azt mondanám, hogy nem szabad újraválasztani, mert az azt jelentené, hogy nekünk az ateista-kommunista hatalom tudta az egyetlen alkalmas embert megmutatni. Ez nem csupán magánvéleményem volt, az Enyedy kör tagsága is így tartotta, s ilyen tartalmú nyilatkozatot már korábban is megfogalmaztunk: hogy szükséges és elkerülhetetlen a tisztújítás.

Ennek a nyilatkozatnak szélesebb közéleti visszahangja is volt, a *Confessio* egy 1989-es száma közölte az aláírók nevével együtt, és ez az állásfoglalás feltűnt Kóti Judit televíziós riporternőnek. Jellemző, hogy egyetlen aláírónak volt akkor telefonja, Szűcs Ferencnek, Leninvárosban. Kóti Judit telefonált Szűcs Ferencnek, hogy meghívja egy műsorba, ahol különböző egyházak reformszemélyiségeivel szervez egy beszélgetést *örök egyház változó világban* té-

mában. Szűcs Ferenc engem ajánlott az újságírónak, mint a nyilatkozat értelmi szerzőjét. Így kerültem az 1989. október 23-ra virradó *Napzárta* című műsorba. Jelen volt rajtam kívül egy katolikus pap, egy evangélikus lelkész, egy rabbi és egy állami tisztségviselő, talán valaki a néhány héttel azelőtt megszünt ÁEH-ból.⁷ Ez egy élő adás volt, ahol kezdtem Jézus Krisztusról beszélni, aztán nemtetszésemet fejeztem ki azzal kapcsolatban, hogy a stúdióban még most is köztünk van egy államüggyis. A műsor felvétele azóta szórén-szálán eltűnt...

Atrocitás már nem érte egyik kör tagjait sem, bár Kocsis Elemér 1989-ben még kérte a hatóságokat a *lázádok* ellen, akik – szerinte – a '40-es évek végét idézően járnak el.

Céljaikat végül elérték, küldetésüket betöltötték ezek a körök?

Végül megszünt az ÁEH, az állam többé nem szólhatott bele az egyházi választásokba. Lett tisztújítás, a Zsinat lelkészi elnöke is a mi jelöltünk, Hege-düs Lóránt lett. Nem diszkriminálták a teológiát levelezőn elvégző lelképásztorokat sem. Az elmondható, hogy ezekben szerepe volt a bábai és az Enyedy lelkész köröknek, némely kérdésekben kifejezetten nagy szerepe.

Meddig működtek ezután? Hogyan értek véget ezek a lelkészi körök?

1990–91-ben megszünt a harci helyzet. Választottunk vezetőket, legitím egyházkormányzat lett. Minket pedig addig a tisztújításért való hadakozás fűtött. Én 1991 szeptemberében sárospataki vallásnár lettem, elkerültem Hejőbábaról, Borsodból. Körülbelül eddig működtek a körök is. Néhány alkalommal történt kísérlet az újraszervezésre, újraindulásra, de ezek a kísérletek 1991 után kudarcosak voltak.

Dienes Dénes írta a Török István 65. születésnapjára készült emlékkönyvbe, hogy e kudarcok során arra a meggyőződésre jutottak, hogy „hiányzik Török”.⁸ A bábai kör egyértelműen Török István köré szerveződött, ő volt a szellemi vezetője, ő adott annak értelmes koncepciót.

⁷ Szerk.: Az 1989. évi 14. sz. törvényerejű rendelet megszüntette az ÁEH-t. Kihirdetésének napja 1989. jún. 30. volt.

⁸ Dienes: Hiányzik Török, 91.

A FELTÁMADÁS ELHAGYATOTTSÁGA

Lapis József

Egyedül volt, és másokkal lett.
Másokkal van egyedül.
Bőrbe szívódik a magány a hegyen,
és a kereszt dörzsöli a csontokba.
A sejtekbe.
Kapaszkodik belé az ég.

Egyedül hal meg, és másokkal.
Mégfeszült rabszolgákkal.
Vízbefúltakkal és árokba lőttekkel.
Kórházi ágyon álomba törtekkel.
Elnémuló jajszók közössége.

*

Fentről a veríték mint az ő vére hull.
Mint a sebből kiforduló víz.
Felhorgad a szél, mint az ország köhögése.

*

Magányban támad fel, és mással.
Saját hideg a bőrön.
Idegen fájdalom a tenyéren.
Párolgó tanácstalanság a lélek.
Újra a világ, egyedül.
Újra nehezül.

*

Hangok karcolják a barlang csendjét.

*

A feltámadás derűje messze, mint az ég.
A kézben mintha egy másik, ismerőssé váló kéz.

Egyedül megyünk, és egyedül érkezünk.
Mindig mással.

F) Írás- és könyvtörténet

KÉT KÖNYVBEJEGYZÉS A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM 16. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL¹

Ősz Sándor Előd

Sokszor ismételt tény, hogy 16. századi református egyház- és iskolatörténetünk legkevésbé ismert és feldolgozott forrásai a világi levéltárak birtokigazgatási ügyei és a nyomtatott könyvek kézíratos bejegyzései. Utóbbiak érdembeli vizsgálatára csak teljes állományok vagy jól körülhatárolt nagyobb állományrészek rendszeres vizsgálata során van lehetőség.

Az elmúlt három évben az erdélyi református és unitárius gyökerű könyvtárakban őrzött 16. századi protestáns teológiai kiadványokat vizsgáltuk, elsősorban azok tulajdonosi, illetve más jellegű kézíratos bejegyzéseit.

A kutatás során összesen 938 nyomtatványt vettünk kézbe. Ezek közül kétféle érdekes adatokat találtunk a Sárospataki Református Kollégium, tágabb értelemben a tiszáninneri reformátusság 16. századi történetére vonatkozóan. Mindkét kötet a 16. század utolsó harmadában egy ideig a pataki oskolában volt. Az alábbiakban e két bejegyzés, illetve a hordozó kötetek ismertetésével köszöntjük Tiszáninnen reformátusságának fáradhatatlan kutatóját.

PATAKI DIÁKOK MELANCHTHONT TANULNAK

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi Melanchthon *Corpus doctrinae christianae* című összefoglaló munkája 1560-as kiadásának egyik példányát.² Példányunk már a kiadás évében gazdára lelt, 1560-ban fatáblás préselt bőrkötést kapott, az első táblán Philipp Melanchthon, a hátsón Martin Luther portréjával. A táblákat míves kapcsok fogták egybe, ezek egyike ma is ép. A bekötetű az N M monogramot préseltette Melanchthon képe fölé. Ha a tulajdonos a külföldön peregrináló

¹ A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj programja támogatta.

² Philipp Melanchthon: *Corpus doctrinae christianae*, Lipsiae, Ernestus Vögelis, 1560 (VD16 M 2883). E kötet jelzete: CV 2188.

magyarországiak közül került ki, akkor a névbetűk feloldása: Nicolaus Miskolci. Miskolci Miklós 1560-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, egyetemi működéséről, további sorsáról semmit nem tudunk.³ Hazatérésének és itthoni működésének éppen ez a kötet lehet – feltételes – bizonyítéka.

A könyv első táblájának belső részén a tintával írott C L monogramot olvashatjuk. A szöveg annyira rövid, hogy korát sem tudjuk meghatározni, analógiák és évszám hiányában feloldásával nem is kísérletezünk.

A címlapon található bejegyzés szerint 1575. június 2-án bizonyos Zlathj Ferenc vásárolta meg másfél forintért. (*Franc[iscus] Zlathin[us] f. 1 ½ s[e]c[un]da Juny Anno 1575*) A tulajdonos kilétéről nem tudunk semmit. Nevéből ítélve sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Az autográf (*Zlathinus*) névalak utalhat egyrészt aknaszlatinai származásra (a bányaváros latinosított neve Zlathina),⁴ másrészt a szláv zlaty (jelentése: arany) szó latinosítása is lehet. A következő tulajdonosbejegyzésben szereplő Zlathj névalak inkább az utóbbi feltevést erősíti. A 16. század végén a Pataki oskolának számos szlovákjajú hallgatója volt,⁵ közülük kerültek ki a Zemplén vármegye északi részén található szláv nyelvű református eklézsiák prédikátorai; a legismertebb talán Mednyenski András varanói lelkipásztor, Károlyi Gáspár veje volt.⁶

A következő tulajdonos Udvarhelyi Gáspár, aki – minden bizonnyal nem sokkal 1575 után – a Sárospataki Kollégiumban vásárolta meg az akkor ott diákoskodó Zlathinustól ugyancsak másfél forintért. (*Sum Casparis Udvarhely et amicorum, Emtus a Studioso Francisco Zlathj jn Schola Patachina eodem praetio.*) A vevő a külső táblára, Melanchthon portréja fölé is rávéste/vésette monogramját (C V). Bár a feliratból ez nem derül ki, feltételezzük, hogy Udvarhelyi is a kollégium diákja volt.

Sem Zlathinus (a továbbiakban – minden esetleges tévutat elkerülendő – az autográf bejegyzés névalakját fogjuk használni), sem Udvarhelyi kilétéről nem tudunk semmit a fenti bejegyzésen kívül, nem szerepelnek sem Szabó András fent idézett diákjegyzékében, sem Zoványi Jenőnek a tizednyugták alapján összeállított impozáns lelkészi adattárában.⁷ A kötet széljegyzetei arról árulkodnak, hogy mindketten rendszeresen kézbe vették a *Praeceptor Germaniae* összefoglalóját.

³ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 193.

⁴ Réthy Károly: Aknaszlatina, az európai sóbányászat egyik fellegvára, *Bányászattörténeti Közlemények* 9(2000/1), 43.

⁵ Szabó András: *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004, 119.

⁶ Kónya Annamária–Kónya Péter: *Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században*, Sárospatak, 2013, 147–148.

⁷ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 11(1929), 6–141.

Zlathinus az első táblára latin nyelvű bibliai idézeteket (2Kor 5,10; Róm 14,10.12; Zak 8,17) jegyzett, ezek forrása érdekes módon nem valamelyik reformátori Biblia-kiadás, hanem a Vulgata. Emellett megtaláljuk Hermann Tulichius (1486–1540) wittenbergi és lüneburgi tanár⁸ Lucas Lossius *Catechismus*-ához írott köszöntőversének első két sorát. (*Disce puer Chr[ist]um [r]udib[us] cognoscer[e] [ab] annis, / Idq[ue] Dei ex uerbo, quo sine nulla salus.*)⁹ Továbbá ott van a táblán a középkori latin közmondás (*Est n[ost]re sortis transire per ianuam mortis.*), illetve az Augustinusnak tulajdonított idézet (*Peccatum est porta inferni.*)

Zlathinus széljegyzetei a kötet viszonylag szűk részére, a 753–794. oldalakra (*De Deo, De lege, De peccato, De libero arbitrio, De iustificatione, De bonis operibus, De sacramentis, De baptismo, Errorres Anabaptistarum* alfejezetek) korlátozódnak. A legtöbb széljegyzet bibliai lókusjelölés, részben az idézett, de nem jelölt bibliai helyeket nevezi meg, részben a témához kapcsolódó újabb textusokat sorjáz. Ezen kívül találunk olyan széljegyzeteket, amelyek a nyomtatott szövegben szereplő kulcsfogalmakat emelnek ki (pl. *offi[ci]a Chr[ist]i* – p. 755.).

A margináliák közül figyelemre méltók azok, amelyek kiegészítik a nyomtatott szöveget. Legtöbbjük olyan helyen fordul elő, ahol Melanchthon csupán az idézett szerzőre hivatkozik. Itt Zlathinus gyakran betoldotta a mű címét, illetve az idézet helyét: Damascenus – *liber 3 de orthodoxa[?]* (p. 755.). Iustinus – *in libello de expositio[n]e fidei* (p. 755.). Sacramentum est signum gratiae – *Aug[ustinus] lib[er] 10. de civit[ate] Dei.* (p. 788.). Cyprianus – *lib[er] 8. cap[ut] 3.* (p. 789.). Eadem stipulatio et mutua obligatio rata est conversis ad Deum, quia integre restituuntur in possessionem promissionis gratiae et haereditatis vitae aeternae – *in Ep[isto]la Jeron[im]i ad Pamac[hium].* (p. 791.) *Quid interest inter timorem seruilem et timorem filialem? – Ex cap[ite] 8 Rom sumpta e[st] haec distinctio.* (p. 797.)

Anselmusról megjegyezte, hogy *Vixit te[m]p[or]e Chr[ist]i 1180* (p. 762.), Aristidesről pedig, hogy *Aristides vixit ante Chr[ist]um an[n]is 200* (p. 771.).

A bűnbocsánatról szóló részben Melanchthon hangsúlyozza, hogy naponként ki kell mondanunk: Hiszek, Uram! Ehhez a következő megjegyzést fűzte: *Aug[ustinus]: In hac uita regant fides no[n] uides.* (p. 798.)

Egy helyütt a szövegben előforduló antinomus kifejezést magyarázza: *Antinom[us] est qui docet legi Dei contraria* (p. 794.), néhol pedig a görög szövegrészletek latin fordítását is a szöveg fölé jegyzi, egy helyütt pedig az egyik latin szó magyar jelentését is beírta.

⁸ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz83106.html#adbcontent> (letöltés: 2020. nov. 19.).

⁹ Lukas Lossius: *Catechismus, hoc est Christianae Doctrinae Methodus...*, Frankfurt am Oder, Christian Egenolf, 1554 (VD16 L 2722), p. *4v.

Tudjuk, hogy Zlathinus még diákkorában eladta a könyvet Udvarhelyi Gáspárnak, így a fent bemutatott jegyzetek is diákkorában készültek. A jegyzetek egy része (szómagyarázatok, fordítások), illetve a számozások és az aláhúzások egyértelműen megerősítik azt, hogy formálódóban levő diákkal van dolgunk.

A bibliai lókusok (néhányat szűrőpróbaszerűen ellenőriztünk), illetve a szakirodalmi hivatkozások pontosítása képzett teológusra vall, aki ismeri Damasce-nus, Iustinus martyr, Augustinus, Cyprianus, Hieronymus műveit.

Lehet valakinek ilyen olvasottsága úgy, hogy nincs tisztában az *antinomus* szó jelentésével? Az ellentét véleményünk szerint a következőképpen oldható fel: Melanchthon *Corpus doctrinae*-ja oktatási segédkönyv volt a Sárospataki Kollégiumban. Az előadást tartó rektor magyarázta azt, lefordította – a görög nyelvben járatlan – diákjainak a görög szövegrészeket, megmagyarázta az ismeretlen szakkifejezéseket. Az irodalmi pontosítások valószínűleg az ő olvasottságát, teológiai jártasságát tükrözik. A rektor személyét viszont csak találgathatjuk, hiszen Zlathinus csak a könyv beszerzésének idejét (1575) rögzítette, nagy valószínűséggel ekkor már diák volt, és eszerint legkésőbb 1585-ben el kellett hagynia az iskolát. Az 1575–1585 között működő rektorok sora ismert: Szikszai Fabricius Balázs (1566–1576), Paksi Cormaeus Mihály (1577–1578), Kassai Császár György (1578–1583) és Thoraconymus Mátyás (1584–1586).¹⁰ Mindegyikük Wittenbergben tanult, képzett teológus volt, és ezek a széljegyzetek is bizonyítják, hogy tudásukkal milyen magasra emelték a hazai református oktatás színvonalát is.

Udvarhelyi Gáspár széljegyzetei jóval kisebb részét érintik kötetünknek: Többnyire a 846–855. oldalak széleire írta őket. Ezek az oldalak a házasságról (*De conjugio*) szóló fejezethez tartoznak. Nagyobb részük tartalmi kivonat, vagy éppen a nyomtatott szöveg mondatainak ismétlése, de néhány olyan gondolatot is olvassunk, amely nincs a szövegben. Ezek közül talán a legterjedelmesebb annak az indoklása, hogy miért kell a kézfogót egyházi személy jelenlétében tartani:

Cur in Eccl[esi]a debeat stipul[at]ione[m] esse: 1. Ut sciant statu[m] seu locu[m] h[ab]ere in Eccl[esi]a [...] 2. Ut voce ministri instituant[ur] futuri conjug[i]: 3. Ut testis sit ecclesia stipul[at]ionis factae. 4. Ut iuvent[us] publice totius Eccl[esi]ae p[rae]cationib[us] rodatur in gloria[m] no[m]inis de[us].

A válasrról szóló fejezet elején (p. 850–851) Melanchthon a vérfertőzésről ír, amelyet helynevek megjelölésével példáz: *Sodomae, Sybaris, Thebarum, Troiase, etc.* Udvarhelyi a lapszélre a tébai eset szereplőinek nevét is felírta: *Aedip[us] et Jocasta.*

¹⁰ Szabó: *A késő humanizmus*, 117.

Ezekon kívül az úrvacsoráról szóló részben találunk három tartalmi vonatkozású széljegyzetet (p. 268–269).

Udvarhelyi jegyzeteinek élethelyzete már kevésbé egyértelmű, ugyanis nem tudjuk, hogy meddig birtokolta a könyvet. Elképzelhető, hogy a kiegészítések a diákévek alatt születtek, és a kötetet magyarázó tanártól származnak, Udvarhelyi Gáspár csak lejegyezte őket. Viszont azt sem zárhatjuk ki, hogy gyakorló lelkipásztorként, vagy éppen parciális zsinat ülnökeként kényszerült arra, hogy mélyebben beleássa magát Melanchthon házasságról szóló tanításába.

A könyv sorsára visszakanyarodva, annyit még sejtethünk róla, hogy a 16. században valamilyen rendszerezett (magán- vagy köz)gyűjtemény része volt. A metszésén ugyanis a *Corpus / Doctrinae / nro 7.* feliratot olvashatjuk. A 16. századi könyvtárrendezésre jellemző, hogy a kötet metszésére írta a szerző nevét, a rövidített címet, a „leltárszámot”, sok esetben a gyűjtemény nevét is. Ezek az adatok a 17. századtól a kötetek gerincére kerültek.

A tulajdonosok sora itt csaknem száz évre megszakad, az időrendben következő possessorbejegyzést – íráskép alapján – a 17. század második felére, a 18. század elejére keltezhetjük: *Ex libris Johannis K. Cibiniens.*

Az erdélyi németajkú értelmiségiek névtára és az Erdélyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház ordinációs jegyzőkönyvének autográf bejegyzései¹¹ alapján a tulajdonos családneve Krempeš-ként oldható fel. A szebeni Johann Krempeš tanulmányait 1676-ban a Gyulafehérvárra menekült Sárospataki Kollégiumban kezdte, majd Szebenben, Wittenbergben, Franekerben, Groningenben, Utrechtben és Leidenben folytatta, hazatérése után Szebenben volt rektor (1686–1691), majd prédikátor (1691–1692), végül Szászújfaluban (1692–1698) és Szentágotán (1698–1708 mh.) lelkipásztor.¹²

A 16. századi possessorok Sárospatakhoz kötődnek, így nem elképzelhetetlen, hogy a kötet a környéken vándorolt tovább, és a kollégium 1671-es száműzetésekor hozta valamelyik diák Gyulafehérvárra, ahol eladta vagy elajándékozta szász iskolatársának, Johann Krempešnek.

A következő tulajdonosbejegyzés már 19. századi: a Kolozsvári Casino bélyegzője. Az 1833-ban alakult, elsősorban arisztokrata tagokat számláló Kolozsvári Casino az alapítás évében 35 folyóiratra fizetett elő, könyvtára pedig 1848-

¹¹ Az Erdélyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Konzisztórium levéltára a Román Nemzeti Levéltár Szeben megyei igazgatóságának kezelésében. *Matricula ordinatorum 1573–1753.* p. 529, 705. Az adatokért Jutta Tontsch asszonynak mondok köszönetet.

¹² Ernst Wagner: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen I.*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1998, 226.

ban több mint 3000 kötetet számlált.¹³ Az állomány tételes jegyzékét nem ismerjük. Feltűnő viszont, hogy miközben a reformkori kaszinók és olvasótársulatok elsősorban a modern irodalom beszerzésére összpontosítottak, gyűjteményükben helyet kaptak régi nyomtatványok, sőt – esetünkben – teológiai munkák is.

A kötet – valószínűleg a Casinótól – a 19. század utolsó harmadában az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonába került, 1950-ben pedig a teljes gyűjtemény államosították, ma a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzik.

RÓMAI KATOLIKUS ÚRVACSORATAN REFORMÁTUS KÉZEN

A másik, Sárospatakkal összefüggésbe hozható, Erdélyben őrzött kötetet a Kolozsvári Református Kollégium (ma a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtárában őrzött) állományában találtuk meg. Algerus Leodiensis (Alger von Lüttich 1060 k.–1131 k.) bencés szerzetes úrvacsoratannal kapcsolatos munkáját Bézának a pestisről írott értekezésével kötötték egybe.¹⁴

A 16. században készült fatáblás, préselt, kapcsokkal összefogott bőrkötés első és hátsó táblájára az evangélisták képeit és a B B M / 1595 supralibrost préselték.

A supralibrosokban szereplő monogramok feloldásának módszertanát korábbi írásunkban¹⁵ részleteztük. Eszerint a datált supralibrosokban szereplő névbetűket össze kell vetnünk az illető időpont hungarus peregrinusainak jegyzékével, és ha van egyezés, a kötet első tulajdonosa nagy valószínűséggel hazai diák volt, ő vásárolta, köttette és hozta haza, egyszóval kapcsolta be a magyarországi tudományos körforgásba. További kutatásaink során viszont több olyan kötettel találkozunk, amelyet a köttető – Németországban (elsősorban Wittenbergben) tanuló diák – nem saját használatra, hanem ajándékba vásárolt, és ennek megfelelően a táblára nem a saját, hanem a megajándékozott személy monogramját nyomatta. Mindössze két példát említünk. A nagyszebeni Brukenthal Könyvtárban őrzik Kálvin Ézsaiás próféta, illetve a kispróféták könyveihez írott kom-

¹³ Dankanits Ádám: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 12(1968/1), 101.

¹⁴ Albertus Leodiensis: *De veritate corporis et sanguinis dominici in eucharistia*, Pragae, Georgius Niorinus, 1584 (BCBT 32647); Theodoré de Beze: *De peste*, Genevae, Vignon, 1579 (GLN-2721). Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára, jelzete: R 83182–83183.

¹⁵ Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkorai Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület –EME, 2014, 10–11.

mentárjainak kolligátumát.¹⁶ A kötet belső tábláján a következő bejegyzést olvassuk: *Venerabili dno Gregorio Zegeđino pastori fideli Debr[eceniensi]...*, a kötet külső felén pedig a G Z / 1559 Supralibrost találjuk. A dedikációt részben kivakarták, így az ajándékozó személyét nem ismerjük. Szerencsésebb helyzetben vagyunk annak a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában őrzött Béza-kolligátumnak¹⁷ az esetében, amelynek ajándékozási felirata épen fennmaradt:

Reverendo, juxta ac conspicuo uiro cum ob doctrinam eximiam, tum piet[a]tem vere Christiana[m], domino Balthasarj C. Sima[n]dio Teomystae apud laudatos Carolienses vigilantissimo Michael S. Ovarinus Witeberga rediens observa[n]tiae ac gratitudinis ergo munusculum hoc leuidense donabat, mense 7bri Anno Salvatoris 1598.

A supralibros (BAL SIM / 1598) pedig egyértelműen a megajándékozott nevének (monogramnál terjedelmesebb) rövidítése.

Mivel az 1595 körül Németországban tanuló magyarországi peregrinusok között nem találtunk olyat, akinek a monogramja B B M lenne, feltételezzük, hogy feloldása a kolligátum első darabjának címlapján található possessorbejegyzés: *Basillius[!] Berexaszi*. A hátsó táblán található felirat (*Dominus Johannes Palaticz Mihi Basilio Berexaszi Donavit. Quicquid nova testa capit / hoc in veterata sapit. Testa diu 1595*) alapján Palaticz Jánostól kapta ajándékba.

Az ajándékozó kilétét illetően számos kérdés marad nyitva: ismerünk bizonyos Palaticz Jánost, aki az azonos nevű lugosi és karánsebesi bán unokája, Palaticz György és Serédi Erzsébet fia. 1585-ben született,¹⁸ Szamosközi szerint 1605-ben Enyed mellett a hajdúk megölték.¹⁹

A 17. század elején Felső-Magyarországon tűnik fel bizonyos Palaticz János. 1598-ban a Zemplén vármegyei Márkon és Petriken voltak birtokai.²⁰ Az Abaúji egyházmegye pontosan nem keltezett, 17. század eleji összeírása a Kassa melletti

¹⁶ Jean Calvin: *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, 1559; Uő: *Praelectiones in Duodecim Prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, 1559 – Brukenthal Múzeum könyvtára (Nagyszében), jelzete: V III 611–612.

¹⁷ Théodore de Beze: *Quaestionum et responsionum christianarum libellus*, [Genevae], Vignon, 1584 + Uő: *Quaestionum et responsionum christianarum pars altera*, Genevae, Vignon, 1581; Uő: *Tractatio de polygama*, Genevae, Vignon, 1573; Uő: *Tractatio de repudiis et divortijs*, Genevae, Vignon, 1587 – A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának őrzésében, jelzete: R 83154–83156.

¹⁸ Arday Pál: Palatics György, *Századok* 46(1912/6), 476–477.

¹⁹ Balázs Mihály: Trauzner Lukács „megtérése”, *Keresztény Magvető* 103(1997/1), 14.

²⁰ Borovszky Samu: *Zemplén vármegye és Sátoralfajújhely (Magyarország vármegyéi és városai)*, Bp., 1905, 83, 100.

Lengyelfalva egyházközségének egyik patrónusaként említi.²¹ 1607²²–1618 között Abaúj vármegye jegyzője,²³ 1619–1621 között a Szepesi Kamara tanácsosa volt.²⁴

Amennyiben hitelt adunk Szamosközi feljegyzésének, a 16–17. században két Palaticz János élt az Erdélyi Fejedelemség környezetében. Az abaúji és zempléni kapcsolatok alapján pedig alighanem az utóbbi ajándékozta Beregszászának a könyvet. (Ha élünk némi gyanúperrel az 1605-ös gyilkosság valóságtartalmát illetően, akkor könnyen elképzelhető, hogy ugyanarról a személyről van szó.)

Az előzéklapon található bejegyzés (*Pie ac Modeste Deus Providebit. Mich. Berexaszi An[no] In[carnationis] [15]98.*) szerint 1598-ban Beregszászi P. Mihályé lett a kötet. A címlapon nevét *Michael P. Berexaszi*-ként írta, neve alá pedig az első tulajdonos odaírta, hogy *filius Blasy*.

A két, keresztül-kasul írt possessorbejegyzésből néhány következtetést levonhatunk:

1. Apáról és fiúról van szó.
2. A Mihály nevében szereplő P. betű valószínűleg a *Pastoris* rövidítése, így Balázs lelképásztorként szolgálhatott.
3. Az édesapa 1598-ban adta a könyvet fiának, az ifjú possessorbejegyzése után pedig a biztonság kedvéért bejegyezte, hogy saját fiáról van szó, tehát akár párhuzamosan is használhatták a kötetet.

Tekintve azt, hogy Palaticz Jánost már 1598-ban birtokosként említik, Beregszászi Balásunk valamelyik birtokolt faluban szolgálhatott lelkészként, és kaphatta 1595-ben patrónusától Algerus és Béza műveinek cseppet sem hétköznapi kolligátumát. Nem lehetett ekkor sem fiatal, hiszen fia, aki két évvel később megörökölte a corpust, 1600-ban már a pataki iskola diákja volt.

A kolligátum első darabjának margináliái több kérdést is felvetnek. Ezek a latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetek a bekötés során csonkultak, tehát a könyv megjelenése (1584) és a bekötés (1595) között vetették őket papírra. A nyomtatványt egyébként Draskovich György kalocsai érseknek, illetve titkárnak, Verancsics Faustusnak ajánlotta a kiadó. (f. Aii r.) Verancsics neve mellé ugyanaz a kéz, amelytől a fent említett jegyzetek származnak a következő szöveget írta: *Lelesi pispék Kaposiaknak urok te is ali hozza ha urra akars[!] lenni s pispecke*. R. [...]. Verancsics Faustus (1551–1617) (gyakorlatilag címzetes) csanádi

²¹ Dienes Dénes: *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*, Bp., Osiris, 2001, 27.

²² Benda Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1606–1607, *Levéltári Közlemények* 43(1972/2), 278.

²³ *Szepesi Csombor Márton összes művei*, s. a. r. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter, Bp., Akad., 1968, 227.

²⁴ Fallenbüchl Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században, *Levéltári Közlemények* 38(1967/2), 220.

püspöki tisztsége mellett 1598-tól 1604-ig a leleszi préposti tisztséget is viselte, illetve annak javadalmát élvezte. (A bejegyzés félreértésétől óvando meg kell jegyeznünk, hogy leleszi püspöki cím sohasem létezett, bejegyzőnk szókapcsolata arra utalhat, hogy a szóban forgó leleszi prépost éppen püspöki rangú személy.) Verancsicsról tudjuk hogy 1610 körül kiűzte a prépostság területéről az *eretnek* lelkipászorokat és mestereket.²⁵

A bejegyzés tehát 1598 és 1604 között keletkezhetett, és – bár a kézírások összevetése okot ad a kételkedésre – valamelyik Beregszászitól származhat. A bejegyző fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Verancsics a *Kaposiaknak urok*, ezért megkockáztatjuk a feltevést, hogy az Ung vármegyei Nagykaposon vagy a közelben élt. Sajnos Nagykapos 1595–1605 között szolgáló lelkipászorait nem ismerjük,²⁶ így nem tudhatjuk, hogy a Beregszászi család mennyire volt elszendvedője vagy csak külső szemlélője Verancsics Faustus protestáns-ellenes intézkedéseinek. Beregszászi Balázs szolgálati helyét viszont alighanem leszűkíthetjük Ung vármegyére.

Beregszászi P. Mihály 1600-ban a következő szöveget jegyezte a kötet hátsó táblájára:

17 die May, 2du[m] vetus Calend[ar]i[um] homo quidam ex Toronia, capite privatus in foro SarosPataken[si] Anno 1600. tum eti[am] publica disputa[tio] habita est in Schola de Sacra D[omi]ni Coena R[esponden]te Stephano Cassovio. Praeside Emer[ico] K[atona] Ujfalvio rectore.

1600-ban, az ó-kalendárium szerinti május 17-én Sárospatak főterén toronyai embert fejeztek le. Ugyanakkor az iskolában Újfalvi Katona Imre (1572–1610) elnöklete alatt disputáció zajlott. Újfalvi maga is Sárospatak tanítványa, majd szepesi rektorkodás (1594–1596) után Wittenbergben (1596–1598) és Heidelbergben (1598) tanult. Anyaiskolájában lett rektor (1598–1602), majd Szerencsen, Szepsiben, Göncön és Bodrogkeresztúron lelkipásztor.²⁷

A respondens, Kassai István pataki tanulmányairól nem tudunk, így újabb névvel gyarapíthatjuk a „Bodrog-parti Athén” 16. századi diákjainak sorát. A következő évtizedekben a Tiszáninneri egyházkerület vizitációs jegyzőkönyveiben nem tűnik fel ilyen nevű lelkész vagy tanító, tehát személyét illetően másutt kell keresnünk. Kézfenekvő lenne Kassai István személye, aki kancelláriai titkár

²⁵ Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a Magyar Katholikus Egyház állapotáról, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 3(1933), 173–174, 176, 186.

²⁶ Zoványi: *Protestáns lelkészek*, 116.

²⁷ Szabó: *Coetus*, 279–280.

(1607–1608), tanácsúr (1613–1644), ítélőmester (1622–1644) és kancellár (1634–1644) volt,²⁸ ám ő már 1592-től a kolozsvári ötvöscéh tagja volt,²⁹ így aligha tanulhatott 1600-ban Patakon. Meg kell elégednünk hát azzal, hogy a pataki schola egyik eddig ismeretlen 16. századi diákjára leltünk rá, aki 1600-ban az úrvacsora témájában rendezett disputáció respondense volt.

A bejegyző személyéről már többet tudunk. Beregszászi P. Mihály – aki valószínűleg 1600-ban szintén pataki diákként vett részt a disputáción – később, 1618–27 között a Váradai Káptalan levélkeresője volt,³⁰ kézírását a káptalan egyik 1627-ben készült kiadványa alapján sikerült azonosítani.³¹

A kötet címlapján található bejegyzés (*Est Pet. Kovasznai.*) szerint a következő tulajdonos Kovasznai Péter, későbbi erdélyi püspök (1616–1673). Ő 1654–55 és 1656–60 között Váradon volt lelkipásztor,³² nagy valószínűséggel itt szerezhette az egykori requisitor könyvét. Ő jegyezhetette a címlapra az *Opus impi[um] et indocutum[?] potius* mondatot. A kolligátum Kovasznai könyvtárával együtt 1673 után a Kolozsvári Református Kollégiumba került,³³ erről tanúskodik a kötet címlapján levő 17. századi bejegyzés is: *Coll. R. Claud.* Ebben a gyűjteményben őrzik mai napig. (Az 1948-as államosítás után az iskola könyvtárát a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára vette át, megőrizve állományi egységét.)

A két kötet vizsgálatának tudományos hozadéka a Sárospataki Kollégium négy, eddig ismeretlen 16. századi diákjának a felbukkanása: Franciscus Zlathinusról, illetve Kassai Istvánról biztosan kijelenthetjük, hogy pataki diák volt, Udvarhelyi Gáspárról és Beregszászi P. Mihályról csupán annyit mondhatunk el biztosan, hogy – előbbi 1575 után, utóbbi 1600-ban – az oskolában tartózkodtak, ám nagyon valószínű, hogy ők is az intézmény diákjai voltak. Kiderült továbbá, hogy Melanchthon *Corpus doctrinae christianae*-ja oktatási segédkönyv volt Patakon. Ezen kívül pillanatfelvételek erejéig bepillanthattunk a pataki oktatás

²⁸ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Bp., Akad., 1980, 29.

²⁹ Bunta Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. században*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2001, 184.

³⁰ Bogdándi Zsolt: A váradai hiteleshely a szekularizációt követően, *Erdélyi Múzeum* 73(2011/3–4), 114.

³¹ A Váradai Káptalan levélkereső 1627. augusztus 2-án Lónyai Zsigmond kérésére átmásolják édesanyja, Lónyai Istvánné Bátori Kata levelét, amelyben neki adományozza a varsolci részjószágot. (A Wesselényi család levéltára a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságánál, fasciculus 4. – A fényképért és a Beregszászival kapcsolatos útbaigazításért Bogdándi Zsoltnak tartozom köszönettel.)

³² Részletes életrajzát ld. Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977,³ 341.

³³ Sipos Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptorum, 1991, 67–72.

mindennapjaiba: valamelyik 1580 körüli rektor előadásaiba, illetve az Újfalvi Katona Imre elnökölte disputációba – utóbbiba beleszűrődik a „város zaja” is. Érdekes adalék továbbá Nagykapos reformátusságának Verancsics Faustus alatti helyzete is.

Ezen adatokkal kívánunk jó egészséget és erőt annak, aki ma megkerülhetetlen ismerője Patak és Bodrogló református múltjának!

PRIMÉR FORRÁSOK

- BEZE, Theodoré de: *De peste*, Genevae, Vignon, 1579 (GLN-2721).
BEZE, Theodoré de: *Tractatio de polygamia*, Genevae, Vignon, 1573.
BEZE, Theodoré de: *Tractatio de repudiis et divortiis*, Genevae, Vignon, 1587.
BEZE, Theodoré de: *Quaestionum et responsionum christianarum libellus*, [Genevae], Vignon, 1584.
Beze, Theodoré de: *Quaestionum et responsionum christianarum pars altera*, Genevae, Vignon, 1581.
CALVIN, Jean: *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, 1559.
CALVIN, Jean: *Praelectiones in Duodecim Prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, 1559.
MATRICULA ordinatorum 1573–1753, in Erdélyi Ágostai Hitvallású Evangélikus Konzisztórium levéltára a Román Nemzeti Levéltár Szeben megyei igazgatóságának kezelésében (Nagyszeben).
LEODIENSIS, Albertus: *De veritate corporis et sanguinis dominici in eucharistia*, Praga, Georgius Niorinus, 1584 (BCBT 32647).
LOSSIUS, Lukas: *Catechismus, hoc est Christianae Doctrinae Methodus...*, Frankfurt am Oder, Christian Egenolf, 1554 (VD16 L 2722).
MELANCHTHON, Philipp: *Corpus doctrinae christianae*, Lipsiae, Ernestus Vögelis, 1560 (VD16 M 2883).
A Wesselényi-család levéltára, in Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Kolozsvár), fasc. 4.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARDAY Pál: Palatics György, *Századok* 46(1912/6), 476–477.
BALÁZS Mihály: Trauzner Lukács „megtérése”, *Keresztény Magvető* 103(1997/1), 11–18.
BENDA Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1606–1607, *Levéltári Közlemények* 43(1972/2), 265–325.
BOGDÁNDI Zsolt: A váradi hiteleshely a szekularizációt követően, *Erdélyi Múzeum* 73 (2011/3–4), 104–116.

- BOROVSKY Samu: *Zemplén vármegye és Sátoraljaiújrhely (Magyarország vármegyéi és városai)*, Bp., 1905.
- BUNTA Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. században*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 2001.
- DANKANITS Ádám: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 12(1968/1), 99–104.
- Deutsche Biographie. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz83106.html#adbcontent> (letöltve: 2020. nov. 19.).
- DIENES Dénes: *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*, Bp., Osiris, 2001.
- FALLENBÜCHL Zoltán: A Szepsi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században, *Levéltári Közlemények* 38(1967/2), 193–236.
- KÓNYA Annamária–KÓNYA Péter: *Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században*, Sárospatak, 2013.
- ÓSZ Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkeleti Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület–EME, 2014.
- RÉTHY Károly: Aknaszlatina, az európai sóbányászat egyik fellegrája, *Bányászattörténeti Közlemények* 9(2000/1), 42–48.
- SIPOS Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991.
- SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Herád, 2004.
- SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.
- SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*, Szeged, JATE, 1992.
- Szepsi Csombor Márton összes művei*, s. a. r. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter, Bp., Akad., 1968.
- TÓTH László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a Magyar Katolikus Egyház állapotáról, *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* 3(1933), 155–211.
- Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Bp., Akad., 1980.
- WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen I.*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 1998.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.³
- ZOVÁNYI Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 11(1929), 6–141.

ABSTRACT

Sándor Előd Ósz: *Two Book Entries from the 16th Century History of the Sárospatak Reformed College*

The essay presents two volumes the students of the Reformed College of Sárospatak used to read at the end of the 16th century. Franciscus Zlathinus bought Melanchthon's *Corpus doctrinae christianae* in 1575, which he then passed on to Gáspár Udvarhelyi, his fellow student shortly afterwards. Zlathinus read and annotated some subsections (*De Deo, De lege, De peccato, De libero arbitrio, De iustificatione, De bonis operibus, De sacramentis, De baptismo, Errorres Anabaptistarum*), which were significant from the viewpoint of the reformers' theology. Udvarhelyi did the same with the chapter on marriage. Their notes refer to the fact that Melanchthon's work was used as a textbook in Sárospatak. The second volume is an omnibus volume comprising the work of the Benedictine monk, Alger von Lüttich (about 1060 – about 1131) on the doctrine of the Lord's supper and Théodoré de Bezé's essay on plague. This volume comprises entries on the abuses made by Reverend Balázs Beregszászi of Upper-Hungary and the Bishop Antal Verancsics of Csanád, provost of Lelesz. His son, Mihály recorded the dispute in the College of Sárospatak in 1600 on the back panel of the book. These volumes augmented the line of the 16th century students of Athene by the river Bodrog by four new names.

Keywords: book and reading history, reformed education, Philipp Melanchthon, Reformed College of Sárospatak

LORÁNTFFY ZSUZSANNA LEVELEI TELEGDY ANNÁHOZ

Bátoriné Misák Marianna

Kovács Sándor Iván *Szepesi Csombor Márton összes művei*¹ című munkáját olvasva feltűnt, hogy a szerző Telegdy Anna levelezéseit megemlítve utal olyan levelekre, melyeket Lorántffy Zsuzsanna nagasszonnyal váltott. Szepesi Csombor Mártonnal kapcsolatban Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei* című kiadványból tudjuk, hogy miután a Nyáry család házasság révén összefonódott a Várday és Telegdy családdal, ezáltal mind a Várday, mind a Telegdy, mind pedig a Nyáry család pártfogását élvezte.² Így Kovács Sándor Iván nem véletlen foglalkozott Telegdy Anna levelezésével. Mivel Lorántffy Zsuzsanna eddig ismert levelei között nem talákoztunk ezekkel a dokumentumokkal, felkeltette érdeklődésünket a kettejük közötti levelezés. Kutatásunkban már a legelején akadályba ütköztünk, mert a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltárában ezeket a leveleket nem találtuk. Több korabeli nemesi család levelezése fellelhető a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött Zichy-levéltárban, többek között a kisvárdai Várday, a bedegi Nyáry családé is.³ Felvettük a kapcsolatot a Magyar Nemzeti Levéltárral, bízva abban, hogy mivel Telegdy Anna bedegi Nyáry István felesége volt, a többi között ezek a levelek is ott lesznek. A kutatás félsikerrel járt, mivel csak a Lorántffy Zsuzsanna által Telegdy Annához küldöttek kerültek elő, a Zichy család zsélyi levéltárából (jelzetük: HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 9639-9641). A Telegdy Anna által írt levelek minden bizonnyal elvesztek, mert a levéltár munkatársa, aki a kutatásban segítette munkánkat, nem találta meg. Így ezek tartalmára csak a fejedelemasszony válaszaiból tudunk következtetni.

¹ Kovács Sándor Iván: *Szepesi Csombor Márton összes művei*, Bp., 1968.

² Kovács Sándor Iván–KULCSÁR Péter: *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei*, Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 8(1968), Szeged, Egyetemi, 1968. 49. http://acta.bibl.u-szeged.hu/855/1/hist_litt_hung_007_049-051.pdf, 2021.01.14.

³ Eckhardt Sándor: *Két vitész nemesúr: Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről*, Bp., K. M. PPTE Magyarságtudományi Intézete, 1944, 5.

Mielőtt a levelek tartalmát boncolgatnánk, néhány sor erejéig először a két nagyasszony családjáról, életéről esszen szó. Lorántffy Zsuzsanna neve, családja, élete sokkal ismertebb, mint Telegdy Annáé. Ennélfogva utóbbi családját, életét, tevékenységét bővebben ismertetjük.

A Telegdyek Szabolcs megye egyik legjelentősebb családja. Eckhard Sándor a mezőtelegdi Telegdyek történetét Szent István korára viszi vissza.⁴ Dávid Zoltán még korábbra, mivel szerinte a család még a honfoglalás korában szerzett nagyobb szállásbirtokot Bihar megyében.⁵ A családot a 16. században jelentős anyagi katasztrófa érte, ugyanis a nagyapa, Telegdy Mihály csatlakozott Bekes Gáspár Báthory Istvánnal szembeni hadjáratához, ami nyílt pártütés volt a leendő fejedelem ellen. A vesztes szentpáli csata után Telegdy Mihály az Erdélyen kívüli birtokaira menekült. Miután Báthory István hatalomra került, minden erdélyi vagyonukat elkobozta és másoknak adományozta. Amikor a család átköltözött Szabolcsba, csupán a Bereg megyei Szentmiklóshoz tartozó uradalom és a Zemplén megyei Zétény maradt kezükön. A veszteség után a család férfi tagjai sokat fáradoztak azon, hogy korábbi állapotukat visszanyerjék. Báthory István halála után elsőként Telegdy Mihály írt Erdély kormányzójának, majd halála után utódai próbálkoztak sikertelenül.⁶

Telegdy Anna apja, Telegdy Pál (1564–1596),⁷ nem futott be nagyobb politikai vagy katonai pályát ugyan, de rendkívül művelt ember volt. Leveleiből „aranyos kedélyű, évődő, színes fantáziájú” ember tárul elénk, akinek „nagy gyönyörűsége lehetett az írás”. Mintegy 25 éves korában vette feleségül Várday Katát (1570–1630),⁸ a Várday-család utolsó leszármazottját, Várday Miklós (–1584)⁹ és Losonczi Dorottya leányát.

Várday Kata három vagy négy éves volt, amikor szülei meghaltak. Ezt követően nagybátyja, Várday Mihály és felesége Dobó Krisztina lettek a gyámjai közel tíz éven át. Nagybátyja halála után (1583), annak végakarata szerint ismét gyámság alá került, s még korábban 1582. január 6-án végrendelkezett. Ezúttal gyámja id. Szokoly Miklós lett, aki az erre az időre már jelentős birtokkal és vagyonnal rendelkező unokahúgát 18 évesen, 1589. február 2-án férjhez adta Te-

⁴ Uo., 6.

⁵ Dávid Zoltán: Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei, *ItK* 102(1998/1–2), 240.

⁶ Eckhardt: *Két vitéz*, 6.

⁷ A Doboka nemzetségből származó Telegdy-família tagja.

⁸ Eckhardt: *Két vitéz*, 7.

⁹ Losonczi Dorottyaival kötött házasságából 5 gyermek született, akik közül csak Kata élte meg a felnőttkort.

legdy Pálhoz.¹⁰ Ebből a házasságból született Telegdy Anna, akinek születését Dávid Zoltán 1591-re teszi.¹¹ Ezzel szemben Kovács Sándor Iván egy konkrét évszám helyett 1589 és 1596 közé datálja. Abban mindketten egyetértenek, hogy Kisvárdán született, illetve abban is, hogy 1635-ben halt meg.¹²

Anna neveltetéséről is eltérő véleményekkel találkozunk. Kovács szerint „nem részesült gondosabb nevelésben: latinul nem értett”.¹³ Azt, hogy latinul sosem tanult meg ő annak tulajdonítja, hogy nem volt gondos nevelése. Ez az állítás azonban nem helytálló, hiszen a 16–17. század fordulóján a magyar főrangú hölgyek nevelésében nem ez volt a legfontosabb kritérium. Köztudott, hogy a korabeli nemesi leányok nevelésében elsősorban a vallás legfontosabb elemei, az írás és olvasás, illetve a háztartás és gazdálkodás ismereteinek elsajátítása játszották a legfontosabb szerepet, amit gondos nevelés keretében meg is kaptak.¹⁴ Erről tanúskodik Várday Kata férjéhez írt levelének egyik sora: „Az gyermekek is igen tanulnak.”¹⁵ Ez a mondat nem csak a felelősségteljes szülői nevelés, de a kisvárdai udvar gyermekeinek a tanuláshoz való hozzáállását is mutatja. Erre emlékszik vissza Telegdy Anna is anyjának írt levelében:

„Erre az mi földünk felől én édes asszonyom anyám az kegyelmed szép oktatását, tanítását kegyelmednek mint szerelmes asszonyomnak anyámnak teljes életben megszolgálni igyekezem. Elhiggye kegyelmed, hogy mind magam viselését és egyéb dolgaiban úgy igyekezem magamat hordoznom, hogy mind az én édes nemzetségemnek és mind legfeljebb kegyelmednek becsületére és örömére következék kit Istenemtől kérek segítséget.”¹⁶

Mindez nem csupán a szülői házban kapott gondos neveléséről tanúskodik, hanem arról is, hogy a közvetlen családi körnek meghatározóbb és nagyobb jelentősége volt a nevelésben, mint az „iskolás” kultúrát átadó nevelőnek.¹⁷ A latin nyelv elsajátítása nem képezte részét a nemes leányok ismeretanyagának, mi-

¹⁰ Dávid: Telegdy Anna, 240. A kisvárdai várkastélyon kívül a 33 faluból álló Szabolcs megyei családi birtok fele részét vitte hozományul.

¹¹ Uo.

¹² Kovács: *Szepsi Csombor*, 70.

¹³ Ua.

¹⁴ Dienes Dénes: *Varannó – egy felső-zepléni mezőváros, mint református kulturális centrum a kora újkorban*, megjel. előtt. Ezúton is szeretném megköszönni Dr. Dienes Dénes professzor úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.

¹⁵ Benda Kálmán: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése*, [Kisvárdai], Kisvárdai Városi Tanács, 1975, 40.

¹⁶ Erdélyi Gabriella: Anyaság a kora újkorban. Várday Kata és leánya Telegdy Anna kapcsolata, *Családtörténetek Blog*, 2021. január 20. <https://abtk.hu/hirek/1699-anyasag-a-kora-ujkorban-erdelyi-gabriella-cikke-a-csaladtortenetek-blogon> (letöltés: 2021.03.08.).

¹⁷ Dienes: *Varannó*.

vel későbbi hivatásuk és tevékenységük nem igényelte azt. Amennyiben leveleik megkívánták a latin részleteket, azt rábízhatták a deákra. Kevés kivételnek számított az a nemesasszony, aki elsajátította ezt a nyelvet, s levelezéseiben is alkalmazta.

Telegdy Pál 1605-ben meghalt. Várday Kata újra férjhez ment bedegi Nyáry Pálhoz (1550–1607).¹⁸ Ecsedi Báthory István – részben, mint közeli rokon, részben pedig, mint apafigura – Kata életében meghatározó szerepet játszott.¹⁹ Erdélyi Gabriella úgy véli, hogy Kata az ő akaratát teljesítve ment férjhez másodszor négy év özvegység után, és lett ezzel egyidejűleg katolikusból reformátussá.²⁰ Ez utóbbi feltevés nem egészen állja meg a helyét, ennek ellenére, mások is hasonlóan látják, kiegészítve azzal, hogy második férje református érzelme is közrejátszott.²¹ Az évszámban is eltérések vannak a különböző tanulmányokat illetően, mert míg az előbbi 1605-re, addig Jankovics József és Kőszeghy Péter által készített munka *Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele*²² 1601-re teszi ugyanezt. Kérdés, hogy bírt-e bárki befolyással e tekintetben Várday Katarára, és egyáltalán megtörtént-e a vallásváltás, ha már az évszám sem biztos?

Tanulmányunk fő témája ugyan nem Várday Kata, de e kérdés tisztázására fontos még néhány gondolatot szentelni. E kérdést Ipolyi Arnold alapozta meg, aki szerint Nyáry Pál, mint Bocskay hadvezére tért át Kálvin felekezetére.²³ Második felesége, Várday Kata pedig még első férje által „vitetett a protestantismusra, melynek ezentúl erős híve volt, míg a Várdayak buzgó katolikusok valának előbb; épen úgy, mint férjének, a Nyáryaknak ősei.”²⁴ A Janko-

¹⁸ Közös gyermekük Krisztina (1604–1641), aki előbb Thurzó Imre (1598–1621), majd Esterházy Miklós (1583–1645) felesége volt. Nyáry Pál annak a Nyáry Lőrincnek a fia, aki 1527-ben átadta Ferdinándnak a magyar királyi koronát, illetve aki Szolnok várát védte 1552-ben. Pál kitűnő katona és diplomata volt. Először Eger kapitánya (1594–1596), majd nagyváradi főkapitány, 1601-től pedig királyi tanácsos volt. Bocskai István halála után Homonnai Bálinttal együtt a kormányzói tisztséget töltötte be. Diplomáciai munkássága főleg abban merült ki, hogy közvetített az Oszmán Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség között.

¹⁹ Erdélyi: Anyaság.

²⁰ Ua.

²¹ Vrábel Tünde: Telegdy Anna, a mélyen vallásos mecénás, in Bajáki Rita–Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiesség Kutatócsoport, 2015, 407.

²² Jankovics József–Kőszeghy Péter: *Kisvárdai viszonyok – Telegdi Kata verses levele*, in Nyerkes Judit–Verók Attila–Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Bp., Kossuth, 2016, 305–336.

²³ Dienes Dénes: „*az igaz hitre vezérlő Szent lelkét adja neked irette*”: *késérlet a kisvárdai viszonyok árnyalására*, megj. előtt. Ez esetben is a köszönöm professzor úrnak a kézirat rendelkezésemre bocsátását.

²⁴ Ipolyi Arnold: *Bedegi Nyáry Krisztina 1604–1641*, Bp., Méhner Vilmos, 1887. (Magyar történeti életrajzok)

vics–Kőszegi szerzőpáros ugyanezt első férje halála utánra teszi: „amikor második férje, Nyáry Pál is református hitre tért (1601-ben), vált buzgó kálvinistává – nyilvánvalóan ecsedi Báthory István hatására. Báthory 1603-ban kelt végrendeletében mindezt busásan jutalmazta.”²⁵ Báthory István jutalmazása, vagyis a gazdag örökségből való részesedés, inkább a közeli rokonságnak volt köszönhető, mintsem Kata asszony áttérésének, aki ha születésekor nem is volt még protestáns, legkésőbb azzá vált árvaságában, amikor Várday Mihály és Dobó Krisztina gondoskodott neveléséről.²⁶ S a későbbiekben sincs okunk kétségbe vonni protestáns voltát.²⁷

Mindezek fényében mondhatjuk, hogy Telegdy Anna a kisvárdai udvarban, református szellemiségben és gondos nevelésben részesült. Miután nevelőapja meghalt, anyja legfontosabb feladatának tartotta, hogy minél hamarabb férjhez adja. A lányt 17 évesen mostohafiához, Nyáry Istvánhoz adta feleségül. A fiatalok már jó ideje egy háztartásban éltek, ismerték egymást, korban egymáshoz illettek. Házasságuk egyszerre szolgálta a mozaikcsalád vagyoni és érzelmi egységének megerősítését.²⁸ Talán a mai olvasó számára, mai szemmel nézve különös és szokatlan ez a házasság, hiszen mostohatestvérek voltak. Abban a korban azonban elfogadott volt. A pár egészen Anna haláláig (1635) Varannón lakott kisebb megszakításokkal.²⁹ Házasságukból egy gyermek született, Ferenc (1611–1622). Neveléséről rendkívüli módon igyekeztek gondoskodni, amit az is jelez, hogy több nevelőt is fogadtak mellé. Közülük a legismertebb Szepsi Csombor Márton volt, aki két és fél évi peregrináció után hazatérve, előbb Kassán lett iskolamester, majd 1620-tól varannói prédikátor és Nyáry Ferenc nevelője.³⁰ Mindketten 1622-ben a pestis áldozatai lettek. A kis Ferenc halála csapás volt az egész család számára, de különösen Annát viselte meg nagyon, aki csaknem belepustult a fájdalomba. Ezt követően sokat betegeskedett: 1629-ben súlyos lázzal hónapokig feküdt, 1633-tól minden levelében derékfájásról, csontjainak nagy fájdalmáról panaszkodott. Szenvedése in nem tudtak enyhíteni, és kegyetlen gyöt-rődésektől elgyöngülten 1635. szeptember 17-én meghalt.³¹

²⁵ Jankovics–Kőszeghy: Kisvárdai viszonyok, 19–32.

²⁶ Dienes: *az igaz hitre*.

²⁷ Ezzel kapcsolatban ld. Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, Bp., 1879, 118; Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 1929, 79.

²⁸ Erdélyi: Anyaság.

²⁹ Dienes: *az igaz hitre*.

³⁰ Szepsi Csombor Márton, in Klaniczay Tibor (szerk): *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, 2, Akadémiai K., Budapest, 1964, 81–83.

³¹ Dávid: Telegdy Anna, 242.

Telegdy Anna mélyen vallásos nő volt és szerette a művészeteket. A művészet iránti csodálata részben abban nyilvánult meg, hogy támogatta az általa tehetségesnek vélt embereket.³² Mecénási tevékenységét a szerzők ajánlásaikban köszönték meg. Alvinci Péter 1632-ben megjelent prédikációs kötete ajánlásában a következőket írta: „az egyházi szolgálatra, nagy költséggel, bizonyos jóindulatú ifjakat idegen országokban taníttatott és taníttat. Maga jószágában az tanítókra és skólákra dajkálkodó táplálását árasztja”³³ S hogy Alvincitől ezek nem az elfogultság szavai, Kovács Sándor Iván megemlíti Bánci János pataki iskolában tanuló diák hálálkodó levelét 1625-ből, aki úgy írt Telegdy Annának, mint „alázatos deákja és alumnusa”.³⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy Anna kulturális mecénási tevékenysége nem magánjellegű volt. Sokkal inkább a hála kifejezése, a jótékonykodó élet, melynek számos formája volt. A szegények megsegítésétől kezdve kiadványok megjelenéséig.³⁵

Telegdy Annát bensőséges kapcsolat fűzte a sárospataki vár nagyasszonyához, Lorántffy Zsuzsannához és férjéhez Rákóczi Györgyhez.³⁶ Lorántffy Zsuzsanna élete, tevékenysége sok szerzőt ihletett már meg, így arról számos írás, tanulmány, kötet látott napvilágot. Kora társadalmának meghatározó egyénisége volt. 1600-ban született Ónodon, ahol apja, Lorántffy Mihály Felső-Magyarország egyik gazdag főura volt a várkapitány.³⁷ 1608-ban a család Sárospatak várába költözött.³⁸ Innentől kezdve ez a hely lett Zsuzsanna életének legfontosabb színtere. 1616-ban kötött házasságot Rákóczi Györggyel. Házasságuk minden ellenkező vélemény ellenére, szerelmi volt. Erről tanúskodik az a több száz levél, amelyet egymásnak írtak. Ezekből egyértelműen kitűnik az egymás iránti mélyeséges szeretet és tisztelet.³⁹ Amikor férjét 1631-ben Erdély fejedelmévé választották, a család Gyulafehérvárra költözött.⁴⁰ Rákóczi György halála után (1648) viszont az özvegy fejedelemasszony Zsigmond fiával együtt végleg visszatért Sárospatakra. Itt halt meg 1660-ban.⁴¹

³² Vrábel:Telegdy Anna, 403.

³³ Kovács: *Szepeşi Csombor*, 70.

³⁴ Ua.

³⁵ Dienes: *az igaz hitre*.

³⁶ Kovács: *Szepeşi Csombor*, 70.

³⁷ Orosz Júlia: Lorántffy Zsuzsanna szerepe a kora újkori Magyarországon, in *Együtt* 17(2015/3), 66–71.

³⁸ Balassa Iván: *Vezető a sárospataki várban*, Sárospatak, Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1960, 8.

³⁹ Orosz: Lorántffy, 66.

⁴⁰ Gaál Izabella: *A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára*, *Egyháztörténeti Szemle* 7, 2006/1. 189–197.

⁴¹ Orosz: Lorántffy, 71.

A fejedelemszony minden tekintetben különleges nő volt. Tevékenysége szerteágazó, jelleme erős és szilárd. Bár élete során rendkívüli megrázkódtatások, veszteségek érték, nem tört meg. Még gyermek volt, mikor elvesztette apját, mostohaanyját.⁴² Majd később több gyermekét eltemette,⁴³ csak György és Zsigmond élte meg a felnőttkort. Férje mellett sokoldalúnak kellett lennie. Nemcsak háziasszonyi teendőit végezte, de vezette a birtokot annak minden ügyes-bajos teendőivel. Nevelte gyermekeit. Udvarában hízműhely is működött,⁴⁴ és több nemes leány köszönhette neki nevelését.⁴⁵ Lorántffy Zsuzsanna és férje életében a kegyesség, a személyes kegyesség megélése egyformán fontos volt. Mindketten mélyen vallásosak voltak. A Biblia rendszeres olvasása életük szerves részét képezte. A társadalmi életnek azon a szintjén, amelyen ők éltek, a Biblia elsőrendű és meghatározó szerepet játszott a műveltség alakításában és a személyiség formálásában egyaránt.⁴⁶ Lorántffy Zsuzsanna személye és egyénisége a művelődés területén is kiemelkedő. Nem csak abban az értelemben, hogy támogatta a különböző kiadványok megszületését, nyomtatását, de ő maga is alkotott. Ő volt az első magyar nő, akinek könyve jelent meg nyomtatásban.⁴⁷ Támogatta a puritánokat, amennyiben áldást, haladást, épülést hoztak az egyház életében, ugyanakkor szembe helyezkedett az ortodoxokkal, ha ezt akadályozták.⁴⁸ A református egyház és annak intézményei fő mecénása volt. Amikor Rákóczi György halálos ágyán feküdt, felesége rendkívüliségét méltatva, így beszélt: „Bizonyáságot teszek Isten s az ő szent angyalai előtt, mitől fogva az Úristen összehozott bennünket, se szebbet, se okosabbat, se gazdagabbat, se akármilyen dicséretreméltóbb személyt nálad kívül nem láttam.”⁴⁹ Hegyaljai Kiss Géza a fejedelemszony életrajzírója szintén nagyságát méltatta: „Teste, termete nem látszik annyira hatalmasnak, mint amilyen gazdag a lelki világa.”⁵⁰

⁴² Zika Klára: A fejedelemszony: 400 esztendeje született Lorántffy Zsuzsanna, in: *Honismeret* 28(2000/2), 10.

⁴³ G. Etényi Nóra: *Lorántffy Zsuzsanna politikai és kulturális szerepe hazai és európai tükrökben*, *Theológiai Szemle* 45(2002/5), 19–26.

⁴⁴ Pocsainé Eperjesi Eszter: A Lorántffy hízműhely úríhímezés úrasztali terítői a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában, in: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna II*, Sárospatak, 2000, 141–146.

⁴⁵ Petróczi Éva: „Istennek szolgáló leány”, néhány vonás Bornemisza Anna portréjához, in: Bajáki Rita–Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 265; Orosz: Lorántffy, 70.

⁴⁶ Dienes Dénes: *I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliás kegyessége*, <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/bibkegyes.pdf>, 2017.09.06.

⁴⁷ Ágoston István: A nyomtatott könyvek első magyar írónöje, *Theológiai Szemle* 36(1993/6.) 358–361.

⁴⁸ Dienes: *I. Rákóczi György*.

⁴⁹ S. Szabó József: *A Lorántffyak, történeti rajz*, Bp., 1896, 23.

⁵⁰ Hegyaljai Kiss Géza: *Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony*, Tahitótfa, 1924, 4.

Kovács Sándor Iván Telegdy Annával kapcsolatban azt állítja, hogy „írása primitív, nehezen olvasható, félig-meddig nyomtatott betűk füzére csupán, bár igen sok levelet írt”.⁵¹ Ez a megállapítás nagyon elmarasztaló és nem is helytálló.⁵² A korban a lányok levélírást tanítása az anyák felelőssége volt, amelyet minden bizonnyal Várday Kata is a legjobb tudása szerint teljesített.⁵³ Köztudott, hogy Telegdy Annától számos levél maradt fenn, amelyeket részben anyjával, részben másokkal váltott. Ezt a tényt Kovács sem tagadja, amikor azt írja, hogy levelezést tartott fenn világi és egyházi emberekkel egyaránt, főúri nagyasasszonyokkal, tisztartókkal, prédikátorokkal.⁵⁴ Ami pedig a nemesasszonyok kézírását illeti a korban, érdemes kissé mélyebbre ásni, hogy mennyiben fedti a valóságot a fenti állítás. Tóth István György *Mivelhogy magad írást nem tudsz...* című munkájában a nyugat-dunántúli különböző társadalmi rétegek írástudásával foglalkozik. Megítélése szerint a 16. században a legtöbb arisztokrata nő számára az írástudás még problémát jelentett. A 17. század végén azonban ugyanezen családok leányai és asszonyai már kevés kivétellel tudtak írni, írásuk azonban bizonytalan, gyerekes, inkább rajzolt, mint írt volt.⁵⁵ Ugyancsak nála olvashatjuk, hogy a nagyasasszonyok, ha tudtak is írni, ritkán gyakorolták, mert nehéz, fáradságos és időigényes munkának tartották. Ezért legtöbbször diktálták leveleiket a deáknak. Ez utóbbi akkor is előfordulhatott, ha siettek, és nem volt idejük.⁵⁶ Igaz, hogy ekkor az írás és iratás között nem tettek különbséget, de a férjek szívesen vették, ha feleségeik saját kezükkel írtak nekik, még ha csak pár sort is.⁵⁷ A sajátkezű levél olyan személyes ajándéknak számított, ami által a levélíró fizikai valóságával ajándékozta meg a címzettet.⁵⁸ Ennek alapján a férjek minden alkalommal megajándékozottnak érezhették magukat. Péter Katalin *Az asszony neve* című tanulmányában több olyan arisztokrata és nemes asszonyt említ, akiktől számos levél és írás maradt fenn, de olyanokról is szól, akiktől csak cetlik. Velük, leveleikkel, illetve írásukkal, aláírásukkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy „Sok kis cetli, nagy papír, saját kezű ákombákom és gyönyörű, szakembertől származó írás.... A legtöbb papíron az asszony butuska aláírása. Olyan, mintha gyerek kezétől

⁵¹ Kovács–Kulcsár: *Régi magyar írók*, 70.

⁵² Dienes: *az igaz hitre*.

⁵³ Erdélyi: *Anyaság*.

⁵⁴ Kovács: *Szepeesi Csombor*, 70.

⁵⁵ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996, 139–143. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)

⁵⁶ Uo., 140.

⁵⁷ Uo., 142.

⁵⁸ Erdélyi: *Anyaság*; Dávid: *Telegdy Anna*, 242.

*származásnék.*⁵⁹ Ez a pár sor is azt támasztja alá, hogy a nemesasszonyok írása vagy aláírása nem volt a mai értelemben vett szépírás, mint ahogy a kor nemes férfi tagjainak írása sem. Anna nagyapjának, Várday Miklósnek az írása szintén nehezen olvasható, ellenben írása tartalma művelt és tájékozott személyiségről vall. Ezzel szemben Nyáry Pál, Anna mostohaapja kézírása könnyed, kalligrafikus betűvezetéssel. A család közeli rokonának, ecsedi Báthory Istvánnak az írásáról sem lehet elmondani, hogy szép és letisztult.⁶⁰ Mindezek ellenére az említettek rendkívül műveltek és tájékozottak voltak.

Telegdy Anna anyja, Várday Kata írása szintén nehezen olvasható. Első férje, Telegdy Pál, szinte könyörgött, hogy írjon neki gyakrabban. Egyik levelében kissé kendőzetlenül tett szemrehányást:

Bizony elég rest vagy, hogy csak egy hitván cédulát is restelész nekem írni, maga[d] bizony abban meg nem fáradnál. Hagyj bikit az restsígnék, írv énnékem mindenkor, mikor ide jövő embered vagyon, hiszen megérdemlem aszt tüled, egyéb dolgai[d]túl is hozzá érkezel, mert nem szántasz, sem kapálsz, sem sütsz, sem mosatsz.⁶¹

Ebből egyértelműen kiderül, hogy Kata asszony tudott írni, de minden bizonytal nehezen ment neki az írás, és nem szívesen töltötte idejét vele. Nyáry Pál, Várday Kata második férje 1600-ban szintén arra kérte, hogy „hozzám való igaz engedelmes szerelmedet, kibén én nem kételkedem, magad nekem igen kedves édes kezeiddel is megmutattad... én bizony nagy boldogságnak tartom, hogy tolmács nélkül nem szökelkedőnk, sem szemben való létönkben, sem írásunkban, bízvástban írhatunk egymásnak immár mindenekről”.⁶² Ezek a sorok azt az érzést keltik olvasójukban, mintha a nemesasszony akkortájtban tanult volna meg írni. Kata asszony ritkán írt, amit Péter Katalin azzal magyarázott, hogy nehezére esik az írás, amit csak férje kedvéért tanult meg. Tóth István György ellenben éppen az első férje leveléből következtetve állítja, hogy erről szó sincs. Valószínűbbnek tartja, hogy második férjével már több saját kezével írt levelet váltott, megküzdve az írás fárasztó és nehéz munkájával, ezért a férj még többet szeretett volna olvasni tőle.⁶³ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy Kata nem szeretett

⁵⁹ Péter Katalin: *Az asszony neve: arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle 52(2010)167–168.

⁶⁰ Dienes, *az igaz hitre*.

⁶¹ Tóth: *Mivelhogy*, 142.

⁶² Uo., 141–142.

⁶³ Uo., 142.

levelezni.⁶⁴ A sajátkezű levélírás helyett a legtöbb nagy- és nemesasszony a diktálást alkalmazta, amit a végén saját kézjegyükkel láttak el.

Sok levele ismert Telegdy Annának, de sajnós a Lorántffy Zsuzsannához írtak nem kerültek elő. Hogyan is írta leveleit, milyen stílusban, mennyire részletesen, szókimondóan vagy éppen tapintatosan, másokhoz címzett leveleiből betekintést nyerünk. Írásaiban szerette a tapintható valóságot. Miközben ő sem tért el a korabeli levelek szokásos bevezető és befejező udvariaskodásától,⁶⁵ de hamar és határozottan a tárgyra tért. Nem tagadta meg női mivoltát, s több ízben szólt vásárlásairól. Pontos beszámolót készített a gyakorlati ügyek intézéséről is. Rengeteget utazott, ezért részletesen írt az útviszonyokról, melyek legtöbbször eléggé viszontagságosak voltak.⁶⁶ Legtöbb levelét anyjához írta, akivel mindenki másnál jobban szerette megosztani érzéseit, benyomásait, tapasztalatait, illetve kikérni véleményét. A személyes viszony végett néhányszor megjegyezte, hogy „...ez levelet, hogy ily rútul írtam, kegyelmed megbocsásson, mert vacsora után írván igen alhatnám volt”, máskor: „Kegyelmed meg bocsásson, hogy ily rútul írtam, oka az, hogy bizony nappal hozzá nem érkezem.”⁶⁷ Rendkívül szemléletesen írt. Az olvasó szinte részesévé válik örömeinek és szenvedéseinek, átveszi aggodalmait a lázzal viaskodó fia betegágyánál, és átérzi fájdalmát halálakor.⁶⁸

Telegdy Anna nem csak leveleket, de verseket is írt, amelyeket szenvedései ihlettek. „Telegdy Anna nem nevezhető költőnek a szó mai értelmében, csak sokat szenvedő asszonynak, aki Istenhez könyörög, hogy enyhítse szenvedéseit, és megküzd a halál víziójával is. Ahogy azonban gondolatait versbe szedi, tudatos irodalmi törekvést árul el,”⁶⁹ amelyről a Zichy család levéltárában fennmaradt 146 levele és azok a verstöredékek is tanúskodnak, amelyeket a missilisek hátlapjára írt.⁷⁰

Telegdy Anna kézírásával kapcsolatban Kovács Sándor Iván megjegyzésére, miszerint az „primitív, nehezen olvasható, félig-meddig nyomtatott betűk fűzére csupán”, szánjunk még néhány szót. Korábban is említettük, hogy ez a kijelentés nem helytálló, mi több igazságtalan is. Talán nem volt a kézírása szép, betűformázása kalligrafikus, vagy levelei nem voltak esztétikai szépségűek, de ez

⁶⁴ Péter, *Az asszony neve*, 167.

⁶⁵ A szépen cirkalmazott üdvözlés, a címzett egészségi állapota utáni érdeklődés, majd a további jó egészséget kívánó záradék.

⁶⁶ Dávid: Telegdy Anna, 242–243.

⁶⁷ Ua.

⁶⁸ Uo., 244.

⁶⁹ Ua.

⁷⁰ Ua.

nem jelenti azt, hogy csúnyán és primitíven írt. E tekintetben anyjának írt sorai elgondolkodtatóak. Bocsánatot kért a csúnya írásáért. Az egyik alkalommal azért, mert éjszaka írt, máskor pedig azért, mert vacsora után készítette levelét, amikor elálmósodott és fáradt volt. Ezek alapján csupán annyit állíthatunk, hogy Telegdy Anna időnként csúnyán írt. Ellenben, ha figyelembe vesszük a korábban megállapítottakat, miszerint a nemesasszonyok a 17. században az írást nehéz, fárasztó, megerőltető testi munkának tartották, továbbá, hogy ez a feladat nem tartozott kedvelt elfoglaltságaik közé, talán feltételezhetjük, hogy nem is szenteltek annyi időt a gyakorlására, mint kellett volna. Így írásuk nem tartozott a ma szépírásnak nevezettek közé. Vonalvezetésük egyenetlen, betűformázásuk pedig esetlen volt. S ha még éjszaka, vagy fáradt állapotban került rá sor, még inkább nem formálódott szépen a betű. Ha megnézzük más korabeli nagy- és nemesasszony kézírását, mai kritériumok szerint megállapítható, hogy mind a levél kinézete, mind pedig a betűvetés formázása hagy némi kívánnivalót maga után. Ennek ellenére semmiképpen sem jelenthetjük ki, hogy csúnya vagy primitív, hiszen a korban szinte minden nemesasszony hasonlóan írt. Ugyanakkor, ha esetlennek is tűnnek ezek a kézírások, semmit sem vonnak le egyrészt az íróik műveltség, másrészt a levelek fontossága és azok tartalma értékéből.

Rátérve a két nagyasszony közötti levélváltásra, az első, amit fontos megállapítani, hogy nem tudjuk pontosan, hogy Telegdy Anna és Lorántffy Zsuzsanna hány levelet váltott. Az, hogy csupán Lorántffy Zsuzsanna három levele került elő, nem jelenti azt, hogy nem születhetett több. Jelen munkánkban Lorántffy Zsuzsanna azon három levelét ismertetjük, amelyek előkerültek, s amelyek mindegyike tartalma szerint válasz volt Telegdy Anna elveszett leveleire. Az első levél 1627. április 7-én kelt Sárospatakon. Lorántffy Zsuzsanna is azt a formulát követi, ami a kor kívánalmainak és szokásainak megfelelő. Elsőként a szépen megfogalmazott címzés, melyben pontosan megnevezi azt, akinek szól a levél, kiemelve családi állapotát, majd, hogy számára kicsoda, és milyen státusban van a címzett. Telegdy Annát szerelmes asszonyomnak anyámnak nevezi, akitől mindössze három évvel volt fiatalabb. Ebben is, és a levél egészében is a felé irányuló mélységes tisztelet szólal meg.

A bevezetőben a megszokott áldáskívánással folytatja. Az ezt követő sorokból tudjuk meg, hogy ez válaszevél. A levelek tartalmának nagy része az egymás családjának egészsége, hogyléte iránti érdeklődés, illetve a saját családi helyzetükről szóló beszámoló. Lorántffy Zsuzsanna kifejezi örömét Telegdy Anna és családja jó egészségi állapotá felett, ami arra utal, hogy Telegdy Anna, miután a nagyasszony családja egészsége felől érdeklődött, írt saját családjának hogylété-

ről is. Ez pedig azt erősíti meg, hogy ez az írás válaszként született Anna levelére. A Telegdy család jóléte feletti öröme után Lorántffy Zsuzsanna rátér arra, hogy ők is férjével, gyerekeikkel együtt jól vannak. Telegdy Anna panaszkodott, hogy nagyasszony elfeledkezett róla, mert már régen írt és nem is üzent, így semmi híre sincs felőle. Lorántffy Zsuzsanna ennek elintézését rövidre zárta: „Kegyelmed ne vélje idegenségnek, hanem az üdő mi voltának tulajdonítsa.”

Van egy érdekesség abban, amikor Lorántffy Zsuzsanna családja egészségéről ír. Azt írja: „Az mi penigh az mi egészségünket illeti Istennek hála mostan тұrhető egészségben vagyunk Urammal őkegyelmével s az gyermekekvel és az Kegyelmed kereszt fiával edgyütt.” E mondatnak különösen a vége érdekes. Kit takar a kegyelmed keresztfia megfogalmazás? Kovács Sándor Iván szerint a keresztgyerek valószínűleg Rákócziék valamelyik gyermeke lehetett.⁷¹ Kérdés, hogy ha ez így van, akkor miért így fogalmazott Lorántffy Zsuzsanna: „az gyermekekkel és az kegyelmed kereszt fiával együtt”. Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György a levél írásának idejére már több gyermeküket elvesztették. György és Zsigmond a levél írásakor még kiskorúak. Ha igaz van Kovácsnak, akkor egyikük lehetett Telegdy Anna keresztgyermeke. Ha viszont nem, akkor olyan valaki, akit Telegdy Anna a nagyasszony és férje gondjaira bízott, mint ahogy az ebben a korban e társadalmi réteg körében szokásban is volt.

Úgy tűnik, hogy a két nagyasszony találkozót beszélt meg Makovicára.⁷² Lorántffy Zsuzsannának minden bizonnyal többször időztek ezen a helyen, hiszen családi örökség volt. Telegdy Anna – bár ígérte, hogy meglátogatják őket – valamilyen oknál fogva nem ment el. A nemesi családok asszonyai a kor szokása szerint időnként látogatást tettek egymásnál, amit levélváltással vagy szóbeli üzenetküldéssel előre egyeztettek. Lorántffy Zsuzsanna nem firtatta okát, hogy Anna miért maradt távol. A távolmaradás tényének megállapítása után rögtön

⁷¹ Kovács: *Szepesi Csombor*, 70.

⁷² A 13. századig visszanyúló történettel rendelkező Makovica várát 1601-ben Rákóczi Zsigmond vásárolta meg és hozta rendbe. Ekkor ez Rákóczi legjelentősebb birtoka volt. Ide költözött, itt nőttek fel fiai György, Zsigmond, Pál. Rákóczi Zsigmond bár rendbe hozta a várat, inkább az általa építtetett kastélyt szerette, amit Zboró község északnyugati végén építtetett magának. Zsigmond fiai közösen örökölték, de leginkább a legkisebb, Pál lakott itt a kastélyban. Sokat időzött itt György is. A hagyomány szerint ő ültette a nevezetes hársfasort. A 17. században épült a kastély melletti templom is. Nevezetes történelmi esemény is zajlott itt: 1666-ban itt tartotta esküvőjét I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona. A Wesselényi összeesküvés szálai talán itt kezdtek el szövődni, és a bukás után ide vonult vissza a megtorlástól megmenekült I. Rákóczi Ferenc, és itt is halt meg 1676 nyarán. Rákóczi Ferenc halála után Zrínyi Ilona Thököly Imre felesége lett, így a vár a Habsburg-ellenes felkelés egyik erősségévé vált. 1684-ben Zrínyi Ilona védte, a Schultz generális vezette császáriak azonban 1684. október 14-én elfoglalták és lerombolták. A kastély Rákóczi Julianna hozományaként az Aspremont, majd Erdődy családé lett.

másra tér. Az is gyakori volt, hogy a nagyasszonyok bizonyos szerzeményeikből, mint pl. virághagymák, virágmagok, stb. küldtek egymásnak. A levélből tudjuk, hogy Lorántffy Zsuzsanna most is ezt teszi. Abból a kevés virágmagból, amit magának szerzett, Annának is küldött. Arra nézve, hogy Telegdy Anna kérte-e a virágmagot, vagy korábban Lorántffy Zsuzsanna ajánlotta fel a küldést, a szövegkörnyezet ad némi támpontot. A „küldött volna többet is, de már neki sincs sok” részlet talán arra utalhat, hogy Telegdy Anna kérésére küldte. Mint ahogy a „Kegyelmed én nekem nagyobb dologban is parancsoljon, Kegyelmed engedelmes leánya lévén örömezt szolgállok” szavak szintén a kérés tényét támaszthatják alá.

A nagyasszonyok időnként leveleikben kitértek az udvartartásukban történt eseményekre is. Mi több foglalkoztatta őket az is, ha tudomásukra jutott, hogy szolgálók közül valakinek változás állt be az életvitelében, helyzetében. Telegdy Anna ebben a kontextusban osztotta meg Lorántffy Zsuzsannával egyik szolgálója, Garázda Ferenc esetét, akivel éppenséggel levelét is küldte, és aki „az igaz útról el tért”. Ez a rövid utalás csak következtetésekre ad lehetőséget. Lehetett ez erkölcsi kihágás, de vallási dilemma is. Lorántffy Zsuzsanna nagyon sajnálta, hogy nem tartózkodott otthon, amikor Garázda Ferenc elvitte neki Telegdy Anna levelét, mert úgy hiszi, tudott volna segíteni abban, hogy esetleg visszatérjen a jó útra. „Oly Oskolába küldtem volna, őkegyelmét, az hol megh tudtak volna felelni őkegyelmének”. Ebből a mondatból az derül ki, hogy Garázda Ferencnek voltak kérdései, melyekre nem kapott megfelelő válaszokat, s talán ez okozta, hogy „az igaz útról el tért”. Hogy ezek a kérdések mire vonatkozóan merültek fel benne, nem tudjuk, mindazonáltal a nagyasszony úgy véli, segíthetett volna neki. Az oskolát nyilván nem szó szerint kell értelmeznünk. A nagyasszony itt arra utalhat, hogy olyan emberek gondjaira bízta volna, akik eligazítást és kielégítő válaszokat adhattak volna kérdéseire. Levele végén elköszönt a szokásos forma szerint. Utóiratként ajánlja szolgálatát Nyáry Istvánnak, Telegdy Anna férjének, mint ahogy ez fordítva is megtörtént. Az utóirat, az elköszönés és az aláírás Lorántffy Zsuzsanna sajátkezű írása. A főszöveget illetve a címzést íródeák készítette. A korabeli nagyasszonyok kézírásával összevetve, Lorántffy Zsuzsannának nagyon szép ebben a levélben a betűvetése. Szép egyenes sor, kalligrafikus betű, jól olvasható sorok. Vezetékeve leírásában „i” (Lorántfi) betűt használt.

A következő levél 1630. november 27-én kelt Sárospatakról ugyanazzal a már jól ismert üdvözlési, köszöntési és jókívánságokat, áldást kifejező bevezető formulával. A bevezetést követően minden átvezetés nélkül rátért a tárgyra. Több nevet is említ, akikről részben tudjuk, hogy kik voltak, részben nem. Csernel

uram az egyik név, Balázs uram a másik. Utóbbi valószínűsíthető, hogy Telegdy Anna „jámbor szolgája” volt. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy Lorántffy Zsuzsanna saját szolgáját külön megnevezi. Ha jól értelmezzük Lorántffy Zsuzsanna írását, akkor Telegdy Anna cédulát írt Csernel úrnak, aki egyébként a nagyasszony tisztartója volt. Mivel Csernel nem tartózkodott Patakon, ezért Lorántffy Zsuzsanna vette át az írást. A nagyasszonyok egymás közti üzenetváltásainak nem a levélírás volt az egyetlen formája, mint ahogy ez ebből a levélből is egyértelműen kiderül. Időnként szóbeli üzeneteket is küldtek szolgálók által. Talán az üzenet sürgőssége, fontossága indokolta, hogy nem foglalták írásba mondandójukat. Mindenesetre ebben a levélben Balázs úr az, akivel Telegdy Anna szóbeli üzenetet küldött Lorántffy Zsuzsannának, aki élve a lehetőséggel viszont üzent általa. Újabb szóbeli üzenetről olvasunk a levélben, amit ezúttal Lorántffy Zsuzsanna Fekete János nevű szolgája révén küld Telegdy Annának, aki felől azt kérte, adjon hitelt szavának, megmutatva ezzel hozzá való jóakaratát. Nyilván az üzenetek között eltelt némi idő, különben szükségtelen lett volna mással küldeni. Ez azonban a levélből nem derül ki. Sajnos a dokumentum sérült. Egy szakadás több szó kiolvasását nehezíti. A legtöbbször következtettünk, amit az eredeti szövegben kapcsos zárójelbe raktunk. „Kegyelmet kérem [hite]lt adván szavának réghi ajánlása szerint [mu]tassa jó akarattját hozzám és bocsássa jó [akaratt]al”. Az aláírás itt is sajátkezű, a címzés, a főszöveg ebben az esetben is a deák munkája. E levél aláírásában az első levélhez képest két dologban látunk változást. Egyrészt itt a vezetéknevét *y*-nal (Lorantfy) írja, másrészt pedig a betűk kevésbé kalligrafikusak. A vezetéknev különböző használatában a nemesek gyakran nem voltak következetesek. Három év telt el az előbbi és e levél között. Talán az idő múlása, talán a nagyasszony sietsége mutatkozik meg a kézíráson, ami szemmel láthatóan romlott.

1633. október 16-án Szamosújváron keletkezett a harmadik levél, ami több dologban is különbözik az eddigiektől. Egyrészt abban, hogy mind a címzés, mind pedig a bevezető szívélyes formula latinul íródott. Másrészt pedig, hogy rendkívül rövid, tárgyilagos és hivatalos. A korábbi levelekhez képest nincs benne az a személyesség, sem a címzett oly mértékű tiszteletteljes megszólítása, ami eddigi leveleit jellemezte. Ezt a levelet már mint fejedelemasszony küldte. Minden bizonnyal ez magyarázza mind a latin címzést, mind pedig a szigorú hivatalosságot, amivel a levél íródott. De természetesen annak is betudhatjuk a hivatalos és tárgyilagos fogalmazást, hogy ő most csak közbenjáró szerepet töltött be fejedelem férje és Telegdy Anna között, aki Bogdány úr által levelet és szóbeli üzenetet is küldött. A közbenjáró szerepre utal a következő két mondat: „Én Uram-

nak őkegyelmének szeretettel szólottam, őkegyelme mind levele által s mind penigh Bogdány Uramtul izent Kegyelmednek. Ennek utána is örömost kedveskedni igyekezünk Kegyelmednek”. A levél semmit sem árul el abból, ami a Telegdy Anna által küldött sorokban és szavakban szerepelt. Minden bizonnal Rákóczi Györgyhöz, mint fejedelemhez fordult segítségért, s Lorántffy Zsuzsannát kérése egyengetésére kérte. A levél címzését és főszövegét ez esetben is deák írta. A végén a fejedelemasszony saját aláírása, amiben a korábbi levelekhez képest ugyancsak változás van. Legtöbb levelében a vezetéknev és utána a keresztnév formát használja: Lorántffy Susanna, itt azonban megfordítja: Susanna Lorantfy. A másik, amit az aláírásnál megfigyelhetünk, hogy jóval nagyobb betűket rajzol, mint azt megszoktuk tőle. Vezetéknevét *y*-nal írta, de az írásban további romlás figyelhető meg.

MELLÉKLETEK

Levél 1

„Az Tekintetes és Nagyságos Bedeghi Nyáry István Uram kedves házastársának az Nemzetes Telegdi Anna Asszonynak én nekem szerelmes Asszonyomnak Anyámnak etc. adasék ez levél.

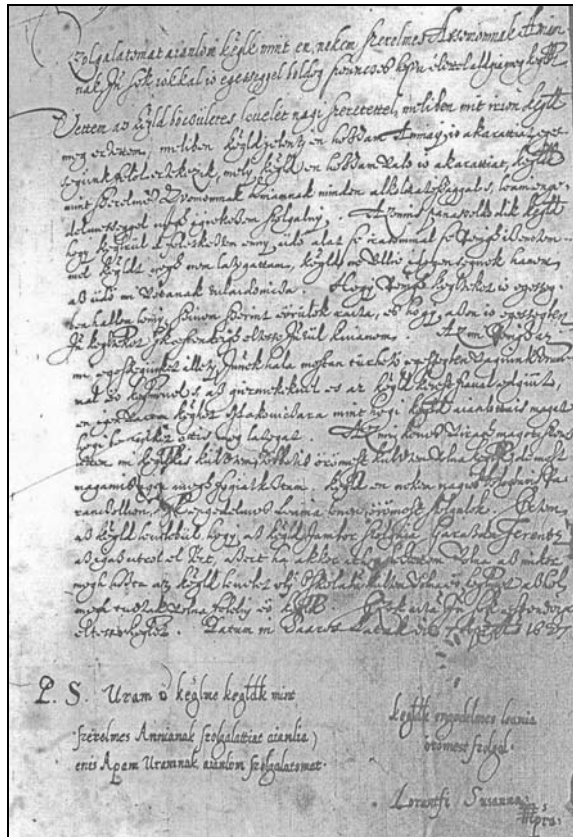
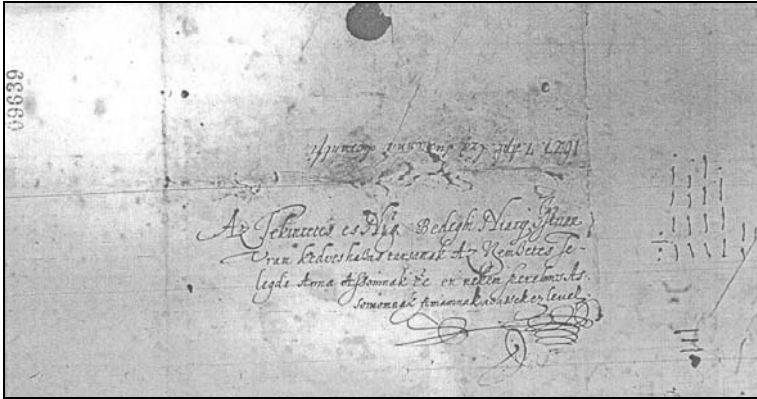
Szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek, mint én nekem szerelmes Asszonyomnak Anyámnak Isten sok jókkel és egészséggel boldog szerencsés hosszú élettel áldja meg Kegyelmedet. Vettem az Kegyelmed böhsületes levelét nagy szeretettel, melyben mit írjon Kegyelmed megértettem, melyben Kegyelmed jelenti én hozzám Anyai jó akarattját egészségünk felől értekeznek, mely Kegyelmed én hozzám való jó akarattját Kegyelmednek, mint szerelmes Asszonyomnak Anyámnak minden alkalmatossággal s leányi engedelmisséggel megh igyekezem szolgálni. Azonnis panaszkodik Kegyelmed, hogy Kegyelmedről el feletkeztem ennyi üdő alatt se írássommal, se penigh izenetemmel Kegyelmedet megh nem látogattam. Kegyelmed ne vélje idegenségnek, hanem az üdő mi voltának tulajdonítsa. Hogy penigh Kegyelmeteket is egészségben hallom lenni, szívem szerint örülök rajta, és hogy azon jó egészségben Isten Kegyelmeteket sok esztendeigh éltesse Istentiül kívánom. Az mi penigh az mi egészségünket illeti Istennek hála mostan тұrhető egészségben vagyunk Urammal őkegyelmével s az gyermekekkel és az Kegyelmed keresztül fiával edgyütt. Én igen vártam Kegyelmeteket Makoviczára mint hogy Kegyelmed ajánlotta is magát, hogy bennünket ott is meglátogat. Az mi kevés virágh magot szereztettem, im Kegyelmednek is küldtem, többet is örömet küldtem volna Kegyelmednek, de most magam is igen megh fogyatkoztam. Kegyelmed én nekem nagyobb dologban is parantsoljon, Kegyelmednek engedelmes leánya lévén örömet szolgállok. Értem az kegyelmed levelébül, hogy az kegyelmed jámbor szolgálja Garázda Ferentz az igaz útról el tért, azért ha akkor itthon lehettem volna, az mikor megh hozta az Kegyelmed levelét, oby Oskolába küldtem volna, őkegyelmét, az hol megh tudtak volna felelni őkegyelmének. Ezek után Isten sok esztendeigh éltesse Kegyelmeteket.

Datum in Saaros Patak die 7 Aprilis Anno 1627.

Kegyelmednek engedelmes leánya örömet szolgál. Lorantfi Susanna. Manu propria.

P.S. Uram őkegyelme Kegyelmednek, mint szerelmes Anyjának szolgálattját ajánlja, én is Apám Uramnak ajánlom szolgálatomat.⁷³

⁷³ Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09639. Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához, Sárospatak, 1627. április 7. 2 p. Az eredeti másolata.

Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09639.
Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához,
Sárospatak, 1627. április 7. 2 p. Az eredeti másolata.

Levél 2

Az Tekintetes és Nagyságos Telegdy Anna Asszonyoknak az tekintetes és Nagyságos Bedeghy Nyáry István Uramnak etc. kedves és szerelmes házastársának és nékem jó akaró szerelmes Asszonyomnak Anyámnak adassék.

Szolgálatomat ajánlom kegyelmednek, mint énnekem jó akaró szerelmes Asszonyomnak Anyámnak. Az Úr Isten Kegyelmedet minden idvösséges jókcal jó egészséges hosszú élettel szerencsésen áldja megh.

Csernel Uramnak írt Kegyelmed czéduláját ő kegyelme itthon nem létében vettem. A melyet jámbor szolgája Balas Uram által nekem szóval való izenését is megh értettem. Mely hozzáam való jó akarattját kegyelmednek, mint szerelmes jó akaró Asszonyomnak Anyámnak megh igyekezem szolgálni. Én is viszontagképpen azon jámbor szolgájától Kegyelmednek szóval izentem. Én magam jámbor szolgáját is Fekete Jánost némely dolgok végett oda botsátottam Kegyelmedhez szóval izenvén Kegyelmednek. Kegyelmedet kérem [bite]li adván szavának réghi ajánlása szerint [mu]tassa jó akarattját hozzáam és bocsássa jó [akaratt]al. Mely hozzáam mutatandó jó akarat[tyáért] Kegyelmednek szolgálhassak megh. Kegyelmed is par[an]cso]lván énnekem, Kegyelmednek mind szolgálni és ke[d]veskedni igyekezem. Tartsa megh Isten sokáigh jó egészségben Kegyelmedet.

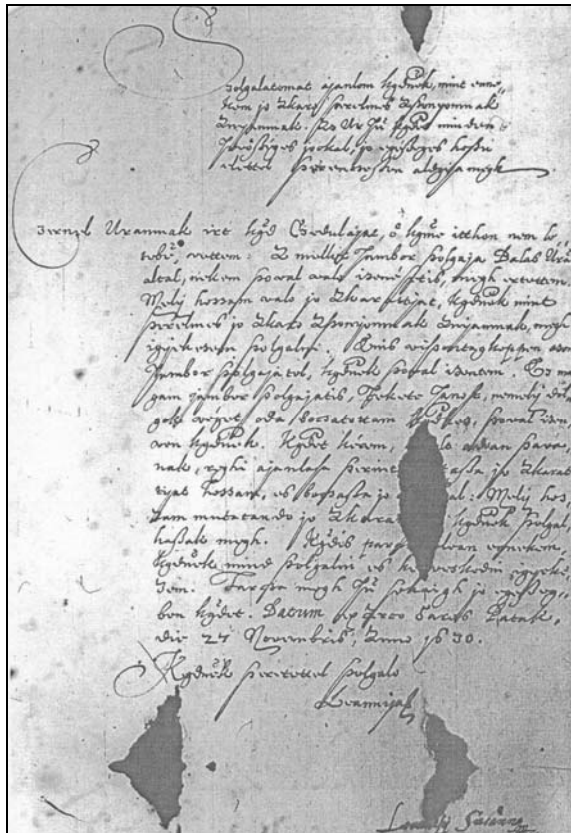
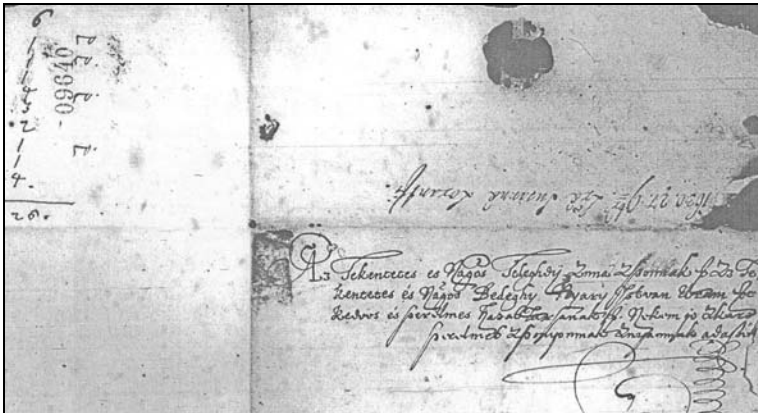
Datum ex arce Saros Patak, die 27. Novembris Anno 1630.

Kegyelmednek szeretettel szolgáló leánnya

Lorantfy Susanna mpr.⁷⁴

⁷⁴ Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09640. Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához, Sárospatak, 1630. november 27. 2 p. Az eredeti másolata.

Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09640.
Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához,
Sárospatak, 1630. november 27. 2 p. Az eredeti másolata.

Levél 3

Magnificae Dominae Comitissae Annae Telegdi Spetabilis [ac] Magnifici Domini Comitiss Stephani Nyari de Bedegh consorti charissimae etc. Matri nobis honorandissimae.

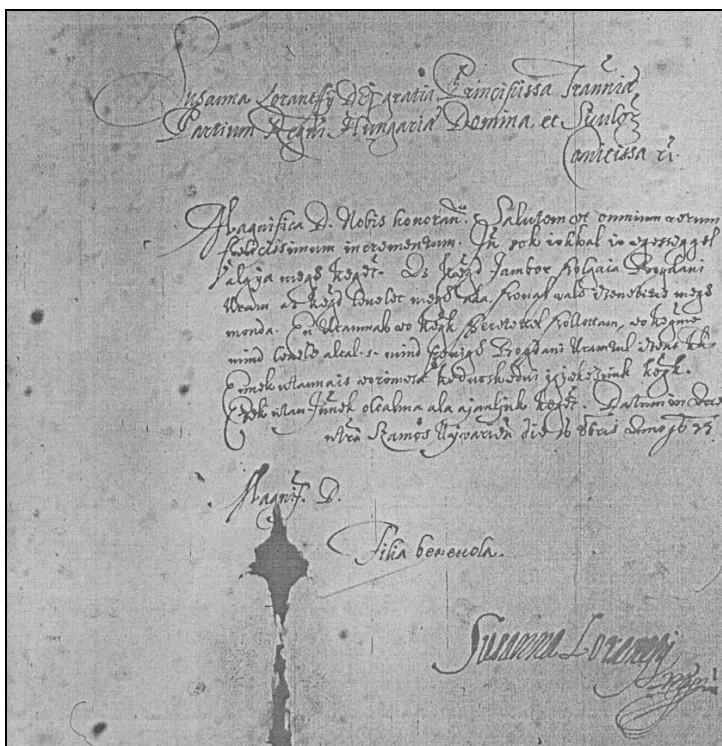
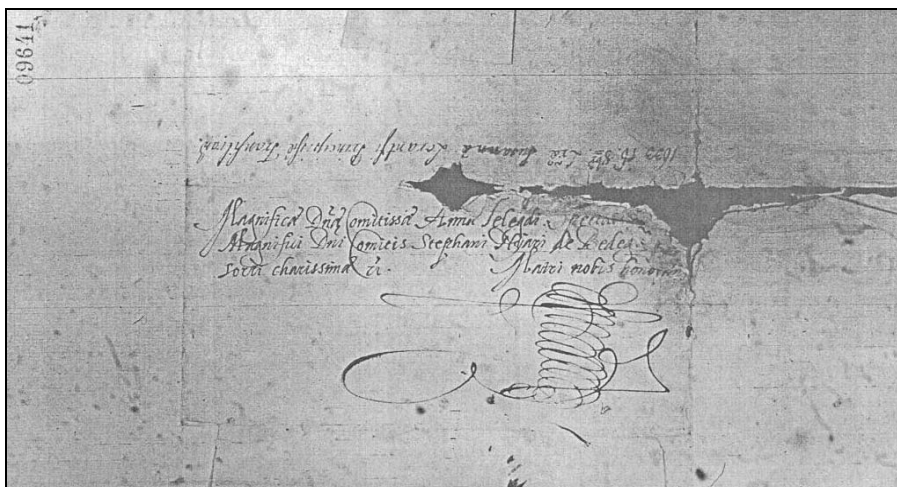
Susanna Lorantffy Dei gratia Princissa Transilvaniae Partium Regni Hungariae Domina et Siculorum Comitissa etc.

Magnifica D[omina] Nobis honorandissima. Salutem et omnium rerum foelicissimum incrementum. Isten sok jókkel és egészséggel áldja meg Kegyelmedet. Az Kegyelmed jámbor szolgálja Bogdani Uram az Kegyelmed levelét megh adá. Szóval való izenetét is megh mondá. Én Uramnak ökegyelmének szeretettel szólottam, ökegyelme mind levele által s mind penigh Bogdáni Uramtul izent Kegyelmednek. Ennek utána is örömet kedveskedni igyekezőnk Kegyelmednek. Ezek után Istennek oltalma alá ajánljuk Kegyelmedet.

Datum in arce nostra Szamos Uyvariensi die 16 Octobris Anno 1633.

*Magnificae Dominae Filia benevola
Susanna Lorantffy mpr.⁷⁵*

⁷⁵ Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09641. Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez, Telegdy Annához, Szamosújvár, 1633. október 16. 2 p. Az eredeti másolata.

Magyar Nemzeti Levéltár, HU-MNL-OL-P 707-XXXII.81.NB-No. 09641.
Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához,
Szamosújvár, 1633. október 16. 2 p. Az eredeti másolata.

PRIMÉR FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár, Jelzet: HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09639. Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához, Sárospatak, 1627. április 7.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Jelzet: HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09640. Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához, Sárospatak, 1630. november 27.
- Magyar Nemzeti Levéltár, Jelzet: HU-MNL-OL-P 707-XXXII.-81.NB-No. 09641. Lorántffy Zsuzsanna levele Bedeghy Nyáry István feleségéhez Telegdy Annához. Szamosújvár, 1633. október 16.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁGOSTON István: A nyomtatott könyvek első magyar írónöje, *Theologiai Szemle* 36 (1993/6), 358–361.
- BALASSA Iván: *Vezető a sárospataki várban*, Sárospatak, Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1960.
- DÁVID Zoltán: Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei, *ItK* 102(1998/1–2), 240–249.
- DIENES Dénes: „*az igaz hitre vezérlő Szent lelkét adja neked irette*”: kísérlet a *kisvárdai viszonyok árnyalására*, megj. előtt.
- DIENES Dénes: *Varannó – egy felső-zepléni mezőváros, mint református kulturális centrum a kora újkorban*, megjelenés előtt.
- ECKHARDT Sándor: *Két vitéz nemesúr: Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végétől*, Bp., K. M. PTE Magyarságtudományi Intézete, 1944.
- DIENES Dénes: I.Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliai kegyessége, <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/07/bibkegyes.pdf> (letöltés: 2017.09.06.).
- ERDÉLYI Gabriella: Anyaság a kora újkorban. Várday Kata és leánya Telegdy Anna kapcsolata, *Családtörténetek Blog*, 2021. január 20. <https://abtk.hu/hirek/1699-anyasag-a-kora-ujkorban-erdelyi-gabriella-cikke-a-csaladtortenetek-blogon>, (letöltés: 2021. 03.08.).
- GAÁL Izabella: A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára, *Egyháztörténeti Szemle* 7, (2006/1), 189–197.
- G. ETÉNYI Nóra: Lorántffy Zsuzsanna politikai és kulturális szerepe hazai és európai tükrökben, *Theologiai Szemle* 45(2002/5), 19–26.
- HEGYALJAI KISS Géza: *Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszövege*, Tahitótfalu, 1924.
- IPOLYI Arnold: *Bedeghy Nyáry Krisztina 1604–1641*, Bp., Méhner Vilmos, 1887. (Magyar Történeti életrajzok)
- JANKOVICS József–KÓSZEGHY Péter: Kisvárdai viszonyok – Telegdy Kata verses levele, in NYERGES Judit–VERÓK Attila–ZVARA Edina (szerk.): *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, Bp., Kossuth, 2016, 305–336.

- KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei, *Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 8 (1968), Szeged, Egyetemi, 1968. 45–51.
- ROSZ Júlia: Lorántffy Zsuzsanna szerepe a kora újkori Magyarországon, *Együtt* 17 (2015/3), 66–71.
- PÉTER Katalin: Az asszony neve: arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon, *Történelmi Szemle* 52(2010)167–168.
- PETRÓCZI Éva: „Istennek szolgáló leány”, néhány vonás Bornemisza Anna portréjához, in BAJÁKI Rita–BÁTHORY Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 265–276.
- POCSAINÉ EPERJESI Eszter: A Lorántffy hímzőműhely úríhímzéses úrasztali terítői a Sárospataki Református Kollégium Múzeumában, in TAMÁS Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna II*, Sárospatak, 2000, 141–146.
- S. SZABÓ József: *A Lorántffyak, történelmi rajz*, Bp., 1896.
- Szépsi Csombor Márton összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1968.
- Szépsi Csombor Márton, in Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, 2, Akadémiai K., Budapest, 1964, 81–83.
- TÓTH István György: *Mivelbogy magad írást nem tudsz...: az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)
- VRÁBEL Tünde: Telegdy Anna, a mélyen vallásos mecénás, in Bajáki Rita–Báthory Orsolya (szerk.): *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015, 403–412.
- ZIKA Klára: A fejedelemasszony: 400 esztendeje született Lorántffy Zsuzsanna, in *Honismeret* 28(2000/2), 10–20.

ABSTRACT

Marianna Bátoriné Misák: *Zsuzsanna Lorántffy's Letters to Anna Telegdy*

Sándor Iván Kovács's work entitled *The Complete Works of Márton Csombor Szépsi*, drew the author's attention to the correspondence that took place between Anna Telegdy and Zsuzsanna Lorántffy. Consequently, she decided to find and analyse their letters. As the Archives of Sárospatak does not hold them, research had to be done at the Hungarian National Archives. However, only Zsuzsanna Lorántffy's writings to Anna Telegdy could be found. Thus, it is possible that Anna Telegdy's letters got lost. The three letters found, do not contain any specific information. Their value lies in the fact that one can infer the content of Anna Telegdy's letters from them, especially in the first case.

The essay describes Anna Telegdy and Zsuzsanna Lorántffy's personality and some important details of their family history. A negative opinion of Anna Telegdy's handwriting gave the author the impetus to deal with the attitude of aristocratic women of the era to writing. The essay presents examples of the writings of several women of the 17th century and compares Anna Telegdy's writing against them. I publish Zsuzsanna Lorántffy's letters in full length.

Keywords: 17th century, letters, Zsuzsanna Lorántffy, Anna Telegdy

GYÖNGYÖSI ÁRVA PÁL PASQUILLUSÁNAK VARIÁCIÓI

Csorba Dávid

Gyöngyösi Árva Pál (Gyöngyös, 1668 – Frankfurt/Oder, 1743) azon kevés 18. századi magyar református értelmiségi közé tartozik, akiről nemcsak saját korában írtak sokan sokfélét (így minősítették életét és írásait egyházi és világi hatóságok), hanem a 20. századi történetírás is számon tartja. Jelenleg egy neki tulajdonított, nevéhez kötött versnek a variációt szedem csokorba a további kutatás számára.

Elsőként a református egyháztörténet 18. századi tudósa, Bod Péter írta meg Gyöngyösi életrajzát a vers miatti elüldözés mártíriumaként.¹ Révész Kálmán református lelkész, történetíró feldolgozta Gyöngyösi Pál életútjának a forrásait, és elemzésében nem kerülte el az apologetikus értelmezési lehetőséget: az ő nézőpontja szerint a tudós papot az ellenreformáció üldözte el magyar földről, és ehhez a gúnyvers csak indok volt.² A *Doromb* nevű közköltészeti forrásközléseket és elemzéseket tartalmazó periodikában írt Knapp Éva a Gyöngyösinek tulajdonított és értelmezésében szatirikus versről s annak variánsairól, s kötötte ezt a szerző a kassai Szentháromság téren kialakított új, katolikus identitást megformáló szoborhoz.³ Majd Dienes Dénes⁴ közölt egy újabb variánst, legújabbban pedig Tasi Réka elemezte a szöveget a jezsuita vitairodalom részeként, Szerdahelyi Gábor és ifj. Csécsi János írásainak kontextusában.⁵

¹ Bod Péter: *Magyar Athenas*, Nagyszében, 1766; kiad. Torda István, Bp., 1982 (Magyar Hírmondó), 96–99.

² Id. Révész Kálmán, *Gyöngyösi Pál (1668–1743)*, Bp., A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1898 (Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák, 2), 61–94.

³ Knapp Éva: Poemasatyricum: Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből, in *Doromb, Közköltészeti tanulmányok*, 2, szerk. Csörsz-Rumen István, Bp., rec-iti, 2013, 49–56; <http://docplayer.hu/20241919-Doromb-kozkolteszeti-tanulmanyok-2-szerkeszto-csorsz-rumen-istvan.html>

⁴ Dienes Dénes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története a kezdetektől a Tűrelmi rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 355–357.

⁵ Tasi Réka: Lelki Szem-gyógyító: Hitvita Kassán a 18. század elején, in *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Bp., KRE ETKI RÖM – HTK ETKI, 2020 (Reformáció öröksége, 2), 69–82; http://www.kre.hu/portal/images/doc/hirek/tudomanyos-hirek/2020/11/Vertelen_1011.pdf.

Két különlegessége van szerzőnek és szövegnek: egyfelől a kassai történeti helyzet maga, másfelől a vers, melynek számtalan variánsa van – éppen csak az eredetije hiányzik. A 18. század eleji esemény háttéréről a protestáns egyháztörténet írói, majd ellentétes nézőpontból Knapp Éva adtak tájékoztatást: érthetően az előbbieket református forrásokat és nézőpontokat hoztak be a kutatásba, az utóbbi katolikusokat. Ezért itt elegendő csupán annyit megjegyezni, hogy a kassai jezsuiták erre a Gyöngyösi Pálnak, a reformátusok helyi lelkészének tulajdonított csúfondáros versre hivatkozva távolították el nem is feltétlenül a vers szerzőjének, hanem inkább a katolikusok elleni blaszfémia támogatójának beállított lelkészt a városból. A főtéren felállított Mária-szobor az egykori kassai vértanúknak kívánt emléket állítani. A szobor felszentelésének napjaiban – az azóta ismét nem talált periratok szerint – egy Turkevi nevű szalonnai (Borsod vm.) református lelkész kiragasztotta egy Gyalai András nevű erdélyi és Németalföldre készülő peregrinus gúnyversét a szobor talapzatára, melyet Gyöngyösi lakásán írt le. Az ügyből per, kihallgatás, börtön lett: a pasquillus két másolatát megtalálták a lelkésznél, s ez pecsételte meg nemcsak az ő kassai, hanem a magyarországi tevékenységét is. Halál várt rá, de végül elmenekülhetett, magyar földre többet azonban nem tér(hetet)t haza. A korábban Franekerben teológiai doktorátust szerzett, Angliában anglikán papi felszentelést kapott lelkész végül Odera Frankfurt egyetemén tanított haláláig.⁶

A fenti Gyalainak az apja, Gyalai K. András tényleg erdélyi származású diák (1674–1717) volt, de jóval korábban, még Gyöngyösi kortársaként Franekerben és Leidenben tanult, de a verset író fiának nyoma sincs.⁷ A ma ismert adatok alapján Szalonna hiányos lelkésznévsorában sem leljük azt a bizonyos Turkevit.⁸ Lehetséges, hogy valós személyekről van szó, hiszen 300 év távolában eltűnhettek dokumentumok, de már Révész felvetette a periratok és egyéb források alapján, hogy más személyhez is köthető ennek az ügynek a kipattanása, akit a források nem nevesítenek, csak mint kései megbánóról szólnak. S innentől egy lépés a református olvasat: „Ily szomorú emlékü helyen áll a Mária szobor, mely egyúttal Gyöngyösi Pál ártatlan szenvedésének is emlékoszlopa.”⁹

Bármilyen legyen a történeti valóság, egy igen vitatott szövegről van szó, aminek eddig a hazai szakirodalom több változatát fellelte, míg az elsőként a kassai vá-

⁶ Dienes: *A Tiszáninneni...*, 356.

⁷ Bozzay Réka–Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 / Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), Nr. 586, 2939.

⁸ Ugrai János–Dienes Dénes (eds.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár, Sárospatak–Tiszaújváros, s.n., 2017*, 3115.

⁹ Révész: Gyöngyösi Pál, 74.

rosi levéltárból közölt szövegnek jó ideje csak a hült helyét leljük. A SRKTGY Nagykönyvtárában (Sárospatak) találtam nemrég még két variációt erre a versre, ezért szükségesnek gondoltam az összes variánst egymás mellé állítani, még akkor is, ha a kassai kéziratoknak csak a kiadásait, és pedig egymástól eltérő szövegeit ismerjük. Egyes szavak variánsai azonban teljesen más értelmet adnak egy-egy szövegnek. Ezért lehet pl. olyan szépségeken vitatkozni, hogy horatiusi vagy juvenalisi szatíra volt a kőfaragás / képcsínálás metafora háttere,¹⁰ vagy éppen a marginálián megadott biblikus hipotextus a vallási eltévelyedés ószövetségi analógiáit idézi fel, netán sokkal inkább reflektál a babonaság emblémává emelésével a felső-magyarországi hitviták nyelvjátékaira;¹¹ vagy csupán otromba célzás (azaz blaszfémia). És azért is szükséges közölni e szövegeket, mivel a szövegkiadásokban is maradt hiba.

Időrendben közlöm tehát az eddig fellelt változatokat, majd az ezek egybevetéséből levonható következtetéseket. Láthatólag szinte egyforma szövegekről vagy legalább hasonló másolatokról van szó. A kassai városi levéltárban egykor feltalált Gyöngyösi-peranyag darabszintű leírása nélkül úgy tűnik, hogy több szöveg élt/született egymás mellett, és többféle átiratban maradtak ránk. Kiemeléssel (bolddal) jelölöm az egyes variánsok közti változó helyeket. Lássuk tehát egymás mellett az eddig fellelt, most az egyszerűség kedvéért variánsként jelölt szövegeket.

1) **Vacans, 1724k.**¹²

Az első közgyűjtemény, ahol fellelték a verset, a kassai városi levéltár. Ezt használhatta a történethez képest (1724) legkorábban Kaprinai István (2. szám). Ez alapján közölte a szövegét Paikos Endre (6. szám) leltári számmal hivatkozva rá, és Révész Kálmán (7. szám) is ebből adott közre egy másik változatot. Mind-egyik kutatónak volt kassai korszaka, s a két utóbbi jelölte is a forrását. Paikos leltári számmal hivatkozott rá, Révész csupán egy körülírást alkalmazott: a „periratok közt fennmaradt másolat” szövegéről beszélt. De mivel ez az anyag jelenleg nem hozzáférhető, nem tudjuk sem azt, hogy hány szöveg maradt fenn ebben az anyagban, sem azt, hogy ki másolt szövegűen s ki netán korának átiratában, vagy bővítéssel, értelmezéssel, netán félreolvasással.

¹⁰ Knapp: *Poemasatyricum*.

¹¹ Tasi: *Lelki Szem-gyógyító*.

¹² Gyöngyösi Árva Pál periratai, 1724k., Kassai városi lvt., 14922. sz.

2) Kaprinai-féle változat, 1755–65k.¹³

Kaprinai István (1714–1785) gyűjteményében az ELTE Egyetemi Könyvtárban fennmaradt irat latin címet visel. A katolikus szerzőnek volt lehetősége a forrásokat eredetiben megtekinteni, ugyanis 1755–65 közt Kassán teológiai tanár volt. A Mária-szobor esetéhez írt jegyzet szerint az első sorban Juvenalis szatíráját látta a bejegyző. Itt még az iratnak is van címe (1724. *Infamia colossi Mariani Cassoviensis*) és a szöveg-variánsnak is, mely szatirikus hangneme és fiktív zárata alapján paródiának tűnik.

*Mausoleum idoli Cassoviensis*¹⁴

Régen nagy kő valék, kő sziklás, semmire <valo> kellő,
 Rám találá Tamás, nézi, volnék mi léendő,
 Kő szék[-]é, kit nyomnak seggel, vagy pedig olly kép,
 Mélyl lészen **Istenné**, tiszteltetik imádáss<okk>al
 Ragadá csákánnyát, ki faraga, **Képpé** csinála;
 Harmadik Octobris, ezer hét száz huszonháromban
 Mikoron írának, meg szentelé Kozma pamacscsal,
 Már Isten vagyok én, légyen nagy hálá Tamásnak.

Ezen Capituláris verseket a' kassai Maria Kő
 Képnek **emlékezetire** írta Esaias Propheta
 harmadik égben. Cap. 44. a v. 6–17. Jerem.
 c. 2. v. 27. et c. 3. v. 9.

A vers alapformája ez: 8 darab kétosztatú 14-es hangsúlyos sorból áll, melyek 6/8 arányban oszlanak, rímtelenül. A „capituláris” jellegét a ’szakasz, rövid foglalat’ jelentés adja vissza, tehát összefoglalt, tömör gondolatsort ad meg önreflexív jelképként a záradék. A vers végéhez illesztett záradékban a kőkép ’szobor’, az emlékezet ’felirat, emlékirat’ értelemben használatos. Ez utóbbi egységnek a jelentősége nyilvánvaló, részint a tördelés, részint a bibliai locusok megadása miatt.¹⁵ A szövegben szereplő személyek: Tornyoossy Tamás a szobrász, Kozma pedig Kozma Péter egri kanonok, aki felszentelte a főtéren felállított szobrot.¹⁶

¹³ Knapp: Poemasatyricum, 54, 56.

¹⁴ Lat., jelentése: a kassai bálvány emlékműve.

¹⁵ Az idézetekben az online Károli Bibliát követtem.

¹⁶ Knapp: Poemasatyricum, 55.

Az alaptextus (Ézs 44,6–17) Deutero-Ézsaiás látomása a Babilón pusztulás előtti világot jeleníti meg, s ekként párhuzamba állítható a 18. század eleji vers beszélőjének hangjával, s annak képisége a próféta szövegével. Hiszen „A bálványok csinálói mind hiábavalók” (Ézs 44,9), „Ki alkotott istent, és bálványt ki öntött? amely semmit sem használ!” (10), „...istent készít, bálványát; leborulva imádja azt és könyörög hozzá, és így szól: Szabadíts meg, mert te vagy istenem!” (17). Itt a vers költői helyzetében aposztrófával a kő beszélt saját maga istenné válásáról. A nagy parázna mint katolikus allegória, a kőszobor állítása mint a bálványimádásnak minősített képkultusz megtestesítője egyértelmű protestáns olvasatot implikál. A másik bibliai textus, Jeremiás prófétai megszólalása ebből két helyzetértelmezéshez kötődik: a bálványállításhoz¹⁷ és annak az imádásához.¹⁸

Ezek a szöveghelyek utalnak a kassai vers alapszövegére. Ezért tehát nemcsak ókori szerzők soraira játszik rá a szöveg, hanem a kora újkorban használt protestáns toposzt felidézve a zsidó–magyar sorspárhuzam képzetkörében helyezi el az üzenetét. Az ószövetségi nagy próféták kijelentései szóltak a nép bálványimádásáról, analógiaként a 18. századi próféta a jelenbeli bálványozókat nevesítette. Az Ézsaiás próféta szerzőségére való hivatkozás látszólag attribútív jellegű, de nem álnevet takar, hanem mint az idézett bibliai helyekből nyilvánvaló, egy próféta szerepkört jelöl ki az elbeszélő hang számára és egy ószövetségi helyzet kontextusában értelmezi az 1720-as évek kassai protestációját. A szövegben megjelenített kőszobor lelketlenségére, a bálványimádás veszélyére reflektál (Ézs 44,17).

A harmadik égbe való elragadtatás pedig Pál apostol híres leírását idézi az eksztatikus élményről (2Kor 12,2–4).¹⁹ Saját hangként e kettő kontaminálása inkább tűnik paródiának, mintsem egy költői én valós megszólalásának. E kettő együtt – az ézsaiási hangnemben és stílusban megszólaló Deutero-Ézsaiás és a Pál apostol által ismert személy misztikus látomása – egy újabb próféciaként aposztrófálja a versbeni megszólalást, és pedig amelyet „nem szabad embernek kibeszélnie”. Ugyan a téma nem jelöl ki ilyen misztikus közeget (nem „felettből

¹⁷ „Akik azt mondják a fának: Te vagy az én atyám! a kőnek pedig: Te szültél engem! Bizony háttal fordulnak felém és nem arccal, de nyomorúságuk idején azt mondják majd: Kelj föl és szabadíts meg minket!” (Jer 2,27).

¹⁸ „És lőn, hogy az ő paráznaságának hírével megfertőztette a földet; mert kővel és fával paráználkodott.” (Jer 3,9).

¹⁹ **2** „Ismerek egy embert a Krisztusban, a ki tizennégy évvel ezelőtt (ha testben-é, nem tudom; ha testen kívül-é, nem tudom; az Isten tudja) elragadtatott a harmadik égig. **3** És tudom, hogy az az ember, (ha testben-é, ha testen kívül-é, nem tudom; az Isten tudja), **4** Elragadtatott a paradicsomba, és hallott kimondhatatlan beszédeket, a melyeket nem szabad embernek kibeszélnie.”

nagy titok” egy kőfaragás), tehát innen nézve a verszárlat gúnyos élt kölcsönöz az amúgy is szatirikus szövegnek. A nézőpont miatt (a kő mint elbeszélő szól) megidézi allúzíve Horatiust és ezzel a csúf Priaposz-bálványt (s ennek alpári párhuzama a Mária-szobor), s ehhez társul a szobor felavatásának traverziája (Kozma Péter kanonok pamacsolása). De a beszélő kő éppígy megidézheti Jézus egyik mondását is („hogya ezek elhallgatnak, a kövek fognak kiáltani”, Luk 19,40), mely pedig a virágvasárnapi jelenetben hangzik el Jézus szájából a farizeusoknak. Ezáltal viszont ez a kassai vers a hitetleneknek szól: nem az ateistáknak, hanem a rosszul, csak formálisan keresztényeknek, ez esetben tehát a református megszólaló oldaláról nézve a katolikusoknak. Számukra szólal meg a kő, a bálvány, s beszél saját istenüléséről. Ez viszont már több mint holmi csúfolódás, ez már blaszfémia és szarkazmus.

A Révész Kálmán által leírt jezsuita kötözködés, Gyöngyösi és közössége csúfolása (Unde nobis hic Judaeus?) ekként üthetett vissza egy zsidó próféta „látomásában”.²⁰ Ez a helyzet még akkor is elképzelhető, ha nem Gyöngyösi a vers szerzője. A kálvinista lelkészek házas emberként hosszú szakállat eresztettek (zsidósat). Miközben Gyöngyösit hazajöve épp azért vizsgálták a református előjárói, hogy miért nem ezt a szokást követi, s miért az anglikán parókát hordja.²¹ Így vagy úgy, de érezhető, hogy ennek a záradéknak súlya van, s az értelmezése túlmutat a szimpla kő = bálvány metafora ószövetségi értelmezésének applikációján.

3) Bod Péter-féle incipit, 1766.²²

A tudósítás Bod Péter *Magyar Athénás* nevű tudóséletrajzokat közlő kiadványában jelent meg: a Mária-szobor történetét Gyöngyösi életműve kulcskérdéseként rajzolta meg, s ehhez idézte fel Bod a versnek a kezdő sorait, s a verskezdet Horatius-intertextusát (Sat. I. 8) a mester kezében istenné váló fáról.

Regen nagy kő valék, kő-szikla semmire kellő,
Rám talála Tamás, néze **ha mire** volnék leendő. 's a' t.
Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
Cum faber incertus, scamnum faceret-ne Priapum,
Maluit esse Deum.

²⁰ Révész: Gyöngyösi Pál, 75.

²¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténelmi Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977,³ 229.

²² Bod: *Magyar Athenas*, 97.

4) Szombathi-féle A) változat, 1783 után.²³

A kézírás 18. századi, a következő két szöveg háttére bizonytalan. A SRKTGY (Sárospatak) Nagykönyvtárában a díszterem régi könyvei possessor-katalógusának gyarapítását végezve találtam rá két variánsra. Gyöngyösi Pál *Tuba sanctuarii* című művének kéziratos mellékletei egy-egy lapot tesznek ki.²⁴

A hátsó szennylap rectóján és verzóján lévő kézirat Szombathy János (1749–1823), a pataki könyvtár tudós könyvtárosának a keze nyomát viseli. Mivel a verzón hivatkozik Bod Péter már idézett művére, ebből is nyilvánvaló, hogy 1766 utáni jegyzetről van szó. De az is tudható, hogy pataki tanárként és könyvtárosként Szombathynak eleve csak az 1783 utáni tevékenysége jöhet szóba (az 1783–1823 közti 40 évnyi időszak). Az ő jegyzetei nem világosak: nem egyértelmű, hogy hol s Gyöngyösi melyik művében találta ezeket a variánsokat: annyi bizonyos csak, hogy az egyik iratot valamilyen okból Gyöngyösinek ehhez a művéhez illesztette mellékletként (4. sz.), a másikat pedig (5. sz.) ide ragasztotta.

Ez a kézirat most kapott számot, az első szöveg jelzete: An. 16117/a. Ennek címe nincs, az 5. sor is kimaradt belőle („Ragadá csákányát...”), és hiányzik a szokásos bibliai záradék is, ehelyett található az életrajzra való utalás. Mivel a történeti jellegű *Jegyzés* egyértelműen Szombathy fogalmazása, a recto oldal nota bene része inkább tűnik a kézirat eredeti leírójától származónak. Ő pedig elhagyta az egyébként lényeges záradékot, azt saját értelmezéssel pótolta, ami túlmutat a kassai napi eseményeken, ezért ez egyértelműen későbbi, nem 1724 körüli másolatnak tekintem.

(r)

NB.

Régen nagy kő valék, kősziklás semmire kellő;
Rám talála Tamás, nézé lennék mire lelendő:
Kő széké, kit nyomnak seggel, vagy pedig olly kép
Melly Istenné lészen, tiszteltetik imádásokkal.
Harmadik Octobris ezer hét száz huszonháromban
Mikoron írának, meg szentele Kozma pamatstsal.
Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

NB. Ezekért kellett T. Gyöngyösi Pál Uram(na)k exiliumot szenyvedni.

(v)

²³ SRKTGY, Nagykönyvtára (Sárospatak), A 313 melléklete, a hátsó szennylapon (a kézirat önálló jelzete, az Analecták közt: An. 16117/a).

²⁴ Gyöngyösi Pál: *Tuba sanctuarii*, Francofurti, 1736. Helye: SRKTGY Nagykönyvtára, jelzete: A 313.

Jegyzés.

A' túl meg-irt verseket találtam, kézírásban Gyöngyösi Pálnak egy munkája után. Ugyan ezen Verseket egy kevésbé különbözvén találtam másutt. De hogy ezen Verseket Gyöngyösi Pál írta volna, épen nem bizonyos: maga-is holtig tagadta Frankfortumban laktában is, az hol ő meg-hólt. 1743-ban. Lásd Bód Péter Magyar Athénás p. 97.

5) Szombathi-féle B) változat, 1783 után.²⁵

Gyöngyösi Pálnak a már előbb idézett *Tuba sanctuarii* című művének kézíratos mellékletei közül a második sem Szombathy János kézírása, hanem korábbiak tűnik a tinta és a betűformák (pl. ts – cs hangértékben) miatt. A könyv 1736-ban jelent meg, de a hátsó lap után beragasztott kézirat időpontjának megállapításához nincs adat. A kézirat most kapott számot, a sorrendben második szöveg jelzete: An. 16117/b.²⁶ A szövegnek címe van, de kimaradt belőle a 7. sor („Mikoron imának...”) és bővített a záradéka, mely a szerző bujdosására utal, azaz Gyöngyösi magyarországi karrierje utáni időkre. A záradék pótlásai érthetővé teszik, hogy az az ézsaiási textushoz, s nem annak prozóponjához, megszólaltatójához kötődik.

Mausoleum Idoli Cassoviensis.

Regen nagy kő valek kősziklás semmire kellő
Ram találá Tamás nézi volnék mire leendő
Kő **Békke** kit nyomnak seggel vagy pedig olly kép
Melly leßen **Istenné**, tiszteltetik **imádsságokkal**
Ragadá tsákánnyát kifaraga, keppé tsinála
Harmadik Octobris 1723ban
Már Isten vagyok én, legyen hála Tamásnak.

Ezen **Capitularis** Verseket írta a Kassai Mária képnek **emlekezetire**, egy **el bujdosott Magyar**. Ex Esa. 44. 6-17. et Jer, cap. 2:27. et 3. 9.

²⁵ Uo., a hátsó kötéstáblára ragasztott 18. századi lapon és írással (a kézirat önálló jelzete: An. 16117/b).

²⁶ Kiadta a szöveget mai helyesírással, az eredeti fotójával, de elírással (4. sor: az eredeti *imádságokkal* helyett *imádásokkal* áll): Dienes: *A Tiszáninzeni...*, 356–357.

6) Paikos-féle változat, 1886.²⁷

Ez az első, a kassai peranyagok alapján megjelentetett szöveg, átírata betűhívnek tűnik, de megérzésnél többet forrás híján nem mondhatok. Ennek újabb közlésében is maradtak, sajnos, hibák. Amíg nem ismerjük a forrást, addig felvethető a szövegromlás esete is (Istené lesz a kép vagy istenné lesz?). Összehasonlítva ugyanis a lenti szövegeket, több esetben kérdéses, hogy mi az oka a látszólag apró, akár félreolvasását is sejtető változatoknak.

Régen nagy **keő** valék, kősziklás, semmirekellő,
Rám talála Tamás, nézi, volnék mi leendő.
Kőszikla, kit nyomnak **S[...]ék**, vagy pedig oly kép,
Mely léssen **istené**, tisztelteték imádásokkal.
Ragadá csákányát, kifaraga, képpé csinála;
Harmadik octobris, ezerhétszázhuszónhármban,
Mikoron irnának, megszentele Kozma pamacsçal,
Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

Ezen capitularis verseket a kassai Mária kőképnek **tiszteletére** írta
Ézsaiás próféta, a harmadik égben. Cap. 44. 6-17.; Jeremias, cap. 2. 27; 3. 9.

7) Révész-féle változat, 1898.²⁸

Idősebb Révész Kálmán (1860–1931) kassai lelkész korában szintén könnyedén vizsgálhatta ezeket a, mára a kutatás erőteréből eltűnt anyagokat. Ez a szöveg Révész megfogalmazása szerint a kassai „periratok közt fennmaradt másolat” átírata, és a címe megegyezik a Kaprinai-féle szöveg címével. Révész elemzésében Gyöngyösi életrajzához kapcsolódva kiadott leveleket, s több esetben korrigálta korábbi bibliográfusok (Szinnyei lexikona) és egyháztörténészek (Bod, Paikos) téves adatait. Tudott Gyalai András, Gyöngyösi és Turkevi kortárs másolatairól, és természetesen protestáns elődje jószándékú védelmét is képviselte, amikor az inkriminált vers kapcsán annak kassai elűzetését tárgyalta, megidézve az indulatoktól és személyeskedésektől sem mentes városi kontextust, a jezsuiták és a kálvinisták összetűzéseit, parázs hitvitáit.

²⁷ Paikos: Néhány adat Gyöngyösi Pál, ev. ref. lelkész élettörténetéhez, 1668–1743, *Sárospataki Lapok* 5(1886), 188.

²⁸ Révész: Gyöngyösi Pál, 91.

Mausoleum Idoli Cassoviensis

Régen nagy **kő** valék, kősziklás, semmirekellő,
Rám talála Tamás, nézi, volnék mi leendő:
Kőszék-é, kit nyomnak **s..gek**, vagy pedig olly kép,
Mely léssen **Istenné**, tiszteltetik imádásokkal.
Ragadá csákányát, kifaraga, képpé csinála;
Harmadik Octobrist ezerhétszázhuszonháromban
Mikoron imának, megszentele Kozma pamacschal;
Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

Ezen capitularis verseket a kassai Mária kőképnek tiszteletire írta
Esaías próféta a harmadik égben. Cap. 44. 6—17. Jeremias, cap. 2. 27; 3. 9.

*

Összegzésként levonható néhány tanulság. Ezeket a szövegeket látva megállapítható, hogy variánsokkal van dolgunk. Az 1. sz. és a 3. sz. bizonytalan: a kassai ősforrás és Bod Péter szövegismerete. A leírók közül azoknak, akik Kassán biztosan jártak (Kaprinai, Paikos, Révész), a szövege hasonlít (2. sz., 6-7. sz.): van, ahol nincs cím, de a szöveg teljes, szerkezetileg is ép, és azonos a záradék. A 19. századiak már a városi levéltár iratai közül halászták elő a forrást, tehát megállapítható, hogy nem véletlen a rokonság közöttük: ők valószínűleg mind a per iratait láthatták Kassán. Azaz az 1. sz. (ha a periratoknak hihetünk, és két szöveg létezett, akkor az egyik) szöveg áll ezek mögött.

A pataki könyvtárban előbukkant szövegek (4-5. sz.) viszont ezektől különböző másolatoknak tűnnek, mindkettő szövegromlással (1-1 sor hiánnyal). Az egyik egy tömörített, csak a szövegre koncentráló, és bizonyosan nem Gyöngyösi-autográf (4. sz.), a másik a zárlatot önálló, az eddigiektől elütő befejezéssel ellátó (5. sz.) munka, mely már reflektál az üldözöttségre.

A kassaiak zárlata a katolikus-ellenességet egy fiktív szerzői keretbe helyezi, a patakiak egyik szövege pedig az üldözött reformátusság arcmását öltötte magára. Ha tetszik, az előbbi katolikus, az utóbbi református verselőt, másolót takar. Nem ismerve a Gyöngyösi-féle per iratainak mellékleteit, feltételezhető, hogy többféle szövegünk van ab ovo, de az sem elképzelhetetlen, hogy a másolók kezén változtak meg a hangsúlyok (ilyen lehet az Ézsaiás-arc vagy csak textus használása, a misztikus látomás vs. a bujdosás mint keret, és az Istené/istenné el-

írás/olvasás). Annyi bizonyos, hogy nem maradt visszhangtalan a kassai 1723-as szoboravatás és Gyöngyösi Pál „árvasága”.²⁹

PRIMÉR FORRÁSOK

- BOD Péter: *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766; kiad. Torda István, Bp., 1982 (Magyar Hírmondó).
Collectio Kaprinayana, Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 43.
GYÖNGYÖSI PÁL: *Tuba sanctuarii*, Francofurti, 1736.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 / Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
DIENES Dénes: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület története a kezdetektől a Türelmi rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
KNAPP Éva: Poemasatyricum: Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből, in *Doromb, Közköltészeti tanulmányok*, 2, szerk. Csörsz-Rumen István, Bp., rec-iti, 2013, 49–56; <http://docplayer.hu/20241919-Doromb-kozkolteszeti-tanulmanyok-2-szerkeszto-csorsz-rumen-istvan.html>
PAIKOS Endre, Néhány adat Gyöngyösi Pál, ev. ref. lelkész élettörténetéhez, 1668–1743, *Sárospataki Lapok* 5(1886), 35–137, 168–170, 188–192.
RÉVÉSZ Kálmán, id.: *Gyöngyösi Pál (1668–1743)*, Bp., A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1898 (Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák, 2), 61–94.
TASI Réka: Lelki Szem-gyógyító: Hitvita Kassán a 18. század elején, in *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Bp., KRE ETKI RÖM–HTK ETKI, 2020 (Reformáció öröksége, 2), 69–82; http://www.kre.hu/portal/images/doc/hirek/tudomanyos-hirek/2020/11/Vertelen_1011.pdf.
UGRAI János–DIENES Dénes (eds.): *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár*, Sárospatak–Tiszaújváros, s.n., 2017;³ <https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tiszaninnen.pdf>.
ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.³

²⁹ Fazakas Gergely Tamás: Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században, *Studia Litteraria* 51(2012/3–4), 198–231; <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4050>.

ABSTRACT

Dávid Csorba: *Variations of pasquillus Pál Gyöngyösi Árva's*

Pál Gyöngyösi Árva (Gyöngyös, 1668 – Frankfurt/Oder, 1743) belongs to the few 18th century Reformed intellectuals whereof many have written many kinds of writings in his day (thus, his life and writings were evaluated by ecclesiastical and secular authorities), but also the 20th century historiography bears him in mind. This paper presents seven different versions of the poem attributed to him, for further research. The versions, which have been found until now, are presented in chronological order from the period between 1742 and 1898, just as the conclusions drawn from the comparison of the poems. Obviously, they are almost identical texts or at least similar copies. Without a piece-level description of the material of the Gyöngyösi lawsuit found at the municipal archive of Kassa in former times, it seems that several texts were present/born that were passed on in several transcripts. Certainly, the statue dedication in 1723 did not remain without an echo.

Keywords: Counterreformation, variation, Kassa, Pál Gyöngyösi Árva, Protestant Church History

SAMUEL CHRISTIAN HOLLMANN
ÉS ALBRECHT HALLER SÁROSPATAKON

Imre Mihály

Jelen tanulmányunk eredetileg egy jóval terjedelmesebb értekezés zárófejezetének készült, amely a fiziko-teologizmus hazai forrásainak feltárásával foglalkozik. A munka során világossá vált, hogy Sárospatakon ennek a folyamatnak egy jelentős, önálló fejezete bontakozott ki, amely nagyobb figyelmet érdemel; három meghatározó személyiséghez köthető mindez: Szentgyörgyi Istvánhoz, Szilágyi Mártonhoz és Óri Fülep Gáborhoz. A fiziko-teologizmus hazai forrásainak vizsgálata során bebizonyosodott, hogy fordulatot mutat a Sárospataki Református Kollégiumban a disputációk tematikájának alakulása.¹ Ránk maradt mintegy ötven nyilvános disputációnak, vizsgatételnek a kivonata, az összefoglaló téziskönyv ugyanitt a Nagykönyvtárban: Kt. 1134, *Liber Thesibus (...) Professorum pro Examinibus Anniversariis exhibitis in perpetua memoria conservandis comparatus Anno 1781. die 2. Julii*. Az 1780-as, 1790-es évekből származó disputációknak mintegy a fele valamilyen módon érintkezik a fiziko-teologizmussal. Ez a magas szám azt bizonyítja, hogy még mindig kitüntetett figyelem irányult rá. Legtöbben Szentgyörgyi István és Szilágyi Márton tanítványai választották ezt a témakört az 1780-as években, de Óri Fülep Gábor is gyakran tűzött ki ilyen vizsgatémaköröket.² 1781-ben: *Insignis plane hauriatur ex Natura, Dei Cognitio, qua tamen Ratione*

¹ Vö. Imre Mihály: A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai, *Studia Litteraria* 59(2020/3–4), 227–274. A témakörre vonatkozó kiterjedt szakirodalom ebben a tanulmányban olvasható, illetve ennek lényegesen bővített, de még kéziratban lévő változatában. Ugyanitt bemutattam egy másik, – néhány évtizeddel korábbi – sárospataki professzor (Szathmári Paksi Pál) hasonló tematikájú műveit, amelyek kapcsolódnak ugyan jelen tanulmány gondolatmenetéhez, de mégis más korszakban keletkeztek: *uo.*, 246–248.

² *Theses Theologicae. De Principiis Cognitionis Dei, tam Naturalis, quam Supernaturalis. Quas sub Praesidio Gabrielis Fülep de Eör [...] propugnabunt Stephanus Szent-Péteri, Carolus Mocsáry, Andreas Horváth, Ladislaus Kazinczy, Josephus Sz. Pap, Nicolaus Tomka, Ladislau Bükk, Occasione Examinis Publici Anniversarii, S. patakini, 1781; Aphorismi Theologici. Dogmata Principiis Rationis et Revelationis superstructa de Creatione totius Universi [...] Praesidio Gabrielis Fülep de Ór Propugnaturi sunt [...] Samuel Isák, Stephanus Szemere et Abrahamus Jármy, S. Patakini, 1783; Aphorismi ex Theologia revelata Deprompti Doctrinamque Christianorum Secun-*

ea sola ad Salutem consequendam sufficere queat, nos quidem plane non intelligimus; Deo Supernaturali heic opus esse Revelatione contendimus. 1785-től kezdődően találkozunk folyamatosan a fiziko-teologizmus témájával a disputációk és vizsgatételek között, már címükben is kifejezik tartalmukat.

A gyűjteményben a 23–41. disputa tartozik ebbe a témakörbe, mindegyiknek Szentgyörgyi és Szilágyi Márton volt az irányítója: Praeside Stephano Szentgyörgyi. ³ Maga is összegezte erre vonatkozó tudását egy monográfiában *Theologia naturalis in usum auditorum suorum edita* címmel, amely 1784-ben jelent meg, Posonii-Cassoviae, Landerer. A több mint 500 lapos monográfia jelentőségét az adja, hogy már a Türelmi Rendelet utáni időszakban keletkezett, amikor a protestánsok szabadabb sajtóviszonyok között adhatták ki teológiai tárgyú műveiket; így Szentgyörgyi is ebben összegezte vonatkozó gondolatrendszerének lényegét, mindazt, amit korábban csak kéziratot formában osztott meg tanítványaival, szűkebb iskolai, tudományos környezetével. Láttuk, a korábbi évtizedekben *számos kézirat született* – különösen Debrecenben és Sárospatakon – a fiziko-teologizmus tárgyában, de rendszerszerű áttekintés, összefoglalás magyar szerzőtől nyomtatásban nem jelent meg, ezért is figyelmet érdemlő Szentgyörgyi műve, amely *teológiai és filozófiai, természetismereti nézőpontot együttesen érvényesít*.⁴ Emellett az áttekintés hasznosítja az egész 18. század korábbi, nemzetközi tudományos eredményeit, amelyről naprakész tudása volt a hazai protestáns elitnek, amelyet kapcsolatrendszere, könyvkultúrája, oktatási intézményei meggyőzően bizonyítanak. A vonatkozó nemzetközi szakirodalmat jól ismeri, fontos szerzőire, műveikre hivatkozik (Lockius, Puffendorf, Leibnitz, Wolfius, Spinoza, Cartesius, Rudolph Cud-

---

dum Helv. Conf. Reformatorum de Oeconomia Salutis Summatim exhibentes [...] Praeside Gabriele Fülepe de Eör [...] propugnabunt Franciscus Babarik, Johannes K. Tóth, Daniel Szathmári, Andreas Mészáros, [...] S. Patakini, 1785; Theses ex Theologia Revelata Depromptae Summariae docentes. [...] sub praesidio Gabrielis Fülepe de Öör [...] S. Patakini, 1788.

³ Szentgyörgyi István (1736–1799), Sárospatakon és Rimaszombatban végezte tanulmányait, 1760-tól Patakon könyvtárnok, majd helyettes tanár, 1770-től rendes tanár, 1797-ben vonult nyugalomba. Nyomatott művei teológiai és filozófiai, illetve grammatikai tárgyak: *Theologia naturalis in usum auditorum suorum edita*. Posonii et Casoviae, 1784, *Philosophia instrumentalis in usum tironum...* Pestini, 1793, *Prima artis poeticae elementa...*, Posonii, 1797, *Kisdied magyar grammatika*. U. ott, 1797, *Deák grammatika magyarul*. U. ott, 1797, *Logica multum mutata, et quoad facere licuit, aevo nostra accommodata*. U. ott, 1805. A rá vonatkozó szakirodalom meglehetősen szűkös, legújabbban: Dienes Dénes: Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 10(2002), 133–140. A korszak irodalomtörténete számon tartotta Szentgyörgyi irodalmi kapcsolatait, így levelezését Pálóczi Horváth Ádámmal (Gulyás József, Pálóczi Horváth Ádám levele Szentgyörgyi Istvánhoz, *ItK* 1938, 402–405), Decsy Sámuellel (Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz, *Sárospataki Füzetek* 1905, 188–191) és Kazinczy Ferencsel.

⁴ Vö. Imre: A fiziko-teologizmus.

worthus, Newton, Iacobus Ode, Kingius, Bilfingerus, Sebast. Dolcius, J. L. Fabricius, Arnoldus Geulincs, I. Aug. Ernesti).

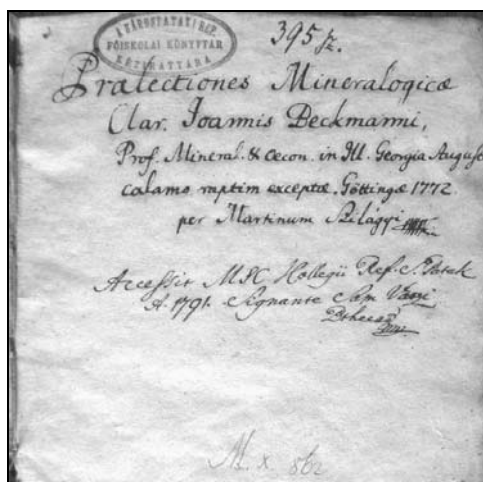
A gondolatmenet a theologia revelata és a theologia naturalis kettősségére, ugyanakkor szoros egységére épül. Ennek a tannak (ui. theologia naturalis) a használatát a keresztények között olyannyira nem pusztítja a revelatio, hogy vajon szükséges a theologia revelata? A theologia naturalis méltósága és tekintélye oly nagy, hogy minden igazság Isten megismeréséről és kultuszáról, amely számunkra a természet fényénél nyilvánvalóan és biztosan ismeretessé válik, szükséges a törvényhez, hogy az Isten tiszteletéhez, kultuszához kössük. Ő (azaz az Isten) ugyanis az értelemnek és a természetes ékességnek az alkotója, nem kevésbé, mint a speciális kinyilatkoztatásnak, amelyben önmaga megismerését és a természet hódolatát nem lerombolja, hanem megvalósítja. Tehát a kinyilatkoztatás mindkét változatára szükség van, a természeti formájában éppúgy, mint a szövegesen megjelenőben, ezek együttesen szállhatnak szembe a naturalizmussal – amely a theologia naturalis megtévesztő formája – és az ateizmussal. Az egész műnek mi a végső tanulsága? Valójában a kinyilatkoztatás mindkét formájára szükség van, amelyek az eddig elmondottak szerint célszerűek legyenek? „Ahol azok a tulajdonságok érvényesüljenek a Naturalisták ellen. Nékünk az volt a célkitűzésünk, hogy a természeti vallást az ateizmus ellen alkalmazzuk, a segítő Istennek dicsőséget szerezzünk.”⁵

⁵ „§. 9. Utilitas. Huius doctrinae usum apud Christianos adeo non tollit reuelatio: ut, an reuelatio sit necessaria? & quibus eam characteribus praeditam esse oporteat? non nisi per saniora Theologiae naturalis principia diiudicetur. Ipsius fidei, quam reuelationi debemus, fundamentum est *veracitas Dei*. Deum igitur esse veracem, immo Deum aliquem existere, *scire prius debemus, quam reuelationi fidem habeamus*. §. 10. Auctoritas. *Dignitas* vero & *auctoritas* Theologiae naturalis tanta est; ut omnis veritas de Dei cognitione & cultu, quae lumine naturae perspicue ac certo nobis innotescit, habenda sit pro lege, qua ad cultum Dei obligemur. Quam obligandi vim, ab ipso Deo accipit. Ille enim rationis & luminis naturalis auctor est, non minus, quam specialis reuelationis, qua, cognitionem sui, & cultum naturalem, non destruxit, sed perfecit. §. 213. Conclusio totius operis. Utrum vero talis reuelatio necessaria sit? & quibus eam characteribus praeditam esse oporteat? ubinam isti characteres inueniantur? quidque adeo, pro speciali reuelatione divina habendum sit? contra *Naturalistas*, alibi disquiritur. Nobis propositum fuit, religionem naturalem, contra *Atheos* tradere, qua opera tandem defuncti, opitulanti Deo gloriam damus.” 596. Emellett több kéziratot műve is – szorosabban, lazábban – ebbe a körbe tartozik, amelyek ugyancsak Sárospatakon maradtak ránk. Vö. Börzsönyi József: *A Tiszán-inneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1986, 210, 211, 222–224, 272, 377: Kt. 382. Reliquia Clarissimi Stephani Porkoláb, utpote collegit Stephanus Ádám. 85–98: Theses e Theologia Naturali depromta ac sub praesidio Clarissimi Stephani Sz. Györgyi in Collegio [...] S. Patakino occasione examinis anni 1794. die 17. Julii publice disputanda; 134–141: Szombathi J. Observationes ad Samuelem Christianum Hollmannum jurisprudentia dictatae [...] anno 1783.

Nyolc egyéni disputáció születik Szentgyörgyi vezetésével 1781-től, amelyek filozófiai, természetfilozófiai tárgyúak, vagy a theologia naturalis kérdésköréből származnak, de számos vizsgatétel is ebből a gondolatkörből származik, ahol sok vizsgázó adott számot tudásáról.⁶ A vizsgák részletei még pontosabbá teszik a kitűzött témák értelmezését. A theologia naturalis hasznos a szavakkal kijelentett teológiai igazság megismeréséhez; oly nagy a tekintélye, hogy nem állítható szembe a kettő egymással. (*Theologia Naturalis, utilis est, ad solidam Theologiae Revelatae cognitionem; Eam vero habet auctoritatem, ut ei, Theologiae Revelatae auctoritas opponi non possit.*) 1781-ben már érezhető az aggodalom és figyelemfelhívás: Az ateizmus annyira elterjedt, hogy nagy veszteséget, kárt okoz az emberi nemnek. (*Atheismus publice receptus, multa et magna damna daret humano generi.*) A kitűzött vizsgatételeket a Defendentes adták elő, velük vitatkozott az Opponentes csoportja. Jól kitapintható a szemlélet, amely a naturalizmust leválasztja theologia naturalisról és a vallástalanság eszközeként értelmezi. Olyanok az erkölcsi igazságok, amelyek megegyeznek a természet törvényeivel, amelyek voltaképpen isteni igazságok. Tanítványai korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is, így 1787-ben (nyilván, Szentgyörgyi sugallatára): Már olyan nagy a Theologia Naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás [ui. a verbális, Szentírásban megjelenő], ami annak ellentéte. Ahogyan a vallás nyilvánosan hasznos, ugyanúgy a nyilvános ateizmus veszedelmesen hangzik. A veszedelmesen gondolkodók szerint nem annyira a keresztény teológia, de inkább a theologia naturalis tanít. A természet biztos és szilárd dolgai is lehetnek hasznosak.

(„Auctoritas Theologiae Naturalij tanta est, ut non possit pro divinitus revelato haberi, quod ei contrarium est.”) Diligendos esse inimicos, non tantum Theologia Christiana, sed etiam Naturalis docet. Ut Religio publice utilis est: ita Atheismus publicus, publice foret perniciosus, Uti etiam ex certis, ex fixis usibus rerum Naturalium. Religio, neque ex metu, et ignoratione Causarum Naturalium, neque ex fraudibus Politicorum oriri potuit.

⁶ Theses Philosophicae in Examine publico Anni 1781 [...] Praeside Stephano Szentgyörgyi disputandae; Theses Philosophicae. Speciminis causa in Examine Publico [...] 1782. Praeside Stephano Szentgyörgyi disputandae [...] respondebunt Sigismundus Pápai, Samuel Isak, Alexander Puky, Johannes Bekény [...], Theses Philosophicae Publici speciminis causa, Praeside Stephano Szentgyörgyi, die 12a Julii 1784, disputandae; Theses e Theologia Naturali Publici Speciminis Causa, Praeside Stephano Szentgyörgyi, Anno 1785. die 11 Julij disputandae; Theses e Theologia Naturali In Examine Publico Anni 1786. die 10. Julii. Praeside Stephano Szentgyörgyi speciminis causa disputandae; Theses e Theologia Naturali depromptae in Examine Publico Ann. 1787. die 9. Julii. Praeside Stephano Szentgyörgyi speciminis causa disputandae; Theses e Theologia Naturali depromptae in Examine Publico Ann. 1788. die 7. Julij Praeside Stephano Szentgyörgyi Speciminis causa disputandae; Theses e Theologia Naturali In Examine Publico Anni 1789. die 6. Julij Praeside Stephano Szentgyörgyi Speciminis causa disputandae.

1. ábra. Szilágyi göttingeni előadásjegyzete

Szilágyi Márton (1748–1790) Piskárkosi Szilágyi Sámuel debreceni professzor fia volt, tanulmányait itt végezte. 1767–1772-ben külföldre peregrinált, a bázeli és göttingeni egyetemeket kereste fel, természetismereti, természettudományi tárgyakat hallgatott, a theologia naturalis érdekelte. Éppen ekkoriban volt itt professzor Samuel Christian Hollmann, nagy hatást gyakorolt magyar tanítványára, de Albrecht Haller is ezekben az években tartózkodott Göttingenben, aki ugyancsak erősen formálta Szilágyi későbbi szemléletét.⁷ 1773-tól Sárospatakon professzori katedrát kap, részt vesz a természetrajzi múzeum létrehozásában.⁸ Székfoglaló beszéde a fiziko-teologizmus tudományos-teológiai szemlé-

⁷ Ránk maradt Sárospatakon két göttingeni jegyzete 1772-ből, amelyek Johann Beckmann előadásai alapján készültek: az egyik mineralógiai témájú előadásjegyzet (Kt. 395; Praelectiones Mineralogicae Clar. Joannis Beckmanni, Prof. Mineral. & Oecon. in Ill. Georgia Augusta calamo raptim exceptae. Göttingae 1772. per Martinum Szilágyi mpr.), a másik pedig megjelent, nyomtatott munka kivonata. (Kt. 396; Praelectiones Zoologicae Clar. Joannis Beckmanni Prof. Mineral & Oecon. in Ill. Georgia Augusta secundum Zoologiam Linnei a se editam, descriptae ao. 1772. Göttingae per Mart. Szilágyi.)

⁸ A Szilágyi Mártonra vonatkozó szakirodalom viszonylag szegényes; tanulmányairól, tudományos irányultságáról, pataki tevékenységéről áttekintést adott Koncz Sándor *A filozófia és teológia oktatása 1703–1849 között* című írásában: „Hollmann göttingeni fizikus könyve alapján tanította a kísérleti fizikát. S e mellett, mint e tárgy oktatásában itt elődei: Simándi, Szathmári Paks Pál, és III. Szathmári Paksi Mihály. Szilágyi tanított még: matézist és filozófiát. Természetrajzot pedig ő tanított először Patakon. Szilágyi nemcsak összegyűjtötte a Kollégium régi fizikai eszközeit, amivel megvetette a mai egyházkerületi múzeum alapját, hanem külföldről még szerzett hozzá újabb kísérleti eszközöket. Székfoglaló beszédét „A természeti bölcsélet befolyása az istentagadás lerontására, az emberi elme fennhőjzásának megzabolzására és a babona kiűrtására” címen

letének alapkérdéseit tárgyalja, eszerint a természetismeret (theologia naturalis) – az istenismeret részeként (cognitio Dei, Gotteserkenntnis) – hatékony eszköz lehet az istentagadás ellenében, ugyanakkor féken tartja az emberi elme fennhíjázását, elbizakodottságát, ugyanígy meggátolja az ostoba babonák elterjedését és kártékony hatásait ésszerű gondolkodásával. Mindez számos fiziko-teológiai, természetismereti, teológiai és filozófiai műben hasonló összetettséggel megfigyelhető az egész korszakban, tehát Szilágyi ebben is követte a kortárs tudományosság eredményeit.⁹ Ehhez az egyensúlyi állapothoz képest később lényegesen elmozdul majd Szilágyi álláspontja és szkeptikusabbá válik a theologia naturalis szerepét illetően. A theologia naturalis és revelata egyensúlyi helyzete a század harmadik harmadában lényegesen változik, a fiziko-teologizmus az erősödő hitvédelem álláspontja szerint gyakran válik a vallástalanság veszedelmes eszközévé.

Szilágyi szakmai-tudományos tevékenységének jellemzőit a mai napig legátfogóbban Szombathi János mutatta be halotti búcsúztatójában, amely kéziratban maradt ránk.¹⁰ A beszéd 1790. december 11-én hangzott el a „Nagy Auditoriumban”:

Keresztyén Filozofus Képe. Mellyet Néhai T. T. Szilágyi Márton Uramnak, a' Sáros-Pataki Reformatum Collegium' Physicat és Mathesist tanító nagy érdemű Professorának utolsó tisztessége meg-adatásának alkalmatosságával, rövid Halotti Beszédben le-rajzolni kívánt Sáros-Patakon [...] Szombathi János azon Collegiumnak egyik professora.

A búcsúztató figyelmet érdemel, mivel sokrétűen mutatja be a korszak filozófiai, teológiai rendszereit, amelyek hatottak Szilágyira Szombathi szerint, alakították álláspontját, ezért is kell részletesebben szólni annak gondolatmeneté-

---

tartotta.” (Uő: A Sárospataki Református Kollégium története, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., 1981, 131). Tkp. *A Természeti dolgok tudományának, az Isten-tagadók meg-czúfolásában, az emberi ész kevélységének meg-zabolázásában, és a' vak babonáságnak ki-irtásában való hasznairól.*

⁹ Vö. Imre, A fiziko-teologizmus. Szilágyi székfoglaló beszédének címe két változatban is ránk maradt: a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában olvashatjuk a latin nyelvű székfoglalót: Martini Szilágyi, *de Philosophiae Naturalis utilitatibus palmariis, in destruendo Atheismo*, dicta die 20a Sept. 1773., jelzete: Kt. 48. Collectio Szombathiana, 1–20 ff. A kézirat nagy valószínűséggel Szombathi másolata. A székfoglaló címe fennmaradt magyarul a Szombathi János által mondott halotti búcsúztatóban: „Mindjárt először is, midőn ezen Nemes Collegiumban bé hozatott vólna, egy gyönyörűséges Bé-köszönő Oratitot mondott ő, a' *Természeti dolgok tudományának, az Isten-tagadók meg-czúfolásában, az emberi ész kevélységének meg-zabolázásában, és a' vak babonáságnak ki-irtásában való hasznairól.*” (Szombathi János: *Keresztyén Filozofus Képe*, in SRKTGY, Kézirattár, jelzete: Kt. 49/1).

¹⁰ Uő.

ről. Keresztény filozófusként akarja bemutatni Szilágyit, ennek jellemzőit három szempont szerint értelmezi:

Egy Keresztényen Filozofust akarok tehát leírni: még pedig szélesebben vevén a' Filozofusi nevezetet, s nem szorítván tsak azokra, a' kiknek egyenesebb hivataljok s' foglalatosságok a' különösen úgy nevezett Filozofia. De nem terjeszkedhetem arra, hogy a' Keresztényen Filozofusnak minden tulajdonságait s' érdemeit le-beszéljem, hanem tsupán tsak ezen három dolgokat vészem fel, hogy tudniillik – 1ször a' Keresztényen Filozofus az Istentagadóknak és Vallás-tsúfolóknak szájjokat bé-dugja. 2szor a' vak babonásságot az emberek közzül kiírja. 3szor tiszta erköltsi tudományt tanít, és maga is életét a' szerint rendeli.¹¹

A régebbi istentagadókról csak vázlatosan beszél, inkább a korabelieket kárhoztatja, így Spinózát, és az angol Tolandust. Cáfolatukra pedig sok nagyszerű kortárs sorolható fel:

Mit tsinál ezen Istentelen tudomány ellen a' Keresztényen Filozofus? Meg mutatja azt nyilván, hogy épen esztelen s' a józan okossággal ellenkező tudomány ez, mint meg mutatták a' többek között Fenelon kameraczi érsek, Bentley, angliai tudós ember s' egyebek. Felfedezi, hogy ezek az Isten nélkül való emberek, az egész emberi nemzetnek, a' köz-társaságnak, s' magoknak is ellenségei: mint felfedezték Puffendorf és Werenfels. [...] Nem lehet Érdemes Hallgatóim, belső gyönyörűség nélkül olvasni azokat a' sok szép munkákat, mellyeket a' Keresztényen Filozofusok már e' részben készítettének. Derham Angliai Tudós ember, a' Természeti dolgokban közönségesen, különösen pedig az égi nagy testekben, a' tsillagokban, tsudálatja velünk az Isteni hatalmas erőt. Fabricius a vizet veszi fel, mások a' tüzet, Zornius a' madarakhoz, mások a' méhekhez, plántákhoz, s egyebekhez útasítanak; ezekben bámulatják velünk a' Teremtő és gondviselő Istent. El-halgatom Sulczernek a' természeti dolgok szépségéről való beszélgetéseit. De nem halgathatom el Nieuwentyt nevezetű Hollandiai Tudós és Fő embernek, e' világi dolgok helyes szemléléséről, az Istent-tagadók ellen készült nevezetes munkáját. Ez a' nagy tudományú ember, eleinte az Istennek létele felől kételkedni kezdett. [...] Ő is kezében veszi a' nagyító üveget, vizsgálja szorgalmasan a' liliumok minden részeit, el-bámul a' természetnek mitsoda tsudálatos mesterségét, rendit és szépségét találja benne, és az órától fogva lett az Isteni hatalomnak, és az ő tsudálatos gondviselésének holtig való prédikátora. Már midőn a' Keresztényen Filozofus ekképen meg mutatja az Istennek lételetét, elő adja az ő tulajdonságait, s' egyszersmind elő adja az embernek is természetét és végét, a' mellyre teremtetett: ezzel együtt meg-állítja a' természeti józan okosságon fundált vallást is, sőt egyszersmind egész ajtót nyit az Isteni jelentésen fundált vallásra, melly a' Keresztényen vallás.¹²

¹¹ Uo., 2/v.

¹² Uo., 3/r-4/r.

A gondolatmenet és a megidézett tudós személyek alapján egészen világos és nyilvánvaló, hogy *a fiziko-teologizmusnak nagy szerepe volt Szombathi szerint Szilágyi Sámuel keresztény filozófusi alkotásának megformálásánál*. A felsorolt tudósok a fiziko-teologizmushoz lazábban-szorosabban mind kapcsolódtak: Fenelon, Bentley, Derham, Fabricius, Zornius, Nieuwentyt, Sulzer; több esetben pontosan megjelöli Szombathi műveik témáját. (Fabricius a vizet veszi fel, mások a' tüzet, Zornius a' madarakhoz, mások a' méhekhez, plántákhoz, s egyebekhez útasítanak).¹³ Derham esetében a makrovilág, Nieuwentyt pedig a mikrovilág nagyszerűségében látta bizonyító erejűnek Isten teremtő művét, utóbbinál még a Deus est maximus in minimis alapelve is megjelenik a nagyító üveg csodálatával, emlegetésével. Fogalomhasználatában is a fiziko-teologizmus kettőssége érvényesül: a theologia naturalis és revelata szoros összetettsége a keresztényen filozófia meghatározó jellemzője. Mindez azonban nem veszélyeztetheti a Szentírásban kijelentett tanítás erejét, amely féken tarthatja a theologia naturalis túlzó érvényesülését:

Mindennek előtte megfontolván egy részről az embereknek erköltsbeli romlottságokat, sok vétkes tselekedeteiket, a' fő boldogságnak magok ereje által való elérésére tehetetlenségeket, más részről az Istennek bünt gyűlölő, és a bűnért elégtételt kívánó igasságát, *és hogy ezekben a' tsupa természeti okosság segíteni nem tud*, mindjárt meg-isméri az Isteni jelentésből való tudományának szükséges voltát.¹⁴

Régebben is voltak a keresztényen vallásnak megátalkodott tagadói, azonban különösen ebben a században szaporodott meg aggasztóan a számuk:

[...] óh melly sok ellenségei támadtanak annak, kivált a' közelébb múlt, s ezen folyó százban, a' kik azt mindenféle mesterségesen gondolt nehézségekkel terhelik s' ostromolják: a' mitsodások Collins, Tindal, Marquis d'Argens, Rousseau, Voltaire, Lessing s egyebek. De nem kell megijednünk. Száma nélkül vagynak a' Keresztyén Filosofusok is: Vagynak Grotiusok, Turretinusok, Abbadiek, Bentlejusok, Burnetok, Lessek, Dittonok, Lelándok s' egyebek, a' kik a' Keresztyének ellenségeivel bátran szemben szállanak, és az igazságnak győzedelmet szereznek. És hogy a' szorosabb értelemben úgy nevezett Filosofusok közül is említsek némellyeket: Bonnet Károly a' Filosofusok próba kövére vonta a' Keresztyén Vallás mellett való okoskodó erősségeket, és azoknak helyes voltokat különös könyvben meg-mutatta.¹⁵

¹³ Itt Johann Heinrich Zorn, Adam Gottlob Schirach, Johann Albert Fabricius, Peter Kalm műveire utal Szombathi.

¹⁴ Uo., 4/r.

¹⁵ Ua.

Szombathi jól ismerte a fiziko-teologizmus történetét, ugyanis felidézi *Robert Boyle alapítványának megszületését*, amelynek az volt a célja, hogy a legtehetségebbeket megnyerje ennek a teológiai-filozófiai-természetismereti irányzatnak a műveléséhez. Tudjuk, a hazai protestánsok már évtizedekkel korábban is jól ismerték ennek a történetét, arról több helyen is megemlékeztek. Legvégül Albrecht Hallert idézi, aki ennek a dilemmának nagy hatású kortárs képviselője volt, a sárospataki környezetben pedig nagyon elterjedt és ismert szerző, akinek a műveit itt többen is magyarra fordították. (Éppen Szilágyi Márton és Óri Fülep Gábor voltak a legszorgalmasabbak.)

Robertus Boyle pedig, Angliai nagy Filozofus, a' maga költségén *fundatiót is csinált* az olyan derék emberek számára, a' kik a' Vallást, nevezetesen a' Keresztyén vallást annak ellenségei ellen oltalmazták. És hogy utoljára annak, ez előtt tizenkét esztendőkkel megholt, nagy Haller Albertet említsem, ez a' nagy Filozofus, a' Szent Írásban bé foglaltatott sarkalatosabb igazságok felől, gyönyörűséges és a' szívet meg-ható Leveleket írt, mellyekben, a' többek közt, czélomhoz képest ekképen ír: „Én a' Vallás tsúfolók közzül a' leg-nevezetesebbeket olvastam, de egynek sem vólt az a' tehetsége, hogy a' Szent Írás szavainak tsak külső értelmét is vóltaképpen érthette volna, *egyik sem esmérte eléggé a' Természetet, hogy abban az Istenségnek nyomdokait maga fel-találhatta volna, a' mellyek mindazáltal a' teremtt dolgokból olly szépen és világossan ki-tündöklének.* A'hol egy Hobbes kételkedett, ott hitt Newton, a'hol tsúfolódott egy Offré, ott Boerhave imádta Teremtőt. Bernulli János – ama nagy Matematikus, bánta utolsó vénségében, hogy egyéb tudományokra olly sok időt, a' vallásra pedig olly kevés órákat fordított [...]”¹⁶

A vak babonaság cáfolata is feladata a keresztyén filozófusnak, ezek közül „[...] a természeti dolgok közül való vak babonaság, melly szerint valaki, a' természeti dolgoknak, minden okok öszve köttetése nélkül való tsudálatos erőt és munkát tulajdonít.” Ezért feladata, hogy „[...] a' természeti dolgokra nézve is az emberek szemét meg nyitja.”

1785-ben a hangok keletkezéséről és természetéről szólnak a disputációk, azt is megtudjuk, hogy gondolatmenete alapvetően Samuel Christian Hollmann (1696–1787) theologia naturalisára támaszkodik.¹⁷ A hangok eredetének, keletkezésének magyarázatát adja a természetben: megállapítja, hogy valamely erőhatás, ütközés következtében áll elő, rezgés keletkezik, amelynek rezgésszáma van, amely megszámolható. A természetben keletkező hangok bámulatosan sokfé-

¹⁶ Uo., 4/r–v. A Boyle alapítvány keletkezése, célja felbukkan korábban más hazai szerzőknél is.

¹⁷ Positiones Physicae, e Primis Lineis Philosophiae Naturalis Clarmi Sam. Christiani Hollmanni, inde a § 14.to usque 246-tum Selectae.

Megjelenik a barométer használata, haszná, szóba kerülnek a légköri jelenségek: a szivárvány, szelek, viharok, eső, villám és mennydörgés. Dicséri a barométert, leírja működését, a fénytörés szerepét az égitestek látványában, különösen a felkelő és lenyugvó Nap és Hold érdekli.¹⁹ Érdekesség, hogy valahonnan tudomása volt a szerzőnek (Hollmannnak, vagy a disputáció írójának?) a *Montgolfier-testvérek melegített levegővel és gázzal töltött léggömbjeiről, amelyek képesek repülni*.²⁰ A meteorokról írott értekezés részben az égitestekről szól, de összeköti azok tulajdonságait a villám keletkezésével és hatásaival, a légköri elektromossággal, még Benjamin Francklinus neve is előkerül, aki vizsgálta mindezt és villámhárítót készített.²¹ A szivárvány is több vizsgálat tárgya: keletkezése, látványa, természetét foglalkoztatja szerzőiket, Matteo Antonio és Cartesius optikai elméleteit ismerteti. A földrengés elrettentő erejével a természetet pusztítja, de át is alakítja, építi; az északi fényről sokan, sokféleképpen vélekednek, mostanában Maximilian Hell véleménye látszik a legjobban elfogadhatónak, amelyet hosszasan részletez. Tanítványai korszerű tudással rendelkeznek, jól ismerik a nemzetközi szakirodalmat, de sokaknál felbukkan az aggodalom is: Már olyan nagy a Theologia Naturalis tekintélye, hogy nem állhat helyette az isteni kinyilatkoztatás, ami annak ellentéte. („Auctoritas Theologiae Naturalij tanta est, ut non possit pro divinitus revelato haberi, quod ei contrarium est.”)²²

Hollmann danzigi, königsbergi wittenbergi tanulmányokat folytatott, ahol teológiai, természettudományi, filozófiai ismereteket, majd 1720-ban magisteri fokozatot szerzett. 1734-ben elfogadta a göttingeni egyetem meghívását, és az egyetem professzora lett a filozófiai, természeti teológiai tanszékén; ötvenhárom évet töltött el itt. Korának tipikus polihisztor: számos természetismereti, természet-tudományi tárgyú könyv, tanulmány szerzője, tudományelméleti pozíciója a theologia naturalis és filozófia irányába is nyitott volt, mindez sajátosan vegyült a fiziko-teologizmus látásmódjával. Szoros kapcsolat fűzte Albrecht von Haller-

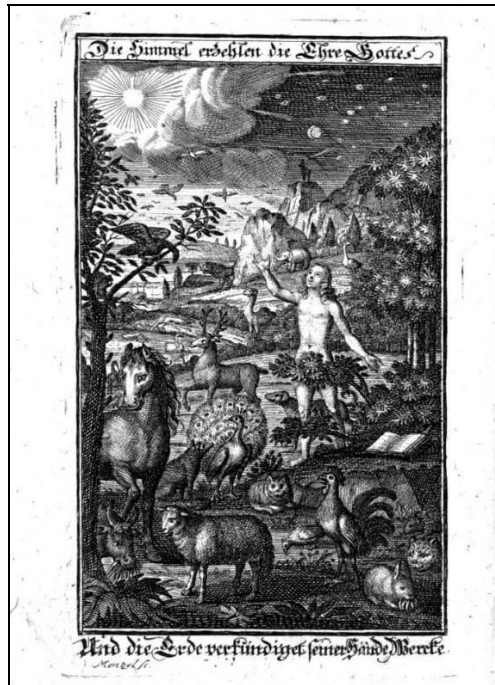
¹⁹ Quod vero Sol & Luna in horizonte maiores videatur, ratio ab apparente coeli figura repetenda est.

²⁰ *Liber Thesisbus* ... 26: „Fluida aëre analoga veniunt sub nomine aëris factiti, cujus species celebriores sunt, aër inflammabilis et Gas Alcalicum Montgolfieri quae utraque globis aërostaticis constimendis occasionem praebuerunt.” Az értekezésben idézett szakirodalomból Bernoulli, Torricelli, Cassinius neve is felbukkan. Megjegyzendő, hogy igen friss információk jelennek meg a disputában, hiszen a nevezetes francia léggömb-kísérletre 1783-ban került sor, amiről Sárospatakon már három évvel később tudtak!

²¹ Uo., 27–29. „Magna est inter fulmina et materiam electricam affinitas super qua Benjamin Francklinus hodiernam fulminum theoriam fundavit, docuitque certissimam fulmina ab aedificiis avertendi methodum.”

²² De Materia et Origine Luminis borealis divertissimae sunt hypotheses, recentissimam tamen Abbati Maximiliani Hell omnibus praeferimus.

hez, a Göttingeni Tudományos Társaság (Göttinger Societät der Wissenschaften) alapítójához, aki hasonlóan vonzódott a fiziko-teologizmushoz. Első művei még filozófiai tárgyúak voltak, a leibnizi monadológia érdekelte és a harmonia praestabilita. Ezt követően kezdett el behatóan foglalkozni a wolffi filozófiával, a theologia naturalis és revelata egyensúlyával, arányaival. Természettudományi, természetfilozófiai műveiben az experimentális természettudományok is bőségesen helyet kaptak, de jelentős szerepet kapott későbbi korszakában a természetjog: amelyben megfogalmazta álláspontját: eszerint a természetismeret eredményei összhangban kell, hogy legyenek az emberi közösség jogtudatával, jogintézményeivel.²³

3. ábra. Hollmann művének címlapmetszete (1748)

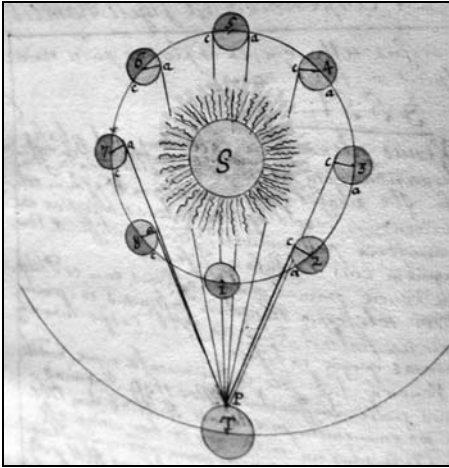
²³ *Gedancken von der Beschaffenheit der Menschen Erkenntniß, und den Quellen der Welt-Weisheit*, 1737; *De stupendo naturae mysterio, anima humana sibi ipsi ignota*, 1722; *Commentatio philosophica De harmonia praestabilita*, 1724; *Philosophia naturalis seu physica*, 1737; *Observationes Elencticae in controversia Wolffiana*, 1724; *Institutiones Pneumatologiae Et Theologiae Naturalis Paulo Uberioris In Universam Philosophiam Introductionis Tomo III*, 1741; *Philosophia Natrvalis Prima Linea*, Göttingæ, 1748; *Grundlinien der Physica experimentalis*, 1749; *Jurisprudentia Naturalis Prima Linea*, 1751.

Mindezt jól összegzi az *Überzeugen der Vortrag von Gott und der Schrifft* (1748) című műve, amelynek terjedelmes előszava részletesen kifejti és áttekinti a fiziko-teologizmus tudományelméleti programját: benne a theologia naturalis és theologia revelata korrelációjával, a nemzetközi szakirodalom részletes felsorolásával. (Kiemeli Angliát, ahol veszedelmesen megnövekedett a deisták, naturalisták, isten-tagadók száma, de a keresztény vallás védelmére kelők ereje is megsokszorozódott Angliában, Franciaországban és Németországban is: Franc. de Salignac de la Motte Fenelon, William Derham, Johann Albert Fabricius műveit méltatja.) Figyelmet érdemel, hogy Sárospatakon jól ismert és népszerű volt Hollmann munkássága, néhány disputa a műveire támaszkodik, de terjedelmesebb kéziratok is készültek munkáiból, a legtöbbet Szilágyi Márton kivonatolta, már itthon.²⁴ (Most is megtalálható a Nagykönyvtár állományában tíz Hollmann mű, mindegyik bizonyíthatóan korabeli beszerzés, ekkoriban került jelenlegi helyére.)

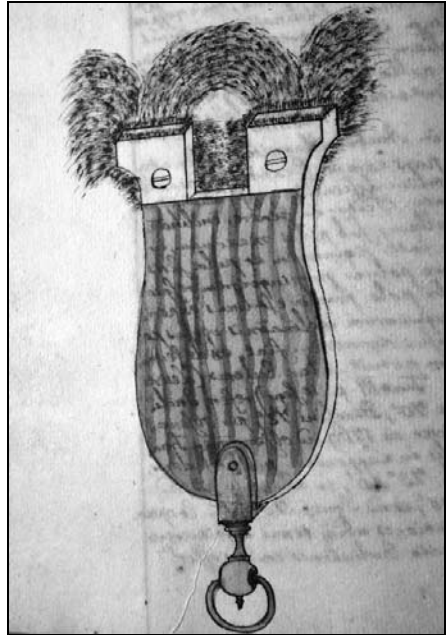
A disputák között többször is szerepel Óri Fülep Gábor a theologia naturalis témaköreivel, a fiziko-teologizmus látásmódjával, ami magyarázza majd Haller iránti érdeklődését, *több művének magyar fordítója lesx*.²⁵ Ránk maradt terjedelmes, latin nyelvű teológiai-filozófiai kézirata (*Theologia Elenctica* a Clar. Gabr. F. Óri SS. Th. Doct. & Prof. S. Patak, adornata. 1778, SRKTGY, Kt. 249.), amelynek két hosszú fejezete is ezzel a témakörrel foglalkozik: *De Atheis & Deistis, De Naturalistis* címmel, 1–112. Mindkét fejezet ismeri és felhasználja a legkorszerűbb külföldi szakirodalmat, mindezt nyilván alkalmazta a szerzője tudományos és oktatói munkája során.

²⁴ Vö. Börzsönyi: *A Tiszáninneni*, Kt. 1374; Samuel Christianus Hollmannus: *Compendium iuris-prudentiae naturalis [...]*, Cuius juris prudentiae naturalis primae lineae editae sunt Göttingae anno 1751. in. 8. Descriptum anno 1797. S. Patakini per Michaellem Gotthardt; Kt. 382, *Reliquia Clarissimi Stephani Porkoláb, upote collegit Stephanus Ádám*, 134–141: Szombathi, *Observationes ad Samuelem Christianum Hollmannum jurisprudentia dictatae [...]*, anno 1783; Kt. 391, Szilágyi Márton: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae naturalis Partis II. Cap. V. De reliquis in Globo Terraquaeo animantibus*; Kt. 392, Uő: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis Partis II. Cap. VII. De Fossilibus et Mineralibus*, 1789; Kt. 393, Uő: *Annotationes et supplementa ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis Partis III. Cap. I. De corporibus coelestibus, sigillatim Planetis*, 1790. A kézirat a bolygók kiszínezett rajzát is tartalmazza; Kt. 394, Uő: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis Primas Lineas. Partis II. Cap. III. De structura et usu partium corporis humani*; A kézirat hat kiszínezett ábrát is tartalmaz. Kt. 1134. A sárospataki Hollmann-recepció esetleg szerepet játszhatott az ottani jogtörténet szemléletének alakulásában.

²⁵ Óri Fülep (Fülöp) Gábor (1739–1823) Sárospatakon tanult, 1760–1765 közötti peregrinációs útján a franekeri és az utrechti egyetemen folytatta tanulmányait, Göttingenben is megfordult, Angliába is ellátogatott. 1766-tól lelkész, 1773-tól Sárospatakon professzor, részt vett a budai zsinaton, 1799-től a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke. Szilágyi Sámuel pataki professzor veje. Első publikációi még Franekerben és Utrechtnben jelentek meg, itthon magyar nyelvű halotti prédikációkat, elmélkedéseket, könyörgéseket publikált; német, angol és francia nyelvből készült kiadott fordításai a kegyességi irodalomból származnak.

4. ábra. Szilágyi Hollmann-kivonatának csillagászati illusztrációja

5. ábra. A mágnes szemléltetése Szilágyi Hollmann-kivonatában

Szilágyi láthatóan tájékozott volt Hollmann életművében, mindezt törekedett tanítványainak is átadni, amit jól bizonyítanak a nyilvános disputák és a meghirdetett vizsgatételek, de emellett Albrecht Haller munkássága is foglalkoztatta, aminek kétségtelen bizonyítéka Haller művének magyar nyelvre fordítása. Ez a törekvése onnan is származhat, hogy mind Hollmann, mind Haller szoros kapcsolatban voltak a göttingeni egyetemen, életműveinek is számos párhuzama mutatható ki. Mindketten kapcsolódtak a fiziko-teologizmushoz és annak kegyességi, irodalmi kifejezésformáihoz, különösen Haller esetében mondható el ez.²⁶ Az sem tekinthető véletlennek, hogy *éppen Sárospatakon feltűnően nagy érdeklődés alakult ki Haller életműve iránt*, amiben szerepet játszhatott Szilágyi Márton külföldön szerzett tájékozottsága, amit tanítványainak is továbbadott.

²⁶ Vö. *Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*, hrsg. Norbert Elsner–Nicolaas a Rupke, Universität Göttingen, Wallstein, 2009. Számunkra különösen fontos tanulmányok: Ullrich Joost: „Dieser unermüdete Geist...” *Samuel Christian Hollmanns Erinnerungen an Haller Aus seiner „Chronik der Georg-Augustus-Universität”*, uo., 107–143; Thomas Kaufmann, *Über Hallers Religion Ein Versuch*, uo., 307–381; Wilfried Barner: *Hallers Dichtung*, uo., 381–409; Martin Staehelin: *Albrecht von Hallers Gedichte im Lied*, uo., 419–435; *Das Weltbild der deutschen Aufklärung: philosophische Grundlagen und literarische Auswirkung: Leibniz – Wolff – Gottsched – Brockes – Haller*, hrsg. von Fritz Brüggemann, Leipzig, Ph. Reclam jun., 1935.

Elkészíti egyetlen korabeli, terjedelmes – közel negyven lapos – Haller-életrajzát, amely 1798-ban jelent meg Kassán. (Ez a *Haller Albert a' Vallástalanságnak Okairól és következeiseiről* című munka függeléke, önálló címlappal.) A kötet két előszót is tartalmaz (Elöl-járó beszéd), mindkettő fontos gondolatokat mond el a vallástalanság veszélyeiről, voltaképpen teológiai okfejtés, amely időbeli visszatekintést is alkalmaz. Haller munkásságát már itthon is széles körben ismertnek nevezi, ezért is tartja szükségesnek részletes életrajzának megírását. („Ennyi jeles munkáiról lévén pedig már, *csak közöttünk is esméretes, a' nagy Haller*, illendőnek találtam, az ő Életének, és viselt dolgainak egész folyamattját is esméretessé tennem, és azt az ő ezen kitsiny Munkájához, ragasztanom.”) Érvelése a megszokott, a theologia naturalis és theologia revelata megbomlott, veszélybe jutott egyensúlyát panaszolja, amely a fiziko-teologizmus egyik legfontosabb teológiai-természetismereti és filozófiai alapkérdése. Itt azonban már a theologia naturalis is a vallástagadók által kevesellt, elutasított vélemény, vagyis Haller – Őri Fülep szerint pedig az a hitvédelem (cognitio Dei, Gotteserkenntnis) hathatós eszköze.

Mikor én a' nagy Haller, némelly újabb Hihetetlenkedők ellenvetéseiket meg-rázogató Leveleit [...] született nyelvünkre által tenni szándékoznám, egy áttalján fogva, szükségesnek láttam, hogy minekutánna már, ugyanezen nagy embernek, a' maga Leányához intéztetett, azon gyönyörű Levelei is, mellyekben, a' Keresztyén Vallásnak tudományait, a' magok együgyű hathatóságokban elő-adta, a' mi Magyar nyelvünkön ki vólnának nyomtattatva; ezt az ő kitsiny, de Érdemére nézve, a' többieknél, semmivel nem alább való munkátskáját is közre botsássam. Ugymint a' mellyben, a' naponként mind tovább tovább harapózó Vallástalanságnak okait, és káros következményeit, kívánnya fel-fedezni. És azt is, világosan meg-mutatatta, hogy akár mint himezzék hámozzák, az Hihetetlenkedők, a' dolgot, akár mint igyekezzenek is e' világgal azt elhithetni, hogy ők, *az emberi józan értelemmel ellenkezőnek találván, nem csak a' ki-jelentetett, hanem még a' természeti Vallást is*, ennél fogva kívánnják ők, az Embertársaikat, magokkal egyetemben, a' Vallásnak gyalázatos, és éppen el-viselhetetlen igája alól, meg-szabadítani, [...]. A' mellyektől annakokáért, méltán lehet, minden józan észre figyelmező, és a' maga valóságos és állandó boldogságát esmérő halandó embernek, tellyes tehetsége szerint, őrizkedni.

A másik Elöljáró Beszéd ezt az érvelést megismétli: „Sokan ugyanis, ezek közzül, még olyanok is, kik magokat Filosofusoknak nevezni szeretik, az őket *mind a' természeti, mind a' kijelentett igazságoknak keresésére nógató embereknek így szoktak felelni*: De vallyon vallyon mitsoda igazságok ezek?” Őri Fülep külön kiemeli költői talentumát, amely már egészen korán kibontakozott, játszi könnyedséggel utánozta – tematikusan és hangulatilag is – Brockes költészetét és örömét lelte an-

nak követésében. (Amint az köztudott, Barthold Heinrich Brockes egyik legjelentősebb és nagy hatású költői megfogalmazója volt a fiziko-teologizmus szemléletének. Mindez azt mutatja, hogy Őri Fülep a fiziko-teologizmus kegyességi és szépirodalmi világában is tájékozott volt.)²⁷

Haller tudományos munkássága mellett szépírói, költői tevékenységét is méltatja Őri Fülep. Részletesen ismerteti az *Uzong* című állambölcseleti regényét, amiről lábjegyzetben mondja el, hogy a mű magyarra fordítója maga volt: „Mind a’ képzelődésre, mind az Irás nemére nézve, ez a’ Román, az Haller ilyen forma írásai között, legtöbbeknek tettett, és sok nyelvekre fordítottatott. Azok között Magyarra is általunk, és 1792. eszt. ki is nyomtattatott.”²⁸ Ugyancsak elismerően szól Haller hitvédelmi munkáiról, amelyek közül egyet Szilágyi Márton fordított magyar nyelvre:

Az ő Keresztyén valláshoz vonzó buzgósága, arra is vette őtet, hogy minekutánna már 1750-dikben az hihetetlenkedésnek fundamentomait, és veszedelmes következtetéseit, rövideden elő adta volna, most már a’ Vallásnak, Voltér és más hozzá hasonló vallástalan emberek ellen való védelmezését is, magára vállalni nem sajnállaná, és a’ maga tulajdon Leányához intéztetett egynehány leveleiben az Isteni jelentésnek, tetemesebb igazságait, el-adná, mellyeknek első lerajzolása már az Uzong utolsó szavaiban elő fordult vala. – Ezek azok, mellyeket néhai Szilágyi Márton Pataki Prof. Magyarúl kiadott. [...] Hogy pedig még, a’ maga Életének utolsó esztendeit is, a’ vallás szolgálatyára fordithassa, némelly közelebb élt Deistáknak, vagy Hihetetlenkedőknek, s különösen pedig Voltérnek, az isteni jelentés ellen tett Nehézségeikre kívánt megfelelné, egy néhány különös Leveleiben. – Ezek pedig azok, mellyek, közelebb, általunk, Magyar nyelven ki fognak két kötetben adattatni.²⁹

A Sárospatakon kimutatható *erőtéljes Haller-recepció* Szilágyi Márton és Őri Fülep Gábor fordításai révén is kirajzolódik, amelyeknek forrása a göttingeni tanulmányokhoz és ottani kapcsolatokhoz köthető; ebben jól megragadható a Hollmann-életmű sokrétű ismerete, pataki elterjesztése a tudományos munkákban és az oktatáson keresztül.³⁰ Mindez eszmetörténetileg feltétlenül kapcsolódik a

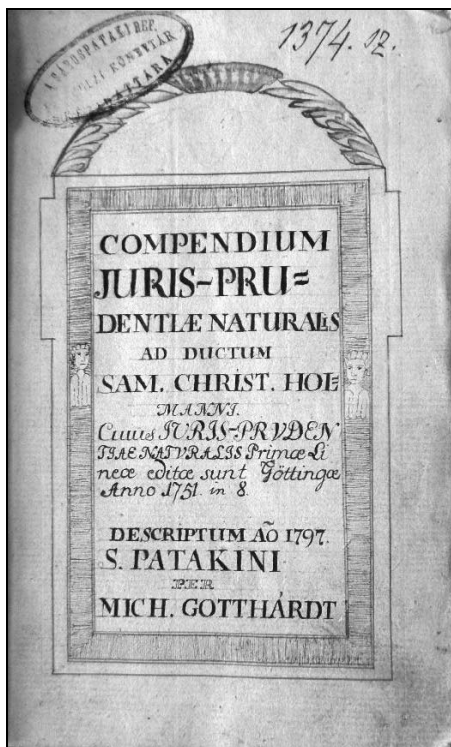
²⁷ *Haller Albert élete*, 4: „Elő vett egy valaki p. o. Brokes által készítettet verset, és ugyan azon dologról, a’ mellyről az szóllott, feltette ő is a’ maga gondolatait, s azokat osztán, amazokkal öszve hasonlította.”

²⁸ Uo., 36.

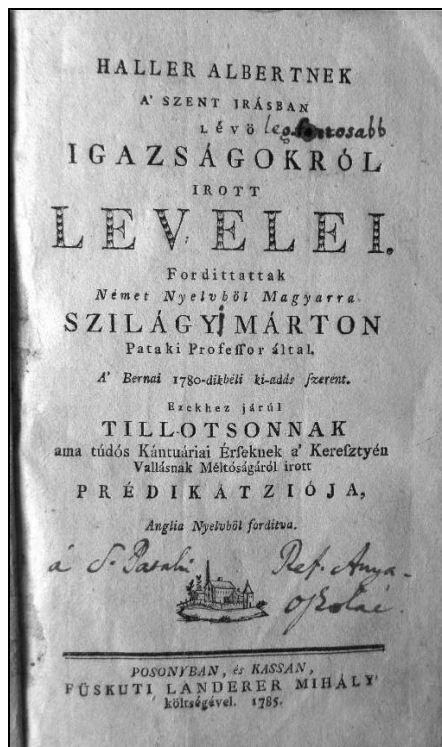
²⁹ Uo., 36–37, 38–39. A hivatkozott Haller-fordítás még ugyanabban az évben meg is jelent: *A’ kijelentetett vallást, Voltér és más némelly közelebb élt Hihetetlenkedők ellen védelmező Leveli*, Kassa, Landerer Ferentz, 1798.

³⁰ A SRKTGy Nagykönyvtárában jelenleg huszonöt Haller-kötet található (latin, német és magyar nyelven), amelyek mindegyike korabeli beszerzés, van közöttük Bécsben vásárolt példány is 1787-ből. (Samuelis Szilágyi Viennae, 1787.) Ez a tény esetleg a Kazinczy-filológia szempontjából is fontos lehet a további kutatás érdekében.

fiziko-teologizmus összetett szemléletéhez, teológiai és filozófiatörténeti jellemzőihez, az ezzel összefüggő kegyességi irodalom műfaji rendszereihez, amire különösen Haller esetében találunk számos példát, aminek Őri Fülep Gábor tudatos követője, és fordításaival terjesztője is volt.

6. ábra.
Hollmann kézíratos kivonata Patakon

7. ábra.
Szilágyi Haller-fordítása

RÖVIDÍTÉSEK

SRKTGY – Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei

PRIMÉR FORRÁSOK

- BECKMANN, Johannes: Praelectiones Mineralogicae, Göttingae 1772. per Martinum Szilágyi mpr., in SRKTGY, jelzete: Kt. 395.
- Uő: Praelectiones Zoologicae (...) secundum Zoologiam Linnei a se editam, descriptae ao. 1772. Göttingae per Mart. Szilágyi, in Uo., Kt. 396.
- Decsy Sámuel levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz, *Sárospataki Füzetek* 1905, 188–191.
- GULYÁS József: Pálóczi Horváth Ádám levele Szentgyörgyi Istvánhoz, *ItK* 1938, 402–405.
- HALLER, Albrecht: *A' kejjelentetett vallást, Volter és más némellyközélebb élt Hibetetlenkedők ellen védelmező Levelei*, ford. Őri Fülep Gábor, Kassa, Landerer Ferentz, 1798.
- HOLLMANNUS, Samuel Christianus: Compendium iuris-prudentiae naturalis [...], editae sunt Göttingae anno 1751. in. 8. Descriptum anno 1797. S. Patakini per Michaellem Gotthardt, in Uo., Kt. 1374.
- Liber Thesibus (...) Professorum pro Examinibus Anniversariis exhibitis in perpetua memoria conservandis comparatus Anno 1781. die 2. Julii*, in SRKTGY, jelzete: Kt. 1134.
- SZENTGYÖRGYI István: *Deák grammatika magyarul*, Posenii, 1797.
- Uő: *Kisedel magyar grammatika*, Posenii, 1797.
- Uő: *Logica multum mutata, et quo ad facere licuit, aevo nostra accommodata*, Posenii, 1805.
- Uő: *Theologia naturalis in usum auditorum suorum edita*, Posenii et Casoviae, 1784.
- Uő: *Philosophia Instrumental In Usum Tironum...*, Pestini, 1793.
- Uő: *Prima Artis Poeticae Elementa...*, Posenii, 1797.
- SZILÁGYI, Márton: *De Philosophiae Naturalis utilitatibus palmaris, in destruendo Atheismo, dicta die 20a Sept. 1773*, in SRKTGY, jelzete: Kt. 48. Collectio Szombathiana, 1–20 ff.
- SZOMBATHI János: *Keresztyén Filozofus Képe*, in SRKTGY, jelzete: Kt. 49/1.
- Uő: *Observationes ad Samuelem Christianum Hollmannum jurisprudentia dictatae [...], anno 1783*, in Uo., Kt. 382.
- SZILÁGYI, Márton: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis, Partis II. Cap. V. De reliquis in Globo Terraqua eo animantibus*, in Uo., Kt. 391.
- Uő: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis, Partis II. Cap. VII. De Fossilibus et Mineralibus*, 1789, in Uo., Kt. 392.
- Uő: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis, Partis III. Cap. I. De corporibus coelestibus, sigillatim Planetis*, 1790, in Uo., Kt. 393.
- Uő: *Annotationes ad Samuelis Christiani Hollmanni Philosophiae Naturalis, Partis II. Cap. III. De structura et usu partium corporis humani*, in Uo., Kt. 394.
- ŐRI F., Gábor: *Theologia Elenctica*, S. Patak, 1778, in Uo., Kt. 249.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALT, Peter–André: *Aufklärung*, Verlag J. B. Metzler Stuttgart, Weimar, 2007.
A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Bp., 1981.
- BALÁZS Mihály–BARTÓK István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016.
- BÖRZSÖNYI József: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa*, Bp., OSZK, 1986.
- BRÜGGEMANN, Fritz (hrsg.): *Das Weltbild der deutschen Aufklärung: philosophische Grundlagen und literarische Auswirkung: Leibniz – Wolff – Gottsched – Brockes – Haller*, Leipzig, Ph. Reclamjun., 1935.
- DIENES Dénes: Szentgyörgyi István pataki tanár, mint Kazinczy Ferenc vallásosságának lehetséges formálója, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 10(2002), 133–140.
- ELSNER, Norbert–RUPKE, Nicolaas a (hrsg.): *Albrecht von Haller im Göttingen der Aufklärung*, Universität Göttingen, Wallstein, 2009.
- IMRE Mihály: A fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai, *Studia Litteraria* 59(2020/3–4), 227–274.
- KEMPER, Hans-Georg: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, Bd. 5/II. *Frühaufklärung*, Tübingen, 1991.
- SIEGRIST, Christoph: *Albrecht von Haller*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1967.
- WIEGREBE, Wolfgang: *Albrecht von Haller als apologetischer Physikotheologe*, Inaugural-Disertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät I der Universität Regensburg, Regensburg, 2007.

ABSTRACT

Mihály Imre: *Samuel Christian Hollmann
and Albrecht Haller in Sárospatak*

This essay was originally part of a longer study on the exploration of the Hungarian sources of physico-theology. It has become clear that a significant and independent chapter of this process was developed in Sárospatak in the period between 1770 and 1795 (though its foundations came from earlier), which deserves greater attention; it all relates to the works of professors István Szentgyörgyi, Márton Szilágyi and Gábor Őri Fülep. The themes of disputations and exam topics at the Sárospatak Reformed College also changed, namely a significant part of them was about physico-theology. Márton Szilágyi became acquainted with the works of S. C. Hollmann and A. Haller during his studies in Göttingen. The abstracts and notes made by him on Hollmann's works have

been preserved, as Márton Szilágyi introduced his students to their results and approach, and translated one of Haller's works into Hungarian. István Szentgyörgyi wrote a monograph of the theological and philosophical meaning of „theologia naturalis” and „theologia revelata” in Latin; many of his students chose these topics to be the subjects of their disputations. Stressing the apologetic role of physico-theology, Óri Fülep translated some of his works into Hungarian, and thus Sárospatak became the centre of the reception of Haller's works at the time.

Keywords: physico-theology, theologia naturalis, theologia revelata, apologetics, dispute

FRANEKERI MAGYAR DIÁKOK BEJEGYZÉSEI
CORNELIS BURT ANDRIESSEN *ALBUM AMICORUM*-ÁBAN
(1781–82)

Ferenc Postma

J. Bosma már 1985-ben megállapította,¹ hogy az általa közelebből megvizsgált, a 18. század második feléből származó öt diákalbumból kettőben magyar diákoktól különböző bejegyzések fordulnak elő, pontosabban Hajo Bangma² és Anne Ypey³ esetén. Ezeket a bejegyzéseket újabban 1997-ben G. H. van de Graaf⁴ elemezte, s ebbe a vizsgálatba bevonta Murk de Haan fríz diák albumát is,⁵ Stephanus Csorba [Csorba István] és útítársa, Georgius K. Nagy [Nagy K. György] 1782. április 30-ai franekeri bejegyzései miatt.

E két magyar név mindmáig megtalálható; az 1758-ban Vlissingenben született Cornelis Burt Andriessen *Album Amicorum*-ában,⁶ ami éveken át Hágában magántulajdonban volt,⁷ de 2020 nyarán a Franekeri Akadémia („Academie van Franeker”) nevű alapítványnak adományozták.⁸ Azóta az alapítvány könyvtárának része,⁹ amely a Botnia Stins-ben található, Franeker szívében. C. B. Andriessen – amint azt az *Album Studiosorum* említi – 1776. szeptember 23-án lett teológushallgató Franekerben,¹⁰ prof. Hermannus Cannegieter rektorsága ide-

¹ Bosma: *Vijf Franeker studentenalba*, 194, 195.

² Hajo Bangmáról és albumáról, amely a leeuwardeni „Tresoar”-ban található, jelzete: <Hs 1023>, uo., 194, 204.

³ Anne Ypey-ről, Hajo Bangma barátjáról s albumaikról (Fries Museum, Leeuwarden, jelzete: <PL00476>), uo., 194–195, 204.

⁴ Ld. Van de Graaf: *Cum Deo*, 129–131.

⁵ Uo., 129. - Murk de Haan albuma a leeuwardeni „Tresoar”-ban található, jelzete: <Hs 23>.

⁶ Ld. *NNWB*, 1., 140 (s.v.). – 1758. okt. 5-én született Vlissingenben. Anyja: Maria Cornelia Burt. Az ő nevét toldotta saját családnevéhez. – Franekerben pedig Hajo Bangma és Anne Ypey albumaiba írt bejegyzést.

⁷ Heesakkers–Thomassen: *Voorlopige lijst*, 17.

⁸ Ld. az „Academie van Franeker” alapítvány hírlevelét 2020 szeptemberéből.

⁹ Az album jelzete: <I-d>.

¹⁰ *ASF*, Nr. 13736: C(ornelius) B(art) Andriessen, (Middelburgo Zelandus) – sic (!). Hajo Bangma albumában Andriessen világos aláírása: „Flissingana Zelandus”. – Ebben az időben Petrus Conradi és Samuel Henricus Manger professzorok voltak Franeker ún. „teológiai arcai”. Prof. Hermannus Venema pedig „professor honorarius”-ként tartozott a fakultáshoz.

jén. Tanulmányait itt fejezte be 1782-ben, majd még ugyanez év novemberében iktatták be a fríz Steggerda / Finkenga lelképásztornak. Ezután még különböző gyülekezetekben szolgált, legutoljára Rotterdam / Charlois / Katendrechtben (1797), ahonnan 1840 júniusában nyugdíjba ment, s 1845. október 1-én „majdnem 87 évesen, áldott öregségben” meghalt.¹¹

A dúsan aranyozott előlap szerint, franekeri albumát csak 1781-ben csináltatta, amikor tanulmányaiban már messzire jutott. Az album azon diáktársai bejegyzéseit tartalmazza, akikkel az évek során találkozási barátságot kötött, így ez egy igazi baráti album.¹² Ilyen értelemben használta ezt élete hátralévő részében is.¹³ Az album végén található regiszter, 180 sorszámot tartalmaz, ami összesen 160 nevet jelent. Sajnálatosan ezek közül a baráti bejegyzések közül nem mindegyik maradt meg, ahogyan ez – szerencsére kisebb mértékben – a magyarok esetében is érvényes, amint azt a következőkben is látni fogjuk.

MAGYAR KEZEKTŐL SZÁRMAZÓ BEJEGYZÉSEK

Az első magyar, akivel Andriessen albumában már az elején (5r) találkozunk, a teológushallgató Georgius Szüts [Szűcs György]. Díjmentesként („gratis”) iratkozott be Franekerben 1780. szeptember 24-én,¹⁴ Gabriel Beretivel [Bereti Gábor] együtt,¹⁵ aki az albumban szereplő második magyar (7r). Tanulmányait mindketten – évekkel korábban – a nevezetes Sárospataki Kollégiumban kezdték,¹⁶ ezért érthető a franekeri *Album Studiosorum*-ban (*ASF*) a nevük mellett szereplő megjegyzés: „Patakino Hungarus”. Tanulmányait ezidőben kezdte Sárospatakon egy harmadik magyar is: Johannes Otrókotsi [Otrókócsi Végh János],¹⁷ ennek bizonyítéka az albumban lévő bejegyzésének aláírása: „S. Patakino Hun-

¹¹ A *Rotterdamsche Courant* (1845. okt. 4.) C. B. Andriessen özvegye aláírásával (Delpher letöltve: 2021. márc. 10.).

¹² Az album amicorumok ebben az időben már inkább igazi „baráti albumok”-ká váltak. Professzorokat, lelkészeket és egyéb hírességeket nem vagy alig találunk bennük. A korábbiakhoz képest lényeges különbséghez ld. többek között: Postma: In tantis mundi tumultibus. Ez az írás a franekeri magyarok bejegyzéseiről számol be Michaël Corvinus albuma (1624) alapján.

¹³ Heesakkers–Thomassen: *Voorlopige lijst*, 17. Eszerint Andriessen az albumát 1844-ben még használta.

¹⁴ *ASF*, Nr. 13852.

¹⁵ *ASF*, Nr. 13851.

¹⁶ Mindkettejüket megtaláljuk a sárospataki matrikulában: Bereti Gábor 1769 októberében, Szűcs György 1770 januárjában („Academias salutat”), ld. Hőrsik: *A Sárospataki Református Kollégium diákjai*, 297. A híres Sárospataki Kollégium mozgalmas történetét ld. Dienes–Ugrai: *History*.

¹⁷ Otrókócsi Végh Jánost 1767 márciusánál találjuk a sárospataki matrikulában, ld. Hőrsik: *A Sárospataki*, 293 („Academias salutat”).

garus” (9r). Ő az említett kettőnél később, 1781. április 28-án lett ugyancsak díjmentes („gratis”) hallgató Franekerben.¹⁸ Az is feltűnő, hogy már néhány hónappal ezután – Szűccsel és Beretivel egy napon (1781. jún. 29.) – Andriessen („Andrissien”) albumát bejegyzéssel „tisztelte meg”. Ennek oka talán az volt, hogy – amint maga is írja – „S.S. Theol. Candidatus” fokozatot szerzett, s ezután rövid időn belül vissza kívánt térni hazájába.¹⁹

Az első három magyar bejegyzés 1781 júniusából származik, a rákövetkező három 1782 májusából, s több mással együtt Andriessen albumában. Két esetben ismét sárospataki diákok: Georgius K. Nagy [Nagy K. György],²⁰ és Stephanus Csorba [Csorba István],²¹ akiket már előbb említettünk. Ők 1781. szeptember 22-én együtt iratkoztak be hallgatónak Franekerben,²² noha teológiai tanulmányaik előrehaladása meglehetősen különbözött egymástól. Amikor Nagy Andriessen albumába bejegyzést írt (1782. máj. 16.), ő már „S. S. Theol. Candidatus” (43r), amint Andriessen maga is, ahogy a bejegyzésből kitűnik. Csorba ellenben – akinek bejegyzése egy nappal későbbi (1782. máj. 17.), azt „Studiosus”-ként (47r) írta alá, tanulmányait ezután Utrechtben folytatta.²³ A harmadik és egyben utolsó magyar, aki ebben az összefüggésben ezidőben, 1782 májusában Andriessen albumát gazdagítja (49r), a híres Debreceni Kollégiumba járt, nevezetesen, Joannes Récheij [Rétseij / Rétseij János],²⁴ 1781. szeptember 24-én lett franekeri diák,²⁵ s a teológia mellett – amint aláírásából világos – orvosi tanulmányokat is folytatott. Csorbához hasonlóan ezeket később Utrechtben folytatta.²⁶

Andriessen albumában azonban található egy hetedik magyar bejegyzés is, amely világosan látszik a végén lévő regiszterből. Ő is a híres Sárospataki Kollégium diákja, Michael Egei [Egei Mihály].²⁷ Először Utrechtben töltött rövid időt,

¹⁸ *ASIF*, Nr. 13860.

¹⁹ Ismereteink szerint prédikátor lett Sajóecsegen (1783). Ld. Ugrai–Dienes: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei*, sub C33. – Szűcs, Bereti, Egei és Nagy adatai ugyanitt.

²⁰ Nagy K. György 1767-ben ugyancsak sárospataki diák, ld. Hörcsik: *A Sárospataki*, 293.

²¹ Csorba István 1768-ban sárospataki diák, uo., 294.

²² *ASIF*, Nr. 13882 (Nagy), Nr. 13883 (Csorba).

²³ Bozzay–Ladányi: *Magyarországi diákok*, Nr. 1217, 1893. – Csorba, a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával is tanult Utrechtben (1785), ld. Van Veen: *Het Stipendium Bernardinum*, 282. Arra nézve, hogy prédikátorságot viselt-e és Magyarországon hol, nincs adatunk.

²⁴ Récheij [Rétseij] 1769 áprilisában debreceni diák, ld. Thury: *Iskolatörténeti Adattár*, 2., 290. – 1792-től prédikátor Székelyhídon.

²⁵ *ASIF*, Nr. 13885.

²⁶ Franeker után Utrechtben találjuk (1783), itt a *Stipendium Bernardinum* ösztöndíjával tanult (1784), ld. Van Veen: *Het Stipendium Bernardinum*, 282. – Bozzay–Ladányi: *Magyarországi diákok*, Nr. 1221, 1899.

²⁷ Egei 1772-ben sárospataki diák, ld. Hörcsik: *A Sárospataki*, 301 („Rector Tállya, mox academiás salutat”).

majd teológiai hallgatóként Franekerbe iratkozott be (1781. okt. 12.).²⁸ Baráti bejegyzésének – a regiszter tanúsága szerint – valahol Nagy (43r) és Csorba (47r) közt kellett állnia, de az albumból pont ezek a lapok már hiányoznak. Mindezek alapján azonban feltételezhetjük, hogy – Nagyhoz, Csorbához és Récheijhez hasonlóan – 1782 májusában írhatott be ide. Lehetséges, hogy Andriessent választott jelmondatával tisztelte meg: „In Christo, et cum Christo”.²⁹ Egei tanulmányait – Csorbához és Récheijhez hasonlóan – Utrechtben folytatta.³⁰

EPILÓGUS

J. Bosma, a franekeri diákalbumok körében végzett kutatásai alapján arra következtet, hogy „a 18. század végétől a magyar diákok Franekerből elmaradnak”.³¹ Bár csak öt albumot vett figyelembe,³² de következtetései nem teljességgel pontatlanok. Amikor 1774 után a fríz rendek nyomására a *Bursát* (*mensa academica*) bezárták, néhány professzor kiállása következtében a magyaroknak a franekeri egyetemen tíz „támogatott” hely még továbbra is rendelkezésre állt,³³ bár a távoli Franekerbe való utazás a kedvüket kedvezőtlenül befolyásolta. Ugyanakkor Mária Terézia Bécsből folytatott birodalmi politikája is fékező tényezőként hatott. Kormányzása alatt a magyar diákoknak évekig tilos volt külföldre utazniuk.³⁴ De a fríz egyetemi város – a megszorító és megbénító szabályozások dacára – 1800-ig mégis a magyar diákok kedvelt úticélja volt.³⁵ Joggal állítható tehát, hogy

²⁸ *ASF*, Nr. 13886.

²⁹ Amint azt Hajo Bangma albumába bejegyzí (1782. máj. 30.).

³⁰ Bozzay–Ladányi: *Magyarországi diákoké*, Nr. 1218, 1884.

³¹ Bosma: *Vijf Franeker studentenalba*, 202.

³² Ami Franciscus Rinia van Nauta, Hajo Bangma, Anne Ypey, Petrus Johannes Conradi és Bokko Hermannus Habbema albumait illeti, mind az őt a 18. század második feléből származik. – J. F. M. Herbell (1771) albumát (ld. a leeuwardeni „Tresoar”-ban, jelzete: <Hs 1820>) és Murk de Haan-ét (1778) itt (adatait ld. fent) figyelmen kívül hagyta.

³³ A számos megtakarítási rendelkezés közül a *Bursát* érintő egyiket ld. Boeles: *Frieslands Hoogeschool*, 1., 381–393. A *Bursa* bezárása Magyarországon sok bizonytalanságot szült (uo., 83–84). Egyéb részleteket ld. Postma: *De Hongaren*, 50.

³⁴ Uralkodási ideje a magyar protestáns egyháztörténetben a „csendes ellenreformáció”-ként ismert. Ld. Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, 2., 19–21, resp. 48. Amikor utazni lehetett külföldre, a magyar diákoknak sok időbe, fáradságba és pénzbe került, hogy útvélhez jussanak. – Stephanus Bányai [Bányai István], a Pataki Kollégium professzora (1744), tanítómesterét Ludovicus Casparus Valckenaert óvatos megfogalmazással tudósítja az ország súlyos aktuális helyzetéről, ld. Postma–Bozzay: *Die Briefe von Stephanus Bányai, 1742–1760*.

³⁵ Heidelberg eleste után (1622. szeptember eleje), a magyar diákok *peregrinatio*-ja Franekerben kezdődött meg. Ld. Postma: *Franekera*; Uő.: *De Hongaren*.

ezekben az időkben, Franeker sosem volt magyarok nélkül,³⁶ amit albumbejegyzéseik is bizonyítanak.³⁷

Paucissimis hisce verbis, memoriam sui eximio doctissimoque viro Dionysio Dienes, amico suo charissimo, lubens commendare vult Autor.

- * Szíves köszönetem Carla van der Kooi-nak, az „Academie van Franeker” alapítvány könyvtárosának a kérdéshez szükséges teljes magyar fotóanyag előteremtéséért.
- * Ugyancsak szívélyes köszönetemet fejezem ki Haye Bijlstran-nak, aki a leeuwardeni „Tresoar”-ban található összes magyar bejegyzés jó minőségű fotóiról gondoskodott számomra.
- * Végül szíves köszönetemet fejezem ki Dr. Marjovszky Tibornak, aki ezt az eredetileg hollandul megfogalmazott írást magyarra fordította.

³⁶ Amikor a későbbi debreceni püspök, Benedek Mihály megérkezik Franekerbe (1774), nagy öröme nyolc *peregrini*-t talál. A *Bursa* bezárása után, az elsők között van azok közül, akik „támogatott” helyet kaptak. Ld. Postma: *Das Itinerarium* von Michael Benedek.

³⁷ Hajo Bangma albumába a következő magyarok írtak: Csorba István (1782. ápr. 20.), Egei Mihály (1782. máj. 30.), Nagy K. György (1782. ápr. 10.), Malom János (1781. márc. 3.) és Récheij János (1782. máj. 30.);

Anne Ypey albumába: Botos Mihály (1784. jún. 2.), Csorba István (1782. jan. 25.), Dienes Sámuel (1784. máj. 4.), Nagy K. György (1782. jan. 24.) és Sárváry János (1779. szept. 25.);

Murk de Haan albumába: Csorba István (1782. ápr. 30.) és Nagy K. György (ua.);

J. F. M. Herbell albumába: Abats (Abacs) János (1772. jún. 24.), Katona Mihály (1772. márc. 1.) és Cséri Verestői Sámuel (1771. máj. 11.).

Itt kell még utalnunk prof. Hermannus Cannegieter (1776) albumára, amely magángyűjteményünkben található, benne Sárkány Pál (1777. máj. 4.) és Tasnádi Szócs István (1777. jún. 23.) sárospataki diákok bejegyzéseivel.

APPENDIX

1. Georgius Szüts/ Szűcs György bejegyzése.
Franeker: 1781. 06. 29.

5r

Vivit post funera VIRTUS.

Symb.

Respice finem.

Franequerae Frisio[rum]
29. Junij
A.R.S. 1781.

In memoriam non umquam inter-
moriturae amicitiae Nobiliss[im]o
Albi hujus Possessori

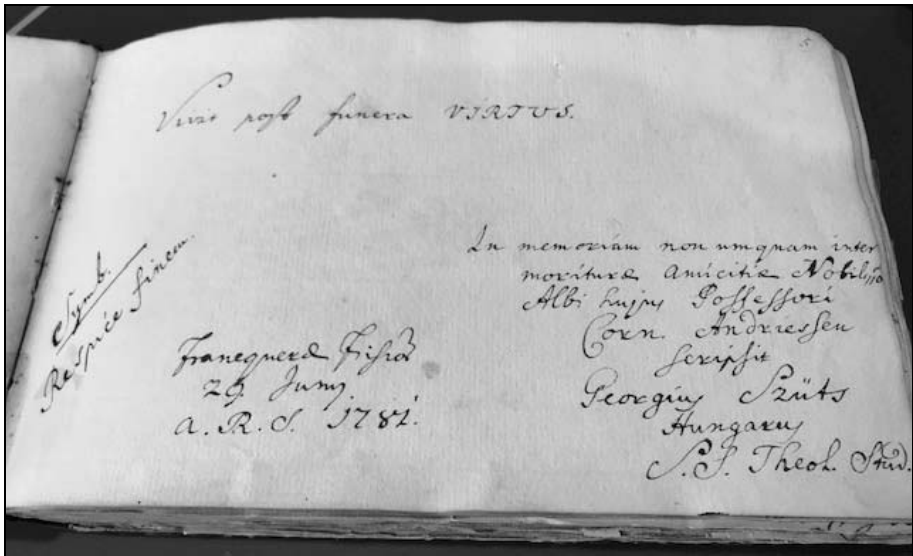
Corn. Andriessen

scripsit

Georgius Szüts

Hungarus

S.S. Theol. Stud.

2. Gabriel Bereti/ Bereti Gábor bejegyzése.
Franeker: 1781. 06. 29.

7r

Quoties suspiras, toties de DEO cogita.

x x

x

Et

Mortem meditare.

Symbolum

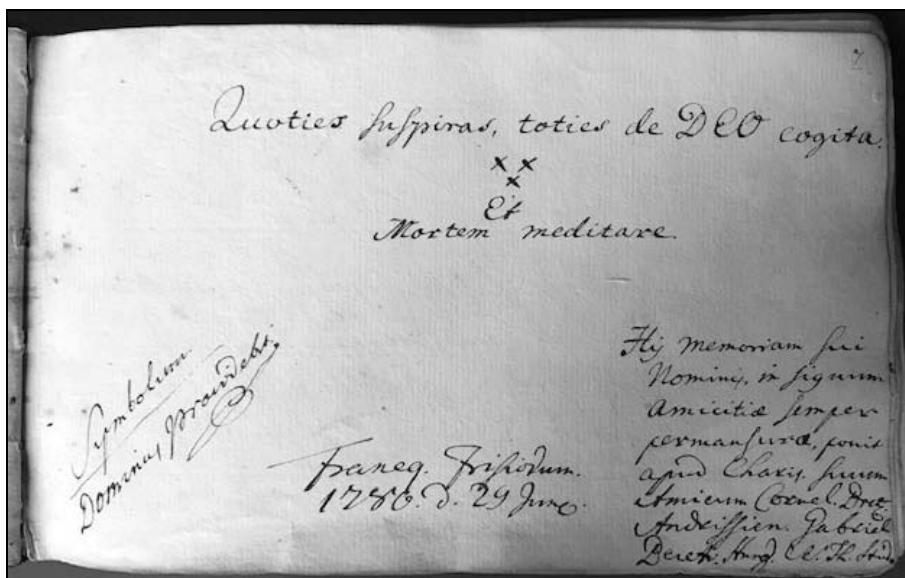
Dominus providebit.

His memoriam sui
Nominis, in signum
amicitiae semper
permansurae, ponit
apud Charis. suum

Franeg. Frisiorum

1781. d. 29. Junij.

Amicum Cornel. Burt
Andriessen, Gabriel
Bereti. Hung. S.S. Th. Stud.

3. Johannes Otrókotsi/ Otrókócsi Végh János bejegyzése.
Franecker: 1781. 06. 29.

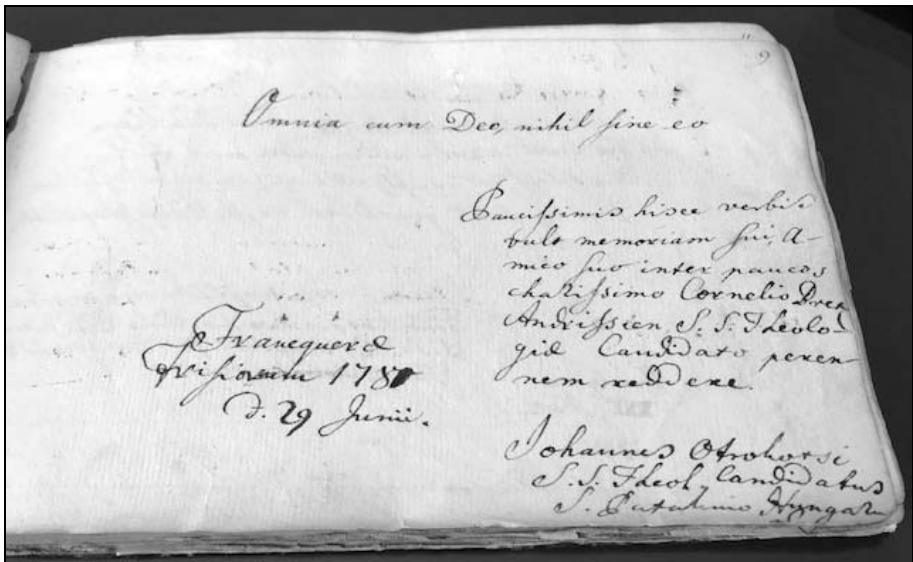
9r

Omnia cum Deo, nihil sine eo.

Franequerae
Frisiorum 1781
d. 29. Junii.

Paucissimis hisce verbis
vult memoriam sui, A-
mico suo inter paucos
charissimo Cornelio Burt
Andrissien, S.S. Theolo-
giae Candidato, peren-
nem reddere.

Johannes Otrókotsi
S.S. Theol. Candidatus
S. Patakino Hungarus.

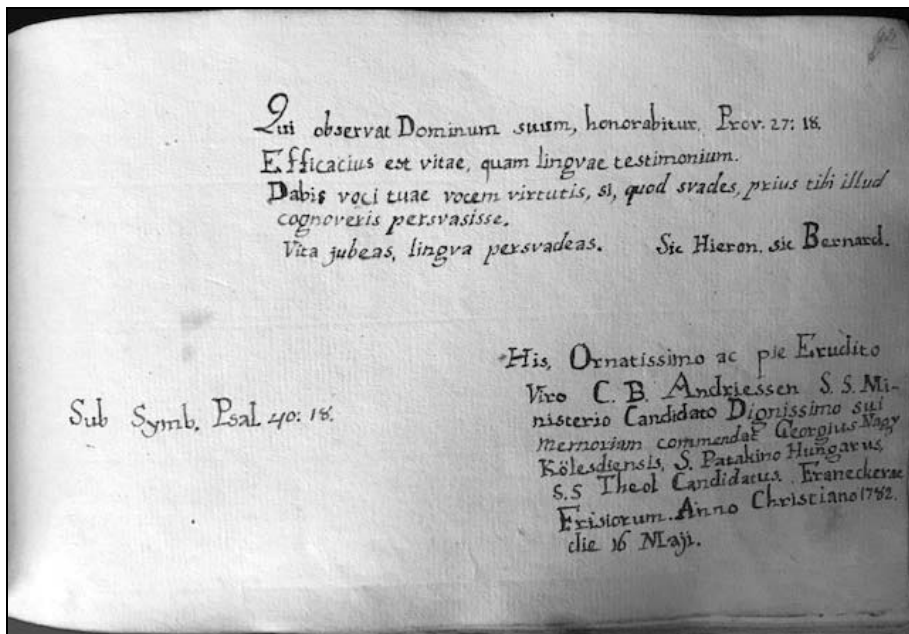
4. Georgius K. Nagy/ Nagy K. György bejegyzése.
Franecker: 1782. 05. 16.

43r

Qui observat Dominum suum, honorabitur. Prov. 27:18.
Efficacius est vitae, quam linguae testimonium.
Dabis voci tuae vocem virtutis, si, quod suades, prius tibi illud
cogoveris persuasisse.
Vita jubeas, lingua persuadeas. Sic Hieron. sic Bernard.

Sub Symb. Psal. 40:18.

His, Ornatissimo ac pie Erudito
Viro C.B. Andriessen, S.S. Mi-
nisterio Candidato Dignissimo, sui
memoriam commendat Georgius Nagy
Kölesdiensis, S. Patakino Hungarus,
S.S. Theol. Candidatus. Franeckeræ
Frisiorum. Anno Christiano 1782,
die 16. Maji.

5. Steph[anus] Csorba/ Csorba István bejegyzése.
Franeker: 1782. 05. 17.

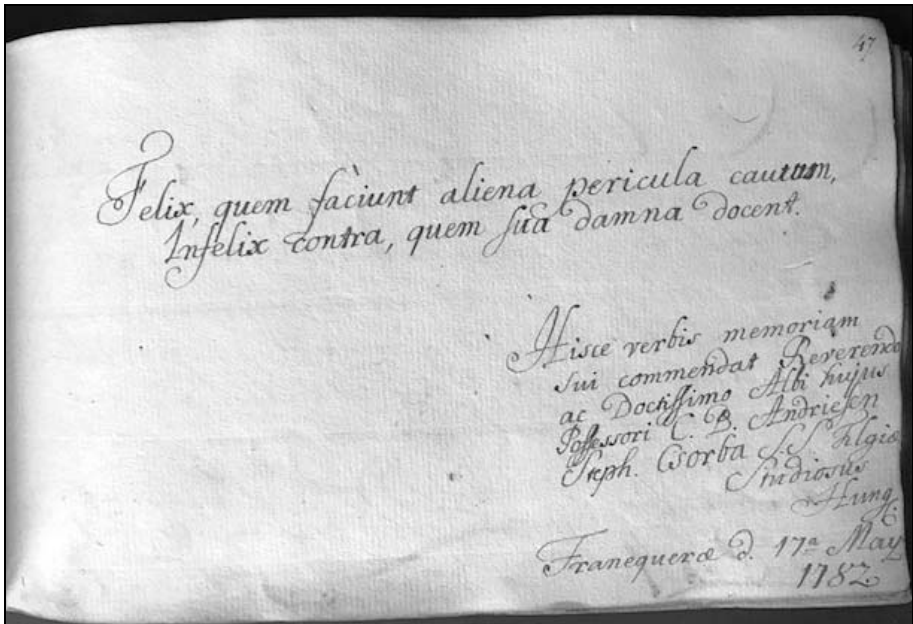
47r

Felix, quem faciunt aliena pericula cautum.
Infelix contra, quem sua damna docent.

Hisce verbis memoriam
sui commendat Reverendo
ac Doctissimo Albi hujus
Possessori C.B. Andriesen
Steph. Csorba. S.S. Th[eo]l[o]giae
Studiosus
Hung.

Franequerae d. 17a Maji

1782.

6. Joannes Récheij/ Rétsei/ Rétseij János bejegyzése.
[Franeker]: 1782.

49r

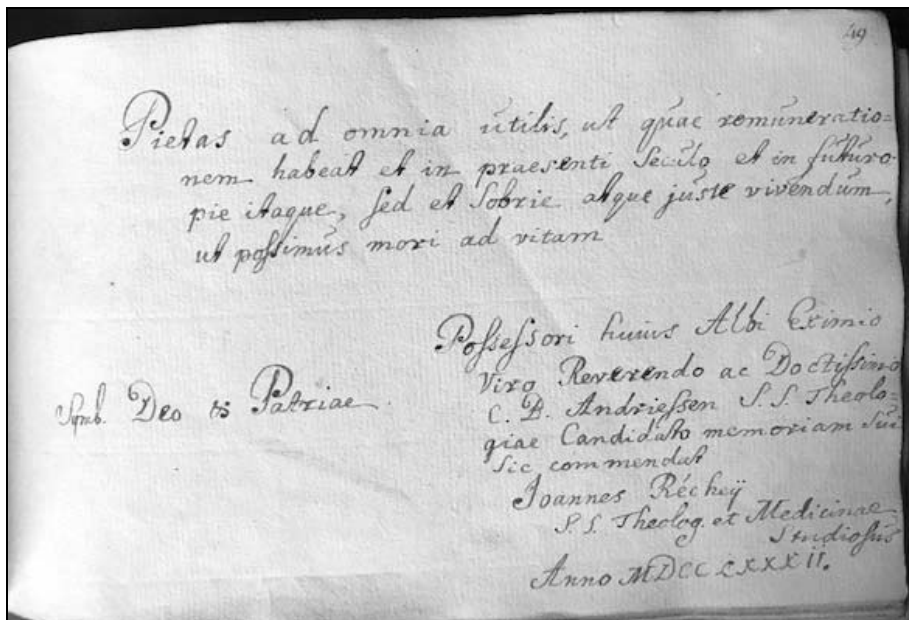
Pietas ad omnia utilis, ut quae remuneratio-
nem habeat et in praesenti seculo, et in futuro;
pie itaque, sed et sobrie atque juste vivendum,
ut possimus mori ad vitam.

Symb. Deo & Patriae.

Possessori huius Albi Eximio
Viro Reverendo ac Doctissimo
C.B. Andriessen, S.S. Theolo-
giae Candidato, memoriam sui
sic commendat

Joannes Récheij
S.S. Theolog. et Medicinae
Studiosus.

Anno MDCCLXXXII.

RÖVIDÍTÉSEK

- ASf – Fockema Andreae, S.J. – Meijer, Th.J. (eds.): *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844, I. Naamlijst der studenten*, Franeker, T. Wever, [1968].
- NNBW – Molhuysen, P.C. et al. (eds.): *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 1–10., Leiden, A.W. Sijthoff, 1911–37.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOELES, W.B.S.: *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, 1–2., Leeuwarden, H. Kuipers, 1878–89.
- BOSMA, J.: Vijf Franeker studentenalba uit de tweede helft van de achttiende eeuw, in G.Th. Jensma et al. (eds.): *Universiteit te Franeker, 1585–1811: Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden / Ljouwert, Fryske Akademy, 1985, 191–205.
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor (eds.): *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918* (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), Bp., ELTE, 2007.
- BUCSAY Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, 1-2., Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlau Verlag, 1977–79.
- DIENES Dénes – UGRAI János: *History of the Reformed Church College in Sárospatak*, Sárospatak, Hernád, 2013.
- GRAAF, G. H. van de: Cum Deo. Magyar peregrinusok bejegyzései franekeri album amicorumokban, in Balázs Mihály et al. (eds.): *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE, 1997 (Adattár, 35), 117–133.
- HEESAKKERS, C.L. – THOMASSEN, K. (eds.): *Voorlopige lijst van Alba Amicorum uit de Nederlanden vóór 1800*, 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 1986.
- HÖRCSIK Richárd (ed.): *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, SRK, 1998.
- POSTMA, Ferenc: Franekera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiajuk benne [oder die Frage, warum nach der Zerstörung von Heidelberg (September 1622) die sogenannte *Peregrinatio hungarica* sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat], in Balázs Mihály et al. (eds.): *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, JATE, 1997 (Adattár, 35), 487–495.
- POSTMA, Ferenc – BOZZAY Réka: Die Briefe von Stephanus Bányai [F. Bányai István] (1711–1767) an Prof. Ludovicus Casparus Valckenaer in Franeker, 1742–1760, *Sárospataki Füzetek* 13 (2009/3), 145–166.
- POSTMA, Ferenc: Das *Itinerarium* von Michaël Benedek (1773–1775) und seine vier *Testimonia* aus Franeker (Juni 1775), in Mihály Imre et al. (eds.): *Eruditio, Virtus et Constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, Debrecen, Egyetemi, 2011, 1., 371–390.
- POSTMA, Ferenc: In tantis mundi tumultibus... De vroegste album-bijdragen van Hongaren uit Franeker: Vijf inscripties in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (1624), in Zoltán Adorjáni (ed.): *Studia Doctorum Theologiae Protestantis*, I, *Emlékkötet a*

- 70 éves Geréb Zsolt tiszteletére, Kolozsvár, KPTI, 2011 (A kolozsvári Protestáns Teológia Kutatóintézetének kötetei, 1), 343–355. = *Református Szemle* 105 (2012/6), 589–598.
- POSTMA, Ferenc: De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker, *Acta Neerlandica. Bijdragen tot de Neerlandistiek* 10 (2015), 33–80.
- THURY Etele: *Series Studiosorum in Schola Debrecina Hebeticae Confessionis, 1588–1792: A debreczeni Református Főiskola tanulók névsora, 1588–1792*, in Uő. (ed.): *Iskolatörténeti Adattár*, 2., Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1908, 96–466.
- UGRAI János – DIENES Dénes (eds.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár*, Sárospatak–Tiszaujváros, s.n., 2017.³
- VEEN, S.D. van: *Het Stipendium Bernardinum. Geschiedenis eener Utrechtsche academie-beurs*, Utrecht, G.J.A. Ruys, 1911.

ABSTRACT

Ferenc Postma: *Contributions of Hungarian Peregrinating Students
in the Album Amicorum of Cornelis Burt Andriessen
(Franeker, 1781–1782)*

In the summer of 2020, the *Album Amicorum* of the late Reverend Cornelis Burt Andriessen (1758–1845) came into the possession of the so-called „Academie van Franeker” Foundation. It is kept nowadays in the Library of the Foundation at Franeker. The *Album* contains six contributions by Hungarian peregrinating students during their stay at Franeker University, 1781–1782, where they met Andriessen as a student at the Faculty of Theology.

Keywords: Peregrinatio hungarica; Franeker University; *Album Amicorum*; Reformed Church College in Sárospatak; History of the Hungarian Reformed Church

KÉZIRATOS KÖNYVEK OLVASÓI ÉS BEFOGADÓI A REFORMÁTUS EGYHÁZBAN A 18. SZÁZADBAN¹

Hegy Ádám Alex

Dienes Dénes is felfigyelt arra, hogy a 18. században a református falusi közösségek életének a csoportos összejövetelek, beszélgetések mellett része volt a közös olvasás.² A szakirodalom jól ismeri ezt a jelenséget, hiszen a paraszti olvasás Magyarországon egészen az 1940-es évekig közösségi olvasás volt: a falusiak rendszeresen összejöttek és hallgatták a mesélőket.³ Mégsem tudjuk, hogy teljes egészében hogyan működött ez a közösségi olvasás, ezért az alábbiakban ennek feltárásához kívánok hozzájárulni.

Az irodalomtörténeti kutatások szerint a nyomtatott és a kéziratos szövegek között az egyik leglényegesebb különbség az, hogy a kéziratosokat leginkább zárt közösségek olvasták, míg a nyomtatásban napvilágot látott művekhez sokkal többen fértek hozzá.⁴ A 18. századi Európában a haladás jelképe lett a minél nagyobb nyilvánosság megvalósításának igénye. Ennek egyik jellemző mozzanata volt az, amikor a közösségi olvasás a családi, templomi és udvari alkalmak helyett, átkerült az olvasókabinetek közösségébe. Ezekben az olvasókörokből alapvetően nyomtatott kiadványokat olvastak a kör tagjai, de olykor-olykor egy-egy kézirat is közkézen forgott ott, tehát a kéziratosok nyilvánosságot kaptak.⁵ A református egyház 18. századi történetével kapcsolatban pedig hozzá szokták eh-

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Dienes Dénes: *Alsóvadász, Egy abajai község története*, Sárospatak, szerzői kiadás, 1998, 40.

³ Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Európa, 1978, 324–329.

⁴ Tóth Zsombor: Homo scribens. Megjegyzések a kora újkorai magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetéhez, in Uő: *A történelmem terbe*, Kolozsvár, Kom-Press, 2006, 406–430; Uő: Kéziratos nyilvánosság a korai újkorai magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások, *ItK* 119(2015), 631, 635; Penke Olga: „Az olvasás szörnyű veszélyei.” Rejtőző kéziratos Voltaire-másolatok feltárása, *Magyar Könyvszemle* (tovább: *MKsz*) 132(2016/3), 298–318.

⁵ Melton, James Van Horn: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge, University Press, 2001, 81–110; Kókay György: A magyarországi könyvtárak és a művelődés a XVIII. század második felében. Klimó György emlékére, *MKsz* 115(1999/3), 304–313.

hez tenni, hogy a cenzúra akadályozta a református könyvek megjelenését, ezért a kálvinisták a kéziratosságban próbálták meg műveltségüket fenntartani: nagy számban készítették másolatokat kegyességi művekről, ágendákról és teológiai szakkönyvekről. Sőt! Nemcsak másolatok, hanem önálló, eredeti művek is terjedtek kéziratban, mert kiadásuk úgyszólván lehetetlen lett volna. A református kéziratosság ezzel a nyilvánosság helyett a szürke zónába lépett.⁶

Annak ellenére, hogy nem áll rendelkezésünkre a kora újkori hazai református kéziratok teljes bibliográfiája, így nem ismerjük a korabeli kéziratok kultúráját, úgy gondolom, hogy vannak olyan példáink, amelyek a kéziratok zártkörű használatát nem igazolják. Pontosabban fogalmazva vannak olyan esetek, amikor a kéziratok befogadási folyamata sokkal nagyobb közösséget érintett, mint amit általában feltételeznek a kutatók. A rendelkezésekre álló példák nem teljeskörűek, ezért a belőlük levont következtetések nem tekinthetők általánosnak, de a későbbi kutatások számára további támpontokat adhatnak.

A jelenség elemzéséhez első körben tisztáznunk kell, mit is értünk a 18. században a református kéziratok fogalma alatt. Vizsgálati szempontunkból olyan lapozható dokumentumokat sorolunk ide, amelyek keletkezési célja valamilyen olvasóközönség elérése volt. Ilyen jellegű kéziratok több csoportba is sorolhatók. Az első csoportba azok a dokumentumok tartoznak, amelyeket nyomtatott könyvekről másoltak le. Ezek jellemzően magukon viselik a nyomtatott könyv formai jegyeit: címlapjukon viszonylag pontosan szerepel a mű címe és szerzője, néhány esetben a nyomdászt, a nyomtatási helyet és a kiadási évet is megadják, és a főszöveg felépítése követi az eredeti nyomtatott szöveg felosztását. Szintén kéziratok tekinthetők azokat a köteteket, amelyeket azért állítottak össze, hogy sajtó alá kerüljenek, de a cenzúra szigora miatt nem jelenhettek meg. Mai fogalmaink szerint ezt tekintjük szerzői kéziratnak. Speciális csoportot képeznek a naplók, az önéletrészek és a krónikák, amelyeket témánk szempontjából csak akkor tekintünk kéziratokként, ha bizonyíthatóan nem egy személy, hanem egy csoport, vagyis olvasóközönség számára készültek. Önálló csoportot képeznek azok a kéziratok, amelyek miscellanea jellegűek. Ezekbe rendszerint több kéz másolt be egy-egy érdekesnek gondolt szövegrészt, töredéket, kivonatot, de az is előfordul, hogy egy-egy szerző műveit csonkítatlanul tartalmazzák. Leggyakrabban ezek kéziratárakban maradtak fenn.

⁶ Deme Ágnes: Folklor és irodalom határán. Egy 1810-es népi kéziratok könyv elemzése, in Bartók Zsófia Ágnes [et al.] (szerk.): *Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahazsnosítva. Fiatalok Konferenciája 2014*, Bp., Recit, 2015, 33–34; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akad., 1978, 259; Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985, 160; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996, 87.

Végül a református egyházigazgatás során keletkezett irattípusokat kell megemlítenünk, amelyek közül a matrikulák és a protokollumok kéziratos könyv funkcióval is bírtak. Általában ezek akkor tekinthetők kéziratos könyvnek, ha az egyházközségek működése során előírt irattípusokon túl egyéb dokumentumokat is tartalmaznak: az anyakönyvezés és a presbiteri határozatok lejegyzése a gyülekezet kötelező feladatai közé tartoztak, de a krónikák, természeti megfigyelések, alkalmi költemények bejegyzése már olyan szövegek, amelyek az egyházközség működéséhez nem voltak szükségesek. A levéltári szakirodalom ezeket szokta omniáriumnak hívni.⁷ Az omniáriumokat azért tekinthetjük kéziratos könyveknek is, mert tartalmaznak olyan részeket, amelyeket a könyv eredeti funkciójához hasonló céllal készítettek: rendszeres olvasásra szánták azokat. Az alábbiakban nem tudunk mindegyik kéziratos könyvtípusra példát mutatni, de bízunk abban, hogy tipológiánk így is bizonyítható.

A történeti antropológiai munkák szerint a kora újkori Magyarországon egy-egy archaikus közösségen belül az írni-olvasni tudó emberek sokszor megbélyegzett, gyűlölt személyiségnek számítottak, amely azt jelentette, hogy a nyomtatott könyv csak nagyon lassan tudott behatolni a népi kultúrába.⁸ Ezt igazolja az is, hogy a 18–19. század fordulóján készült népiskolai tankönyvek között jelentős különbséget találunk a falusi és a városi lakosság számára készült művek között: a vidéki lakosság tankönyvei nem az olvasás és az írás népszerűsítésére, megtanítására törekedtek, hanem a szóbeliséget éltették tovább.⁹ A magyar történeti néprajz még adós annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogyan módosult a kora újkori szóbeli kultúra a 19–20. századra, és épült be a népi kultúrába a könyv. Mégis a folklorisztika is érzékeli azt, hogy a közösségi olvasás egészen 20. századig fennálló szokásrendszerét erősen befolyásolta a kéziratos könyvek használata.¹⁰

Annak érdekében, hogy megértsük, mit jelentett a református művelődésben a 18. században a kéziratos könyv, alapvetően annak befogadására és nem a ha-

⁷ Molnár Ambrus: A Tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333; Ivanyos Lajos, A magyarországi református egyház levéltárügye a reformációtól 1715-ig, *Levéltári Szemle* 32(1982/1), 141–168.

⁸ Kristóf Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”, *Népi kultúra – Népi társadalom* 18(1995), 67–104.

⁹ Frauhammer Krisztina: Imádság és ABC – 18–19. századi lelkiségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában, in Uó: *Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon*, Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019, 38–46.

¹⁰ Keszeg Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT–BBTE, 2008, 80–90; Keszeg Vilmos: *A folklor határán: a népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*, Bukarest, Kriterion, 1991.

tására kell koncentrálnunk. A befogadás és a hatás közötti különbség a szövegértéssel áll összefüggésben. A befogadás során az olvasó megérti és feldolgozza az olvasmányát, belőle közvetlen reakciókat vált ki. A hatás viszont hosszabb távon működik: az olvasó az olvasott könyv hatására kötelezi el magát egy szellemi irányzat mellett vagy válik valaki egy politikai nézet lelkes követőjévé.¹¹ A hazai irodalomtörténet-írásban is létezik olyan irányzat, amely a szövegek hatástörténetén túl a befogadástörténetre is koncentrálnak. Az ilyen jellegű kutatásokra jellemző, hogy a családi íráshasználatot vonják górcsővé alá, mivel úgy gondolják, hogy az ego-jellegű dokumentumok a legmegbízhatóbb forrásai a befogadásnak. Az elemzések forrásbázisát naplók adják. A vizsgálat során azt nézik meg ilyenkor, hogy egy napló olvasása hogyan inspirálja annak olvasóját a szöveg folytatására, és íráskultúrájának kiszélesítésére.¹²

A befogadástörténet számára alapvető cél annak rekonstruálása, hogyan befolyásolták a különböző médiumok (írott, látott és hallott) a szövegértést. Ehhez kapcsolódóan tisztázni kell, hogy a befogadók milyen kulturális háttérrel rendelkeztek, milyen nyelvi és mentalitásbeli különbségek voltak köztük. A koraújkorban a társadalom jelentős része nem tudott írni-olvasni, mégis találkozott szövegekkel, amelyeket valahogyan be tudott fogadni. Az eltérő képzettségnek köszönhetően viszont más-más módon értelmezték a szöveget az írni-olvasni tudók, az olvasást valamelyest elsajátítók és az analfabéták. A kulturális antropológiai vizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy a szövegnek meg lehet különböztetni egyéni és közösségi befogadóját is, csak meg kell találni azokat a forrásokat, amelyek a közösségi olvasás folyamatát mutatják be.¹³

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy Magyarországon a 18. században a reformátusok között lehet-e arra példát találni, hogy kéziratos könyveket nemcsak egyének, hanem nagyobb közösségek is befogadtak. Az elemzés során megpróbáljuk rekonstruálni a befogadó csoportot érő mediális hatást, a csoport kulturális háttérét és képzettségét. Elemzésem annyiban tér el a szakirodalomban megszokottaktól, hogy egyik esetben sincs a befogadásról primer forrásom, viszont analógiák és másodlagos források segítségével következtetni lehet a befogadás folyamatára.

Thuróczy János krónikája már a 15. században sikerkiadásnak számított, hiszen egy éven belül kétszer is kinyomtatták. A kora újkorban a magyar történe-

¹¹ Tóth Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017, 209–211.

¹² Papp Kinga: *Tollforgató Kálmokiak*, Kolozsvár, EME, 2015, 138–140, 156–190. Szenci Molnár Albert naplóját Pápai Páriz Ferenc folytatta. Vö. Pápai Páriz Ferenc: *Békeességet magamnak, másoknak*, közreadja: Nagy Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 22, 135.

¹³ Tóth: *A kora újkori könyv*, 209–211.

lemmel foglalkozók alapvető kútfőnek tartották, a hazai történetírás számára felbecsülhetetlen kincsnek számít.¹⁴ A kéziratos református könyvkultúra szempontjából azért érdekes, mert két jelentős kálvinista személy is érdeklődött utána.

Maróthi György a debreceni kollégium kiemelkedő tudású professzora volt, aki bázeli tanulmányai során 1736-ban megpróbálta megszerezni a *Chronica Hungarorum* egyik kiadását, de nem tudjuk sikerült-e neki.¹⁵ Úgy látszik, nem tudott arról, hogy Bernben hozzáférhető volt a krónika egyik nyomtatott kiadása és kéziratos változata is. Jacques Bongars humanista történész és diplomata 1600-ban tette közzé 'Thuróczy krónikáját a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* című könyvében, amely többek között Thuróczy művét is tartalmazta.¹⁶ Bongars 1585-ben személyesen is járt Magyarországon, utazásáról naplót vezetett, amelyben részletesen ismertette a végvári rendszert.¹⁷ Hagyatéka 1632-ben került a berni Burgerbibliothek tulajdonába. Ebben a gyűjteményben megtalálható az a kézirat¹⁸ is, amely alapján 1600-ban elkészült a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* nyomtatott változata, valamint a nyomtatott műből is található példány a könyvtárban.¹⁹ A francia hugenotta történetíró műve a 18. század első felére már hiánycikké vált, ezért Johann Paul Krauss bécsi könyvkiadó annak újbóli megjelenítését határozta el. Ehhez megnyerte Bél Mátyást, de a szöveg végleges gondozója Johann Georg Schwandtner lett. Az 1746 és 1748 között három kötetben megjelent könyv a Bongars által összeállított forrásgyűjteményhez képest több szöveget tartalmazott, köztük Anonymus gesztáját is.²⁰

¹⁴ Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akad., 1967; Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai, *MKSz* 83(1967/1), 1–11; Mroziewicz, Karolina: Illustrated Books on History and their Role in the Identity-Building Processess: The Case of Hungary (1488–1700), in Stefan Kiedroń–Anna–Maria Simm–Patrycja Poniatowska (ed.): *Early modern print culture in Central Europe*, Wrocław, Uniwersytet, 2014, 21–38.

¹⁵ Maróthi György levele Jakob Christoph Becknek, Bern 1736. április 29. in Lengyel Imre–Tóth Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja, *Könyv és Könyvtár* 8(1970), 101–102.

¹⁶ Bongarsius, Jacobus: *Rerum Hungaricarum scriptores varii*, Frankfurt am Main, Andreas Wechel, 1600.

¹⁷ Gausz Ildikó: Végvármustra francia módra. Jacques Bongars a magyarországi császári–királyi határvédelmi rendszerről (1585), *Aetas* 31(2016/2), 137.

¹⁸ Johannis de Thurocz: *Chronica Hungariae. Praemissa est Theobaldi Fegberi epistula ad Mathiam Hungariae Bobemiaeque regem scripta*, Burgerbibliothek Bern (tovább: BB Bern), Cod. 279.

¹⁹ Gábor Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez, *MKSz* 20(1912), 303; Szalay László: Hungaricák a berni városi könyvtárban, *Új Magyar Múzeum* 15(1855), 73; Csontos János: A berni városi könyvtár hazai vonatkozású kéziratai, *MKSz* 12(1887), 247.

²⁰ Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből, *Történelmi Szemle* 55(2013/4), 593–594. Schwandtnerus, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum*, I–III, Viennae, Krauss, 1746–1748.

A könyvtáralapító Teleki Sámuel szintén érdeklődött Thuróczy és Bongars munkái iránt. 1777-ben arra kérte Robert Scipius Lentulust, hogy másoltassa le számára Bongars valamelyik kéziratban maradt művében található magyar vonatkozású szövegeket.²¹ Adataink vannak arról is, hogy kíváncsi volt a *Rerum Hungaricarum scriptores varii* szerzői kéziratára. Az autográf irathoz viszont nem könnyen jutott hozzá. Először Friedrich Samuel Schmidt bázeli professzor, ókortörténész segítségét kérte, aki 1763-ban felvette a kapcsolatot a Burgerbibliothek könyvtárosával, Johann Rudolf Sinner von Ballagiues-szel. Schmidt leveleiben figyelmébe ajánlotta Telekit Sinnernek, majd ezt követően még abban az évben május 23-án Teleki személyesen is kezébe vehette a kötetet.²² Teleki anynyira érdekesnek találta a kéziratot, hogy Svájcból való hazatérése után Jakob Christoph Beck – szintén bázeli professzor – közbenjárásával lemásoltatta azt maga számára.²³

Maróthi és Teleki aktív érdeklődése Thuróczy illetve Bongars történeti munkái iránt azt mutatják, hogy a református értelmiség a 18. században megpróbált a kortárs történetkutatáshoz felzárkózni. Analógia ehhez Bod Péternek a *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* című műve, amelyben Bod Magyarország és Erdély történetével foglalkozó műveket mutatott be. Ebben Bod külön fejezetet szentelt Bongars Bernben őrzött kézirathagyatékának, és felsorolta, milyen művek találhatóak meg benne a magyar történelemmel kapcsolatban.²⁴ Egyébként Bod ismerte Bongars forrásgyűjteményének Bécsben 1746 és 1748 között megjelent új kiadását is, és elismeréssel szól Bél Mátyás kutatómunkájáról.²⁵ Ezek szerint a kálvinista értelmiség fogékony volt a kéziratok forrásokra.

Egyelőre nem került viszont elő sem Maróthitól, sem Telekitől olyan autográf irat, amely alapján következtethetnénk a befogadás folyamatára, mégis bizonyos adatokból rekonstruálhatjuk, hogy a Thuróczy-krónika Bongars-féle kézírata a községi befogadás szempontjából eltér a kéziratok zárt olvasóközönségétől.

²¹ Gausz: Végvármustra, 138.

²² BB Bern, Mss. h. h. X. 105.26. Friedrich Samuel Schmidt levele Johann Rudolf Sinnernek, Bazel, 1763. június 10. Friedrich Samuel Schmidt levele Johann Rudolf Sinnernek, Bazel, 1763. május 23. BB Bern, Ms. h. h. X. 106.2 Jacob Christoph Beck levele Johann Rudolf Sinnernek, Bazel, 1764. május; Biás István: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár úti naplója 1759–1763*, Marosvásárhely, Árpád Nyomda, 1908, 105–106.

²³ Teleki Sámuel levele Jakob Christoph Becknek, Sárd, 1764. április 9. Szántay Antal: Die Teleki-Korrespondenz in Basel, in Kalmár János (szerk.): *Miscellanea fontium historiae Europaeae*, Bp., ELTE BTK, 1997, nr. 10; Stähelin, Ernst: *Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1968, nr. 395; Deé Nagy Anikó (vál.): *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*, Bukarest, Kriterion, 1976, nr. 7.

²⁴ Gausz Ildikó: *Magyarország vonzásában. Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608)*, doktori dolgozat, Szeged, 2018, 121.

²⁵ Gudor Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018, 207.

Mind Maróthi, mind Teleki magasan képzett, tudós ember volt, akik igyekeztek minél több tudományos eredményt a nyilvánosság elé tárni, hiszen közreműködtek könyvek kiadásában. Mivel Maróthi nagy valószínűséggel nem látta a Bongrars-féle kéziratot, ezért róla nehezebben tudjuk eldönteni, vajon tervezte-e a szöveg újrakiadását. Telekiről viszont egész biztosan állíthatjuk, hogy a kézirat olvasásakor ez járhatott a fejében, valószínűleg a Bél Mátyás által képviselt történetkutatás igényei alapján a szöveg kiadását tervezte. Azért állítjuk ezt, mert közismert, hogy Teleki Sámuel nemcsak könyvgyűjtő volt, hanem tudományszervező is. Deé Nagy Anikó meggyőzően bizonyította, hogy Teleki Magyarország és Erdély történetének kutatására tudósokat nyert meg.²⁶ Ráadásul Teleki 1784-ben Utrechtben Janus Pannonius kézírataiból összeállított kötetet tett közzé. A kiadásban a gróf nemcsak mecénásként, hanem filológusként is közreműködött.²⁷ A Pannonius kötet analógiája alapján egészen biztosra vehetjük, hogy a *Chronica Hungarorum* olvasása során szintén a közreadás lebegett a szeme előtt. Nem tudjuk pontosan hogyan történhetett, de a befogadásban minden bizonnyal szerepet játszott a berni könyvtáros, Sinner személye is, aki előszóban elmesélhette Telekinek a Bongars-gyűjtemény történetét és a kézirat provenienciáját.

A *Magyarok krónikájának* berni kódexe ezek szerint a szerzői kéziratok közé sorolható, amelynek tudós olvasója szóbeli beszélgetések, és svájci professzorokkal folytatott levelezés során felismerte, hogy páratlan kulturális kincsrel áll szemben. Teleki kulturális háttere egyértelműen arra enged következtetni, hogy a kötetet nem kívánta csak maga számára megtartani, és azt féltve őrizni, hanem meg akarta azt ismertetni a magyar értelmiséggel is.

A református gyülekezeti élet során keletkezett egyházigazgatási dokumentumokban viszont olyan példákat is találunk, amelyek nem az értelmiség felé kívántak nyitni, hanem a félanalfabéta és a teljesen analfabéta közösségek irányába.

A szakirodalom szerint Békésen a 18. században egy kéziratos passiót egészen 1766-ig rendszeresen lemásoltak a kántorok egymás között. Sajnos maga a kézirat mára elveszett, jelenleg egyedül egy 1717-ben keletkezett feljegyzés tanúskodik róla, hogy a kötet létezett, 1766-ig tartó használatáról ma már semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre.²⁸ Feltehetően önálló, kötetes kéziratról beszélhetünk, amelyet egy nyomtatott passióból másoltak le valamikor a 17. század során. Nyilvánvalóan azért másolták folyamatosan a dokumentumot, mert

²⁶ Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, EME, 1997, 219–220.

²⁷ Uo., 119.

²⁸ Durkó Antal: *Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Nyomda, 1939, 105; Békési Református Egyházközség levéltára. Számadási iratok I.62.d.1. Testamentumkönyv és gondnoki számadások 1757–1817.

nagypéntekenként rendszeresen elénekelték Krisztus szenvedéstörténetét, és az állandó használat miatt az eredeti mű elröngyölödött. Mivel a református egyház a 18. században szigorúan fellépett a passió éneklése ellen, ez megmagyarázza, miért kéziratban másolták azt a kántorok egymás között: a békésiek ragaszkodtak egy néphagyományhoz, amelyet a hivatalos egyház katolikus elhajlásnak tartott.²⁹ Itt egy olyan jelenséggel állunk szemben, amikor egy kézirat egyszerre szolgál titkos, zárt közösség számára információkat, és egyszerre éri el a település összes református lakosát. Ez a nyitottság egyértelműen a népi kultúra felé tárta ki karját. A befogadó közösség alapvetően analfabéta volt, így a mediális hatás szóban (énekben) érte el őket. Képzettségükről és kulturális háttérükről csak annyit tudunk elmondani, hogy a közösség tagjainak többsége iskolázatlan lehetett, kulturális háttérüket tekintve láthatóan ragaszkodtak olyan vallási hagyományokhoz, amelyet a hivatalos egyház megpróbált visszaszorítani. Ennek köszönhetően a mezőváros eltitkolta az egyházi vezetés előtt a passiót, miközben a teljes lakosság tisztában volt vele, hogy gyakorolják annak éneklését. Ez a fajta zártság láthatóan nem azonos a bevezetőben említett zárt közösséggel. Már csak azért sem, mert 1732-ben Békésen 368 református család élt,³⁰ amelynek minden bizonytalansággal összes tagja ismerte a passiót, ezért a kéziratok befogadástörténete szempontjából érdemes bevezetni a lokálisan nyitott olvasóközönség fogalmát, amely igyekszik a tulajdonában lévő kéziratát eltitkolni a nagyvilág szeme elől, de a település földrajzi határain belül élők számára szabad hozzáférést biztosít ahhoz.

A mezővárosi írásbeliség fejlődésének köszönhetően Szentesen a 18. század közepén egymással párhuzamosan két kézirat krónika is keletkezett. Az egyik az úgynevezett *Petrák-krónika*, a másik *A Szentesi Református Ekklessia Históriaja* címen ismert. A *Petrák-krónikát* egészen a 20. század elejéig másolták a város lakosai, de a 18. századból egyetlen példánya sem maradt fenn. A 18. századi kéziratok kultúra szempontjából ezért csak elég annyit megjegyeznünk vele kapcsolatban, hogy létrejött és folyamatos másolása azt mutatja, hogy a népi kultúrában már egész korán megjelent az igény a szélesebb olvasóközönség folyamatos bővítésére.³¹ A helyi lelkészek által vezetett egyháztörténeti feljegyzésekben vi-

²⁹ Molnár Ambrus: A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben, in Hopp Lajos–Küllös Imola–Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány*, Bp., MTA III, 1988, 497–535; Bárdos Kornél: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon, *Theológiai Szemle* 14(1971/9–10), 296–303.

³⁰ Molnár Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Bp., Mundus, 1999, 137, 205.

³¹ Takács Edit: A *Petrák-krónika* keletkezése, fennmaradása és tartalma, in Uó (szerk.): *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentés, Csongrád Megyei Levéltár, 1997–1998, 43–58; Uó (közread.): *Petrák-krónika*, Szentés–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1997.

szont 1747–1800 között évente elkészítették az egyházat érintő események összefoglalását és különböző tematikus részekben mutatták be a gyülekezetet. A Petrák-krónikával szemben az ekléziatörténet a 18. századi eseményeket kortársként mutatja be, hiszen lejegyzői mindannyian kortársak voltak. A krónika eredeti kéziratos példánya ma is megvan, de Kis Bálint a 19. század elején készített róla egy másolatot, majd a 20. század elején egy újabb másolat készült róla.³²

Nincs arra vonatkozó adatunk, amely azt bizonyítaná, hogy a históriát tempomi alkalmakon vagy egyéb városi jelentőségű eseményeken felolvasták volna. Így a Békésen használt passióval ellentétben nem állíthatjuk, hogy az a település összes lakója előtt ismert lett volna. Mégis úgy gondoljuk, hogy a krónika nemcsak a lelkészek előtt volt ismert, hanem a gyülekezet több tagja előtt is. Azért merjük ezt állítani, mert a 18. századi szentesi egyházigazgatási iratokat egyszerre több ember kezelte: a két lelképásztoron kívül a rektorok, praeceptorok is végeztek bejegyzéseket a protokollumokba. Ráadásul világiak is folyamatosan találkoztak az egyház irattárával, mert az évente cserélődő gondnokok 1773-tól kezdve rendszeresen vezették a számadásokat, amelynek során a végelszámolásnál a szálas iratokat össze kellett vetniük a protokollumokban található bejegyzésekkel.³³

Mediális szempontból ez azt jelenti, hogy az olvasott krónika kikerülhetett a szóbeliségbe, az egyházközség klerikus és laikus vezetői elmesélhették a lakoságnak a krónikában rejlő adatokat. A lakosság képzettségétől és kulturális háttérétől függően értették meg az abban találhatóakat, amely aztán a Petrák-krónikában ismét írott formát öltött. Így alakult át a szentesi egyházközség kialakulásának több oldalt kitevő története a Petrák-krónikában egyetlen egy bővített mondatra. Talán éppen a Petrák-krónika tömörségének ellensúlyozására másolták le a 20. században az egyházi krónikát, így biztosítva azt, hogy az egyház múltjára vonatkozó adatok minél szélesebb körben legyenek ismertek.

Vészton szerényebb méreteken ugyan, de a szentesi egyháztörténethez hasonló krónika keletkezett 1778-ban. Ekkor került a településre Erdélyi Sámuel

³² Bagi Zoltán: Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt ekléziatörténet alapján, in Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*, Bp., Universitas, 2005, 185–205; Kis Bálint: A szentesi reformáta ekklesia állapotja, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgai, változásai, in: Uő: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 293–387; Filep Antal: Szokásleírások a 18. és a 19. századból, *Népi kultúra – Népi társadalom* 5–6(1971), 115–134.

³³ Hegyi Ádám: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén, in Báthory Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, Bp., MTA – PPKÉ Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 135–137.

egykori szentesi lelkipásztor, aki a szentesi hagyományokhoz ragaszkodva Vésztőn is elkezdte feldolgozni a helybeli egyház múltját. A két világháború között Gönczy Béla vésztői lelkész folytatta Erdélyi majdnem kétszáz évvel korábbi krónikáját. Az omniárium üresen maradt lapjaira bejegyezte az egyházközség 19. századi történetét, és folytatta azt egészen a 20. századig.³⁴

A kézirat befogadásával kapcsolatban a szentesi példára támaszkodhatunk csak, egyéb forrásaink nincsenek. Az olvasott krónika itt is kikerülhetett a szóbeliségbe, az egyházközség klerikus és laikus vezetői elmesélhették a lakosságnak a krónikában rejlő adatokat, így a lakosság képzettségétől és kulturális háttértől függően értették meg az abban találhatóakat.

A lokális közösség nyomást is gyakorolhatott a kéziratot kötetekben található szövegek tartalmára, vagyis a zártság fordítottnak is működhett: nagylétszámú csoport elérhette azt, hogy a kéziratban rögzített eseményeket legfeljebb csak néhány ember ismerje meg a valóságban. Ez történt az Arad vármegyei Vadászton, amikor 1769-ben a lelkipásztor leromboltatta a templomban található szobrot, amelyet a források Moloch bálványként említenek. Első pillanatra a helyzet egyszerűnek tűnik, mert a kálvinista templomokban nem szokás a katolikus templombelsőkre jellemző díszítés, ezért nem csoda, hogy az újonnan megválasztott lelkész azt eltávolíttatta. Mégsem egyértelmű a dolog, mert nem világos, hogy a reformáció kezdete óta eltel kétszáz év alatt miért nem zavart az addig senkit. Ráadásul nincs is arra vonatkozó hiteles adatunk, hogy valóban 1769-ben történt meg a szoborrombolás, ugyanis a „Molok Bálvány” első említése csak 1832-ből származik. Az egyházközség anyakönyvébe ekkor írták be azt a visszaemlékezést, amely a Vadásztól nem messze található Ágya lelkipásztortól származik.

Dávidházi János a 19. század második évtizedétől kezdve szolgált Ágyán,³⁵ és ő volt az, aki egy 91 éves feltételezhetően vadász lakostól – Albert Mihálytól – hallott arról, hogy 1769-ben Szilágyi János lelkész leromboltatta a szobrot. A szobor létezésére és rombolására tehát egyetlen bizonyítékunk egy idős ember visszaemlékezése.³⁶

³⁴ Fűrj Zoltán: *Református közélet. Válogatás és repertórium. Gönczy Béla vésztői lelkész folyóirata a 30-as években*, Debrecen, TTREK, 1993; Higgyed István: A vésztői református egyház, in: Ladányi Károly (szerk.): *Vésztői története. A kezdetektől a várossá válásig*, Vésztő, Önkormányzat, 2008, 442; Vésztői Református Egyházközség levéltára, jegyzőkönyvek. I.450.b.3 Presbiteri jegyzőkönyv történeti feljegyzésekkel 1823–1858.

³⁵ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2., 1711–1822, Debrecen, Szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908, 191.

³⁶ Román Nemzeti Levéltár Arad Megyei Fiókja [továbbiakban: AMF] fond nr. 2077. Vadászti házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 71r. Vö.: Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*, 4., A váradai püspökök a száműzetés s az újjralapítás korában, Nagyvárad, Franklin, 1884, 477–478.

Vadászi omniáriumba 1769-ben vetették papírra az egyházközség krónikáját. A szöveg három nagyobb egységből áll: az első részt 1769-ben Szilágyi János helybeli prédikátor írta. Ezt a szöveget kisebb-nagyobb megszakításokkal Szilágyi vadászi szolgálatának végéig, 1797-ig folyamatosan vezette. A 19. század elején hosszabb ideig senki sem folytatta az egyháztörténeti feljegyzéseket, majd 1823-ban újabb bejegyzések születtek. Végül 1832-ben az új lelkipásztor ismét elkezdte a krónikát írni.³⁷ 1843-ban a vadászi anyakönyvet felhasználva készült egy újabb kéziratos gyülekeztörténet, de ez nem a vadászi egyházközség tulajdonában volt, hanem a nagyszalontai gyülekezetében. A Moloch bálvány említése az 1832-es szövegben található meg először, amelyet később az 1843-as változat is megismétel.³⁸ Kérdés, miért nincs nyoma a legelső bejegyzésben, hiszen a szöveg tanúsága szerint a szobor lerombolója, és a krónika első írója ugyanaz a személy volt. Ráadásul az első részben kimondottan sokat foglalkoznak a templom leírásával, mert Szilágyi elmeséli az 1713-as átépítést, majd az 1768-ban véghezvitt felújítást is, de soha egyetlen egy szóval sem említi, hogy a templombelsőben katolikus díszítés lett volna. Sőt! Arról sem szól, hogy a Moloch szobrot eltávolították volna. Helyette viszont részletesen leírja, milyen átkot helyeztek el a torony új gombjában azok ellen, akik a templom lerombolására törnének.³⁹

A művészettörténeti kutatások bebizonyították, hogy a templomban található freskót tudatosan hanyagul festették le, mert az alig sérült, és a festés alatt is jól kivehető volt körvonala.⁴⁰ Ez azt jelenti, hogy a református vadászi lakosok ragaszkodtak a katolikus templombelsőhöz, és 1769-es képpusztítást csak ímmel-ámmal vitték véghez. Így viszont már érthető, miért nincs említés az egyházi krónikában a rombolásról: a lokális közösség nyomást gyakorolt az omniáriumban található egyháztörténet tartalmára. A lelkész tartott a megtorlástól, ezért inkább elhallgatta a történeteket, és igyekezett azt elzárni a nyilvánosság elől. Nem módosít ezen a megállapításon az sem, hogy a gyülekezet alapvető érdeke volt a katolikus egyház elől is eltitkolni templomuk katolikus eredetét, hiszen a korabeli hatályos törvények szerint azt a katolikus eredet miatt bármikor elvehették volna tőlük. Ezek alapján a zártság fordítottan is működhetett: nagyközösség arra törekedett, hogy saját kulturális emlékezetét megcsonkítsa, és a lejegyző személyt – vagy kisközösséget – arra kényszerítse, hogy minél kevesebb

³⁷ AMF fond nr. 2077. Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 71r.

³⁸ Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Fiókja, Szalontai Református Egyházközség iratai fond 43. 145. dosar 24. Vadászi egyházközség története, in Szalontai egyházmegye története. Köszönöm Emódi András segítségét, aki felhívta a figyelmem erre a forrásra.

³⁹ AMF fond nr. 2077. Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838, fol. 55r.

⁴⁰ Emódi Tamás–Lángi József: A vadászi templom és Keresztrefeszítés-képe, in Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2010, 807.

információt őrizzen meg a megtörtént eseményekről. Ezt a jelenséget a fentebbi példa ellentétéként lokálisan zárt olvasóközönségnek hívhatjuk.

Összegzésképpen a következőket állapíthatjuk meg: a 18. századi református kézíratos könyvek valóban zárt közösségekhez szóltak, de ennek a zártságnak több válfaját is meg lehet különböztetni. Így például létezett egy olyan szerzői kézírattípus, amely keletkezésekor nagy nyilvánosság számára készült, de a sajtó alá kerülés hiánya meghiúsította azt. A Thuróczy-krónika berni kézírata tipikus példája ennek. A dél-alföldi református gyülekezetek kézíratos kötetei viszont egészen más irányú zártságot vagy nyitottságot értek el. A békési passió, a szentesi egyháztörténeti krónika és a vésztői egyháztörténet egytől-egyig az adott települések teljes reformátusságának szóltak. A kéziratok írói és másolói új kaput nyitottak a népi kultúra felé, mert a környezetükben élő összes református számára hozzáférhetővé (befogadhatóvá) akarták tenni a szöveget. Nem kívántak viszont a település határain túllépni, tehát egyszerre széles olvasóközönségnek és egyszerre egy zárt közösségnek nyújtottak információkat. Az általunk javasolt fogalommal megnevezve ezt tekinthetjük lokálisan nyitott olvasóközönségnek. Végül meg kell említenünk, hogy a közösségi befogadás fordított módon is működhetett: egy nagycsoport képes lehetett arra, hogy a saját kulturális emlékezetét lecsökkentse, és a közös emlékből egy csonka, írott változatot készítsen. Ezt tekintjük lokálisan zárt olvasóközönségnek.

PRIMÉR FORRÁSOK

- BIÁS István: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár úti naplója 1759–1763*, Marosvásárhely, Árpád Nyomda, 1908.
- BONGARSIVS, Jacobus: *Rerum Hungaricarum scriptores varii*, Frankfurt am Main, Andreas Wechel, 1600.
- Bongarsiana. Altes Archiv. Briefe an Johann Rudolf Sinner, 1763*, Burgerbibliothek Bern, Mss. h. h. X. 105.26.
- Bongarsiana. Altes Archiv. Briefe an Johann Rudolf Sinner, 1764*, Burgerbibliothek Bern, Ms. h. h. X. 106.2
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magammak, másoknak*, közreadja: NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977.
- Presbiteri jegyzőkönyv történeti feljegyzésekkel 1823–1858*, Vésztői Református Egyházközség levéltára, Jegyzőkönyvek, I.450.b.3.
- SCHWANDTNERUS, Johannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum*, I–III, Viennae, Krauss, 1746–1748.
- Szalontai egyházmegye története, 1843*, Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Fiókja, Szalontai Református Egyházközség iratai fond 43. 145. dosar 24.

- TAKÁCS Edit (közread.): *Petrák-krónika*, Szentés–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1997.
- Testamentumkönyv és gondnoki számadások 1757–1817*, Békési Református Egyházközség levéltára. Számadási iratok I.62.d.1.
- THUROCZ, Johannis de: *Chronica Hungariae. Praemissa est Theobaldi Fegheri epistula ad Mathiam Hungariae Bohemiaeque regem scripta*, Burgerbibliothek Bern, Cod. 279.
- Vadászi házassági és halotti anyakönyv 1768–1838*, Román Nemzeti Levéltár Arad Megyei Fiókja, fond nr. 2077.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAGI Zoltán: Szentés város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kis Bálint által írt eklézsiatörténet alapján, in Szabó András (szerk.): *Mezőváros, reformáció és irodalom*, Bp., Universitas, 2005, 185–205.
- BARCSA János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története, 2. kötet, 1711–1822*, Debrecen, Szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, 1908.
- BÁRDOS Kornél: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon, *Theológiai Szemle* 14 (1971/9–10), 296–303.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Bp., Gondolat, 1985.
- BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig, 4., A váradi püspökök a száműzetés s az újralapítás korában*, Nagyvárad, Franklin, 1884.
- CSONTOSI János: A berni városi könyvtár hazai vonatkozású kéziratái, *MKsz* 12(1887), 242–248.
- DEÉ NAGY Anikó (vál.): *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*, Bukarest, Kriterion, 1976.
- DEÉ NAGY Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.
- DEME Ágnes: Folklor és irodalom határán. Egy 1810-es népi kézíratos könyv elemzése, in Bartók Zsófia Ágnes [et al.] (szerk.): *Kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva. Fiatalok Konferenciája 2014*, Budapest, Reciti, 2015, 33–44.
- DIENES Dénes: *Alsóvadász, Egy abauji község története*, Sárospatak, szerzői kiadás, 1998.
- DURKÓ Antal: *Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Nyomda, 1939.
- EMÓDI Tamás–LÁNGI József: A vadászi templom és Keresztrefeszítés-képe, in Kollár Tibor (szerk.): *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*, Bp., Teleki László Alapítvány, 2010, 807–828.
- FILEP Antal: Szokásleírások a 18. és a 19. századból, *Népi kultúra – Népi társadalom* 5–6(1971), 115–134.
- FRAUHAMMER Krisztina: Imádság és ABC – 18–19. századi lelkiségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában, in Frauhammer Krisztina: *Imák és olvasatok. Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon*, Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrákutató Csoport, 2019, 38–46.
- FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978.

- FÜRJ Zoltán: *Református közélet. Válogatás és repertórium. Gönczy Béla vésztői lelkész folyóirata a 30-as években*, Debrecen, TTREK, 1993.
- GÁBOR Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez, *Magyar Könyvszemle* 20(1912), 302–315.
- GAUSZ Ildikó: Végvármustra francia módra. Jacques Bongars a magyarországi császári- királyi határvédelmi rendszerről (1585), *Aetas* 31(2016/2), 134–145.
- GAUSZ Ildikó: *Magyarország vonzásában. Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608)*, doktori dolgozat, Szeged, 2018.
- GUDOR Kund Botond: *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018.
- HEGYI Ádám: A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén, in Báthory Orsolya (szerk.): *Menny és pokol a barokk kori ember életében*, Bp., MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 135–148.
- HIGYED István: A vésztői református egyház, in: Ladányi Károly (szerk.): *Vélesztő története. A kezdetektől a városossá válásig*, Vélesztő, Önkormányzat, 2008, 442–454.
- IVANYOS Lajos, A magyarországi református egyház levéltárügye a reformációtól 1715-ig, *Levéltári Szemle* 32(1982/1), 141–168.
- KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT–BBTE, 2008.
- KESZEG Vilmos: *A folklór határán: a népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*, Bukarest, Kriterion, 1991.
- KIS Bálint: A szentesi református egyház állapota, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetet érdemlő dolgaik, változásai, in Uő: *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, Békéscsaba – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992, 293–387.
- KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek – ördögös könyvek”, *Népi kultúra – Népi társadalom* 18(1995), 67–104.
- KÓKAY György: A magyarországi könyvtárak és a művelődés a XVIII. század második felében. Klimó György emlékére, *MKsz* 115(1999/3), 304–313.
- KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akad., 1996.
- LENGYEL Imre–TÓTH Béla: Maróthi György külföldi tanulmányútja, *Könyv és Könyvtár* 8(1970/1), 5–123.
- MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akad., 1967.
- MÁLYUSZ Elemér: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai, *MKsz* 83(1967/1), 1–11.
- MELTON, James Van Horn: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge, University Press, 2001.
- MOLNÁR Ambrus: A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben, in Hopp Lajos–Küllős Imola–Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány*, Bp., MTA ITI, 1988, 497–535.
- MOLNÁR Ambrus: *Békés pusztulása és újjászületése*, Bp., Mundus, 1999.
- MROZIEWICZ, Karolina: Illustrated Books on History and their Role in the Identity-Building Processes: The Case of Hungary (1488–1700), in Stefan Kiedroń– Anna-Maria Simm–Patrycja Poniatowska (ed.): *Early modern print culture in Central Europe*, Wrocław, Uniwersytet, 2014, 21–38.

- MOLNÁR Ambrus: A Tiszántúli református falusi társadalom forrásairól, in Erdmann Gyula (szerk.): *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27–28.*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989, 328–333.
- PAPP Kinga: *Tollforgató Kálnokiak*, Kolozsvár, EME, 2015.
- PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei.” Rejtőző kézíratos Voltaire-másolatok feltárása, *MK* 132(2016/3), 298–318.
- POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Európa, 1978.
- STÄHELIN, Ernst: *Die Korrespondenz des Basler Professors Jakob Christoph Beck 1711–1785*, Basel, Helbing und Lichtenhahn, 1968.
- SZALAY László: Hungaricák a berni városi könyvtárban, *Új Magyar Múzeum* 15(1855), 73–75.
- SZÁNTAY Antal: Die Teleki-Korrespondenz in Basel, in Kalmár János (szerk.): *Miscellanea fontium historiae Europaeae*, Bp., ELTE BTK, 1997, 166–190.
- TAKÁCS Edit: A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma, in Uő (szerk.): *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, Szentes, Csongrád Megyei Levéltár, 1997–1998, 43–58.
- TÓTH Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből, *Történelmi Szemle* 55(2013/4), 593–617.
- TÓTH Zsombor: Homo scribens. Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez, in Uő: *A történelmem terbe*, Kolozsvár, Kom-Press, 2006, 406–430.
- TÓTH Zsombor: Kézírtos nyilvánosság a koraújkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások, *ItK* 119(2015), 625–650.
- TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája. Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Bp., reciti, 2017.

ABSTRACT

Ádám Alex Hegyi: Readers and Recipients of Manuscript Books in the Reformed Church in the 18th Century

According to literary history research, one of the most significant differences between printed and manuscript texts was that manuscripts were read by close-knit communities, while printed books were accessible to everybody. The goal of the Enlightenment was to accomplish as great publicity as possible in 18th century Europe. One typical moment of this was when community reading was transferred to the public space instead of family, church, and courtyard communities: book clubs and public libraries made reading possible for a wide range of social classes. By comparison, in the Kingdom of Hungary, the Reformed Church was much more close-knit. The Calvinists tried to maintain their literacy

through manuscripts: they made large numbers of copies of works of piety, worship textbooks, and theological reference books. Not only copies, but also individual, original works were spread in manuscript because their publication would have been impossible anyway. In that way, Reformed manuscripts entered the grey instead of the public zone. The study demonstrates the diversity of the closeness of the readers of the Reformed manuscripts: a manuscript could become well-known to a large group. The reverse also existed: a group of hundreds of members was able to conceal widely known manuscripts from others.

Keywords: history of reading, manuscript, Reformed church, Jacques Bongars, Kingdom of Hungary, 18th century

LAUDÁCIÓ: TÖBB, MINT EGY TANÓRA...

Halász Teodóra

Dienes Dénes Professzor Úrnál több egyháztörténeti kurzuson volt lehetőségem részt venni a teológián töltött eddigi éveim alatt. Másodéves teológusként nála ismerkedtünk meg először az egyháztörténet kezdeteivel. Máig emlékszem, hogy óráin egyszerűen lehetetlen volt nem odafigyelni arra, amit mond. Olyan odaadással és hatalmas tudással ismertette meg az egyháztörténeti témákat, hogy szinte érzékeltük az adott korok hangulatát is, amelyekbe éppen elkalauzolt minket.

Sokat jelentett az órákon az, ahogy Tanár Úr mindig igyekezett a figyelmünket fenntartani: az alapvető tényeken, adatokon, összefüggéseken kívül bele- szótt előadásaiba egy-egy érdekes történetet, jól megjegyezhető anekdotát, plusz információkat. Ezek hallatán még jobban megismertük a történelmi korok és a történelmi alakok igazi valóját. Ilyen volt az is, amikor például a reformáció kialakulásáról tanultunk; ezeken az órákon nem csak a 16. század köz- és egyház- történeti valóságával, a reformátorok életútjával és munkásságával, hanem izgalmas háttérinformációkkal, összefüggésekkel és anekdotákkal is megismertetett minket. Mindig izgalommal vártuk az egyháztörténet órákat, mert azokon mindig idegen korokban, idegen tájakon kalandoztunk, és együtt nevettünk Tanár Úrral, amikor mondadója között közbevetett pár vicces megjegyzést. Ha esetleg túlságosan elkalandoztunk volna, így is felhívta a figyelmünket a továbbiakra.

Az egyháztörténet órák nem csak az osztálytermekben folytak, hanem Tanár Úr interaktív órákat is szervezett számunkra. Az egyik félévben az évfolyammal és Tanár Úrral bejártuk Sárospatak történelmileg fontos helyszíneit. Eközben Professzor Úr beavatott minket az éppen látottak múltjába, elmesélte a régi korok Patakjának történeteit és elénk tárta az elmúlt idők hangulatát.

Tanár Úr nem csak hatalmas tudásával és történelmi látásával áll előttünk példaként, aki bátorított arra, hogy mi magunk is tudományt kedvelő és művelő emberek legyünk, hanem személyiségével is jó példát mutatott számunkra. Megtanultuk tőle, hogy milyen nagy erény az alázatosság és a kedves szó. Kérdéseinkkel bátran kereshettük, ő mindig segítőkészen fordult felénk és igyekezett

megoldani kisebb-nagyobb problémáinkat. A teológián elmondott prédikációi során számtalanszor rácsodálkoztunk arra, hogy hogyan lehet az egyháztörténettel illusztrálni is. De még fontosabb számunkra, hogy igehirdetése mindig Istenhez való ragaszkodásáról és hitéről való erős bizonyágtételek.

Bármivel beszéltem, akár tanárain, akár diáktásaim közül, mikor szóba került, hogy Dienes Dénes Tanár Úrnál fogok egyháztörténeti kurzuson részt venni, mind nagy lelkesedéssel mondták, hogy számos értékkel fogunk gazdagodni és sokat fogunk tanulni Tanár Úr élvezetes óráin. Hálás vagyok érte, hogy Dienes Dénes Professzor Úr kezei alatt tanulhattam több éven keresztül, köszönöm azt az elméleti tudást és lelkeséget, amit átadott az együtt töltött idők alatt.

G) Adattárak és eszmetörténet

HÍVEN, TISZTÁN ÉS IGAZÁN
A DUNÁNTÚLI EVANGÉLIKUS LELKÉSZEK
IRODALMI TEVÉKENYSÉGE 1598–1643 KÖZÖTT

H. Hubert Gabriella

A 20. század monografikus igényű egyháztörténetei után az egyháztörténeiszek ritkán vállalkoznak a nagy történetek újabb megírására.¹ Az európai szellemi áramlatok interdiszciplináris kutatását összegző hazai és nemzetközi kötetek, az egyháztörténet-írás újabb módszereit felhasználó kutatások mellett az irodalomtörténeti szempontú megközelítések is hozzájárulhatnak a lelkészi életművek értelmezéséhez.² A tanulmányban olyan kutatás tervét vázoló fel, amelynek középpontjában a lelkészek irodalmi tevékenysége³ áll.

- ¹ Dienes Dénes 2017-ben erre a nagyszabású feladatra vállalkozott, amikor megírta a tiszánineni kerület történetét: *A Tiszánineni Református Egyházkerület története*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- ² Az irodalomtörténeiszek a műveket a kanonizációs törekvések, a felekezetek közötti átjárhatóság, a kölcsönhatások, az egyes műfajokon belüli változások, a fordítás- és irodalmi programok, a retorikai-poétikai elemek, a szövegalkotás változásai stb. szempontjából kutatják. A megjelölt korszakot Heltai János (*Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Bp., OSZK–Universitas, 2008) a kiadványok tárgyi, tartalmi és műfaji összetétele alapján foglalja össze. A Szelestei Nagy László vezetésével 2012-ben megalakult MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport kiadványai az egyházi irodalmat lelkiségtörténeti szempontból helyezik a középpontba: <https://bitk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/kutatasok/mta-ppke-barokk-irodalom-es-lelkiseg-kutato-csoport/kiadvanyaink> – utolsó letöltés: 2021. április 10. A 2021-ben online formában megjelenő *Magyar irodalomtörténet* (szerk. Horváth Iván, Balázs Mihály et al.) egyik fejezetének Balázs Mihály a következő összefoglaló címet adta: *Hítvédő és kegyességépítő művek a 17. század első felében*: <https://f-book.com/mi/index.php?book=10HITVEDOE> – utolsó letöltés: 2021. április 10.
- ³ Irodalmi tevékenység ebben az esetben a lelkészek által megírt, szerkesztett vagy lefordított művek létrehozását jelenti. Zvonarics Mihály sárvári lelkész és dunántúli püspök úrvacsorai traktátusának kiadása – Zvonarics Mihály: *Az Úr Vacsorája üdvösséges tudományának útába való rövid bemutatás*, szerk. H. Hubert Gabriella, tanulmányt írta: Csepregi Zoltán, Bp., Evangélikus Országos Gyűjtemény–Luther Kiadó, 2020 (Evangélikus Gyűjtemény Kiadványok, B-sorozat, 1) – megmutatta, hogy a dunántúli evangélikus lelkészek által írt művekkel kapcsolatban még több kérdés vár megválaszolásra.

BEVEZETÉS

A kutatásba bevont szerzők működési területe a dunántúli evangélikus egyházkerület.⁴ A kerület egyháztörténetét monográfia⁵ mellett forráskiadványok és tanulmányok sora tárgyalja. A századunkban megjelent proszopográfiai adattárak,⁶ az újabb kézirat-feldolgozások,⁷ az összegző tanulmányok⁸ és a könyvésze-ti alapmunkák⁹ bátorítják a kutatót arra, hogy tovább gondolja, s ahol lehet, ki-egészítse a dunántúli történetet.

Az elemzésbe bevont szerzők művei 1598–1643 között jelentek meg nyomtatásban. A kezdőpont (1598) a konfesszionális kor kezdetéhez kapcsolódik. Ekkor jelent meg a *Formula Concordiae* első része (Epitomé)¹⁰ magyarul és az evangélikus agenda.¹¹ A dogmatikai és szertartási egység felé vezető kiadványok megjelenési ideje egybeesik az evangélikus nyomda Keresztúrra költözésével, amely által lehetővé vált az egyházi irodalom szélesebb körben való terjedése.¹² Az elemzés végpontját Nádasdy III. Ferenc katolizálásának a bejelentése (1643. november 25.), és ezzel összefüggően a csepregi nyomda megszűnése jelöli ki.

⁴ 1600 körül Sopron és Vas vármegye mellett Zala, Moson, Győr és Veszprém megyei gyülekezetek tartoztak bele, vö. Csepregi Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján, in Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek*, Bp., Luther, 2016, 97.

⁵ Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, 1., Sopron, Székely és Társa, 1924; Thury Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, 1., Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1908.

⁶ Csepregi Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, I/1–3. köt., *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Bp., MEDiT, 2014–2016; II/1–2. köt., *A zsolnai zsinattól a soproni országgyűlésig (1610–1681)*, Bp., MEDiT, 2018–2019 (tovább: ELEM).

⁷ Szvitek Róbert: Ellenségeskedés a dunántúli evangélikusok és reformátusok között az 1630-as években, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/1), 105–151.

⁸ Elsősorban Csepregi Zoltán tanulmányai: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10001259> – utolsó letöltés: 2021. április 10.

⁹ Borsa Gedeon et al.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1–4., Bp., Akad., 1971–2012 (tovább: RMNy); Szabó Károly–Hellebrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*, 3., Bp., MTA, 1896–1898; *Pótlások, kiegészítések, javítások*, szerk. Borsa Gedeon–Dörnyei Sándor–Szálka Irma et al., 1–5., Bp., OSZK, 1990–1996 (tovább: RMK III).

¹⁰ RMNy 834. Az *Egyességi irat* német eredetijének létrejöttéről és utóéletéről vö. Reuss András: Lutheránus vallástétel Krisztus üdvözítő evangéliumáról, in *Egyességi irat*, ford. Bohus Imre, Bp., Luther, 2015, 287–412.

¹¹ RMNy 833.

¹² A dunántúli evangélikusok és reformátusok szervezeti szétválása hosszabb időt vett igénybe, vö. Csepregi Zoltán: Dunántúli prédikátorok a reformáció századában: az evangélikus lelkészi adattár első kötete (1522–1610) alapján, in Karlinszky Balázs–Varga Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegeye, 2018, 156.

Csepregi Zoltán lelkészi adattárának az egyik értékes adatsorából megtudható, hogy egy-egy lelkész mikor írta alá a *Formula Concordiae*-t, s ezzel vállalta, hogy az egységesen elfogadott evangélikus tanítás szerint jár el. A lutheránus ortodoxia tehát nagyban meghatározta, hogy milyen művek születtek ebben az időszakban. A tárgyalt korszak második felére eső vizitáció első pontja („De doctrina domini ministri”) a lelkész tudományát, tanítását vizsgálta. Tipikus példaként az 1631-es röjtöki egyházlátogatás idézhető. Kotlóczy György lelképásztort egyrészt pozitívan ítélték meg a vizitáción résztvevők: „A ministernek tanítása felől mindenképpen dicséretet tesznek, hogy mind az evangéliumok predikáltatásában, s mind pedig a szent sacramentumok kiszolgáltatásában híven, tisztán és igazán eljár”. De kritikát is megfogalmaztak: vasárnap délután nincs káté-olvasás (prédikáció), és mivel a gyülekezetben nem volt korábban, ezért elmarad a mindennapi könyörgés is.¹³ Ezek megtartását a rendtartással összhangban¹⁴ előírták a lelkészek.¹⁵ Ebben az egyháztörténeti korszakban irodalomtörténeti szempontból az lehet a kérdés, hogy a lutheránus ortodoxiához tartozó művek hogyan értelmezhetőek tágabb irodalmi kontextusban, az önmeghatározás megerősítése milyen eszközökkel történt.

Az 1598–1643 közötti időhatár nem esik pontosan egybe a Csepregi Zoltán által kijelölt (1610–1681) egyháztörténeti korszakkal, amely „a vallásszabadság törvénybe iktatásának köszönhetően a protestáns egyházi életnek, az iskolázásnak és a könyvkiadásnak” a felvirágzását hozta.¹⁶ Néhány esztendő leszámítva a lelkészek már korábban is kiegyensúlyozott alkotómunkát végeztek a Nyugat-Dunántúlon. A lelkészek irodalmi működése a 17. század első felében ugyan virágzó dunántúli szellemi életet mutat, de a háttérben az egyház építkezését, a művek keletkezését a tizenöt éves háború (1591–1606), a felekezeti ellentétek hátráltatták, vagy olyan tragédiák akasztották meg, mint pl. a csepregi mészárlás (1621).

A sárvári, majd a csepregi latin középiskola,¹⁷ a lelkészek egyetemjárása, a könyvek és kéziratok cseréje, a Nádasyak patrónusi tevékenysége és az evangélikus kézben lévő nyomda jelentettek biztos háttérrel az egyházi irodalmi élet virágzásához.

¹³ Thury Etele: Kis Bertalan és Musay Gergely dunántúli ág. hitv. ev. püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1631–1654, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1907 (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 6), 41 (tovább: MPEA).

¹⁴ RMNy 1457.

¹⁵ A lelkész ígéretet tett, de arról sajnos nincs adat, hogy a gyakorlatban végrehajtotta-e az utasítást.

¹⁶ ELEM, II/1, III.

¹⁷ Zátónyi Sándor: A reformáció kori csepregi kollégium (1557–1643), *Magyar Pedagógia* 91(1991/3–4), 215–230.

Fő patrónusok:

Nádasdy II. Ferenc (1555–1604)

Nádasdy Pál (1598–1633)

Nádasdy III. Ferenc (1623/25–1671), katolizál: 1643.¹⁸

Dunántúli püspökök:

Beythe István (1585–1612, protestáns)¹⁹

Klaszekovits István (1612–1620)

Zvonarics Mihály (1620–1625)

Kis Bertalan (1625–1646)

Nyomdák:

KERESZTÚR (Deutschkreuz, A) (1601–1620)   CSEPREG (1625 – 1643)

↓

↓

Manlius, Joannes (1598–1601, 1603–1605)²⁰

↓

↓

Farkas Imre (1608–1620)   →   →Farkas (1625–1643)

Az ismert adatok új csoportosításának nem az a célja, hogy valamilyen egyháztörténeti, egyházpolitikai, egyházszervezeti vagy történeti szociográfiai kutatáshoz szolgáljon adalékkal. A kutatás a lelkészek művei és a művek esetleges hatástörténete felé irányul, az irodalomtörténetileg is értékelhető elemeket keresi.²¹

A kutatás előkészítő szakaszában az evangélikus lelkészek 1598–1643 között írt, nyomtatásban megjelent irodalmi műveinek leltára készült el, amelynek alapján már néhány kérdés megfogalmazása is lehetséges. Tervek szerint a kéziratos

¹⁸ Édesanyja, Révay Judit már 1638-ban katolizált. Némétújvárott, ill. a Batthyány-birtokon Batthyány Adám 1629-es katolizálása vetett véget a református (protestáns) egyházi élet virágzásának.

¹⁹ Beythe haláláig az evangélikusok nem választottak új püspököt. Tétényi Dániel fertőninneri esperes látta el a püspöki feladatokat, vö. Csepregi: Dunántúli prédikátorok, 165.

²⁰ 1602-ben Manlius Sárváron nyomtatott, vö. Johannes Manlius és Farkas Imre műhelye a nyugat-dunántúli evangélikusok szolgálatában, in V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 102–109.

²¹ Payr Sándor dunántúli egyháztörténetének VI. fejezete az egyházi irodalmat foglalja össze (*A dunántúli*, 824–853). Csoportosítása a több termékeny író, jó iskola és könyvnyomda együttese által kialakult irodalmi központokra alapul. Összefoglalása több helyen irodalmi elemzést is ad.

művek számbavételével,²² majd pedig a nyomtatott és kéziratos művek több szempontú (paratextusok, műfajok, retorikai megformáltság, kapcsolati háló, hatás-történet) irodalmi elemzésével folytatódik a kutatás.

A DUNÁNTÚLI EVANGÉLIKUS LELKÉSZEK NYOMTATÁSBAN MEGJELENT MŰVEI (1598–1643)²³

A dunántúli szerzők művei négyféle, a különböző formában való megjelenést tükröző és az elemzési irányt jelző táblázatban foglalható össze: I. A keresztúri, sárvári és csepregi nyomdákban megjelent művek, kiegészítve a dunántúli lelkészek külföldön megjelenő műveivel (kivéve a IV. csoportba tartozókat); II. 1598–1643 között keletkező evangélikus művek, amelyek azonban csak később jelennek meg nyomtatásban; III. A korszak szerzőinek kéziratban maradt művei; IV. A peregrináció során írt és külföldön megjelent tézisek, ill. üdvözlő versek.

Excursio

A dunántúli, német nyelvű evangélikusok használatában lévő művek közül azok kerülnek be a táblázatokba, amelyeket a megadott időszakban a dunántúli német gyülekezeteknek a prédikátorai írtak. Egyelőre az adatgyűjtés nem terjed ki azokra a 17. századi kiadványokra, amelyeknek szerzői már a 16. században meghaltak. Ilyen pl. Simon Gerengel (1518–1571) soproni lelkész nagyhatású kátéja, amelynek 4. kiadása időszakunkban, 1619-ben jelent meg Bécsben (RMK III. 6048).²⁴ A későbbiekben ezt a szempontot lehet, hogy érdemes felülvizsgálni.

A nyomtatott és kéziratos művek közé bekerülnek az elveszett, lezáratlan kérdéseket felvető kiadványok is. Az ún. *Csepregi graduál* hozható fel példaként. Vajda György lövői lelkész Csepregi Mihály deákhhoz 1650-ben írt, egy graduál má-

²² Ehhez a gyűjtéshez Payr Sándor forrásgyűjteménye ad alapot (*Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ag. Hív. Evang. Egyházkerület történetéhez*, 1., Sopron, Romwalter, 1910). Payr művéből nemcsak a ma is meglévő, hanem a példányból ismeretlen irodalmi művek is kigyűjthetők (ilyen pl. Nádasdy III. Ferenc 1636-os fordítása, amelyben a wittenbergi teológusok a hitben való állhatatos megmaradásra intenek, ill. bátorítanak, vö. *Fidelis admonitio de religione Papistica fugienda, et Lutherana constanter retinenda*, Wittenberg, Johann Gormann, 1625).

²³ Az áttekintő táblázatban megtalálhatóak a dunántúli nyomdákban kiadott, és a kapcsolati háló szempontjából tekintetbe vehető nem dunántúli evangélikus lelkészek művei is, ill. azoké, akiket a publikálás idején ugyan még nem ordináltak, de később dunántúli lelkészként szolgáltak.

²⁴ Friedrich Károly: Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője, 1518–1571, *Soproni Szemle* 46(1992/1), 2–27.

solását megrendelő levele két graduálról ad hírt: egyrészt egy nyomtatott kiadványról, másrészt egy kéziratról. A nyomtatványt a szakirodalom a csepregi nyomda működéséhez köti, és 1621–1643²⁵ vagy 1637–1643²⁶ közé teszi. Payr Sándor szerint a kiadványt a csepregi lelkész, Lethenyi István szerkesztette.²⁷ Fekete Csaba szerint a nyomtatvány 4° alakú, a graduálrésszel kezdődő lőcsei és bártfai énekeskönyvekhez hasonló, míg a kézirat mintegy 200 levélből álló és 2° formájú lehetett.²⁸ Ugyanakkor valószínűleg megválaszolhatatlan kérdés marad továbbra is, hogy a nyomtatott ún. *Csepregi graduálon* kívül a deák miből másolta le az énekeket. Egy másik kéziratból? Netán Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyvéből (RMNy 353), amelyet ezen a vidéken sokáig használtak?²⁹

Nyomtatott művek – I. táblázat

A négyféle táblázatból jelen tanulmányban az I. táblázat szerepel. Az adatgyűjtés két alpmű: az ELEM, I/1–3., II/1.³⁰ és az RMNy 1–3. kötetének a felhasználásával készült. A táblázatban szereplő dunántúli szerzőkre vonatkozó adatok megtalálhatóak az ELEM kötetekben. A vezetéknevek írásmódja is az ELEM-et követi, és ha magyar a lelkész, a keresztnév magyar alakja szerepel. * csillag jelöli azokat a szerzőket, akik a mű megírásakor nem a dunántúli területben tevékenykedtek; ** csillag jelöli, ha fordítás az adott mű.

²⁵ Harsányi István: A csepregi graduál, *Irodalomtörténet* 1(1912/3), 111.

²⁶ Fekete Csaba: Graduált rendelő levél, 1650, *Sárospataki Füzetek* 13(2009/2), 78.

²⁷ Payr: *A dunántúli*, 544, 551.

²⁸ Fekete: Graduált rendelő, 78–79.

²⁹ Jól ismert adat, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1631-ben Sopronkövesden megvolt: „Vagyon egy Magyar Gradual, szakadozott Huszár Gálé.”, vö. MPEA, 40.

³⁰ <https://medit.lutheran.hu/site/kategoria/40> k – utolsó letöltés: 2021. április. 10.

Híven, tisztán és igazán

Szerző (kiadás éve, hivatalviselés helye a kiadvány megjelenésének idején)	Dedikáció, ³¹ előszó címzettje	Egyéb személyek (pl. üdvözlő versek, előszavak szerzői)	Nyelv	Műfaj	Bibliográfia (a kiadási költség viselője)
[Szerkesztői valószínűleg az előszót író esperesek, 1598]	Dunántúli lelkészek; Olvasók	Recés János (alsó-csepregi); Thokoics György (felső-csepregi); Vidos Lénárd (sárvári); Klasz-kovits István (fertőn-inneni)	magyar	agenda	RMNy 833
Zvonarics Mihály (ford.)? (1598, Németkeresztúr)	Dunántúli egyházkerület evangélikusai ³²		magyar	hitvallási irat**	RMNy 834
Magyari István (1600, Sárvár)	Ungnád Dávid		magyar	elmélkedések**	RMNy 869
Andrásfy (Andreades) Mihály (1601, Csepreg)	?		latin	nyelvtan	RMNy 875A
Hartlieb, Georg (1601, Lánzsér) [Poeta laureatus]	Johann Schmuck (Sopronnyék)	Mekinić, Grgur (Keresztúr)	latin	gyászversek	RMNy 876
Eszterházy Tamás,* Kürti István* (1602, Nagymagyar, ill. Szered?)	Pálffy Katalin [Illésházy István felesége]		magyar	katolikusok elleni vita-irat**	RMNy 888 (Illésházy István)
Magyari István (1602, Sárvár)	Nádasdy II. Ferenc; Olvasók	Andrásfy (Andreades) Mihály (Csepreg); Pálházi Gönc Miklós (Sárvár)	magyar	katolikusok elleni vita-irat	RMNy 890 (Szerző)
Fabricius János* (1603, Galgóc)	Olvasók	wittenbergi dékán, senior, professzorok	magyar	prédikáció**	RMNy 901
Zvonarics Mihály (1603, Nagycenk)	Olvasók		magyar	katolikusok elleni vita-irat**	RMNy 902 (Nádasdy II. Ferenc)
Hartlieb, Georg (1604, Lánzsér)			latin	gyászversek	RMNy 910
Sármelléki Nagy Benedek (1604, Fertőszentmiklós)	Megyery Imre	Baratinus, Georgius; Nagy Ferenc; Ládonyi Ferenc (tanítványok)	latin	gyászversek	RMNy 912

³¹ A tárgyalat korszak dedikációit feldolgozta és elemezte Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.–Eger, Kossuth–Esterházy Károly Főiskola, 2013.

³² „Mindn tiztesseges es istenfeleo rendeknek kik egez Magyar Orzagban skivualtkeppen Sopron Vasuar es Zalavarmegyekben vadnak.”

H. Hubert Gabriella

Szerző (kiadás éve, hivatalviselés helye a kiadvány megjelenésének idején)	Dedikáció, ³¹ előszó címzettje	Egyéb személyek (pl. üdvözlő versek, előszavak szerzői)	Nyelv	Műfaj	Bibliográfia (a kiadási költség viselője)
Magyari István (1604, Sárvár)	Báthory Erzsébet; Nádasdy Anna, Kata és Pál		magyar	gyászbeszéd (katolikus tanok elleni vita-irat)	RMNy 913 (Madarász Miklós)
Ruland, Johann (1604, Pozsony)* [világi]		Dersffy Ferenc	latin	gyászbeszéd	RMNy 914
Conradi, Georgius,* Abrahamides, Johannes* (1604, Vágújhely, ill. Csejte) ³³			latin	gyászversek	RMNy 915
Goepner, Johann* (1605, Lichtenstein)	stájerországi evangélikus főrendek		latin, német	vallásos versek	RMNy 934
Mekinić, Grgur [Gregorius Pythiraeus] (1609, Keresztúr)	Zrínyi Miklós		horvát	énekeskönyv	RMNy 982
Hartlieb, Georg (1610, Kőszeg)	magisztrátus (Sopron)	Vitus a Cunis (alsó-ausztriai Horn); Sármel-leki Nagy Benedek (Kőszeg); Kőszegi Szekér Mátyás (Sopron); Kótai Jakab (Sopron); Porubszky János	latin	üdvözlő versek	RMNy 999
Mekinić, Grgur (1611, Keresztúr)	Zrínyi Miklós	Zvonarics Mihály (Sárvár); Zvonarics Imre (Csepreg)	horvát (latin)	énekeskönyv	RMNy 1021 (Szerző)
Kőszegi Szekér Mátyás (1613, Sopron)	magisztrátus (Sopron)		latin	epigrammák	RMNy 1056
Fuchsjäger, Stephanus (1613, Sopron)		[soproni polgárosszony, Johann Jessenius feleségének halálára]	német	halotti prédikáció	RMK III. 5927
Pálházi Gönc Miklós* (1613, Léva)	Kolonits Siegfried; Olvasók		magyar	úrvacsorai tanítás, vita-irat	RMNy 1057

³³ A versszerzők között csejteji tanár (Johannes Mensatoris), csejteji diákok (Vitus Kavka, Samuel Brisenensis) és világi személyek (Johannes Holkovicius, Marcus Fautor) is találhatóak, valamint Andreas Demieni [?].

Híven, tisztán és igazán

Szerző (kiadás éve, hivatalviselés helye a kiadvány megjelenésének idején)	Dedikáció, ³¹ előszó címzettje	Egyéb személyek (pl. üdvözlő versek, előszavak szerzői)	Nyelv	Műfaj	Bibliográfia (a kiadási költség viselője)
Zvonarics Imre (1614, Csepreg)	Nádasdy Pál, Nádasdy Anna és Kata, Zrínyi Miklósné, Homonnai Györgyné	Sármelléki Nagy Benedek (Kőszeg); Klaszakovits István (Fertőszentmiklós); Tétényi Dániel (fertőninneni esperes); Temper Balázs [?]; Zvonarics Mihály (Sárvár); Mekinić, Grgur (Keresztúr); Lethenyi István (Sárvár); Kis Bertalan (Szakony); Brunsvik Tóbiás (Csepreg)	magyar	dogmatika**	RMNy 1072
Pálházi Gönc Miklós* (1615, Szered)	Thurzó Szaniszló	Sármelléki Nagy Benedek (Kőszeg)	magyar	dogmatika (tankönyv)**	RMNy 1090
Zvonarics Imre; Sármelléki Nagy Benedek (1615, Csepreg, ill. Kőszeg)	Nádasdy II. Tamás és Nádasdy Pál	Nagy Mihály, Zvonarics István és Bálint, Balog Péter, Langi Mihály	magyar	katolikus tanok (Pázmány Péter) elleni vita-irat	RMNy 1091
Rhau, Philipp (1615, Szentilona)			latin	vers	[RMNy nem ismeri] ³⁴
Lackner Kristóf (1617, Sopron) [világi]	Esterházy Miklós	Hausmann, Christophorus (Sopron); Kis Bertalan (Nagyecenk)	latin	embléma-szótár	RMNy 1135
Lackner Kristóf (1617, Sopron) [világi]	Naprágyi Demeter		latin	embléma-magyarázat	RMNy 1136
Huber, Marcus (1619, Sopron) [allgäui származású]	Lackner Kristóf; magisztrátus (Sopron)		latin	lelkészi vizsga tételei	RMNy 1182
Pálházi Gönc Miklós* (1619, Győr) [felső-dunamelléki püspök]	Czobor Erzsébet; Olvasók		magyar	katolikus tanok elleni vitairat**	RMNy 1184
[RMNy 833 új kiadása]	Olvasók	Farkas Imre	magyar	agenda	RMNy 1221 (Farkas Imre)
Zvonarics István, Zvonarics György (1621, Wittenberg)		[Friedrich Balduin: Christliche Leichpredigt, Wittenberg, Gormann, 1621]	latin	halotti versek	RMK III. 7564

³⁴ *Sempronium carmine beroico descriptum*, vö. Payr: *A dunántúli*, 261.

Szerző (kiadás éve, hivatalviselés helye a kiadvány megjelenésének idején)	Dedikáció, ³¹ előszó címzettje	Egyéb személyek (pl. üdvözlő versek, előszavak szerzői)	Nyelv	Műfaj	Bibliográfia (a kiadási költség viselője)
Lethenyi István (1625, Csepreg)	Nádasdy Pál	Zvonarics György (Csepreg) [világi]	magyar	református tanok elleni vitáirat**	RMNy 1324
[Naptár, 1625]	Nádasdy Pál	Farkas Imre; Lethenyi István (Csepreg)	magyar	napár és prognosztikon:** verses konklúzió	RMNy 1323
Zvonarics István (1625, Sárvár)	Lengyel Boldizsár; Lengyel Miklós; Szecezer György (Pápa)	--	magyar	reformátusok (Kanisai Pálfi János) ellen írt vitáirat	RMNy 1326
[Csepregi graduál, 1625–1643, Csepreg]	?	?	magyar	graduál	[nincs benne az RMNy-ben]
Zvonarics György (1626, Csepreg)	Lobkowitz Poppel Éva; Olvasók	Lethenyi István (Csepreg)	magyar latin	reformátusok (Pécseli Király Imre) ellen írt vitáirat	RMNy 1354
Zvonarics Mihály (1627) [Zvonarics 1625-ös halála után kiadva]	Nádasdy Pál; Révay Judit; Olvasók	Lethenyi István (Csepreg); Zvonarics István (Nagyecenk); Zvonarics György (Németújvár); Szunyavszki [Sunyagovszky] Mátyás (Csepreg)	magyar	postillák	RMNy 1380 ³⁵
Zvonarics Mihály (1628)	Olvasók	Lethenyi István (Csepreg); Zvonarics István (Nagyecenk); Zvonarics György (Németújvár)	magyar	postillák	RMNy 1404
[Lethenyi István (1629, Csepreg)]	?	?	magyar	imádságoskönyv	RMNy 1425
Recés János, Thokoics György, Vidos Lénárd, Klaszekovits István ³⁶ (1630)	Sopron vármege és a szomszédos helységek lelkészei	[sajtó alá rendezte Lethenyi István]	magyar	lelkészi rendtartás	RMNy 1457

³⁵ A nyomtatás költségeihez hozzájárultak: Czobor Erzsébet, Forgách Mária, Lobkowitz Poppel Éva, Széchy Mihály, Bácsmegyei János, Könczöl István, Takács Miklós és Kis Tamás.

³⁶ Alsó-csepregi, felső-csepregi, sárvári és fertőnineni esperesek. Az 1595-ben elkészült kánonok kéziratban terjedtek, és csak 1630-ban jelentek meg először nyomtatott formában (Payr: *A dunántúli*, 629–630).

Híven, tisztán és igazán

Szerző (kiadás éve, hivatalviselés helye a kiadvány megjelenésének idején)	Dedikáció, ³¹ előszó címzettje	Egyéb személyek (pl. üdvözlő versek, előszavak szerzői)	Nyelv	Műfaj	Bibliográfia (a kiadási költség viselője)
Mihálykó János (1630) ³⁷	Révay Judit	Farkas Imre (ajánlás írója, Csepreg)	magyar	imádságos-könyv	RMNy 1459 (Farkas Imre)
Lethenyei István (szerk.) (1631, Csepreg)	Kis Bertalan (püspök); Lethenyei István; Galgóci Miklós; Ságodi Gergely; Kőrösi Imre; Terbócs János (esperesek)	Farkas Imre (ajánlás írója, Csepreg)	magyar	perikópás-könyv imádságokkal	RMNy 1491 (Farkas Imre)
Nádasdy Pál (1631, Sárvár)	Nádasdy III. Ferenc és Tamás	Lethenyei István (Csepreg)	magyar	imádságos-könyv	RMNy 1494
Oemich, Theodor (1631, Németkeresztúr)	Kis Bertalan		latin	vitairat	[nincs az RMK III-ban a tübingeni kiadás] ³⁸
[1631–1632, Csepreg]		Mangelburger, Wolfgang	latin, német	köszöntő versek	RMNy 1492
Schubert, Paul (1632, Sopron)		[soproni polgárasszony, Maria Reinthalerin]	német	halotti prédikáció	RMK III. 7590
Lethenyei István (1633, Csepreg)	Nádasdy Pál; Olvasók	Kálmáncsai Balázs (Kőszeg)	magyar	reformátusok (Samarjai János, Kanizsai Pálfi János) ellen írt vitairat, hitvallás ^{**39}	RMNy 1560
Lethenyei István (1635, Csepreg)	Révay Judit	Kis Bertalan (Sárvár); Textoris György (Bük)	magyar	dogmatika ^{**} (tankönyv)	RMNy 1602
Schubert, Paul (1635, Sopron)		[soproni polgárasszony, Barbara Schmeltzerin]	német	halotti prédikáció	RMK III. 6196

³⁷ A könyv ajánlása szerint ekkor már nem élt a szerző, Mihálykó Jánosról mint „az néhai Eperjesi Magyar Praedicator” emlékezik meg Farkas Imre]*(₆₁). Bizonyításra vár az a feltételezés, hogy Lethenyei István közvetítésével jelent meg ez az ima-énekeskönyv (Uo., 838).

³⁸ Uo., 20.

³⁹ A vitairat egyben tartalmazza az *Ágostai hitvallás* első 21 cikkelyének a fordítását is.

Szerző (kiadás éve, hivatalviselés helye a kiadvány megjelenésének idején)	Dedikáció, ³¹ előszó címzettje	Egyéb személyek (pl. üdvözlő versek, előszavak szerzői)	Nyelv	Műfaj	Bibliográfia (a kiadási költség viselője)
Lethenyi István (szerk.) (1636, Csepreg)	Nádasdy III. Ferenc	Farkas Imre (ajánlás írója, Csepreg)	magyar	perikópás-könyv imád-ságokkal [RMNy 1637 újra-szedése]	RMNy 1637 (Farkas Imre)
Lethenyi István (1637, Csepreg)		[Dongó Gergely kövesdi lelkész halálára]	latin	gyászvers	[nincs az RMNy-ben] ⁴⁰
[Budak György (1637, Wittenberg)] ⁴¹ (cr. 1640, Csepreg)			magyar	tézisek**	RMNy 1669
Kis Pál és Kis Ádám (1642, Königsberg)		Kis Bertalan (Sárvár) et al. ⁴²	latin	lelkészavata-tási úrlap	RMNy 1821
Kis Pál és Kis Ádám (1642, Königsberg)		[Iőcsei Paul Horler halálára]	magyar latin	gyászversek	RMK III. 1593
[Lethenyi István szerk.?] (1643, Csepreg)	Török János, István és Imre	Farkas Imre (ajánlás írója, Csepreg)	magyar	perikópás-könyv imád-ságokkal	RMNy 1989 (Farkas Imre)
(1643, Csepreg)		Kis Bertalan (Sárvár) [és az esperesek; a vita el-nőke: Deselvicus István, Rábabogyszól]	latin	zsinati meghívó	RMNy 1990
Zvonarics Mihály (1613?, Sárvár) – Lethenyi István (1643, Csepreg)	Nádasdy III. Ferenc	Farkas Imre (ajánlás írója, Csepreg)	magyar	úrvacsorai traktátus**	RMNy 1991 (Farkas Imre)
Sármelléki Nagy Benedek (é. n., Kőszeg)			latin	gúnyvers	Czvittinger 256.
Sármelléki Nagy Benedek (1543 előtt, Kőszeg)			magyar	gyülekezeti ének [<i>Bízom tebenned, szent Isten</i>]	RMK I. 1589A, 73

⁴⁰ Bothár Dániel: Lethenyi István, *Theologiai Szaklap* 10(1912), 59. Eszerint az RMNY pótköte-tébe több csepregi nyomtatványt is fel kell majd venni.

⁴¹ Feltételezett kiadás. Budak György 1637-ben Wittenbergben volt, 1641-ben szentelték lelkész-szé Csepregen (ELEM, II/1, 121).

⁴² Nyomtatott, lelkészavatast tanúsító úrlap, amelyet kézzel írtak alá: Kis Bertalan (püspök), Paul Schubert (sopronvidéki német esperes), Ságodi Gergely, Terbócs János, Musai Gergely (fertőn-ineni esperes), valamint jegyzőként Nodificius István (Kőszeg). Kézzel írták be a lelkészé avatott nevét (Bognár György) is.

MINTAVÉTEL – ADALÉKOK LETHENYEI ISTVÁN ÉLETMŰVÉHEZ

A gazdag nyomtatott irodalomból a kutatás előkészítő szakaszában Lethenyi István életművéből emelek ki néhány olyan elemet, ill. kérdést, amely kijelölheti a lehetséges kutatási irányokat. Elsőként megállapítható, hogy egy-egy kiemelt életmű esetében a megadott időhatárokat nem lehet mechanikusan alkalmazni, hanem a szerző irodalmi működésének egész idejére ki kell terjeszteni.⁴³

A dunántúli evangélikus kör és könyvkiadás tevékeny és központi alakja, Lethenyi István (Baranya megyei Császa, ?–Kőszeg, 1653) a csepregi felső templom lelképásztora és az alsó-csepregi egyházmegye esperese volt.⁴⁴ Működését Bothár Dániel 1912-ben részletesen feltárta.⁴⁵ Az újabb kutatások, ill. a művek elemzése árnyalhatják, ill. kiegészíthetik Bothár tanulmányát.

Nyomtatványok

Lethenyi valamennyi nyomtatott műve vagy a hitvita, vagy a gyakorlati teológia műfajaihoz kapcsolódik. A hitvita középpontjában Lethenyi idejében a reformátusokkal folytatott úrvacsorai viták álltak. Heltai János foglalkozott az úrvacsorai vitáknak az irénikus mozgalmakban betöltött szerepével.⁴⁶ Kérdés, hogy Lethenyi vitatkozó stílusa, érvelése mutat-e a kortársaival összehasonlítva eltéréseket, az egyházatyák és az írásmagyarázat milyen súllyal szerepelnek műveiben, fordításai hogyan járultak hozzá a magyar teológiai fogalmak kialakulásához. Kérdés, hogy mennyire eredetien járt el művei megformálásában. Kérdés az is, hogy a gyakorlati teológiai művek megírását, ill. kiadását az egyházigazgatási feladatokon, a napi szükség (a könyvínség) enyhítésén kívül vezette-e más cél is. A kétféle műfajcsoport, ill. a lelkészi tevékenység természetesen szorosan összefügg egymással. Lethenyi pl. 18 évvel Zvonarics Mihály halála után is aktuálisnak tartotta az addig kéziratban lévő úrvacsorai traktátusnak a kiadását. A kiadvány második részében, német teológusok nyomán, Lethenyi az úrvacsora-vétel-lel kapcsolatos kérdéseket foglalja össze. A kétrészes kiadvány a dunántúli úrvacsoravita kései lezárása. Csepregi Zoltán azt is lehetségesnek tartja, hogy a kiadási lehetőséget azért ragadta meg Lethenyi, hogy saját munkáját, az esperesi vizitáció

⁴³ Lethenyicinek 1643 után már saját művét nem ismerjük. A Tarnóci Márton elnöklétével Trencsénben tartott vizsga téziseit a kőszegi származású vizsgázó, Perennyei Bálint neki ajánlotta (RMNy 2296). Mint esperes írta alá az 1650-es somorjai agendát és kánonokat (RMNy 2341).

⁴⁴ ELEM, II/1, 605.

⁴⁵ Bothár: Lethenyi, 37–67.

⁴⁶ Heltai: *Műfajok*, 161–162.

során felmerülő kérdéseket és válaszokat megjelentethesse.⁴⁷ 1643 után nem ismerünk önálló Lethenyi-művet.⁴⁸

Kéziratok

Az Evangélikus Országos Levéltár őrzi azt az 51 lapos kéziratot, amelynek elemzése még nem történt meg: az 1630-ban megjelent lelkészi rendtartás (RMNy 1457⁴⁹) nyomtatásra előkészített, Lethenyi javításait tartalmazó kéziratát, és az egyházlátogatások rendjéről szóló 1631-es autográf kéziratot.⁵⁰

A versszerző

Lethenyi többféle versműfajt kipróbált: üdvözlő- és gyászverset, verses életrajzot⁵¹ és konklúziót⁵² írt magyarul és latinul, szerzőségét mindig gondosan feltüntette. Lethenyi latin nyelvű versei az iskolázott lelkészek szokásos színvonalát mutatják. A folyamatosan épülő album amicorum adatbázis alapján⁵³ egy kéziratot latin disztichonnal gyarapodik a Lethenyi életmű:

Non hominum quisquam est ex omni | parte beatus, |
Nec Sol cernit eum, quem mala | nulla premunt. ||
Haec apposuit R[evere]ndo Domino | Poßeßori Stephanus Le.,|thenyeinus,
Ill[ustriss]mi Domini D[omi]n[i] | Comitiss Pauli de Nadasd &c. | in Oppido
Csepreg ad templum D[ivi] Nicolai Praedica.,|tor, et vicinarum Ecclesiarum |
Senior, 3. die Sept. A[n]no | novißimi Seculi 1627. | m[anu] prop[ria]. ||

Műfajok

Összehasonlító elemzés után mutatható meg, hogy a korban hasonló műfajban született alkotásokhoz képest hol jelölhető ki Lethenyi irodalomtörténeti helye. Hatástörténethez is kapcsolható az a kérdés, hogy van-e a megszokottól eltérő

⁴⁷ Szóbeli közlés.

⁴⁸ A Tarnóci Márton elnökleivel Trencsénben tartott vizsga téziseit a kőszegi származású vizsgázó, Perennyei Bálint Lethenyieinek ajánlotta (RMNy 2296). Esperesként írta alá Lethenyi az 1650-es somorjai agenda és kánonok kiadásának az előszavát (RMNy 2341).

⁴⁹ A nyomtatványból egyetlen példány maradt fenn, amely a possessor-bejegyzés szerint 1645-ben Kupai György zsenyei lelkészé volt (MTA KIK Ráth 131).

⁵⁰ Evangélikus Országos Gyűjtemény – Evangélikus Országos Levéltár, jelzet: AGE V.4.

⁵¹ Zvonarics Mihály életrajzát, S. L. P. C. aláírással.

⁵² Mai helyesírással: „Conclusio. Kezdetit és folytat, végét megáldjad, Úristen, | Ez esztendőnek, tarts békességben, Ámen. L. I. C. P.” Kiadva: Komlós Tibor–Stoll Béla: *Bethlen Gábor korának költészete*, Bp., Akad., 1976 (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 8), 135. (tovább: RMKT XVII/8)

⁵³ OSZK Duod. Lat. 2., 208r, vö. *Inscriptiones Alborum Amicorum*, főszerk. Latzkovits Miklós, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=3783 – utolsó letöltés: 2021. április 10.

utóélete a műveknek. Erre lehet példa a Nádasy Pál 1631-es imakönyvéhez (RMNy 1494) előszóként írt Lethenyei-vers: *Senkinek az Isten, mint szinte régenten, nem adja dicsőségét.*⁵⁴ „A keresztyén olvasóhoz” szóló intés Balassi-strófában íródott (a₆ a₆ b₇, c₆ c₆ b₇, d₆ d₆ b₇). Szövegversként funkcionál az imádságokönyvben. A vers bibliai nyelven és példákkal, tizenkét jól szerkesztett versszakban foglalja össze a legfontosabb evangélikus hittételeket, és buzdít az imádságra. A nyomtatott megjelenés után eltelt több mint félévszázad csendje után a vers gyülekezeti énekként megjelent a Lőcsén 1692–1694-ben kiadott *Zöngedőző mennyei kar* (RMK I. 1589A, 93–96) című énekeskönyvben. Ács Mihály és szerkesztő társai az evangélikus identitás erősítéséért az új evangélikus énekeskönyv felé vezető első gyűjteménybe olyan énekeket emeltek be, amelyek akár egy évszázadon keresztül csak evangélikus környezetben őrződtek meg, vagy pedig németből készült fordítások voltak. Lethenyeinek ez a verse a 18. századi nyomtatott evangélikus énekeskönyvek állandó darabjává vált,⁵⁵ és kétféle nótajelzéssel terjedt: *Eltévedtem mint jub, eltévedtem mint jub, jaj, mert voltam bűnös jub,*⁵⁶ ill. *A Szentírás mondja, hogy szoros út vagy az örök boldogságra.*⁵⁷

Lethenyei szerkesztői tevékenysége valószínűsíthető több csepregi kiadvány mellett a Mihálykó-imádságokönyv második részével kapcsolatban is.⁵⁸ Az ott-honi áhítatot szolgáló gyűjtemény második része korábbi forrásból nem ismert összeállításban 64 éneket tartalmaz, közte egy eddig ismeretlen 16. századi énekelt imádságot is, amelyről nem állapítható meg, hogy dunántúli környezetben született-e (RMNy 1459: 418–422). További útjáról egyelőre nem tudunk, ezért indokolt a szöveg betűhív közlése:

ISTENHEZ VALO Könyörges.

1 Dicsőségnek te vagy Iesus Christus Királya,
az Atya Istennec öröckén való fia,
az benned bizóknac vagy meg szabadítója.

2 Oltalmazó Isten sohol nincs töb náladnál,
idvösség-is nincsen teremtet állatidnál,
te általad vágyoc kedves te szent Atyádnál.

⁵⁴ Kiadva: RMKT XVII/8, 135–137.

⁵⁵ Előfordul még a győrszemerei mészáros 1701-ben másolt kéziratos énekeskönyvében, kiadva: Erdélyi Pál: A Komáromi énekeskönyv, *Egyetemes Philológiai Közöny* 23(1899/4), 428–430.

⁵⁶ Kiadva: RMKT XVII/8, 421–422.

⁵⁷ Kiadva: XVI/12, 71–93. Hat versszakra lerövidítve megjelent: Schulek Tibor–Sulyok Imre: *Régi magyar istenes énekek*, Győr, Harangszó K., 1945, 113–114.

⁵⁸ Az unikum gyűjtemény 2006-ban került vissza a sárospataki református könyvtárba (jelzete: B.787/b). Az énekrész tartalomjegyzéke: RMKT XVII/17, 758–764.

3 Menyben az Angyaloc csac tégedet dicsérnec,
minden állatok is csac tégedet rettegnc,
és az te hiveid csac tégedet tisztelnec.

4 Nékem mindenkoron te vagy nagy reménségem,
nyomorúságimban te vagy én erősségem,
keserüségemben légy velem én Istenem.

5 Poenitentiára térő szegény bünösnc,
ne nézd undokságát én cselekedetimnc,
légy gondviselője Istenem életemnc.

6 Halgasd meg énnékem az én könyörgésemet,
bocsásd füleidben az én imádságomat,
tekincs meg énnékem nagy keserüségemet.

7 Ne nézzed énnékem büneimnc sokságát,
nézzed az Christusnac ő ártatlan halálát,
az magas keresztfán vérénc ki omlását.

8 Az öröc életemnc szentséges Coronáját,
az Christus Iesunac lakó szép palotáját,
enged meg énnékem meg szerzet boldogságát.

9 Oltalmaz meg engem minden veszedelemtül,
az irégy ördögnc nagy késértetitül,
ez csalárd világnac az ő álnokságátül.

10 Szent lelked engemet mindenkor igazgasson,
az Christus Iesusban mindenkoron biztasson,
minden bánatimban engem meg vigasztallyon.

11 Igazgassad jóra én cselekedetemet,
vezérlyed Ur Isten énnékem életemet,
hogy mindenec elöt dicsérjelec tégedet.

12 Parancsolatidnac lehessc meg tartója,
minden gonoszáságnac és ell [!] távoztatója,
az én életemnc lehessc jobbitója.

13 Ald meg én szent Atyám énnékem életemet,
hogy mindenec elöt dicserjelec tégedet,
föl magasztalhassam mindenkor szent nevedet.

14 Nagy dicsőség légyen Iesus Christus tenéked,
föl magasztaltasséc öröckén az te neved,
adasséc tisztesség mind öröcké tenéked.

15 Másfél ezer elöt⁵⁹ az kilenczven háromban,
mikoron irnánac esztendő forgásában,
szent András havánac szerzéc husza[dic] náján.

Az imádságoskönyvek esetében a kötetek összeállítóinak, ill. a nyomdásznak egyéni motivációja mellett is feltűnő, hogy 1629–1631 között három imádságoskönyv jelent meg a csepregi nyomdában (RMNy 1425, 1459, 1494). Erre a tényre még nem született megnyugtató irodalomtörténeti szempontú magyarázat.⁶⁰

Kapcsolati háló⁶¹

A történeti hálózat kutatás követelményeit figyelembe véve minden egyes kapcsolat minőségét kritikai elemzés alá kell vonni, főleg akkor, ha nem az egyházszervezeti találkozásokra, hanem a szellemi kapcsolatra kérdezzük rá. A kapcsolati hálóba beletartoznak a patrónusok, 1604-ben pl. valamennyi nyomtatott mű Nádasy II. Ferenc halálára íródott. Nádasy Pál is kötelezően szerepel az evangélikus kiadványok dedikációiban. Ugyanakkor Nádasy és Lethenyei között egyéb kapcsolat is létrejött. A Nádasy-imakönyvhöz írt Lethenyei-vers nemcsak a patrónus iránti gesztusként értelmezhető, hanem az imádság témája révén létrejövő szellemi kapcsolatként is.

Az egyetemi üdvözlő versek, dedikációk sok esetben csak az egyetemen töltött rövidebb-hosszabb időszakban létrejövő találkozásokat jelzik. Lethenyei pl. üdvözlő verset⁶² írt Paul Tartzianus wittenbergi tézisfűzetéhez.⁶³ Tartzianus később német lelkész lett Besztercebányán, és egyéb érintkezés egyelőre nem mutatható ki közöttük.

⁵⁹ Helyesen: után.

⁶⁰ Az ima-műfajt többen kutadják, témánkat is többen érintik, két tanulmányt emelek ki közülük: Reichardt Gabriella: Nádasy Pál imádságoskönyve, 1631, in Bogár Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2012, 189–200; Hargittay Emil: „nem sajnálom ide általírni, minthogy annál jobbat én sem tudok írni”. Interkonfesszionális műfaji metszetben a 16–18. századi magyar irodalomban, in Móré Tünde–Tasi Réka (szerk.): *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, Budapest, reciti, 2020, 51–61.

⁶¹ A hálózat kutatás módszertani buktatóról és esélyeiről vö. Csepregi Zoltán: A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózat kutatás tükrében, in Boros István (szerk.): *Keresztény megújulási mozgalmak, 1500–1800*, Bp., Szent István Társulat, 2019, 53–65.

⁶² RMKT XVII/8, 521.

⁶³ RMK III. 1106.

Valódi munka- és szellemi kapcsolatban állt viszont Lethenyi Kis Bertalannal. Mindketten Wittenbergbe indultak tanulni az 1609. év folyamán, de Kis rövidesen, 1610-ben már rektorként tűnt fel Csepregen, 1612-ben pedig Klaszekovits ordinálta.⁶⁴ Lethenyi viszont hosszabb időt fordított a tanulásra,⁶⁵ 1611. második felében lett sárvári rektor, és csak 1615-ben szentelték lelkésszé.⁶⁶ Kettejük közül Kis Bertalant választották meg dunántúli kerületi püspöknek, és úgy tűnik, mintha munkamegosztás alakult volna ki közöttük: Kis az egyházkerületi egyházkormányzást gyakorolta, Lethenyi pedig az ehhez szükséges egyházi irodalmat gondozta.

A kapcsolati háló alfejezetét alkotják a dunántúli evangélikus értelmiség tagjai között kialakuló rokoni kapcsolatok. Lethenyekre is vonatkoztatható Csepregi Zoltán összegzése: „A dunántúli kerületet a 17. század első felében szinte kizárta magának egy regionális értelmiségi elit, mely Csepreg mezővárosához és annak földesurához, a Nádasdy-családhoz kötődött.”⁶⁷ Lethenyi apósa pl. Zvonarics Mihály püspök, veje pedig Textoris (Takács) György lelkész volt.⁶⁸ A rokoni kapcsolat azonban nem jelentett automatikusan előnyt. Se Zvonarics halála után (1625), se Kis Bertalan halála után (1646) a jelöltek közül nem Lethenyeit választották meg a dunántúli kerület püspökének.⁶⁹

A kapcsolati háló szempontjából fontos lehet az is, hogy Lethenyi csepregi lelkésszégének (1621–1643) idejében kik tanultak az iskolában. Ugyanis a tanulók később is kapcsolatban maradhattak Lethenyivel. Bothár Dániel tudósít egy soproni kötet kéziratossági ajánlásáról.⁷⁰ A kéziratossági bejegyzés szerint az 1630-ban Csepregen tanuló Kassai Andrásnak 1644-ben⁷¹ Bártfán kiadott műve – *Vigasztalással teljes praedicatió [!] az özvegyességnek sanyaru allapattyarol...* – eljutott Lethenyihez. Kassai újesztendei ajándékként öt özvegyasszonynak ajánlotta a nyomtatott prédikációt (RMNy 2050). Lethenyi vagy megszerezte, vagy a szerzőtől ajándékként kapta meg az 1644-es nyomtatványt, 1648-ban pedig elajándékozta Erdődy Bálint özvegyének, a Lövőn élő Révay Zsófiának, akit még lövői lelkész korából ismert. (A kötet kézzel írt: Révay Zsófia tovább ajándékozta 1652-ben.)

⁶⁴ ELEM, II/1, 503.

⁶⁵ A Jacob Martin elnökletével Wittenbergben 1611-ben tartott Lethenyi-disputáció tézisei Magdeburgban jelentek meg (RMK III. 5829).

⁶⁶ ELEM, II/1, 605.

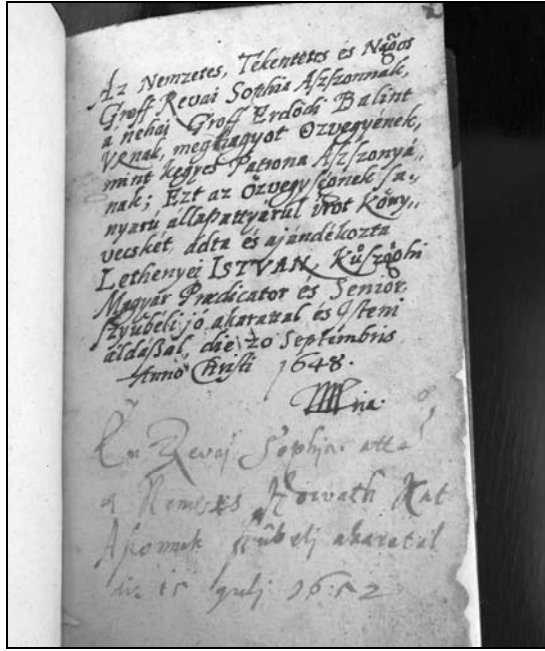
⁶⁷ Csepregi Zoltán: Ároni ház – a nepotizmus protestáns változata?, *Credo* 25(2019/3–4), 6.

⁶⁸ ELEM, II/1, 1080.

⁶⁹ ELEM, II/1, 605.

⁷⁰ Bothár Dániel: Cassai András. (Magyar unikum 1644-ből), *IK* 21(1911/3), 357–365. Közli a bejegyzéseket. Az unikum példányt ma a Soproni Evangélikus Gyűjtemények őrzi, jelzete változatlanul: Le 495. Köszönöm Krisch Andrásnak, a gyűjtemény vezetőjének, hogy elküldte a bejegyzés fotóját.

⁷¹ 1644-ben már Kassaujfalu lelkésze.

Olvasás-, könyv- és kiadástörténet

A könyvjegyzékek és példány nyilvántartások alapján számíthatunk néhány adatra a Lethenyei-művek hatókörével kapcsolatban.⁷² Kőszegi lelkész korából értékes könyvészeti adatok maradtak ránk. Ilyen pl. Gombossy Mátyásnak a kőszegi tanács előtt tett 1651-es számadása, mely szerint Csuka Márton büki lelkész⁷³ 1645-ös halála után a könyvei Lethenyei Istvánhoz kerültek. A jogos örököst, a lelkész árváját, Csuka Katót a könyvek eladásából származó pénzzel akarták megsegíteni. Azonban nem minden könyv került elő: „Az Inventariumban specificaltatott több könyveket Lethenyei Uram tudgya hova lettek...”⁷⁴ A jelentősnek mondható lelkészi könyvtár nagy értéket képviselt, a könyvek egy részét az 1650–1661 közötti kőszegi magyar lelkész, Godi Imre vette meg.⁷⁵

⁷² Pl. Dombó Pál kőszegi polgár könyvtárában 1642-ben megvolt Lethenyei vitairata (RMNy 1560), vö. Grüll Tibor et al.: *Lesestoffe in Westungarn*, 2., Szeged, Scriptorum, 1996, 45. (Két csonka példányát őrzi a pápai református könyvtár – a meglévő 12 példány bejegyzései újabb adatokkal szolgálhatnak.)

⁷³ ELEM, II/1, 191.

⁷⁴ Grüll: *Lesestoffe*, 48–52.

⁷⁵ A *Lesestoffe*-ban még azonosítás nélkül szerepel „Godi uram”. Az ELEM alapján lehetett azonosítani a személyt (II/1, 342). Godi már Csepregen is együtt szolgált Lethenyeivel. Az alsó templom lelkésze volt 1641–1645 között (ELEM, II/1, 342).

Kiadástörténetileg az adatoknak⁷⁶ együttes értelmezése mutathatja meg, hogy az irodalmi virágzás mögött milyen erőfeszítéseket kívánt egy-egy kiadvány megjelenítése.

Az esperesi hivatallal járó tevékenység irodalmi következményei

A csepregi Farkas-nyomda akkor kezdte el működését, amikor Lethenyeit az alsó-csepregi egyházmegye esperesévé választották 1625-ben. Bothár felfigyelt arra, hogy a legtöbb csepregi nyomtatvánnyal kapcsolatban valamilyen minőségben előfordul Lethenyei neve. Ebből joggal azt a következtetést vonja le, hogy Lethenyei felügyelte a nyomdát.⁷⁷ A kutatás során a felügyelettel kapcsolatos adatok elemzése hozhat új eredményeket. Ugyancsak fontos forrásanyagot adnak a lelkészi rendtartások. Irodalomtörténeti szempontból a rendtartás elsősorban azért lehet értékes, mert előírja a lelkészek műveltségével szembeni követelményeket. Ha ehhez többek között hozzávesszük a vizitációk adatait, az egykorú lelkészi könyvjegyzékeket, possessor-bejegyzéseket, a művekből feltárható műveltséganyagot, közelebb juthatunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egy-egy jól képzett lelkész milyen műveltséggel rendelkezett a Dunántúlon.

RÖVIDÍTÉSEK

- ELEM – Csepregi Zoltán: *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, I/1–3. köt., *A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Bp., MEDiT, 2014–2016; II/1–2. köt., *A zsolnai zsinattól a sóproni országgyűlésig (1610–1681)*, Bp., MEDiT, 2018–2019, <https://medk.lutheran.hu/site/kategoria/40>
- Inscriptiones Alborum Amicorum* – főszerk. Latzkovits Miklós, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=3783
- RMK III – Szabó Károly–Hellebrant Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*, 3. köt., Budapest, MTA, 1896–1898; *Pótlások, kiegészítések, javítások*, szerk. Borsa Gedeon–Dörnyei Sándor–Szálka Irma et al., 1–5. köt., Bp., OSZK, 1990–1996.
- RMKT XVII – Klaniczay Tibor–Stoll Béla et al. (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, Bp., MTA, 1959–2016.
- RMNy – Borsa Gedeon et al.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, 1–4. köt., Bp., Akad., 1971–2012.

⁷⁶ Ilyen adatsor lehet pl. az, hogy ki – patrónus, család, szerző, nyomdász, valamilyen közösség – viselte a kiadás költségeit.

⁷⁷ Bothár: Lethenyei, 52.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOTHÁR Dániel: Cassai András (Magyar unikum 1644-ből), *ItK* 21(1911/3), 357–365.
- BOTHÁR Dániel: Lethenyi István, *Theológiai Szeklap* 10(1912), 37–67.
- CSEPREGI Zoltán: Ároni ház – a nepotizmus protestáns változata?, *Credo* 25(2019/3–4), 55–61.
- CSEPREGI Zoltán: Dunántúli prédikátorok a reformáció századában: az evangélikus lelkészi adattár első kötete (1522–1610) alapján, in Karlinszky Balázs–Varga Tibor László (szerk.): *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2018, 155–170.
- CSEPREGI Zoltán: A magyarországi evangélikusság nyelvi és etnikai viszonyai a 16–17. század fordulóján, in Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és nemzetek*, Bp., Luther, 2016, 91–106.
- CSEPREGI Zoltán: A XVI. századi magyarországi protestantizmus a hálózat kutatás tükrében, in Boros István (szerk.): *Keresztény megújulási mozgalmak, 1500–1800*, Bp., Szent István Társulat, 2019, 53–65.
- DIENES Dénes: *A Tiszáninnen Református Egyházkerület története*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2017.
- ERDÉLYI Pál, A Komáromi énekeskönyv, *Egyetemes Philológiai Közöny* 23(1899/4), 421–436.
- FEKETE Csaba: Graduált rendelő levél, 1650, *Sárospataki Füzetek* 13(2009/2), 75–81.
- FRIEDRICH Károly: Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője, 1518–1571, *Soproni Szemle* 46(1992/1), 2–27.
- GRÜLL Tibor et al.: *Lesestoffe in Westungarn*, 2., Szeged, Scriptum, 1996.
- HARGITTAY Emil: „nem sajnálom ide általírni, minthogy annál jobbat én sem tudok írni”. Interkonfesszionális műfaji metszetben a 16–18. századi magyar irodalomban, in Móré Tünde–Tasi Réka (szerk.): *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, Bp., reciti, 2020, 51–61.
- HARSÁNYI István: A csepregi graduál, *Irodalomtörténet* 1(1912/3), 110–112.
- HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Bp., OSZK–Universitas, 2008.
- HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály et al. (szerk.), *Magyar irodalomtörténet* (<https://f-book.com/mi/>)
- PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, 1., Sopron, Székely és Társa, 1924.
- PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez*, 1., Sopron, Romwalter, 1910.
- REICHARDT Gabriella: Nádasy Pál imádságoskönyve, 1631, in Bogár Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 189–200.
- REUSS András: Lutheránus vallástétel Krisztus üdvözítő evangéliumáról, in *Egyességi irat*, ford. Bohus Imre, Bp., Luther, 2015, 287–412.
- SCHULEK Tibor–SULYOK Imre: *Régi magyar istenes énekek*, Győr, Harangszó K., 1945.
- SZVITEK Róbert: Ellenségeskedés a dunántúli evangélikusok és reformátusok között az 1630-as években, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/1), 105–151.
- THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, 1., Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1908.

- THURY Etele: Kis Bertalan és Musay Gergely dunántúli ág. hitv. ev. püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1631–1654, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1907 (*Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, 6), 11–193.
- V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- ZÁTONYI Sándor: A reformáció kori csepregi kollégium (1557–1643), *Magyar Pedagógia* 91(1991/3–4), 215–230.

ABSTRACT

Gabriella Hubert: *Faithful, Pure and True:*

Literary work of Transdanubian Lutheran ministers between 1598 and 1643

This paper, that outlines a research plan and uses Sárospatak sources, is written to honour the researcher and collection director Dénes Dienes. The research focuses on the literary work of the ministers of the Transdanubian Lutheran Church District between 1598 and 1643. The ministers' printed publications on Lutheran dogmatic and liturgical unity started to appear from 1598. Their main project protector, Ferenc Nádasdy III., converted to Catholicism in 1643. It was between these two dates that the Latin high school in Sárvár and Csepreg, the peregrination, the exchange of books and manuscripts, the patronage of the Nádasdy family and the Lutheran printing press provided the background for a flourishing Transdanubian ecclesiastical literature. After creating a repertory of printed and manuscript sources, the research continues with a literary analysis (paratexts, genre, rhetorical structure, personal networks, and history of reception). This paper presents certain details of the oeuvre of Rev. István Lethenyei (†1653) from Csepreg.

Keywords: Transdanubian Lutheran Church District, literary history, printed works, Csepreg, István Lethenyei

EGY ZEMPLÉNI FORRÁS KASSA KURUC BLOKÁDJÁHOZ. CSICSERI OROSZ PÁL GENERÁLIS LEVELE A KASSAI NÉMETEK PÁNYI PORTYÁJÁRÓL

Oláh Tamás

A Rákóczi-szabadságharc fontos felső-magyarországi hadművelete volt Kassa és Eperjes szabad királyi városok 1703–1704. évi kuruc blokádja. A két ostromzár, amellyel Rákóczi csapatai el kívánták foglalni ezeket a stratégiai fontosságú felső-magyarországi kereskedelmi és kézműipari központokat, talán kevésbé feldolgozott, mint Szatmár 1703–1704. évi ostroma, holott a császári csapatok itt is szívéssan ellenálltak, és jelentős ideig sikeresen feltartóztatták az ostromlókat. A védők mindkét helyen több alkalommal sikeres kitöréseket hajtottak végre az ostromló kuruc erőkkel szemben, erről szól a most bemutatni kívánt, csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamestertől Zemplén vármegyének 1704 nyarán küldött levél.¹

A LEVÉL SZÜLETÉSÉNEK HÁTTERE: KASSA ÉS EPERJES BLOKÁDJA

A levél írója, Csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester 1704 februárjában vette át Kassa és Eperjes, e két, stratégiailag igen fontos felső-magyarországi szabad királyi város ostromzárainak parancsnokságát. A két várost a Rákóczi-szabadságharc kirobbanását követően 1703 ősztől tartották a kuruc hadak blokád alatt Rákóczi parancsára, mivel formális ostrommal nem tudták volna bevenni őket. Császári helyőrségeik azonban, amelyek a Munkács alól előbb Tokaj-Hegyaljához, majd innen a két városba visszavonult Montecuccoli-vértesezrednek köszönhetően 1703 szeptemberétől jelentősen megerősödtek, szilárdan kitartottak. Kassa helyőrségének főkommendánsa a Magyarországon letelepedett báró Johann Jacob Dusart/Dussard de Harre ezredes,² Eperjesé az ír származású Eduard Wilson³ ezredes

¹ Jelen munka előtanulmány egy Kassa és Eperjes 1703–1704. évi ostromát bemutató tanulmányhoz.

² Itt kell megemlíteni, hogy a Kassa ostromakor, 1704. szeptember elején meghalt Dusart/Dussard de Harre ezredes felesége egy magyar nemesasszony, Bokros Éva („Bokros Éva néhai Duszárd Jakab meghagyott özvegye”, „Baronissae Evae Bokros, Viduae Duszardianae”) volt, aki Kassa kapitulációja után a morva határszélen fekvő, a tárnoki városok közé számító alsó-magyarországi

volt, míg Felső-Magyarország katonai főparancsnoka és egyben a kuruc felkelők elleni hadműveletek irányítója a Kassán székelő, de betegeskedő gr. Ottavio Nigrelli⁴

Szokolcán (szlovákul Skalica, ma Szlovákia) élt. Hivatalos volt a Rákóczi által összehívott 1705. évi szécsényi „országgyűlésre” („Generális Convent”), azonban a Rákóczi uralma alatt élő várost fenyegették a Habsburgokhoz hű morva hadak, így kérte a fejedelmet, hogy ne büntesse meg, amiért nem küldi el követét. Ekkor, 1705 őszén Bokros Éva Bercsényi parancsára 5 jó lovas katonát küldött Nyitra vármegye hadai közé, akiknek zsoldját is fizette. 1707-ben a Szenicétől (szlovákul Senica, ma Szlovákia) délre fekvő, Nyitra vármegyei Lieszkón (később Lészko, 1889-től Korlátok része, mai neve szlovákul Cerová, ma Szlovákia) élt. Az 1707. évi ónodi országgyűlésre („Generális Convent”), mint főnemes özvegye, Rákóczitól személyre szóló meghívót („Speciale Decretum”) nyert, ahová elküldte követét, tekintetes és nemzetes Jászi Pált. Ebből úgy tűnik, hogy ekkor még elismerte Rákóczi fejedelmi hatalmát az özvegy báróné, azonban 1708 elején elküldte követét az Esterházy Pál nádor által Pozsonyba összehívott országgyűlésre, amelyen az I. József német-római császár és magyar király hűségén álló főrendek, vármegyék és szabad-királyi városok követői jelentek meg. A Rákóczi-szabadságharcot követően, 1715-ben még élt, ugyanis egy, az ő ügyével is foglalkozó törvény, az 1715. évi 84. artikus említést tesz róla. (Érdekesség, hogy a törvény magyar fordításában férje neve hibásan, Dujard-ként szerepel.) Ld. MNL OL G 19 6. doboz, II.2.e./A. Levelek a fejedelemhez, tiszttzatok 1705. aug.–dec. Bokros Éva, „néhai Duszárd Jakab meghagyott özvegye” levele Rákóczihoz. A „fejérhegyen innéd való Processusnak Szolga Bírāja Currentalis levele ide is Szokolcára érkezett” ebben a városban lakó főrendeket és nemeseket, akik között lakik Kassáról kiköltözése óta, sürgeti, hogy menjenek el és jelenjenek meg a Rákóczi által „publicáltatott Ország Gyűlésére”. Szokolca, 1705. szept. 27. (Fekete viaszpecséttel pecsételt), 131–133. p., 8. doboz. II.2.e./A. Levelek a fejedelemhez, tiszttzatok 1707. ápr.–dec. Bokros Éva levele Rákóczihoz, amelyben közli, hogy az ónodi konventra elküldi követét, nemzetes és vitézlő Jászi Pált. Leszko, 1707. máj. 8.; Articuli Posoniensis Anni M. DCC. XV. Articulus 84. Pro benigna Suae Majestatis Sacratissimae Resolutione, Baronissae Evae Bokros, Viduae Duszardianae, et Comitissae olim Susannae Eödönffy impertita, gratiae referentur. In: Articuli Diaetales 1715, 1740. 38. p.; 1715. évi LXXXIV. tc. Ó legszentesebb felségének Bokros Éva báróné, özvegy Dujardné s néhai Eödönffy Susanna grófné részére adott jóságos rendeletéért köszönetet mondanak, in: Kluwer, Wolters (kiad.): *Ezer év törvényei*. (Jogi adatbázis); <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?DocId=71500084.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny/%3Fpagenum%3D23> (letöltés: 2021. ápr. 24.); Beranger, Jean–Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, Bp., Napvilág, 2008, 135–138; *Magyarország története 1686–1790*, 1., főszerk.: Ember Győző–Heckenast Gusztáv, Bp., Akad., 1989 (Magyarország története tíz kötetben, 4), 224–226; Oláh Tamás: Tokajtól Szatmárig. A Rákóczi-szabadságharc hadműveletei a Tiszántúlon és térségében 1704-ben, *Levéltári Évkönyv*, U. F., 2(2020), 64; Wrede, Alphons Freiherrn von: *Geschichte der K und K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*, I–II., Wien, 1898 (Mittheilungen des k.u.k. Kriegs-Archivs – Supplement), II, 246, 423, 567, 643; Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, IV., 1687–1712, Bp., 1897, 295–301.

³ A Rákóczi-szabadságharc kori angol diplomáciai forrásokban is említik ír származását: „Colonel Wilson an Irishman who is in Eperies”, lásd: AR II/I., 1871: 109. Stepney, Hedges minisiternek. Bécs, 1704. ápr. 26. (State Paper Office Germany. No. 174. Vienna, 26. April 1704.) 251–254.; továbbá: Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, s. a. r. Mészáros Kálmán, Bp., História–MTA Történettudományi Intézete, 2005 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8), 457–458; Oross András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*, Bp., 2013 (Fons Könyvek, 4), 258–261, 285; Schmidt–Brentano, Antonio: *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*, Wien, Österreichisches Staatsarchiv, 2006, 111.

⁴ Heckenast: *Ki kicsoda*, 307; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 68.

táborszernagy, felső-magyarországi főhadparancsnok volt 1703. szeptember 23-án bekövetkezett haláláig. Ő vonta vissza a Munkács mellől Tokaj–Hegyaljára vonult Montecuccoli-vértesezredet Tokaj térségéből Kassához, mivel úgy gondolta, hogy Felső-Magyarország császári kézen maradása Kassa megvédésétől függ. Elgondolásában jó részt csalatkozni kellett, mivel 1703 végére néhány szabad királyi város és vár kivételével a kurucok kezére került a teljes Felső-Magyarország területe, azonban a két császári helyőrség jelentékeny kuruc erőket kötött le, mivel Rákóczi hadainak biztosítani kellett Kassa és Eperjes térségét a császári helyőrségek kitöréseitől és meg kellett akadályozni, hogy e kitöréseik révén el látáshoz jussanak, amely által képesek lettek volna tartósan ellenállni a körülzároló kuruc erőknek.⁵

Kassa térségét 1703. augusztus–szeptemberére ellepték a szerveződé kuruc felkelők, sőt körül is zárták a várost, amelyben a Kassánál állomásozó Buday Istvánnak⁶ a Montecuccoli-vértesek feletti októberi győzelme nagy segítséget nyújtott. A várost 1703 végén jelentős létszámú kuruc haderő fogta ostromzárba, Rákóczi 1703. december végén Tokaj alatti táborába 4000 embert várt onnan. Ezzel párhuzamosan az Eperjes környékén táborozó és a várost körülzáró hadakat 1703 októberében Luby György kapitány⁷ irányította. Ő az, aki csapataival 1703 októberében sikertelenül rohanta meg Eperjest. Novembertől azonban elhagyja a város térségét és részt vesz a kurucok nagy sikereket hozó felvidéki hadjárataiban. Előbb részt vesz Lőcse ostromában, majd Északnyugat-Magyarországon hadakozik a császáriak ellen. November 22-én a Bajmóc várához⁸ közeli, a Nyitra folyó felső folyásánál fekvő Nyitra vármegyei Németprónán⁹ ál-

⁵ ŠAP Pracovisko Archív Bardejov MMB Korešpondencia 1703: Lajstromozott iratok: Fasc. 2. No. 44. Gróf Hercules Montecuccoli ezredes levele Bártfa szabad királyi város bírójának és magisztrátusának. Laager bej Kassaw (Kassa melletti tábor), 1703. szept. 27.; AR III/I., 1978: 302, 315, 319, 329–330; Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700*, Bp., Balassi, 2004 (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára, 4), 176–177; Esze Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata, *Századok* 85(1951/1–2), 30–119; Károlyi Sándor önéletrírása és naplójegyzetei, in Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tiükör I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharorról*, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem), 80–89; Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok); 178; Oláh: Tokajtól Szatmárig, 29–30, 38, 64–65; Oross: *A Magyar Királyság*, 89–90, 92, 94, 100–101; Thaly Kálmán: *A székesi gróf Berseényi család. 1470–1835*, 3., 1703–1706, Bp., 1892, 33, 50–51.

⁶ Heckenast: *Ki kicsoda*, 82; Mészáros Kálmán: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711, Bp., Argumentum, 2006 (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára), 69.

⁷ Heckenast: *Ki kicsoda*, 272.

⁸ Bajmóc vára szlovákul: Bojnický zámok, ma Szlovákia.

⁹ Szlovákul Nitrianske Pravno, ma Szlovákia.

lomásozik Gyürky Ádám¹⁰ kapitánnyal. Innen tudósítja Károlyi Sándor generálist¹¹ a Bajmócról visszavonuló gróf Leopold Anton Joseph Schlik¹² altábornagy és Forgách Simon¹³ generális-főstrázsamester vezette cs. hadak és a velük egyesülni szándékozó, de Winkler Vilmos¹⁴ kuruc kapitánytól Rajecnél vereséget szenvedő báró Adam Georg Ritschan¹⁵ generális-főstrázsamester erőinek csapatmozdulatairól. November 23–24-én Gyürkyvel együtt a Bars vármegyei Oszlányban tartózkodik, azonban itt parancsot kap Rákóczitól és Bercsényi Miklós főgenerálistól, hogy ne távolodjon el nagyon az ostromlott Árva¹⁶ és Likava¹⁷ váraitól, nehogy a császáriak megtudván ezt, az ostrom félbehagyására kényszerítsék a kurucokat. Luby tartott is ettől, mert olyan híreket kapott, hogy a császáriak igen gyűjtik a hadat Sziléziában. November végén vissza is indult Árva és Likava várai alá, hogy folytassa az ostromot és útközben, november 27-én Nedozerből¹⁸ kérte Károlyit, hogy adjon parancsot Lőcse városának és Monaki Ferenc, akkori lőcsei kapitánynak, hogy küldjenek Likava alá faltörő ágyúkat, lőszereket és tüzért is Lőcséről, mert szükségesek az ostromhoz. Luby azután 1703 decemberében, mint mezei colonellus (ezredes) és egyben a Liptó vármegyei lovas és gyalogos katonaság főkapitánya sikerrel lezárta Árva és Likava ostromát, meghódoltatva a két várat.¹⁹

¹⁰ Heckenast: *Ki kicsoda*, 175.

¹¹ Uo., 220–221; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 47.

¹² Heckenast: *Ki kicsoda*, 376; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 89.

¹³ Heckenast: *Ki kicsoda*, 148–149; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 31.

¹⁴ Heckenast: *Ki kicsoda*, 458.

¹⁵ Uo., 366.

¹⁶ Egykor Árva vármegyei vár, szlovákul Oravský hrad, ma Szlovákia.

¹⁷ Egykor Liptó vármegyei vár Likava falu mellett, szlovákul hrad Likava, ma Szlovákia.

¹⁸ Később Nedozer, egykori Nyitra vármegyei település, 1899-től Nadasérberzseny, szlovákul Nedožery-Brezany, ma Szlovákia.

¹⁹ MNL OL G 16 2. doboz, I.2.d. Katonai iratok 1703–1707. No. 1. Deditio et Capitulatio Arcis Arva. (Árva kapitulációja.) 1703. dec. 5., 29–30. fol., No. 2. Capitulatio Likavaiensis. (Likava kapitulációja.) 1703. dec. 17., 31–32. fol.; MNL MOL P 396 – 1. Acta Rakocziána. No. 92. Luby György levele Károlyi Sándor vicegenerálishoz. Németpróna, 1703. nov. 22., No. 96. Luby György levele Károlyi Sándorhoz. Oszlány, 1703. nov. 23., No. 101. Luby György és Gyürky Ádám levele Károlyi Sándorhoz. Oszlány, 1703. nov. 24., No. 109. Luby György levele Károlyi Sándor főgenerálishoz. Nedozer, 1703. nov. 27., No. 138. Monaki Ferenc levele Károlyi Sándorhoz. Lőcse, 1703. dec. 1., In: Acta Rákócziána DVD.; AR I/I, 1873: 131–132; AR III/I, 1978: 319; Esze: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata, 118; Esze Tamás (kiad.): *Kuruc vitézek folyamadványai 1703–1710*, Bp., Hadtörténelmi Intézet, 1955, 95, 395–397; Köpeczi–R. Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*, 178; Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei, 86–89; Markó Árpád: Gróf Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. (1703. november–december.), *Hadtörténelmi Közlemények* 33(1932), 28, 34, 38–41, 44; Perjés Géza: Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat, in: Uő: *Seregszemle. Hadtörténelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok*, Bp., Balassi–Zrínyi, 1999, 90–117, 303–306; Thaly: *A székési gróf*, 61–62, 67–68, 233; Török Péter: A szabolcsi hajdúvárosok szerepe a Rákóczi-szabadságharcban, Doktori értekezés, DE BTK, Debrecen, 2019, 80–81.

Visszakanyarodva az eperjesi blokád történetéhez, Lubynak a város alóli eltávozását követően a blokád parancsnoka valamikor 1703. december elejétől 1704. január végéig a korábbi Liptó és Szepes vármegyei főkapitány, illetve lócsei comendáns, Monaki Ferenc lett.²⁰ Ezt követően Monaki betegsége miatt 1704. január végén–február elején Szemere László²¹ irányította rövid ideig az ostromot. A kassai és eperjesi ostromzár főparancsnokságával 1704. február 6/8-án bízta meg Rákóczi csicseri Orosz Pált, lovas hadai főkapitányát, akit egyúttal előléptetett generális-főstrázsamesterré is. Orosz Pál a kettős blokád idején Kassa alatt tartózkodott, levelezése alapján úgy tűnik, hogy főhadiszállása Nagydán²² volt, míg az eperjesi ostromzár parancsnoka 1704. február elejétől a betegeskedő Szemere helyett a Liptóból visszatérő Luby György volt, aki levelezése alapján februárban Nagysároson,²³ később Kisszebenben²⁴ rendezte be főhadiszállását. Luby után június–augusztusában a tekintélyes zempléni református birtokos sóvári Soós János²⁵ ezereskapitány volt az ostromzár parancsnoka.²⁶

²⁰ Heckenast: *Ki kicsoda*, 291; Esze: *Kuruc vitézek*, 396–397.

²¹ Heckenast: *Ki kicsoda*, 405–406; Mészáros: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai*, 81; Török Péter: *Egy zempléni nemes a szabolcsi hajdúvárosok élén: Szemere László*, in: Mészáros Kálmán–Seres István–Török Péter: *A fejedelem szolgálatában. Életrajzi és családtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*, szerk.: Kovács Eleonóra–Mészáros Kálmán, Bp., Tarsoly, 2018, 100–113.

²² Szlovákul Veľká Ida, ma Szlovákia.

²³ Szlovákul Veľký Šariš, ma Szlovákia.

²⁴ Szlovákul Sabinov, németül Zeben, ma Szlovákia.

²⁵ Heckenast: *Ki kicsoda*, 389; Oláh Tamás: *A Bodroghöz hadi krónikája 1670–1711*, *Széphalom* 21(2011), 289–312.

²⁶ MNL OL G 16 3. doboz. I. 2. d. Katonai iratok 1703–1709, No. 186. Az eperjesi és kassai németek részére végzett kémkedéssel vádolt Jarik Pál ellen folytatott vizsgálat jegyzőkönyve. Készítette: Berthóti Boldizsár, az eperjesi blokád auditora. Kisszeben, 1704. jún. 16–21. 449–454. fol.; MNL MOL P 396 – 1. Acta Rakociana. No. 109., No. 138., No. 423. Orosz Pál levele Károlyi Sándorhoz. Nagyida, 1704. júl. 4. In: Acta Rákóciana DVD.; MNL BAZML IV. 501. b. Materia II. Fasc. I. Frust. 290. Csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester levele Borsod vármegyéhez, amelyben közli, hogy megkapta Rákóczi parancsát, amely szerint a fejedelem utasította Borsod vármegyét arra, hogy mindazok, akik eddig nem insurgáltak, és akármelyik ezredbeli Bercsenyitől elmaradt Borsod vármegyei hadak keljenek fel egy-két hét alatt és jelenjenek meg a kassai blokádban. Kéri ezért a vármegyét, hogy hajtsák végre a fejedelem akaratát és mielőbb mind lovas, mind gyalog katonákat küldjenek az ostromzárhoz. Nagyida, 1704. júl. 11.; IV. 2001. b. HistoriCorum Tomus X. Creden-tionales. Fasc. 174. No. 1852. Orosz Pál levele Zemplén vármegye közönségének. Nagyida, 1704. máj. 16., Fasc. 174. No. 1855. Orosz Pál levele Zemplén vármegye közönségének. Nagyida, 1704. aug. 11.; IV. 2001. b. Iratok. Fasc. 208. No. 112/b. Orosz de Csicsér Paulus discidentis milites Rakocianos ad Castra compellit. 1704. „Méltóságos Fejedelem Felső-Vadászi Rákóczi Ferenc, Nemes Sáros vármegye örökös Fő Ispánja: Kegyelmes Urunk Ó Nagysága egyik Lovas Ezerének Actualis Colonellusa: Somlyó Vég Várának Fő kapitánya: és egész Hadainak Generális Fő Estrása Mestere Csicseri Orosz Pál” pátense Zemplén vármegyének a katonaszökevények és csellengő katonák ügyében. Nagyida, 1704. febr. 29., Fasc. 217. No. 120. Csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester levele Zemplén vármegyéhez. Nagyida, 1704. júl. 11.; IV. 2001. p. Lajstromozatlan, éven-

dezett vegyes közgyűlési iratok. 13. csomó. 16–18. század. 18. század. Csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester levele Keresztes Ferenc Zemplén vármegyei jegyzőnek. Nagyida, 1704. ápr. 25., Csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester levele Munkácsi János Zemplén vármegyei alispánnak. Nagyida, 1704. júl. 5.; OSZK Kt. Fol. Hung. 978. III. fejezet. 184. fol. recto.; SÁP Sáriújszáki zápa (Sáros vármegye) 1561–1789, III. B. Acta politica, b. Spisy. 1704: 4/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. jún. 3., 12/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez az állítólag Kenyhecz János hajdú által a „Peklini völgyön” tett kihágások ügyében, amelyben ismételtlen figyelmezteti a vármegyét, hogy a korábbi pátenseiben foglaltaknak megfelelően lépjen fel a szökött, kóborló katonák ellen. Nagyida, 1704. máj. 28., 13/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. máj. 17. (Felolvasták Sáros vármegye közgyűlésén. Nagysárosi tábor, 1704. máj. 29.), 14/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. máj. 25., 18/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez a vármegyékben szétosztott, a katonai szolgálattól magukat elvonó, fegyverfogásra alkalmas katonák és hajdúk összegyűjtése, valamint a kihágásokat elkövetők megzabolozása, és alakulataikhoz kényszerítése ügyében. Nagyida, 1704. febr. 29., 20/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. márc. 2., 23/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. márc. 28., 26/pol/1704. Luby György ezredes, az eperjesi ostromzár parancsnokának levele Sáros vármegyéhez az ott szolgáló katonaság ellátásával, az insurrectioval és a nemesi felkelésnek az ostromzárban végzendő szolgálatával, valamint a vármegyének az ostrom körül egyéb teendőivel kapcsolatosan. Kisszeben, 1704. máj. 12., 33/pol/1704., 34/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. aug. 4., 36/pol/1704. Sáros vármegye II. Rákóczi Ferenchez írott levelének fogalmazványja, amelyben jókívánásaikat fejezik ki erdélyi fejedelemmé választása alkalmából. Közölték továbbá, hogy Rákóczi hűségére több nemes is kijött Eperjesről, köztük Usz György, Usz László és Péchy László. Őket a blokádban szolgáló katonák és hajdúk, rájuk törve mindenükből kifosztottak. Soós János commendáns a vármegye többszöri megkeresésére ellenére sem kerestette meg a javaikat, így azt kéri Rákóczitól, hogy parancsolja meg Soós Jánosnak, hogy a kifosztott sárosi nemesek értékeit kerestesse elő és adassa vissza. A nevezett személyek egyébként készek lettek volna személyesen is Rákóczi elé járulni, de semmilyen módjuk nincs erre. Kérte továbbá a vármegye, hogy a nevezett nemesek birtokait is adja vissza a fejedelem, hogy ezek példájára szaporodhassék Rákóczi híveinek tábora. Sáros vármegye közgyűlése, Nagysáros, 1704. aug. 22., 41/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. júl. 10. (Felolvasták Sáros vármegye közgyűlésén. Szentmihály, 1704. júl. 18.), 42/pol/1704. Csicseri Orosz Pál levele Sáros vármegyéhez. Nagyida, 1704. júl. 12., 47/pol/1704. – Sáros vármegye keltezetlen folyamodványja II. Rákóczi Ferenchez a vármegyében állomásozó, és azon belül is az Eperjest körülzáró hadak ellátásával és kihágásaival, a császári helyőrség kitérési által okozott károkkal, a blokád megerősítésével, a nemesi felkelés szolgálatával, Domoki Zsigmond újhelyi kapitány visszaélésével, a hanusfalvi harmincad eltörlésével és a kassai ostromzárban szolgáló, de Sáros vármegye Kassához közeli falvaitól ellátást követelő kuruc hadakkal kapcsolatosan, II. Rákóczi Ferenc Miskolcon, 1704. február 3-án kelt válaszával, 57/pol/1704. Luby György ezredes, az eperjesi ostromzár parancsnokának hadellátási levele Sáros vármegyéhez. Nagysáros, 1704. febr. 15., 62/pol/1704. II. Rákóczi Ferenc parancsa Sáros vármegyéhez arról, hogy minél nagyobb számban keljenek fel és szálljanak táborba az eperjesi ostromzárhoz, ahol nemzeti és vitélő Luby György parancsnoksága alá fognak tartozni. Miskolc, 1704. febr. 4., 88/pol/1704. Keresztes Dessewffy Ferenc Sáros vármegyei alispán, illetve Luby György colonellus/főkapitány és commendáns/főcommendáns megállapodása az eperjesi ostromzárban szolgáló kuruc seregek ellátásáról. Sárosi tábor/kastély („In Castro Sáros”), 1704. febr. 17., 96/pol/1704. Luby György ezredes, az eperjesi ostromzár parancsnokának levele Dessewffy Ferenchez, Sáros vármegye alispánjához és főkapitányához az evangélikus tábori lelkigondozás szervezése tárgyában. Kisszeben, 1704. máj. 29., 103/pol/1704/a. Szemere László

A kutatások jelen állása szerint az egykorú források és a szakirodalmi adatok alapján, a két ostromzárban az alábbi kuruc alakulatok részvétele ismert 1703–1704-ből:

– Kassa blokádjánál szolgált kuruc alakulatok: Kenyhecz János²⁷ gyalogezrede, Orosz Pál/Vitárius János lovasezrede,²⁸ Nádaskay György ezereskapitány/colonellus/vicecolonellus²⁹ lovasezrede és Monaki Ferenc lovasezrede. A Nádaskay-lovasezred 1704. február–márciusában a kassai blokádban szolgált, majd valamikor 1704 tavaszán átvezénylik Eperjes alá, ahonnan a Monaki-lovasezreddel együtt 1704 júliusa körül Kassához vonultak át. Kassa alatt állomásozott még 7 századnyi lengyel had (1704. augusztusi adat), parancsnokuk 1704. szeptem-

főkapitány credentionálisa (megbízólevele) Sáros vármegyéhez, amelyben az új esztendő beköszön-tével üdvözlí a vármegyét és némely ügyek miatt elküldi a megyegyűlésre Berthóti Ádámot. Kisszeben, 1704. jan. 3., 103/pol/1704/b. Az eperjesi ostromzárban tartózkodó fejedelmi hadak ál-tal követik, Berthóti Ádám által Sáros vármegye közgyűlése számára megfogalmazott utasítások. Kisszeben, 1704. jan. 3.; Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. Inv. č. 925, 174. doboz, 1704. Acta Perceptoralia vom Jahre 1704. No. 1–37. ad Reg. XIV. 12/per/1704. Lista Lustralis. Az Eperjes körül állomásozó lovas (és gyalog) hadak mustrája. Nagysáros, 1704. febr. 13–14.; ŠAP Pracovisko Archív Bardejov MMB Korešpondencia 1703: Lajstromozott iratok: Fasc. 2. No. 49. Szemere László levele Bárfta szabad királyi város bírójához és közönségéhez hadai ellátása tárgyá-ban. Kisszeben, 1703. dec. 6., Fasc. 2. No. 50. „Méltóságos Fejedelem Felső Vadászi Rákóczy Fe-renc kglmes Urunk eő Nga egyik Ezeres Capitánya”, Szentmarjay Zsigmond levele Bárfta szabad királyi város bírójához katonái ruházattal való ellátása tárgyában, mivel „Eperjes Várossát mezitelen haddal nem vívhatván”. Kisszeben, 1703. dec. 6., Fasc. 2. No. 53. Szemere László levele Bárfta sza-bad királyi város bírójához és közönségéhez. Kisszeben, 1703. dec. 9., 1704: Lajstromozott iratok: Fasc. 2. No. 13. Luby György levele Grünwald Mátehoz/Mátyáshoz, Bárfta szabad királyi város főbírájához. Kisszeben, 1704. márc. 2.; AR I/L., 1873: 75., 149–150; Bánkúti Imre: A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703–1704. (Ifj. Király Mátyás tokaji sóinspektor leveles- és számadáskönyve. 1704-ből), in *Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. Bánkúti Imre–Rózsa György et al., Bp., MNM, 1975, 31–66; Esze: *Kuruc vitézek*, 396–397; Heckenast: *Ki kicsoda*, 389; Mészáros: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai*, 28, 77–78, 123–124; Oláh: Tokajtól Szatmárig, 34–35, 38; Bánkúti Imre (kiad.): *A Rákóczi-szabadságharc dokumentu-mai Abauj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén vármegyékből 1703–1704*, in *Emlékiülés a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottságának székházában 2004. május 26-án*, Mis-kolc, 2004, 138; Török Péter: *A szabolcsi hajdúvárosok*, 110–111.

²⁷ Heckenast: *Ki kicsoda*, 228.

²⁸ Az ezred története nem teljesen feltárt, Mészáros Kálmán kutatásai szerint a Vitárius János parancsnoksága alatt álló ezred tulajdonosává Rákóczi nevezte ki Orosz Pált és így Vitárius lett Orosz vicekapitánya, illetve az ezred vezénylője, aki 1704-ben a forrásokban főkapitányként, colonellusként (ezredes), vicekapitányként, illetve vicecolonellusként (alezredes) szerepel. Az is elmondható, hogy 1704 februárjában Orosz Pál generális főstrázsamester címciben szerepel, hogy Rákóczi „egyik Lovas Ezerének Actualis – azaz tényleges (O. T.) – Colonellusa”. MNL BAZML IV. 2001. b. Iratok, Fasc. 208. No. 112/b; Heckenast, 2005: 460–461; Mészáros Kál-mán: *A szabadságharc tisztikara*, in *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharról*, szerk. Czigány István, Bp., Zrínyi, 2002, 162, 166; Uő: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai*, 21.

²⁹ Heckenast: *Ki kicsoda*, 296.

ber végén gróf Csáky Mihály brigadéros, Szepes várának és Rákóczi lengyel hadainak főkapitánya,³⁰ aki ekkor Kassa blokádjának is a parancsnoka. Feltehetően itt szolgált Abaúj és Torna vármegyék nemesi felkelése is, valamint Rákóczi parancsa alapján 1704 nyaratól részben itt kellett szolgálnia Borsod és Zemplén vármegyék nemesi felkelésének, továbbá Zemplén vármegye hajdúinak/puskásainak is ide kellett vonulni. Szendrő várának 1704. augusztus 23-ai kapitulációját követően a szendrői magyar katonaság is a kassai blokádban szolgált. Vannak adatok arról is, hogy 1704-ben Kassa alatt állomásozott egy 120 fős „kék” német lovas kompánia, amely Orosz Pál érkezése után jöhetett Kassához, valamint a Bercsényi Miklós táborából Kassa alá érkezett Zorger György serege is, amelyik előbb Vitárius János lovasezredéhez, majd Szalay Pál lovasezredéhez csatlakozott.³¹

³⁰ Uo., 94–95.

³¹ MNL OL G 16 3. doboz. I.2.d. Katonai iratok 1703–1709. No. 186. 449–454. fol., No. 191. Az eperjesi németekkel való kapcsolattartással és kémkedéssel vádolt sóvári páter ellen folytatott vizsgálat jegyzőkönyve. Készítette: Berthóti Boldizsár, Luby-ezredbeli auditor. Sáros, 1704. máj. 19. 462–464. fol., No. 259. II. Rákóczi Ferenc instrukciója a kassai fegyverszünettel kapcsolatosan Fekete István részére. Szolnoki tábor, 1704. aug. 19. 561–562. fol., No. 381. A Rákóczi parancsára a kassai ostromzárbán szolgáló lovasezredekéről készített összeírás: Monoky Ferenc ezredének mustrája. Szakaly, 1704. szept. 12. 851–855. fol.; MNL BAZML IV. 501. b. Materia II. Fasc. I. Frust. 289. II. Rákóczi Ferenc fejedelem rendelete Borsod vármegyéhez, amelyben utasítja a megyét, hogy azok a nemesek, akik eddig még nem insurgáltak, vagy Bercsényi Miklós táborából hazamentek, személy szerint insurgáljanak, de korábbi szándékával ellentétben ne az ő táborába vonuljanak, hanem egy héten belül keljenek fel és vonuljanak a kassai blokád támogatására csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester parancsnoksága alá. Bácskai tábor, 1704. júl. 7., Materia II. Fasc. I. Frust. 290., Materia II. Fasc. I. Frust. 291. II. Rákóczi Ferenc fejedelem rendelete Borsod vármegyéhez, amelyben – hivatkozva korábbi rendeletére – ismét utasítja a megyét, hogy azokat, akik a Bercsényi Miklós táborából hazaszöktek, vagy eddig még nem insurgáltak, azonnal gyűjtse össze és küldje a kassai blokádhoz csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester parancsnoksága alá. Szeged alatti tábor, 1704. júl. 28., Materia II. Fasc. I. Frust. 319. A Borsod vármegye Szendrői járásából II. Rákóczi Ferenc hadai között szolgálók összeírása. 1704. febr. 17.; IV. 2001. b. Iratok, Fasc. 217. No. 120.; Fasc. 217. No. 139. II. Rákóczi Ferenc rendelete Zemplén vármegyéhez a vármegye otthon maradt tagjainak insurgálásáról és a kassai blokádhoz vonulásáról, ahol csicseri Orosz Pál „Generális Strása Mester” parancsnoksága alatt kell a hazát szolgálni. Solti tábor, 1704. jún. 11.; IV. 2005. b. „Quietantiae Perceptorales.” 2. doboz. Loc. 212. 1704. év. Kassai blokád: Nádaskay György lovas ezereskapitány nyugtája. 1704. márc. 5., Vitárius János kapitány strázsamestere, Kucsma János nyugtája. Nagyida, 1704. márc. 26., Vitárius János kapitány „ezeres fő strázsamestere”, Kökinyesi Mihály nyugtája. sine dato [1704.], Vitárius János, Rákóczi egyik lovas ezrede főkapitánya, Horváth Zsigmond első főhadnagy, Szabó István második főhadnagy és a többi tiszt elismervénye (recognitionalis quietantiaja) a Zemplén vármegye által két hordó borra való ajándékként (pro discretionem) küldött 40 magyar forintról. Nagyida, 1704. júl. 12., Kenyheci János, Rákóczi egyik gyalogezredének ezredese („actualis colonellus”) elismervénye. Enyicke, 1704. szept. 16., Kenyheci János, Rákóczi egyik gyalogezredének ezredese nyugtája. Enyicke, 1704. szept. 26.; IV. 2008. d. Loc. 21. No. 37. „Gloz Sophiae Georgii Nadaskaj viduae ut A. contra Ladislaum, qua etiam sororum suarum Christinae et Annae natu minorum Tutorem, Alexandrum, item Joannem, et Gabrielem omnes Bégányi de Eadem, nec non Susannam Andreae Szirmaj,

– Eperjes blokádjánál szolgált kuruc alakulatok: Sáros vármegye nemesi felkelése Dessewffy Ferenc alispán és (fő-)kapitány³² parancsnoksága alatt (időszakosan) és a vármegye által kiállított lovasok, Szepes vármegyei katonaság (nemesi felkelés? és a vármegye által kiállított hajdúk), Liptó vármegyei katonaság (nemesi felkelés?), azaz „Lyptai sereg” Pottornyay Ferenc³³ Liptó vármegyei kapitány parancsnoksága alatt 1704 májusáig, Szentmarjay Zsigmond³⁴ ezereskapitány gyalogezrede, Luby György főkapitány lovasezrede,³⁵ amely korábban Szemere Lászlóé volt. Érdekes adat egyébként Luby ezredéről, hogy volt egy német „gárdája” („Gvardia Suae Dominationis Germanica”) is. Eperjesnél állomásozott 1704. tavaszán–kora nyarán a Nádaskay-lovasezred, továbbá Monaki Ferenc lovasezrede is, amelynek a fegyelmére komoly panaszok voltak, és amely kb. 1704

Julianam item Bégányi Joannis Raksányi consortes, qua successores Joanne Jantóianos velut II. ratione debiti Rh flor. 100. motus, sed in decisus. 1736. Benne: Littera A. melléklet. Jantó János kötelezvénye. Sáros, 1704. jún. 15., Littera C. melléklet. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv. 1736.; OSZK Kt. Fol. Hung. 978, III. fejezet. 186. fol. recto; AMK Tomus II. Collectio Schwartzembachiana. II. b. Schwarzenbachiana. 12182. Csicséri Orosz Pál generális-főstrázsameszter, Kenyhecz János gyalog ezereskapitány, Monaki Ferenc lovas ezereskapitány, Vitárus/Vitális János lovas vicecolonellus, Nádaskay György lovas vicecolonellus biztosító levele a császári katonaság, az egyházi, főúri és nemesi rend, valamint Kassa város polgársága részéről Rákóczi fejedelemhez küldött kövek számára biztonságos el- és visszautazásukról. Kassai mezőben, 1704. aug. 24.; ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. B. Acta politica, b. Spisy. 12/pol/1704, 19/pol/1704/a. Sáros vármegye Orosz Pál generálishoz intézett levelének fogalmazványa arról, hogy a kassai blokádban szolgáló egyes alakulatok katonái, kiváltképpen Kenyhecz János hajdúi rátörték a „Peklenyi völgyre”, ahol sok kárt okoztak. Sáros vármegye közgyűlése, Kisszében, 1704. máj. 5., 19/pol/1704/b. Sáros vármegye gróf Bercsényi Miklóshoz intézett levelének fogalmazványa. Sáros vármegye közgyűlése, Kisszében, 1704. máj. 5., 26/pol/1704, 33/pol/1704, 44/pol/1704. Abaúj vármegye közönségének levele Sáros vármegyéhez a Kassa alatt szolgáló Monaki Ferenc- és Nádaskay György-ezredek ellátása ügyében, amelyet Sáros vármegyének kell biztosítani. Abaúj vármegye közgyűlése, Szemere, 1704. júl. 9., 47/pol/1704; Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. 6/per/ 1704. Feljegyzés az eperjesi ostromzáról a kassaihoz átvitt Nádaskay-, Monaki- és Szinai-ezredek 1704. júl. eleje és aug. 25. közötti hadellátásáról. é. n.; AR I/I, 1873: 148–151, 167, 217–218, 281–282; Bánkúti Imre: A sójövedelem, 49, 54, 56; Esze: *Kuruc vitézek*, 176; Mészáros: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai*, 21; Oláh: Tokajtól Sztarmárig, 64–65, 71; Bánkúti: A Rákóczi-szabadságharc, 189–192, 242–250.

³² Heckenast: *Ki kicsoda*, 111–112.

³³ Uo., 346.

³⁴ Uo., 410.

³⁵ Itt meg kell jegyezni, hogy az általam eddig megismert 1704 eleji Sáros vármegyei források arra utalnak, hogy Lubynek ekkor lehetett néhány gyalogszázada is („úgy mint magam Lajb Companiamra, más Gyalog Seregimre, és Németimre”). Ez nem volt egyedi a szabadságharc kezdetén, hiszen pl. Sréter János ezereskapitány, későbbi brigadéros is 1704 elején egy gyalog- és egy lovasezred főcolonellusa (ezredese). A Luby-ezred történetének megismerése azonban további kutatásokat igényel. ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. B. Acta politica. b. Spisy. 88/pol/1704.; Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. 12/per/1704; Heckenast: *Ki kicsoda*, 391; Mészáros: *II. Rákóczi Ferenc tábornokai*, 80–81.

júliusától a Nádaskay-lovasezredhez hasonlóan már Kassánál szolgált. Sóvári Soós János (lovas)ezrede,³⁶ amelyet Rákóczi 1703–1704 fordulóján Tokaj alól átvezényelt a szatmári ostromzárhoz, 1704 tavaszától állomásozott Eperjes, illetve Kassa alatt. (Az eperjesi ostromzárból Kassa alá átvonuló lovas- és gyaloghadakról, mint pl. a Nádaskay- és Monaki-lovasezredekéről több 1704 nyarán kelt levélben is olvashatunk.)³⁷

- ³⁶ Amint arra fent, Luby György ezrede esetében is utaltam, úgy tűnik Soós János ezredére is igaz volt, hogy még 1704 első felében is egy vegyes, lovas és gyalogos katonákból álló ezred volt, olyannyira, hogy a századokat is „Lovas Gyalog Seregként” nevezi egy összeírás. Ugyanakkor Soós Jánost 1704 januárjában lovas főkapitányként említik. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389. Eredeti okmányok. III., 1704. III. b. Tekintetes Nemzetes Fő Kapitány Sóvári Soós János uram lovas és gyalog ezere katonáinak száma így következik. é. n. 224–234. fol., Rákóczi Ferenc hadseregében Sóvári Soós János Kapitány alatt szolgált lovas és gyalog katonák összeírása. é. n. 235–244. fol.; AR I/I., 1873: 138, 158, 186; Heckenast: *Ki kicsoda*, 228, 389.
- ³⁷ MNL OL G 16 2. doboz. I.2.c. Katonai iratok 1703–1705. No. 211. II. Rákóczi Ferenc levele Berthóti Ferenchez. Dunaordasi tábor, 1704. máj. 4. 68. fol., 3. doboz, I.2.d. Katonai iratok 1703–1709. No. 186. 449–454. fol., No. 191. 462–464. fol., No. 381., No. 384. A Rákóczi parancsára az eperjesi ostromzárban szolgáló gyalogezredekéről készített összeírás: Szentmarjay Zsigmond kapitány ezredének összeírása. Alsebes, 1704. szept. 26. 856–858. fol.; MNL BAZML IV. 501. b. *Materia II. Fasc. I. Frust. 319.*; IV. 2008. d. Loc. 21. No. 37. Benne: Littera A. melléklet, Littera C. melléklet; IV. 2005. b. „Quietantiae Perceptorales.” 2. doboz, Loc. 212. 1704. év. Kassai blokád: Nádaskay György lovas ezere kapitány nyugtája. 1704. márc. 5.; OSZK Kt. Fol. Hung. 978, III. 180. fol. recto, 181. fol. verso, 184. fol. recto, 185. fol. recto, 186. fol. recto, 192. fol. recto; AMK Tomus II. *Collectio Schwartzbachiana. II. b. Schwarzenbachiana. 12182.*; ŠAP ŠAL Spišská župa (Szepes vármegye) 1314–1849 (1861). I. A. Kongregačné protokoly. Inv. č. 58. 20. krabica. Kongregačný protokol č. 39. 1703. nov. 12.–1704. okt. 16. Benne: Orosz Pál generális levele Szepes vármegye közönségéhez, hogy a vármegye küldje hajdúságát az eperjesi blokádhoz. Nagyida, 1704. aug. 28. 89–90, 112, 115–116. pp.; ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. B. *Acta politica. b. Spisy. 5/pol/1704. Sáros vármegye nemességének lustrája. Szedikerti mezőn* (In *Pratis Possessionis Szedekerte*), 1704. máj. 14., 19/pol/1704/b. Sáros vármegye gróf Bercsényi Miklóshoz intézett levelének fogalmazvány. Sáros vármegye közgyűlése, Kisszeben, 1704. máj. 5., 26/pol/1704, 33/pol/1704, 34/pol/1704, 44/pol/1704, 47/pol/1704, 62/pol/1704, 88/pol/1704, 96/pol/1704, 103/pol/1704/a, 103/pol/1704/b, 120/pol/1704/a. Sáros vármegye nemességének lustrája. Kisszeben, 1704. febr. 27., 120/pol/1704./b. Sáros vármegye nemességének lustrája. Szedikerti mezőn (In *Pratis Possessionis Szedekerte*), 1704. máj. 14.; Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. 6/per/1704, 12/per/1704; ŠAP Pracoviško Archív Bardejov MMB *Korespondencia 1703: Lajstromozott iratok: Fasc. 2. No. 49, Fasc. 2. No. 50; 1704: Lajstromozott iratok: Fasc. 2. No. 3. Sáros vármegye levele Bártfa szabad királyi város főbírájához a bártfai nemesség insurrekciója ügyében. Sáros vármegye közgyűlése, Tölczék, 1704. jan. 25., Fasc. 2. No. 11. Sáros vármegye levele Bártfa szabad királyi város bírájához, néptribunusához, szenátusához és közönségéhez a bártfai nemesség insurrekciója ügyében. Sáros vármegye közgyűlése, Szentmihály, 1704. febr. 11.; AR I/I., 1873: 53–56, 148–151, 154–155, 157–158, 192–193, 217–218, 277–282; Barcsay–Amant Zoltán (kiad.): *Ismeretlen okmányok a Rákóczi-felkelés idejéből, Magyar Katonai Szemle 3(1933/12), 212–213; Esze: II. Rákóczi Ferenc, 108; Esze: Kuruc vitézek, 121–123, 191–192, 353–354, 395–397; Heckenast: Ki kicsoda, 389; Mészáros: II. Rákóczi Ferenc tábornokai, 81; Oláh: Tokajtól Szatmárig, 39, 64–65, 71.**

– Még egy ezredről szeretnék szólni az Eperjes és Kassa blokádjában szolgált kuruc alakulatok kapcsán, és ez az Abaúj vármegyei, szinai³⁸ származású Szinai/Szinay Mihály³⁹ gyalogezrede. A források alapján úgy tűnik, hogy ez az ezred Szentmarjay Zsigmond gyalogezredéből vált ki és 1704 júliusától, már a császári helyőrséggel kötött fegyverszüneti megállapodás előtt Kassa alatt állomásozott. Szinay 1704 első felében Szentmarjay Zsigmond gyalogezredének tisztje, február folyamán az ezredparancsnok századában főhadnagy („Dux D. Michaël Szinay”) és századparancsnok, májustól kapitány ugyanabban az ezredben. Később (ezer-es-)kapitány lett és 1704 augusztus–október folyamán nem teljesen feltöltött, csak három századból álló ezredével már a kassai ostromzárban találjuk. Századparancsnokai Kassay János, Eperjessy Péter, valamint Király János főhadnagyk Szinayval együtt 1704 februárjában, mint a Szentmarjay-gyalogezred tisztjei szerepelnek az iratokban. Kassay János Szinay (vice-)hadnagya, míg Eperjessy Péter és Király János főhadnagyk és századparancsnokok. A Szinay-gyalogezred esetében felmerült az is, hogy Kassa alól Erdélybe vonul, de Kassa kapitulációját (1704. október 20–21.) követően, 1705 telén még az ottani kuruc helyőrséghez tartozott – „Méltóságos Fejedelem kegyelmes Urunk ű Nagysága Cassai Praesidiumjának egyik ezeres Gyalog Kapitánya Tekintetes Szinaÿ Mihály Uram”. Ekkor már feltehetően ebbe a gyalogezredbe olvasztották a Szentmarjay-gyalogezredet, mivel egyik századparancsnoka, Kassay György 1704 szeptemberében még a – szintén nem teljesen feltöltött – Szentmarjay-gyalogezred egyik századparancsnoka.⁴⁰

A császári helyőrségek összetételéről a kutatások jelen állása szerint az alábbiakat tudjuk:

Kassa: Gyalogság: Dusart/Dussard de Harre ezredes parancsnoksága alatt öt szabadszázad (Frei-Compagnie) állomásozott a Rákóczi-szabadságharc kitöré-

³⁸ Szina, később Abaújszina, szlovákul Seňa, ma Szlovákia.

³⁹ Heckenast: *Ki kicsoda*, 416.

⁴⁰ MNL OL G 16 3. doboz. I.2.d. Katonai iratok 1703–1709. No. 378. A Rákóczi parancsára a kassai ostromzárban szolgáló gyalogezredekről készült összeírás: Szinay Mihály kapitány ezredének összeírása. Enyicke, 1704. szeptember 8. 846–850. fol., No. 384; MNL BAZML IV. 2005. b. „Quietantiae Perceptorales”, 2. doboz, Loc. 212. Loc. 212. 1705. év. Szinaÿ Mihály, a kassai praesidium egyik gyalog ezereskapitánya seregének főhadnagya, Kassay György nyugtája bodrogkeresztúri beszállásolásáról. Bodrogkeresztúr, 1705. febr. 3.; OSZK Kt. Fol. Hung. 978. III. 181. fol. verso; AMK Tomus II. Collectio Schwartzenbachiana. II. b. Schwarzenbachiana. 12181. Báró Johann Jacob Dusart de Harre („Harraÿ Duszár Jakab”) császári ezredes, Kassa szabad királyi város főkommendánsa hirdetménye a Rákóczi hadaival kötött fegyverszünetről. Kassa, 1704. aug. 15., 12182.; Tomus IV. H. III/2. pur. 33. Protocollum Sessionum et Determinationum Magistratualium, ac aliorum Actorum Juridicorum de Anno 1704. et 1705. 131/b. fol.; ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. B. Acta politica. b. Spisy. 88/pol/1704; Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. 6/per/1704, 12/per/1704.

sekor, amelyet egyes forrásokban Dussard-gyalogezrednek („Inclytus Regimen Dusardianus”), vagy tévesen „Dussart-szabadcsapatnak” („Dussart’sches Frei-Corps”) is neveztek, ezen kívül Kassa 1704 őszi kapitulációjakor a (Hoch- und) Deutschmeister-gyalogezred mintegy 360 főnyi katonáját is a kivonuló helyőrség részeként említik. Forgách Simon emlékirata a császári gyalogság létszámát 2000 főre tette, Thaly szerint több mint 1000 főnyi császári gyalogság állomásozott a városban. Lovasság: 1703 szeptemberében ide vonult vissza a Montecuccoli-vértesezred egyik fele (6 század), tulajdonosával és parancsnokával gr. Hercules Pius Montecuccoli-Laderchi⁴¹ ezredessel, valamint gr. Julius Veterani von Marzichi⁴² alezredessel, akik még a Rákóczi-szabadságharc alatt tábornokok lettek katonai eredményeik miatt. Ehhez jött még a helyőrség nagy erejű, 150 ágyúból álló tüzérsége. (Érdekesség, hogy 1703 őszén ide szorult be a spanyol örökösödési háború Rajna-menti hadszínteréről a kurucok ellen hazahívott felső-magyarországi birtokos, báró Gombos Imre⁴³ generális-főstrázsamester is, aki Nigrelli halála után a legmagasabb rangú császári tiszt volt a városban, mégsem ő vette át a védelem irányítását és a jelen ismereteim szerint nem is játszott jelentős szerepet a védekezés szervezésében, irányításában.)⁴⁴

Eperjes: Gyalogság: A Montecuccolihoz és Veteranihoz hasonlóan a Rákóczi-szabadságharc idején tábornoki rangot nyerő Wilson ezredes parancsnoksága alatt 2 szabadszázad állomásozott 1703 nyarán a városban. (A két Wilson-szabadszázad nem teljes létszámban tartózkodott Eperjesen, mivel belőlük került ki Makovica helyőrsége is.) Lovasság: 1703 ősztől a Montecuccoli-vértesezred egyes adatok szerint két, más adatok szerint öt százada erősítette a helyőrséget. Rajtuk kívül a kassainál gyengébb, de jelentős tüzérséggel is rendelkezett Eperjes. A helyőrség létszáma összesen mintegy 800–1000 fő volt.⁴⁵

⁴¹ Heckenast: *Ki kicsoda*, 292; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 66.

⁴² Heckenast: *Ki kicsoda*, 456; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 105.

⁴³ Heckenast: *Ki kicsoda*, 161; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 35.

⁴⁴ AMK Tomus II. Collectio Schwartzbachiana. II. b. Schwarzenbachiana. 12182.; AR II/I., 1871: 169–170., 502–508, 575–578; AR III/I., 1978: 329–330.; Forgách Simon emlékirata, in Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tükkör I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharról*, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem. Források), 441; Károlyi Sándor önéletrajza és naplójegyzetei, 86; Thaly: *A székesi gróf*, 230–240; Thaly Kálmán: *Katonadolgok a kuruczvilágból*, I, *Hadtörténelmi Közlemények* 8(1895), 286–299; Wrede: *Geschichte*, I, 138–146; II, 423, 567.

⁴⁵ ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. 37/per/1704; ŠAP Pracovisko Archív Bardejov MMB Korešpondencia 1703: Lajstromozatlan iratok: Keczer Sándor, Sáros vármegye alispánja Kisszeben városához írott levele a Montecuccoli-vezred néhány százada Eperjesre érkezéséről és ellátásáról. Eperjes, 1703. okt. 15. (egykorú másolat); AR II/I., 1871: 169–170., 575–578; AR III/I., 1978: 329–330; Forgách Simon emlékirata, 441; Heckenast: *Ki kicsoda*, 457–458; Kónya Péter: *A Sárosvármegyei várak és más erődítmények az utolsó Habsburg-*

Kassa és Eperjes 1704 késő őszeig–kora teléig elhúzódó ostromai (a császári védőseregek kapitulációi: október 20–21., illetve december 1.) idején a kurucok, valamint a városokból élelem- és takarmányszerzés, továbbá az ostromzár gyengítése céljából kitörő császáriak 1703 őszétől 1704 nyaráig több alkalommal öszszecsaptak. Ezek többször zárultak császári sikerrel, és ennek is volt köszönhető, hogy hosszú ideig voltak képesek ellenállni. Az ostrom és az ütközetek mindkét fél részéről követeltek áldozatokat, továbbá Kassa és Eperjes városait, valamint a környező települések lakosságát is erőteljesen sújtották. Az elhúzódó ostromzár miatt ugyanis legjobban a két várost és környékét terhelték a beszállásalással, hadellátással, hadianyag- és csapatszállítással összefüggő, illetve az öszszecsapásokból fakadó terhek és károk, úgy, mint a termények és állatok elpusztítása, prédálása, elkobzása – hogy ezekkel egyfelől növeljék az ellenséges erők ellátási nehézségeit, másfelől javítsák a saját ellátásukat –, vagy az előfogat, azaz a forspont biztosítása. A lakosság terheit szaporította még a jobbágyáságnak az ostromhoz kapcsolódó, antropogén tájalakításként, felszínformálásként is felfogható mezei és földmunkákban való részvétele. Ilyenek voltak pl. a sáncásás, a vizes árkok lecsapolásával, vagy az ellenségnek rejtkehelyként szolgáló térszínek elpusztításával kapcsolatos munkák. Ez utóbbira Eperjes blokádja idejéből találtam adatot Luby Györgynek egy 1704. május 12-ei levelében: „igen szükségesnek ítéltém mennél több parasztságot öszszegyűjteni és azon Szigeteket, amelyekből gyakran ejtenek bennünket, igen vak helyek lévén azok, egy éjjel levágnai, és az vizet is elvenni?”.⁴⁶

---

ellenes felkelésekben, in *Végyvár és környezet*, szerk.: Petercsák Tivadar–Petó Ernő, Eger, 1995 (Studia Agriensia, 15), 230–231; Schmidt–Brentano: *Kaiserliche*, 111; Thaly: *A székesi gróf*, 230–240; Wrede: *Geschichte*, II, 567.

⁴⁶ MNL OL G 16 3. doboz. I. 2. d. Katonai iratok 1703–1709. No. 191, 462–464, fol.; ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789, III. B. Acta politica. b. Spisy. 12/pol/1704, 19/pol/1704, 26/pol/1704, 36/pol/1704, 42/pol/1704, 44/pol/1704, 47/pol/1704; ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. C. 31/per/1704. A nagysárosi lakosok kérelme Sáros vármegyéhez. é. n.; AR II/I, 1871: 41–42, 169–170, 376–377, 502–508; Esze: *Kuruc vitések*, 191–192, 395–396; Mészáros Kálmán: Gombástól Majtényig – A kuruc kor harcai Szatmár vármegyében (1670–1711), in *A történeti Szatmár vármegye*, II, szerk.: Reszler Gábor, Nyíregyháza, Kölcsey Társaság, 2018, 160; Oláh: Tokajtól Szatmárig, 63–65; Kincses Katalin Mária (kiad.): *Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Die Chronik des Rákóczi-Freiheitskampf im Kulturkreis Europas*, Bp., Nap, 2013 (Rákóczi Források), 301, 308–309; Thaly: *A székesi gróf*, 224, 230–240.

OROSZ PÁL LEVELE A PÁNYI PORTYÁRÓL

Kassa és Eperjes kuruc ostromzárának 1704 nyaráig, a bemutatni kívánt forrás keletkezéséig való rövid áttekintése után következzen a németek 1704. július 11-ei pányi portyájáról beszámoló Orosz Pál-levél ismertetése.

Pány a történeti Abaúj vármegyében, a Kassai-medencében, a Rudnok-patak völgyében fekvő, ma Szlovákia területén, Kassától 26 kilométerre délnyugatra, míg a kassai kuruc ostromzár parancsnokának, Orosz Pálnak a főhadiszállásától, Nagyida mezővárosától 15–17 kilométerre északnyugatra található falu (mai neve: Paňovce). Az, hogy a császári helyőrség ilyen távolságra is el tudott hatolni a portyái során, önmagában is sokat elmond arról, hogy a blokádban szolgáló kuruc erők mennyire voltak képesek hermetikusan lezárni a várost és megakadályozni, hogy az ellenséges erők Kassán kívülre tudjanak portyázni. Ugyanakkor, hogy mégsem volt eredménytelen a kuruc hadak működése, és kezdett rosszabbra fordulni a császári haderő helyzete a két városban, azt az eperjesi és kassai helyőrség nagyszabású, június végén–július elején Nagyida ellen végrehajtott támadása mutatja.

Orosz Pálnak egy 1704. július 4-én Károlyi Sándorhoz írott leveléből értesülünk erről a császári hadmozdulatról, amelyet az eperjesi és a kassai helyőrség különítménye hajtott végre valamikor 1704. június legvégén, vagy július elején. Az „Eperjesi Német” egyesülvén a kassaival, Orosz Pálék főhadiszállására, Nagyidára ütött, hogy azt elfoglalja. A császári támadás nem járt eredménnyel, mivel Nagyidát sem sikerült elfoglalni, illetve Orosz Páléktól is kevés zsákmányt szereztek, de az ostrom szempontjából fontosabb, hogy nem sikerült élelmet és illetve takarmányt zsákmányolni, azonban az összecsapásban a kurucok közül mintegy 31 fő esett el. A császári csapatok ezután Eperjes alá vonultak és megtámadták az ottani blokádban lévő hadakat, de eredményt ott sem értek el. Ezt követően az Eperjes alól Kassa felé visszavonuló császáriakra útközben a kurucok támadtak rá. A hajdúk több mint 30 császári katonát öltek meg és öt társzekeret is zsákmányoltak, amelyeken „szalonna, liszt, paplany, német kurva és egyéb portékák voltak”.⁴⁷

Ezt követte majd egy hét múlva a kassai németek pányi portyája. Maga a támadás nem volt jelentős katonai akció, ugyanakkor úgy tűnik a források alapján, hogy a nagyidai kudarc után ezúttal császári sikerrel zárult, mert a hadaik széteszlása miatt létszámhátrányban voltak a kurucok. A Pányra törő császáriak elleni sikertelen kuruc támadásról nem sokat tudunk, Orosz Pál generális is szűkszavúan fogalmaz erről levelében: „mivel a’ kassai Német Pány nevű faluban

⁴⁷ MNL MOL P 396 – 1. Acta Rakocziana. No. 423., in: Acta Rákócziána DVD.

kimenvén reájok mentünk; de mi kevesen ők penig sokan lévén semmit nem tehattünk nekik”.⁴⁸

A levél azért is érdekes, mert hozzájárul Kassa és Eperjes kuruc blokádjá történetének jobb megismeréséhez, amely talán kevésbé feltárt, mint a vele egy időben zajló szatmári ostromzár. Bepillantást enged ugyanakkor azokba a fegyelmi és hadszervezési gondokba is, amelyek végigkísérték a Rákóczi-szabadságharcot, és amelyek a reguláris hadviselést alkalmazó, jóval ütőképesebb császári hadsereggel szemben sebezhetővé tették Rákóczi államának, a magyar és erdélyi rendi konföderációnak a haderejét, amire az egykori hivatásos, fronttapszalatokkal is bíró katonatiszt, majd történész, Perjés Géza, valamint Czigány István művei is ráirányítják a figyelmünket. Ezek közé tartozott például a kuruc hadaknak a hadművelési időszakban történő gyakori széteszlása, amellyel állandóan meg kellett küzdeni a kuruc hadvezetésnek, és amiről Rákóczi is beszámolt Emlékirataiban. Ezek a hadoszlások, illetve tömeges szökések a kuruc alakulatok körében gyakorta előfordultak pl. vesztes csaták, ütközetek (pl. Zsibó, Trencsén) után, amikor a hadak csüggedten szétszéledtek, de zsákmányszerzési, fosztogatási szándékból is, hogy állomáshelyüket elhagyva kifosszák a környező területek lakosságát. Az sem volt ritka a kuruc egységek körében, hogy azért hagyták el a szolgálati helyüket, táborukat, mert ellátási (zsoldfizetési és élelmezési-takarmányozási) nehézségeik voltak. Ezeken túl a hadak felbomlása, hazavonulása, a dezertálások gyakran gazdasági-társadalmi okokból történtek. Ilyen volt többek között, amikor a jobbágykatonák, vagy a nemesi felkelésekben szolgálók a nagy mezei munkák, mint a szántás-vetés, az aratás-betakarítás idején hazatértek, hogy saját gazdaságukat megmentse a pusztulástól, és biztosítsák családjuk megélhetését. Emellett az is a szökésre, hazatérésre ösztönözte a jobbágykatonákat, hogy gyakorta ki akarták adatni a földesurak az egyes ezredekben a hadseregbe beállt jobbágyokat, és ennek elérése érdekében nem ritkán sanyargatták, vagy elüldözték a jobbágytelekről az otthoni hozzátartozóikat, illetve amikor a jobbágykatonák a családtagjaikra – a vetési pátensben foglalt mentességek ellenére – kirótt adóterhek miatt, vagy a jobbágyi függésből való szabadulás, a hajdúszabadság elérésének reményében csalatkozva hazatértek a hadból. Ezek az esetek nagyon súlyos hatással jártak, hiszen kockára tették a hadműveletek sikerét. Ezért sem véletlen, hogy a szabadságharc 8 éves története során nagyon sok olyan parancs keletkezett, amelyben felszólították pl. a vármegyéket a csellengő, ezredeiktől elszökött katonák összegyűjtésére és az ezredekhez való visszakül-

⁴⁸ MNL. BAZML IV. 2001. b. Iratok, Fasc. 217. No. 120.

désére. Ezek a jelenségek Kassa és Eperjes ostroma idején is visszatérő problémaként jelentkeztek, amelyről az alábbi levél is említést tesz.⁴⁹

⁴⁹ MNL BAZML IV. 501/b. Materia II. Fasc. I. Frust. 289., Materia II. Fasc. I. Frust. 290., Materia II. Fasc. I. Frust. 291.; IV. 2001. b. Iratok. Fasc. 208. No. 112. Orosz de Csicsér Paulus discedentes milites Rakoczianus ad Castra compellit. 1704., Fasc. 217. No. 118. Forgách Simon levele Zemplén vármegye közönségének az Erdélybe vezényelt Soós János-, Monaki Ferenc-, Luby György-, Nádaskay György-, Vitárius János- és Kenyhecz János- ezredekből elmaradozott, elsőkött és a vármegyében lappangó, a lakosságot prédáló, fosztogató katonák megfékezése, és az elmaradozott, lappangó katonák és hajdúk ezredeik után küldése, illetve a tolvajkodó egyének megbüntetése ügyében. Kassa, 1704. dec. 6., Fasc. 217. No. 120, Fasc. 217. No. 139, Fasc. 217. No. 152. Buday István generális-főstrázsamester, a szatmári ostromzár parancsnoka levele Zemplén vármegyéhez, a jobbágykatonák családjainak adóztatása miatti panasz ügyében. Szatmári tábor, 1704. máj. 27., Fasc. 217. No. 169. Forgách Simon parancsa Zemplén vármegye közönségének az Erdélyből, különösen is Soós János, Monaki Ferenc, Luby György és Vitárius János kapitányok ezredeiből, de más ezredekből is elsőkött katonák ügyében, amelynek értelmében a vármegye a pátens nélkül haza szökött katonákat rendfokozatra való tekintet nélkül ne csak üldöztesse, de fogassa is el és küldje őket Kassára. Kassa, 1705. dec. 9., Fasc. 218. No. 258. a. II. Rákóczi Ferenc levele Zemplén vármegyéhez, amelyben beszámolt a trencsényi csatavesztésről. A fejedelem szerint nem annyira a vereség, hanem a hadak csata utána eloszlása miatt keletkezett a zűrzavar és egyben a további harcra buzdította a vármegyét. Parancsot adott az elsőkött és otthon lévő katonák felkutatására és a hadsereghez történő visszaküldésére, továbbá, hogy megakadályozzák az ellenség előretörését, utasítást adott arra, hogy Zemplén vármegye nemessége vonuljon táborba Szerencséhez aug. 20-ára. Kistapolcsányi tábor, 1708. aug. 5., Fasc. 218. No. 259. b. II. Rákóczi Ferenc Bercsényi Miklóshoz írott levele, amely szerint nem annyira a trencsényi csatavesztés, hanem a hadak eloszlása miatt keletkezett a zavar. Miután az eloszlott hadak összpontosításával akarja megakadályozni az ellenség további előretörését, utasítást ad arra, hogy a vármegyei hadak meghatározott helyekre vonuljanak, amit a mellékelt másolatból megért. Ennek értelmében megparancsolja, hogy ezekre a helyekre állítson olyan embereket, akik által igyekezzen a vármegyei hadakat mielőbb összegyűjteni. Bát, 1708. aug. 5. (egykorú másolat); ŠAP Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. B. Acta politica. b. Spisy. 12/pol/1704, 13/pol/1704, 18/pol/1704, 19/pol/1704, 26/pol/1704, 34/pol/1704, 36/pol/1704, 42/pol/1704, 47/pol/1704; AR III/I, 1978: 313, 336–338, 341, 346, 369, 392–394, 406–409; Czigány István: Rendi felkelés Magyarországon. A Rákóczi-szabadságharc, in *Magyarország hadtörténete. II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718*, szerk.: Mészáros Kálmán, Bp., Zrínyi, 2020, 470–475; Uő: Aszimmetrikus háború, aszimmetrikus hadsereg a Rákóczi-szabadságharc idején, in *Rákóczi emlékkönyv*, szerk.: Bódvai András, Bp., Bethlen Gábor Alapkezelő ZRt., 2021, 31–55; Kovács Ágnes: Társadalmi célok–társadalmi támogatottság, in *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharról*, szerk. és az előszót írta: Czigány István, Bp., Zrínyi, 2002 29–64.; Köpeczi–R. Várkonyi: *II. Rákóczi Ferenc*, 197, 204, 235–236, 247–248, 272, 283–285, 294, 324–333, 354, 399, 413–421; Mészáros: Gombástól Majtényig, 160–163; Oláh: Tokajtól Szatmárig, 28–88; Perjés Géza: Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban, in *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharról*, szerk. Czigány István, Bp., Zrínyi, 2002, 98–124; R. Várkonyi Ágnes: A vetési pátensek. A jobbágykatonaság védelme és tehermentesség Rákóczi államában, in *Rákóczi-tanulmányok*, szerk.: Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Bp., Akad., 1980. 11–31.; R. Várkonyi Ágnes: „Courage d’esprit”. Bevezetés Perjés Géza tanulmányaihoz, in *Perjés Géza: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Balassi–Zrínyi, 1999, 7–14.

FÜGGELEK

Csicseri Orosz Pál generális-főstrázsamester levele Zemplén vármegyéhez a kassai németek Pány faluig hatoló kitöréséről. Nagyida, 1704. júl. 11.

Illustrissimi, Reverendissimi, Admodum Reverendi, Spectabiles ac Magnifici, Perillustres item ac Generosi Domini Domini mihi observandissimi Colendissimi.⁵⁰

Salutem Servitiorumque meorum humillimorum Commendationem.⁵¹ Akartam Nagyságtoknak kegyelmeteknek híre adnom, Mint hogy a' katonaság igen kioszlott szélllel, ma is ha a' katonaság mind itt lett volna, talán győzedelmes Triumphot⁵² nyertünk volna ellenségünkön, mivel a' kassai Német Pány nevű faluban kimenvén reájok mentünk; de mi kevesen ők penig sokan lévén semmit nem tehattunk nekik. Azért kérvén Nagyságtokat, kegyelmeteket mindenfelől Nagyságtok kegyelmetek hajtja, úzza, fogassa és kezemhez aki seregére jőni nem akar⁵³ kötözve küldje, azonban amely négyszáz Puskások felől írtam volt a' Tekintetes Nemes Vármegyének, Nagyságtok kegyelmetek sietesse mennél hamarébb és ide mellénk expedálja.⁵⁴ A' szélllel⁵⁵ oszlott katonaságot pedig ott körül heverni ne patientálja:⁵⁶ Caeterum Servet Deus Praetitulatas Dominationes Vestras diu⁵⁷ ad vota⁵⁸ superstites. Datum N. Ida. (Nagyida) Die. 11. Julii. Anni. 1704.⁵⁹

Praetitulatarum Dominationum Vestrarum

Servus humillimus obligatissimus

Fasc. 217. No. 120.

Paulus Orosz mp.⁶⁰

az az Paulus Orosz,

Generalis Rakoczianus⁶¹

⁵⁰ Lat., jel. Méltóságos, Főtisztelendő, Nagytisztelendő/Tisztelendő, Tekintetes és Nagyságos, Nemzetes és nem különben Vitézlő Urak, nekem leginkább becsült, és igen tisztelt Uraim!

⁵¹ Lat., jel. Üdvözetemet és legalázatosabb szolgálataim ajánlását.

⁵² Lat., triumphus, jel. győzelem, diadal.

⁵³ későbbi betoldás

⁵⁴ Lat., expedálja (expedio, lat.), jel. elküldje.

⁵⁵ szélllyel

⁵⁶ Lat., patientálja (patior, lat.), jel. tűrje.

⁵⁷ Lat., diu, jel. sokáig.

⁵⁸ Lat., ad vota, jel. fogadalmakhoz.

⁵⁹ Lat., jel. Egyébiránt sokáig őrizze Isten fent címzett Uraságtokat a meglévő kívánságaihoz képest. Kelt Nagyidán, az 1704. esztendő júliusának 11. napján.

⁶⁰ Lat., jel. Fent címzett Uraságtoknak legelkötelezettebb, legalázatosabb szolgálója. Orosz Pál saját kezűleg.

⁶¹ Kazinczy Ferenc kézírásos feljegyzése: azaz Orosz Pál, Rákóczi generálisa.

Címzés és jelzet:

Illustrissimis, Reverendissimis, Admodum Reverendis, Spectabilibus ac Magnificis, Perillustrissibus item ac Generosis Dominis Dominis N. N. Supremo et Vice Comitibus, Judlium et Jurassoribus toti denique Universitati Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium inclyti Comitatus Zempliniensis etc. Dominis Dominis mihi observandissimis Colendissimis.⁶²

No. 41.⁶³

Anno 1704 die 7. Mensis Augusti in oppido Zemplen (Zemplén) celebrata Generali Congregatione praesentes exhibitae perlectae et publicatae sunt. Per Franciscum Keresztes Juratum Notarium manu propria.⁶⁴

R.

Rakocziani profugos Milites Capi mandant 1704.

Fas. 217.

No. 120.⁶⁵

Jelzet: MNL BAZML (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár) IV. 2001. b. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1937). Szirmay–Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta Politica 1214–1786 (1870). Iratok. Fasc. 217. No. 120.

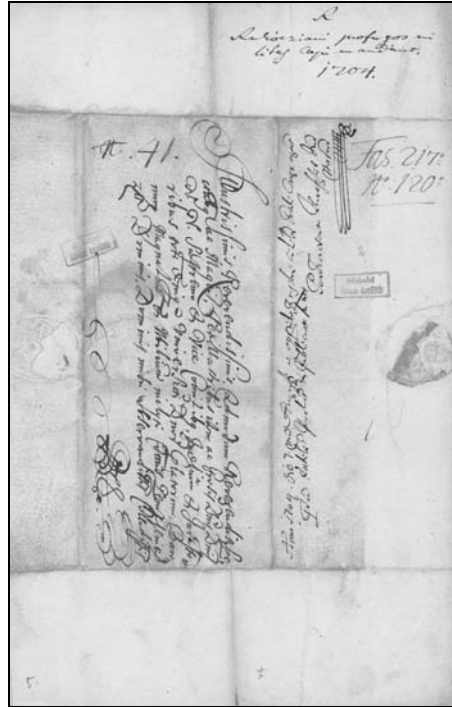
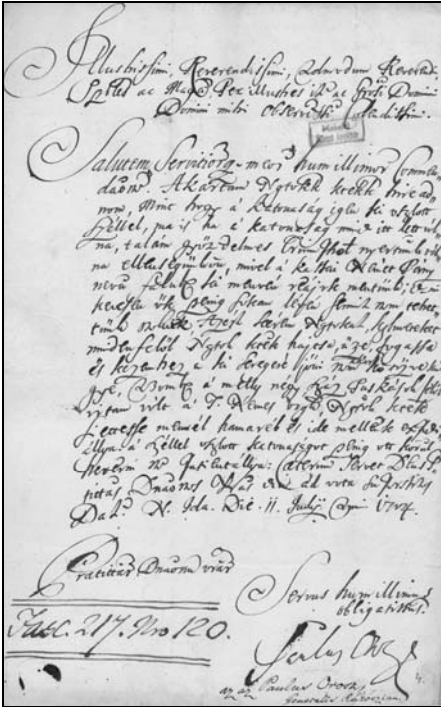
⁶² Címzés: (lat.) Méltóságos, Főtisztelendő, Nagytisztelendő/Tisztelendő, Tekintetes és Nagyságos, Nemzetes és nem különben Vitézlő Uraknak X. Y. Fő- és Alispán Uraknak, Szolgabíráknak és Esküdteknek végezetül a jeles Zemplén vármegye prelátsai, bárói nagyságos és nemes urai teljes egyetemének stb., nekem leginkább becsült, és igen tisztelt Uraimnak.

⁶³ Feltehetően 18. századi, egykorú ügyviteli feljegyzés.

⁶⁴ Eredeti ügyviteli feljegyzés (lat.): 1704. augusztus 7-én, a Zemplén mezővárosában tartott közgyűlésünkön jelen levél bemutatva, felolvasva és közzétéve. Keresztes Ferenc vármegyei jegyző által, saját kezűleg.

⁶⁵ 18. századi levéltári jelzet és regeszta: (lat.) R. Meghagyták, hogy Rákócziék szökött katonáit megfogják. 1704. Fas. 217. No. 120.

RÖVIDÍTÉSEK

- AMK = Archiv Mesta Košíc (Kassa Város Levéltára)
 Tabularium metropolitanae in superioribus partibus civitatis Cassoviensis (Tabularium metropolitanae in superiori Hungaria civitatis Cassoviensis) 1293–1737
 Tomus II. Schwartzbach-gyűjtemény. Zbierka Schwartzenbachova (Collectio Schwartzbachiana) 1256–1737. II. b. Schwarzenbachiana
 Tomus IV. H. III/2. Protocollum sessionum magistratualium 1607–1738, pur. 33. Protocolum Sessionum et Determinationum Magistratualium, ac aliorum Actorum Juridicorum de Anno 1704. et 1705.
 AR = Archivum Rakocianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
 Acta Rákócziana DVD – Acta Rákócziana: A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai, szerk.: Laczlavik György. Arcanum. DVD-ROM. Bp., 2011. – MNL MOL P 396 Acta Rakociana.
 AR I/I, 1873 – II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival 1703–1712, kiad.: Thaly Kálmán, I (1703–1706), Bp., 1873 (Archivum Rakocianum, I/I).

- AR II/I., 1871 – *Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*, kiad.: Simonyi Ernő, I, Pest, 1871 [1703–1705], (Archívum Rakoczianum, II/I).
- AR III/I., 1978 – *II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig*, ford. Vas István, tan. írta: Köpeczi Béla, kiad. Kovács Ilona, Bp., Akad., 1978 (Archívum Rákoczianum, III/I).
- Articuli Diaetales 1715, 1740 – Articuli Diaetales Anni M. DCC. XV. Tyrnaviae reimpressi typis Academicis Societatis Jesu. Anno M. DCC. XL, in *Corpus Juris Universale Oppidi Privilegiati TiszsaTokajensi Anno 1746* (Joggyűjtemény).
- Bánkúti Imre (kiad.): A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén vármegyékből 1703–1704, in *Emlékiülés a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottságának székházában 2004. május 26-án*, Miskolc, 2004; https://library.hungaricana.hu/hu/view/BAZM_Sk_42/?pg=0&layout=s.
- Bánkúti Imre: A sójvedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703–1704. (Ifj. Király Mátyás tokaji sóinspektor leveles- és számadáskönyve. 1704-ből), in *Folia Historica 3. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. Bánkúti Imre–Rózsa György et al., Bp., MNM, 1975, 31–66; https://library.hungaricana.hu/hu/view/FoliaHistorica_03/?pg=32&layout=s.
- Barcsay–Amant Zoltán (kiad.): Ismeretlen okmányok a Rákóczi-felkelés idejéből, *Magyar Katonai Szemle* 3(1933/12), 212–217; https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarKatonaiSzemle_1933_4/?pg=839&layout=s.
- Esze Tamás (kiad.): *Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1710*, Bp., Hadtörténelmi Intézet, 1955.
- Forgách Simon emlékirata, in Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tükrök I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharrról*, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem. Források), 435–454.
- Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei, in Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *Rákóczi tükrök I. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharrról*, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem), 76–123.
- Kincses Katalin Mária (kiad.): *Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampf im Kulturkreis Europas*, Bp., Nap, 2013 (Rákóczi Források).
- Kluwer, Wolters (kiad.): *Ezer év törvényei*. (Jogi adatbázis); <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>.
- MNL BAZML – Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 501. Borsod Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1270–1858 (1930); b) Közgyűlési iratok – Acta politica 1600–1791.
- IV. 2001. Zemplén Vármegye Nemesi Közgyűlésének, Bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai 1214–1850 (1937).
- a. Közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek 1558–1786.
- b. Szirmay–Kazinczy-féle históriai iratok – Acta Politica 1214–1786 (1870).
- p. Vegyes közgyűlési iratok 1560–1849 (1898).
- IV. 2005. Zemplén vármegye adószedőjének iratai 1553–1850 (1852); b. Számadások 1635–1850 (1852) és é. n.

- IV. 2008. Zemplén Vármegye Törvényszékének iratai 1550–1850 (1851); d. Polgári perek 1550–1786.
- MNL OL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- MNL OL G 16 – G 16 A Rákóczi-szabadságharc levéltára 1501–1985. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára (1526) 1703–1712, I. 2. Munkácson maradt rész 1703–1710; 2. doboz. I.2.c. Katonai iratok 1703–1705; 2. doboz. I.2.d. Katonai iratok 1703–1707; 3. doboz. I.2.d. Katonai iratok 1703–1709.
- MNL OL G 19 – G 19 Fejedelmi Kancellária /II. 2–3./ 1687–1712; 6. doboz. II. 2. e./A. Levelek a fejedelemhez, tisztázatok 1705. aug.–dec.; 8. doboz. II. 2. e./A. Levelek a fejedelemhez, tisztázatok 1707. ápr.–dec.
- OSZK Kt. = Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára
- Fol. Hung. 978. Protocolla Francisci II. Rákóczy. (II. Rákóczi Ferenc protokollumkönyve) 1703–1706.
- Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruckori okmánygyűjteménye. Eredeti kéziratok és másolatok. I–XXXII, III (1704).
- ŠAP = Štátný archív v Prešove (Eperjesi Állami Levéltár)
- Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. III. Administratívne písomnosti (1602–1789) B. Administratívne spisy – Acta politica – Politischen Akten (Közgyűlési iratok) (1603–1789). b. Spisy.
- Šarišská župa (Sáros vármegye) 1561–1789. IV. Daňové písomnosti (1601–1789). C. Daňové spisy – Acta perceptoralia (1688–1789)
- ŠAP ŠAL = Štátný archív v Prešove Spišský archív v Levoči (Eperjesi Állami Levéltár Szepességi Levéltár, Lőcse)
- Spišská župa (Szepes vármegye) 1314–1849 (1861). I. Administratívne písomnosti 1314–1849 (1861). A. Kongregačné písomnosti. Kongregačné protokoly (Közgyűlési jegyzőkönyvek)
- ŠAP Pracovisko Archív Bardejov – Štátný archív v Prešove pracovisko Archív Bardejov (Eperjesi Állami Levéltár Bártfai Fióklevéltára)
- MMB – Magistrát mesta Bardejova, Korešpondencia (Levezés, városi iratok)
- Thaly Kálmán: Katonadolgok a kuruczvilágból, I, *Hadtörténelmi Közlemények* 8(1895), 285–338.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERANGER, Jean–KECSKEMÉTI Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*, Bp., Napvilág, 2008.
- CZIGÁNY István: Aszimmetrikus háború, aszimmetrikus hadsereg a Rákóczi-szabadságharc idején, in *Rákóczi emlékkönyv*, szerk.: Bódvai András, Bp., Bethlen Gábor Alapkezelő ZRt., 2021, 31–55.
- CZIGÁNY István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700, Bp., Balassi, 2004 (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára, 4).

- CZIGÁNY István: Rendi felkelés Magyarországon. A Rákóczi-szabadságharc, in *Magyarország hadtörténete. II. Az oszmán bódítás kora 1526–1718*, szerk.: Mészáros Kálmán, Bp., Zrínyi, 2020, 447–484.
- ESZE Tamás: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata, *Századok* 85(1951/1–2), 30–119; https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szazadok_1951/?pg=33&layout=s.
- HECKENAST Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár*, s. a. r. Mészáros Kálmán, Bp., História–MTA Történettudományi Intézete, 2005 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8).
- KÓNYA Péter: A Sárosvármegyei várak és más erődítmények az utolsó Habsburg-ellenes felkelésekben, in *Végyár és környezet*, szerk.: Petercsák Tivadar–Pető Ernő, Eger, 1995 (Studia Agriensia, 15), 223–237; https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGYHEVE_StudiaAgriensia_015/?pg=232&layout=s.
- KOVÁCS Ágnes: Társadalmi célok–társadalmi támogatottság, in *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharról*, szerk. és az előszót írta: Czigány István. Bp., Zrínyi, 2002 29–64.
- KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*, Bp., Osiris, 2004 (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok); <https://www.szaktars.hu/osiris/view/kopeczi-bela-r-varkonyi-agnes-ii-rakoczi-ferenc-millenniumi-magyar-tortenelem-2004/?pg=17&layout=s>.
- Magyarország története 1686–1790*, 1., főszerk.: Ember Győző–Heckenast Gusztáv, Bp., Akad., 1989 (Magyarország története tíz kötetben, 4).
- MARKÓ Árpád: Gróf Bercsényi Miklós felvidéki hadjárata. (1703. november–december.), *Hadtörténelmi Közlemények* 33(1932), 20–63; http://epa.oszk.hu/00000/00018/00195/pdf/EPA00018_hadtortnelmi_1932.pdf, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/HadtortnelmiKoz_lemenyek_1932/?pg=24&layout=s.
- MÉSZÁROS Kálmán: A szabadságharc tisztikara, in *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharról*, szerk. Czigány István, Bp., Zrínyi, 2002, 157–188.
- MÉSZÁROS Kálmán: Gombástól Majtényig – A kuruc kor harcai Szatmár vármegyében (1670–1711), in *A történelmi Szatmár vármegye*, II, szerk.: Reszler Gábor, Nyíregyháza, Kölcsey Társaság, 2018, 134–171.
- MÉSZÁROS Kálmán: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711, Bp., Argumentum, 2006 (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára).
- OLÁH Tamás: A Bodroghöz hadi krónikája 1670–1711, *Széphalom* 21(2011), 289–312; https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Szephalom_21/?pg=290&layout=s.
- OLÁH Tamás: Tokajtól Szatmárig. A Rákóczi-szabadságharc hadműveletei a Tiszántúlon és térségében 1704-ben, *Levéltári Évkönyv*, Ú. F., 2(2020), 28–88; https://mnl.gov.hu/sites/default/files/bazml/evkonyv_2020.pdf.
- OROSS András: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése, Bp., 2013 (Fons Könyvek, 4).
- PERJÉS Géza: Az 1703. évi november–decemberi felvidéki hadjárat, in: *Uő: Seregszemle. Hadtörténelmi és művelődéstörténelmi tanulmányok*, Bp., Balassi–Zrínyi, 1999, 90–117, 303–306.

- PERJÉS Géza: Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban, in *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharról*, szerk. Czigány István, Bp., Zrínyi, 2002, 98–124.
- SCHMIDT-BRENTANO, Antonio: *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*, Wien, Österreichisches Staatsarchiv, 2006.
- THALY Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835*, 3., 1703–1706, Bp., 1892; https://adtpplus.arcanum.hu/hu/view/CsaladHely_CsaladokEgyedi_SzekesiGrofBercsenyiCsalad_3/?pg=0&layout=s.
- TÖRÖK Péter: A szabolcsi hajdúvárosok szerepe a Rákóczi-szabadságharcban, Doktori értekezés, DE BTK, Debrecen, 2019.
- TÖRÖK Péter: Egy zempléni nemes a szabolcsi hajdúvárosok élén: Szemere László, in: Mészáros Kálmán–Seres István–Török Péter: *A fejedelem szolgálatában. Életrajzi és családörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*, szerk.: Kovács Eleonóra–Mészáros Kálmán, Bp., Tarsoly, 2018, 100–113.
- R. VÁRKONYI Ágnes: A vetési pátensek. A jobbágykatonaság védelme és tehermentesség Rákóczi államában, in *Rákóczi-tanulmányok*, szerk.: Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Bp., Akad., 1980. 11–31.
- R. VÁRKONYI Ágnes: „Courage d’esprit”. Bevezetés Perjés Géza tanulmányaihoz, in Perjés Géza: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Balassi–Zrínyi, 1999, 7–14.
- WREDE, Alphons Freiherrn von: *Geschichte der K und K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*, I–II., Wien, 1898 (Mittheilungen des k.u.k. Kriegs-Archivs – Supplement); https://library.hungaricana.hu/hu/view/MitKuKKriegsArch_1898_Supplement_01/?pg=0&layout=s.
- ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*, IV., 1687–1712, Bp., 1897; https://adtpplus.arcanum.hu/hu/view/Books_14_Egyhaztortenet_EgyhaziIrodalom_0878_Magyar_orszaggyulesek_vallasugyi_targyalasai_4_820/?pg=0&layout=s.

ABSTRACT

Tamás Oláh: *A Zemplén Source on the Blockade of Kassa by the Kuruc Army General Pál Csicséri Orosz’s Letter about the Raids against Pány by the Germans in Kassa*

In 1703–1704, the blockade of the free royal cities, Kassa (Košice) and Eperjes (Prešov), by Kuruc troops was a significant military operation in Upper-Hungary in the Rákóczi War of Independence. The Kuruc military operation for the occupation of the strategically important commercial and craft centres in Upper-Hungary has not been as exhaustively processed as the siege of Szatmár (1703–

1704) has. Based on available data, the source publication delineates the balance of power between the opposing parties, the difficulties due to the impact of the manoeuvres on the surrounding areas, the battles between the Kuruc and imperial armies near Kassa and Eperjes, and demonstrates Pál Orosz's letter about the raid against Pány by the German garrison in Kassa on 11 July 1704. Although the source is about a strategically insignificant imperial military action, it still offers interesting data on the military history of the Rákóczi War of Independence in Upper-Hungary because military organisational and moral problems appear in it that made the military force of Rákóczi's state, the Hungarian and Transylvanian feudal confederation vulnerable against the army of the Habsburg Empire, one of the Great Powers of Europe, that applied regular warfare.

Keywords: Rákóczi's War of Independence, military operation in 1704, Upper Hungary, Blockade of Kassa and Eperjes, Pál csicséri Orosz, Sergeant major general Pál Orosz

AZ OKTATÁSI INFRASTRUKTÚRA A 17–18. SZÁZADBAN A VIZITÁCIÓS JEGYZŐKÖNYVEK ALAPJÁN

Kolumbán Vilmos József

A 16–17. században született népoktatással kapcsolatos törvények és határozatok nem igazán foglalkoztak az iskolai infrastruktúra kérdéskörével. A mesteri házzal egybeépített osztályteremről (*classis*¹) vagy különálló iskolaépületről még a 17. század derekáról is csak szórványos adatok maradtak fenn, a települések túlnyomó többségében az oktatás a mesteri lakásban folyt. Csak azok a települések rendelkeztek *classissal*, amelyek tehetősek voltak, vagy ahol nemesi támogatással osztálytermet építettek. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a 17. században különösebb igény lett volna az osztálytermek építése iránt, bár néhány vizitációs határozat már jelzi a különálló, kizárólag oktatásra használt helyiségek iránti igényt.

Az első olyan határozatok, amelyek *classis* meglétére utalnak, a 17. század végéről maradtak fenn, úgy, hogy az egyházmegyei vizitációs hatóság nem azok meglétét ellenőrizte, hanem vagy az osztályterem állapotát kifogásolta, vagy annak nem rendeltetésszerű használatát tette szóvá.² Az első ismert feljegyzés Papolcraól származik, 1694-ből, amikor a vizitáció szomorúan állapította meg, hogy az iskola épülete rossz állapotban van, és hogy nem tettek eleget a korábbi vizitációs utasításnak, amely előírta, hogy a lelkeszi lakást és az iskolát javítsák meg.³ 1696-ban a hátszegi vizitáción megütközve vették tudomásul, hogy a helyi mester az iskolát egy zsellérnek adta oda, aki kocsmaként használta az épületet, emiatt a gyerme-

¹ A székely egyházmegyékben (sepsi, orbai, kézdi) *classis*nak nevezték az osztálytermet és a templomi ülőpadokat is.

² Mivel a vizitációs jegyzőkönyvezési szokások és az ellenőrzés nem terjedt ki az oktatás külső és belső tényezőinek felmérésére, és ehelyett csupán a mester hivatali munkáját, javadalmazását és erkölcsi magatartását vizsgálták, ezért az osztálytermekről csakis akkor ejtenek szót, ha azokat nem a rendeltetésnek megfelelően használták, vagy karbantartásukat elhanyagolták. Éppen ezért a 17. században meglévő osztálytermek számszerű felmérése és azokról való statisztikai kimutatás készítése lehetetlen.

³ Csáki Árpád–Szöcsné Gazda Enikő (kiad.): *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, I, 1677–1752*, Sepsiszentgyörgy, T3 kiadó, 2001, 45, 47 (tovább: Orbai em.).

kek „elidegenedtek” az iskolától.⁴ Az első olyan jellegű határozat, amely az iskolaépítésre vonatkozott 1701-ből Barátosról való. Itt a gyülekezetet felszólították, hogy építsenek classist (osztálytermet), és azt asztallal és padokkal rendezzék be.⁵

A fennmaradt vizitációs jegyzőkönyvek alapján úgy tűnik, az orbai egyházmegyében több településen is volt classis. Ezek közé tartozik a már említett Papolc, Barátos, Páva, Zabola, Csomakőrös, Zágón, Páké.⁶ A küküllői egyházmegyében a 18. század elején osztályteremmel rendelkezett Bonyha és Radnót.⁷ Bonyhán 1713-ban azzal vádolták a mestert, hogy a gazdálkodás miatt elhanyagolja a tanítást, a tanító viszont azzal védekezett, hogy szívesen tanítana, de a gyermekeket nem küldik iskolába és a classis sem jó. Hasonló vádakkal illették a radnóti mestert 1721-ben, akinek szolgálati lakásáról azt is feljegyezték, hogy rossz a háza, kéménye, az osztályterme és a kemencéje. Érdekes viszont az, hogy 1726-ból származó radnóti megállapítás, miszerint az „scholában classis nincsen” és emiatt a mester nem taníthatott. A vizitáció utasította a gyülekezetet az iskolaépítésre, hogy a mester tanítani tudjon, de még két évvel később, 1728-ban, de még 1732-ben sem volt iskolaépület.⁸ Arról, hogy korábbi iskolaépülettel, amelyről az 1721-es vizitáció említést tett mi történt, semmit nem tudunk. Ugyancsak a küküllői egyházmegyéhez tartozó Magyar királyfalván 1722-ben jegyezték fel, hogy a gyermekeket nem taníttatják, nem akarnak sem classist, sem a helyi tanítónak pajtát, és a lelkésznek tanulóházat építeni.⁹

ISKOLAÉPÍTÉS FELLENDÜLÉSE

A marosi és a küküllői egyházmegyében a 18. század 30-as éveiben az egyházmegyei vizitáció sürgetni kezdte az iskolaépítést. Kiváltó oka nem ismert, de talán összefüggésben állhat azzal, hogy ebben az időszakban jelent meg a vizitációs

⁴ Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd (kiad.): *A bunyad–zarándi református egyházkeresetek történeti katasztere, 1686–1807*, 2/1, *Algyógy–Haró*, 2/2, *Hátság–Marosillye*, Kolozsvár, ERE, 2003–5 (ERE, 2/1–2), II, 16. (tovább: Hunyad–Zarándi em. I/II).

⁵ Orbai em., 55–56.

⁶ Orbai 88, 101, 105, 124.

⁷ Buzogány Dezső–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházkereseteinek történeti katasztere*, I, 1648–1800, *Ádamos–Dányán*, II, 1648–1800, *Désfalva–Körödszentmárton*, Kolozsvár, Koinónia, 2008 (ERE 1/1–2), 181 (tovább: Küküllői em., I); Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházkereseteinek történeti katasztere*, IV, 1648–1800, *Maroscsapó–Vámosgálfalva*, Kolozsvár, Koinónia, 2012 (ERE 1/4), 361 (tovább: Küküllői em., IV).

⁸ Küküllői em., IV, 367, 370, 372.

⁹ Buzogány Dezső–Kovács Mária Márta–Ósz Sándor Előd–Tóth Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházkereseteinek történeti katasztere*, III, 1648–1800, *Kutyfalva–Marosbogát*, Kolozsvár, Koinónia, 2009 (ERE 1/3), 329 (tovább: Küküllői em., III.)

kérdések között a tanítás számonkérése, sőt a jegyzőkönyvek alapján a szülők öntudatosodása is kimutatható. Az eklézsia tagjai már nemcsak a tanító liturgikus szolgálatát minősítették, hanem a tanítást is. Az iskolaépítés háttérben az a gyakorlati tapasztalat állhat, hogy úgy az egyházi hatóság, mint az eklézsia tagjai, köztük kiemelten az érintett szülők, felismerték, hogy a tanítás hatékonysága összefüggésben áll a classis létevel, vagy hiányával. Azokon a településeken, ahol akadozott, vagy nem volt tanítás, a mester legtöbbször az iskolaépület hiányával mentegette magát, vagy áttételesen kiderült ki, hogy a gyermekeket a mester felelőse elűzte.

A marosi egyházmegyében az 1732-től kezdődően az egyházi hatóság utasította a gyülekezetek elöljáróságát a classis építésére. Ilyen határozatot hoztak 1732-ben Mezőbándon, 1733-ban Makfalván, ahol nemcsak az osztályterem, hanem egyúttal mesteri lakás építését is elrendelték.¹⁰ Ugyancsak 1733-ban Szentistvánban a meglévő oskolaház (véltetően a mesteri lakásról van szó) mellé kellett építeni „egy classist.”¹¹ Havadon ugyan volt osztályterem, de nem volt asztal benne, ezért csak asztalt kellett vásárolni.¹² Az egyházi hatóság utasítását viszont sehol nem hajtották végre. 1735-ben Makfalván tartott vizitáció megállapította, hogy sem a mesteri házat, sem az iskolát nem építették meg, ezért büntetéssel fenyegették meg az eklézsia elöljáróságát.¹³ Szentistvánban sem teljesítették a meghagyást, ezért itt 12 forint büntetést helyeztek kilátásba.¹⁴ Makfalva esetében használt a fenyegetés, ugyanis 1736-ban a vizitáció megállapította, hogy elkészült a mester háza és classis is.¹⁵ A szentistvániak 1736-ban sem tettek eleget a parancsnak, ezért megbüntették őket.¹⁶

A sepsi egyházmegyében az 1734. évi uzoni generális vizitáción szólították fel a gyülekezeteket az iskolaépítésre.¹⁷ A kükküllői egyházmegyében 1734-ben Vámosgálfalván jegyzőkönyvezték, hogy a mester azért nem tanított, mert az iskolaépület nem volt jó, egy évvel később a mester továbbra se tanított, de ekkor már azt jegyzőkönyvezték, hogy nincs classis.¹⁸

¹⁰ A Marosi Ref. em. levéltára, MREL, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv, 1725–1750 (Protok., II/2), 351, 369 (tovább: Marosi em., II/2.)

¹¹ Uo. 370–371.

¹² Uo. 399.

¹³ Uo. 400.

¹⁴ Uo. 401.

¹⁵ Uo. 429.

¹⁶ Uo. 430.

¹⁷ Kolombán Vilmos József (kiad.): *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790*, Kolozsvár, ERE, 2005 (EREA, 3), 22 (tovább: Sepsi em.)

¹⁸ Kükküllői em., IV. 550, 552.

A gyülekezetek iskolaépítési kötelezettségét a további időszakban is fenntartották. Erre vonatkozóan a marosi egyházmegye jegyzőkönyvei őriztek meg gazdag forrásanyagot, a többi egyházmegyéből csak szórványosan vannak adataink. A marosi egyházmegyében az évenkénti vizitáción a lelkész és a mester hivatali munkája mellett az iskolai infrastruktúra meglétét is ellenőrizték. Ott, ahol nem volt különálló iskolaépület, a gyülekezetet utasították az építésre, míg ott, ahol már volt classis, rendszeresen felmérték annak állapotát, és ha nem volt megfelelő, parancsot adtak a javításra. A jegyzőkönyvekből az is kiderül, hogy a gyülekezetek többségében az 1740-es években sem volt iskolaépület, függetlenül attól, hogy az adott közösség milyen anyagi háttérrel rendelkezett. Így például Nagyteremiben, Gyulakután és Erdőszentgyörgyön nem volt iskola, annak ellenére sem, hogy mindhárom gazdag gyülekezet volt, sőt főnemesi támogatással működött. Hasonló helyzetben volt Koronka, Sámsond, Marosszentanna, Káposztásszentmiklós stb., ahol szintén lett volna lehetőség osztálytermet építeni, de a gyülekezet a parancs ellenére sem épített classist.

Az iskolaház építése rendszerint elhúzódott. Szentistvánban 1733-ban rendelték el az iskolaépítést, annak elhanyagolása miatt 1736-ban megbüntették a gyülekezetet, de még 1749-ben sem volt osztályterem, emiatt kilátásba helyezték, hogy eltöltjék a gyülekezetet a mestertartástól.¹⁹ Vámosgálfalván már 1680-ban elrendelték az iskolaépítést és minden bizonnyal fel is építették,²⁰ 1720-ban viszont arról rendelkezett a vizitáció, hogy parókia mellé, a dombra építsenek új házat a mesternek, mert a régi elsüllyedt.²¹ 1724-ben biztosan volt iskola, ugyanis a falu azt panaszolta, hogy a mester nem tanít, mert a scholában a mester fia és menyje lakott.²² 1734-ben azért nem tanított, mert rossz volt az épület és kemence sem volt benne.²³ Egy évvel később viszont már azt jegyzőkönyvezték, hogy nincs classis.²⁴ Sem 1744-ben, sem 1757-ben, és még 1763-ban sem volt külön osztályterem.²⁵ Az adatok alapján a tehető Vámosgálfalván legalább 28 évig nem volt osztályterem. Koronkán 1747-ben szólították fel iskolaépítésre a

¹⁹ Marosi em., II/2, 691.

²⁰ Küküllői em., IV. 530.

²¹ Uo., 542–543.

²² Uo., 545.

²³ Uo., 550.

²⁴ Uo., 552.

²⁵ Uo., 558, 567–568. 1763-ban a következő határozat született: „Difficultasban volt eddig is a mester házának kicsinsége, mely miatt vagy a gyermekek tanításában esett hiba, vagy a mesternek volt igen nagy molestiajára a gyermekekkel való szorongás, mellyről tetszett volt akkor ez az ítélet, hogy az mesternek illendő ház építtessék, mely hogy effectumban nem ment, az ecclesia vagy az, kin elmúlt, 3 forintokig mulctáztatik.” Küküllői em., IV, 571.

gyülekezetet, de még 1758-ban sem volt iskola, még úgy sem, hogy 1749-ben a gondok elmozdítását is kilátásba helyezték.²⁶

A meglévő osztálytermek karbantartása és javítása sok kívánnivalót hagyott maga után, a gyülekezetek egy része elhanyagolta a szükséges munkákat. Csittszentivánban 1736-ban jegyezték fel, hogy a mesteri házhoz épített iskola javításra szorult. Az 1740-ben tartott vizitáción az épületek állagának vizsgálatakor kiderült, hogy nem javították ki sem a mester házát, sem az classist, ezért 12 forint büntetéssel fenyegették meg az ekléziát.²⁷ A tetemes büntetés hatására a hibákat ugyan kijavították, de 1758-ban a vizitáción a következőt jegyezték fel: „A ministert vádollyák ezekkel: hogy sertéssit a classisban zárván e miá a classis oldala kidőlt, ezt a minister tagadá. Hogy a classisban répaermet ásott volna, ezt a minister is megvallá, sőt fogadá, hogy megigazíttya.”²⁸

Káposztásszentmiklóson 1736-ban csupán azért nem büntették meg az ekléziát az iskolaépület elhanyagolása miatt, mert a templomot javították. 1739-ben tartott vizitáción kiderült, hogy a szentmiklósiak nem javították meg az iskolát, ezért 4 máriásra büntették a gyülekezet tagjait. 1740-ben a vizitáció továbbra sem tapasztalt semmiféle előrelépést, de ezúttal nem büntették meg az egyházközséget, ugyanis ismét a templomot javították.²⁹ A sóváradi gyülekezetet 1747-ben 3 máriásra büntették, mert nem javították meg a parókiát, kerítést, kaput és a classist.³⁰

Az iskolaépítés és javítások elmaradását többen is a gyülekezetek szegénységével magyarázzák. A jegyzőkönyvek viszont ellentmondanak ennek a feltételezésnek. Igaz, hogy a mesteri lakás iskolaszobával való kiegészítése megterhelhette a korabeli ekléziák pénzügyi helyzetét, de a számadó gondok által évenként előterjesztett kiadási és bevételi összegek ismeretében nem tartjuk valószínűnek, hogy egy átlagos gyülekezetnek ne lett volna annyi pénze, amivel egy vagy több év alatt felépíthették volna az iskolatermet. A vizitációs hatóság is az elmaradt iskolaépítés, vagy javítás magyarázataként legtöbbször a restséget nevezi meg, és ahol ténylegesen kevés pénze volt az egyházközségnek ott a jegyzőkönyvben egyértelműen jelzik, hogy nem *capaxok* az építésre, vagy nincs elegendő pénzük. Utóbbira jó példa az 1756. évi vajdakamarási vizitáció, ahol

²⁶ Marosi em., II/2, 642, 684; A Marosi Ref. em. levéltára, MREL, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv, 1752–1774, 240 (tovább: Marosi em., II/4).

²⁷ Marosi em., II/2, 466; „[...] insuper a mester háza fedelinek gyengesége miá alkalmatlan lévén az essőnek megtartására, az ház oldalának tapassza omlásban vagyon, a classisnak is előbbeni curajatól desistálván, kettős büntetést érdemlenének.” Uo., 485.

²⁸ Marosi em., II/4, 107.

²⁹ Marosi em., II/2, 464–465, 484, 506–507.

³⁰ Uo., 650.

megdicsérték a mestert a tanításért, de azt is elismerték, hogy a classis építésére nem képesek.³¹ Ugyanilyen jellegű feljegyzés született 1771-ben Bácsiban és 1779-ben Maroscsapón, ahol nem iskolaépítésről volt szó, hanem mestertartásról. Mindkét eklézsia azt kérte a vizitációtól, hogy segítsenek a mesteri állás létrehozásában és egyházi hatóság anyagi támogatását is kérték, mert önerőből nem voltak „*capaxok*” a mester eltartására.³²

A javítás elhanyagolása teljesen érthetetlen. Az iskolaépület körül észlelt hiányosságok között ugyanis a rossz tetőzet, rossz falak, rossz ajtó és ablak, rossz kémény, tapasztás, illetve a felszerelés (kemence, asztal, pad) hiánya szerepelt. A hibák kijavítása egyetlen gyülekezetnek sem okozhatott gondot, ugyanis ezek az összegek nem jelentősek. A korabeli munkadíjak a következőképpen alakultak: 1766. évi ördögkeresztúri számadás több olyan tételt is tartalmaz, amely segít eligazodni a munkadíjak tekintetében. Napszámosnak 9, illetve 28 dénárt, az asztalosnak 34 dénárt, illetve 1,02 forintot, ajtósarkokért 1,34 forintot, tapasztásért 1,02 forintot, ablakra 2,72 forintot fizettek.³³ 1782-ben Esztényben házépítési költségek egy részét is tartalmazza a számadás. Eszerint háznak való fára 7,14 forintot, mesterembereknek 12,24 forintot, cigányoknak tapasztásért 2,4 forintot, fazekasnak kemencéért 2,04 forintot, 44 kalangya szalmáért 4 forintot, a kerítéshez szükséges sásfákra 3,78, 160 karóért 3,20 forintot fizetett.³⁴ 1790-ben Kackón a számadás szerint a kályhához szükséges mázas kályhaelemekre 1,60 forintot (40 darab, darabja 4 dénár), a kemence és kályha felrakásáért 1,02 forintot fizettek ki.³⁵

A hunyad-zarándi egyházmegyéhez tartozó Hosdátrol részben az iskolaépítés költségei is fennmaradtak. A számadó gondnok 1761-ben számolt be a kiadásokról. Ezek a következők voltak: 63 szál deszkáért 5,4 forintot, az iskolaházat építő ácsoknak áldomásra két veder borért 18 dénárt, a deszka áldomásáért egy fertály pálinkáért 8 dénárt, 15500 zsindeleyszegért 9,30 forintot, 850 lécszegért 2,04 forintot, az ácsoknak az építésért 12,72 forintot fizetett.³⁶

A fenti összegekből látszik, hogy az építkezési anyagok ára és a mesterembereknek kifizetett költségek nem voltak irreálisan magasak. Továbbá az sem elhanyagolható, hogy az iskolaépületeket többnyire csak javítani kellett (tapasztás, tetőzet, zsindeley megigazítása), ezért nem feltétlenül kellett minden javításra szak-

³¹ A Széki Ref. em. levéltára, EREL, Protocollunok, Vizitációs jegyzőkönyv 1740–1803 (Protok., I/2), 6 (tovább: Széki em.).

³² Hunyad-Zarándi em. I, 131; Küküllői em., IV, 64.

³³ A Dési Ref. em. levéltára, EREL, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv 1721–1775 (Protok. II/1); 1776–1803 (Protok. II/2), I, 682 (tovább: Dési em., II/1/2).

³⁴ Dési em., II/2, 193–194.

³⁵ Uo., 235–237.

³⁶ Hunyad-Zarándi em., II, 78.

embert hívni, vagy fogadni, ugyanis a közösség tagjai a maguk erejéből is el tudták végezni azt.

Az iskolaépítés költségei (sajnos egyetlen olyan számadást sem ismerünk, amely tételeken felsorolná a költségeket) sem lehettek túlságosan nagyok. Az esztényi számadás, miszerint 7,14 forintot fizettek a házra való fáért, és valószínűleg ebből a faanyagból legalább két- vagy háromosztatú ház (lakószoba, pítvar és kamara) készült, nem tűnik nagy összegnek, már csak azért sem, mert rend szerint az osztálytermet a mester házához építették hozzá, így jelentős költségeket takaríthattak meg. A korabeli építkezési szokások – legalábbis a parasztházak esetében – nem feltétlenül követelték meg a szakember segítségét, a gazdák önerőből megoldották és csak minimális összegeket fordítottak a szakemberekre (ácsok, asztalosok, kemenceraók, kőművesek stb.).

ISKOLAÉPÍTÉS FELLENDÜLÉSE 1759 UTÁN

A vizitációs jegyzőkönyvekből kimutatható a rendelkezés előírásainak végrehajtása, de hozzá kell tenni azt is, hogy a külön oktatási célokra épített osztálytermek, vagy iskolaházak építése már a század 1730-as éveiben már biztosan elkezdődött (lásd a korábbi fejezetet), a későbbi időszakban pedig egyre több településen találunk feljegyzést arról, hogy a vizitáció parancsára iskolát építenek. A marosi egyházmegyében 1759-ben adtak parancsot a classisépítésre, amelynek a gyülekezetek többé kevésbé eleget is tettek. Ezek közé tartozik a kölpényi eklézsia, ahol 1760-ban azt jegyezték fel, hogy a classis elégett, a mester házának fedele pedig „megrohatt”, de a vizitáció hozzátette, hogy ezen hibák egy részét már ki lehetett volna javítani, viszont a közösség semmit sem tett, ezért büntetést helyeztek kilátásba.³⁷ Az 1761. évi egyházlátogatás alkalmával kiderült, a kölpényiek sem a templomot, sem az iskolát nem építették újjá, ezért megbüntették őket.³⁸ Jedden 1759-ben döntöttek arról, hogy iskolát alapítanak. Mester ugyan volt a faluban, de azt nem az egyházközség alkalmazta, ezért nem is várhatták el tőle azt, hogy tanítson. A lelkész önként ajánlkozott arra, hogy illendő fizetés ellenében tanítani fogja a gyermekeket, viszont megoldatlan volt az iskolaház kérdése. Végül abban egyeztek meg, hogy a lelkészi lakás kamaráját osztállyá alakítják át, az egyházközség pedig fogadalmat tett, hogy cserepes kályhát csináltat a leendő classisba.³⁹ Kebelén, ugyancsak 1759-ben a gyülekezet tagjai

³⁷ Marosi em, II/4, 222.

³⁸ Uo., 235.

³⁹ Uo., 177.

azzal vádolták a lelkészt, hogy nem tanít. A lelkész viszont a védekezésében a vádat elhárította, és kifejtette, hogy szívesen tanítaná a gyermekeket, de nincs arra alkalmas helység, ezért a többször kérte az eklézsiától, hogy építsen classist.⁴⁰ A csejdiek, székesiek, tompaiak 1759-ben önként döntöttek az iskolaépítésről.⁴¹ Nem volt iskolaterem Mezőcsáváson, Koronkán (1760) sem, de mindkét gyülekezet elkerülte a büntetést. Csáváson a haranglábat építették, emiatt maradt el az iskola építése, Koronkán pedig a templom körüli buzgólkodtak.⁴² A vizitáció mindkét esetben haladékot adott az iskola építésére. Érdekességként hadd álljon itt a lukafalvi eset (1760). A falunak volt classisa, de kiderült, hogy azt nem oktatási célokra használta a helyi tanító, hanem abban pálinkát főzött.⁴³ A görgényi Magyarpéterlakán sem rendeltetésszerűen használta a mester a classist, hanem disznókat tartott benne.⁴⁴

Nem volt iskolaépület (1761) az olyan nagynevű és főnemesi patronátussal rendelkező településen, mint Gyulakután és Erdőszentgyörgyön, vagy a mezővárosi Nyárádszeredában. Gyulakután a vizitáció azt is megállapította, hogy gyakorlatilag iskola sem volt, a mesternek korábban nem voltak tanítványai, és a vizitálás időpontjában is mindössze hat gyermeket tudott megszólítani. A vizitáló hatóság itt csak ajánlotta a classisépítést,⁴⁵ Erdőszentgyörgyön viszont 12 forint büntetéssel fenyegették meg a gyülekezetet, ha Szent György napjáig nem építik meg a classist, és halmazati büntetésként kilátásba helyezték, hogy a lelkészt is eltiltják a szolgálattól.⁴⁶ Egy 1772. évi tavaszi feljegyzés szerint a classist még nem építették meg, 1772 őszén a gyülekezet ígéretet tett, hogy egy év alatt felépíti, de, mint kiderült, még 1775-ben sem fogtak hozzá az építéshez.⁴⁷ A görgényi és széki egyházmegyében az iskolaépítés felgyorsulása 1761 utánra tehető.

⁴⁰ Uo., 179.

⁴¹ Uo., 181, 184, 185.

⁴² Uo., 236–237, 240.

⁴³ Uo., 256.

⁴⁴ Görgényi Ref. em. levéltára, Szászrégen, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv 1760–1799 (Protok., XI/2), 357 (tovább: Görgényi em.).

⁴⁵ „A mesternek nem voltanak tanítványi, vagy hat most akadt. Deliberatum: A gyulakuti reformata eklézsiában jóllehet vagyon főgyatkozás, mivel a csűr alkalmatlan és dőlőfélbe van, a közkertek is nem igen jók, considerálván mindazáltal ez ideig való szorgalmatosságokat mind templom mind parochialis házak körül, pro nunc az intentált poenat a Szent Visitatio nem adjudicálja, csakhogy ígéretet szerint a csürt jövődőbe építsék meg, a kerteket renoválják, classis iránt is gondolkodjanak”. Marosi em., II/4, 261.

⁴⁶ „Insuper serio admonealtatnak, hogy az atyafi gabonácskájának tartására valami alkalmatosságot csináljanak, a több ruínakat is megigazítsák, restantiakat beszolgáltassák, classist csináljanak, secus a 12 forint jövődőbe desumáltatik rajtok, mégis ha Szent György napig meg nem építik, a minister a szolgálattól eltiltatik.” Uo., 262.

⁴⁷ Uo., 737, 801.

Ekkor több gyülekezetet is felszólított az egyházmegyei vizitáció a classis felépítésére. Beresztelkén (görgényi egyházmegye) 1761-ben ugyan volt iskolaépület, de rossz állapotban volt.⁴⁸ Tacson (széki egyházmegye) 1761-ben utasították a gyülekezetet a classisépítésre.⁴⁹ Gernyeszegen, Erdőcsinádon is csak 1761 kezdtek el az építést.⁵⁰ 1767-ben Dányánban (küküllői egyházmegye) jegyezték fel, hogy nincs classis és a mesteri ház annyira kicsi, hogy nem lehet tanítani benne.⁵¹ Hasonló állapotokat rögzítettek a 1769-ben Szépkenyereszentmártonban, ahol a tanító azért nem tanított, mert nem volt classis, a mesteri háznak pedig kamarája sem volt.⁵²

Az 1770-es évektől kezdődően az egyházi hatóság egyre következetesebben ellenőrizte az oktatást. Ekkor már nemcsak a mester liturgikus kötelességeit kérték számon, hanem számbavették (a marosi egyházmegyében) az iskolába járó gyermekek számát, a tanítás minőségét és az iskolaépület állapotát. ahol nem volt iskolaház, ott elrendelték annak megépítését.

AZ 1786-OS NÉPISKOLAI REFORM

A 18. század második felében elindított iskolareform a népoktatásra is kiterjedt. A Mária Terézia féle Ratio Educationis, valamint a II. József uralkodása alatt kiadott Norma Regia jelentős hatást gyakorolt a felekezeti oktatásra. Mária Terézia uralkodása alatt elindított triviális iskolareform egyik kiemelkedő teoretikusa Johann Ignaz Felbiger volt, aki Ausztriába érkezése előtt Poroszországban tanulmányozta az triviális iskolarendszer működését, majd tapasztalatait felhasználva Sziléziában átszervezte a kisiskolák működését. Mária Terézia meghívására érkezett Ausztriába, és nem sokkal később kiadta az poroszországi és sziléziái tapasztalatokra épített *Allgemeine Schulordnung* 24 paragrafusból álló tervezetét.⁵³ Az udvar elvárásának megfelelően a tervezet deklarálta az állam legfőbb felügyeleti és irányítási jogát és oktatási kérdésekben felekezeti toleranciát hirdetett. Az oktatási folyamatok jobbításáért megszervezte a kisiskolák felügyeletét és ellenőrzését úgy, hogy a felügyeletet és az ellenőrzést a helyi plébánosra és a helyi föl-

⁴⁸ Görgényi em., 393.

⁴⁹ Széki em.

⁵⁰ Görgényi em., 405, 407.

⁵¹ „Panaszol Karda Bálás őkegyelme, hogy a mesteri ház szinte a nyakába szakad, classis nincs, a ház is olyan szoros és olyan nyomorult, hogy ott maga cselédével is alig fordul meg, nemhogy tanítás végett gyermekeket fogadhatna beléje.” Küküllői em., I, 374.

⁵² Széki em.

⁵³ Ugrai János: *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai*, Bp., UMK, 2014, 87–106; Uő: *Felbiger és az ausztriai tevékenysége*, in Németh András–Pukánszky Béla (szerk.): *Gyermekek, tanárok, iskolák egykoron és ma*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2017, 177–188.

desúrra, vagy annak képviselőjére bízta. A rendelkezéscsomag másik fontos része a tankötelezettség bevezetése volt. Felbiger elgondolása alapján a 6–13 éves gyermekeknek kötelező volt az iskolai oktatás, függetlenül azok nemétől. Felbiger az elméleti kérdések mellett a triviális iskolai oktatás gyakorlati kérdéseivel is foglalkozott, amely az iskola berendezésétől a tananyag és az órarend meghatározásáig terjedt.⁵⁴

Az 1780-as években kezdődő erdélyi református népoktatási reform a kezdeti tapogatózás után 1786-ra kristályosodott ki. Ekkor 4 rendelkezéscsomagból álló tervezetet fogadott el az egyház vezetősége, amelynek tartalma sok hasonlóságot mutat Felbiger elveivel, ugyanakkor számos különbség is kimutatható. A tankötelezettség ausztriai bevezetése nem érte váratlanul az erdélyi református oktatást, ugyanis a református egyház már a kezdetek óta előírta hívei számára a tankötelezettséget. Ugyanígy az kisiskolák felügyeletét és ellenőrzését jóval az hivatalos állami törvénycsomag megjelenése előtt megszervezték és működtették azzal, hogy az évenkénti egyházmegyei vizitáción számba vették és ellenőrizték a mester munkáját, az iskolai infrastruktúra jó állapotát, illetve a gyermekek tudását.

1780-as években összeállított és 1786-ban bevezetett tanügyi reform csak részben követte a császári előírásokat. Már az 1760-as évek végén működő református tanügyi bizottságok az első határozatok között kifejezték, hogy a református egyház nem hajlandó lemondani az iskolahálózatának működtetéséről, és elfogadhatatlannak tekintették azt is, hogy az állam gyakorolja az iskolahálózat ellenőrzési és felügyeleti jogát. Az 1786. évi rendelkezéscsomag, amely nem nélkülözte a császári renDELETEhez való alkalmazkodást sem, kísérletet tett egy olyan rendszer kiépítésére, amely az alapelvekben követte a központi utasítást, de a felügyelet, ellenőrzés, tankönyvek, tanítóképzés és az iskolai infrastruktúra kiépítésében sajátos, a református egyház tanügyi hagyományához igazodó megoldásokat írt elő. A négy különálló iratot tartalmazó rendelkezéscsomag elé Backamadarasi Kiss Gergely egyházkerületi főjegyző, akit előzetesen megbíztak azzal, hogy ebbéli minőségében a népiskolák átszervezésének legyen a felelőse és egyben a legfőbb tanügyi inspektora, eligazító, magyarázó levelet küldött. Az egyházmegyéek főgondnokaihoz és espereseihez címzett levélben egyértelműen és kétséget kizáróan előírta, hogy mindenütt világos, és az oktatási céloknak megfelelő, asztallal, padokkal, kemencével ellátott osztálytermetet kell létesíteni, vagy a meglévőket átalakítani.⁵⁵

⁵⁴ Ugrai: Felbiger, 177–188.

⁵⁵ Backamadarasi Kiss Gergely levele az esperesekhez és az egyházmegyéek gondnokaihoz. FőkonzLvt. 1786/187. A reform végrehajtásáról ld. Kolumbán Vilmos József: Az 1786-os népiskolai reform és végrehajtása, in Uő (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020, 144–161.

Az osztályterem építésének elrendelése sem hozta meg a várt sikert. Az 1786 utáni időszakban a vizitációs jegyzőkönyvekből jól kimutatható az, hogy az egyházi hatóságok prioritásként tekintettek az osztályterem építésére, de azok kivitelezése sok nehézségbe ütközött. Számos olyan gyülekezetről tudunk, amelynek nem okozott volna gondot az iskola felépítése, de mégsem építették meg. Ilyen esetben a vizitáció határidőt szabott a classis felállítására, amelyet a gyülekezetek csak részlegesen tartottak be, annak ellenére is, hogy ebben az időszakban már mindenkiben tudatosult az, hogy az iskola működésének alapfeltétele az osztályterem megléte.

RÖVIDÍTÉSEK

EREL – Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár
FőkonzLvt – Főkonzisztórium Levéltár, EREL
MREL – EREL marosvásárhelyi Fióklevéltára
Ref. em. – református egyházmegye

PRIMÉR FORRÁSOK

Backamadarasi Kiss Gergely levele az esperesekhez és az egyházmegyék gondnokaihoz. FőkonzLvt. 1786/187.
A Dési Ref. em. levéltára, EREL, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv 1721–1775 (Protok. II/1); 1776–1803 (Protok. II/2).
Görgényi Ref. em. levéltára, Szászrégen, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv 1760–1799 (Protok., XI/2).
A Marosi Ref. em. levéltára, MREL, Protokollumok, Vizitációs jegyzőkönyv, 1725–1750 (Protok., II/2), 1752–1774 (Protok., II/4)..
A Széki Ref. em. levéltára, EREL, Protocollumok, Vizitációs jegyzőkönyv 1740–1803 (Protok., I/2).

FELHASZNÁLT IRODALOM

BUZOGÁNY Dezső–KOVÁCS Mária Márta–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere, III, 1648–1800, Kutyalva–Marosbogát*, Kolozsvár, Koinónia, 2009 (EREA 1/3).
BUZOGÁNY Dezső–KOVÁCS Mária Márta–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente (kiad.): *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere, IV, 1648–1800, Maroscsapó–Vámosgálfalva*, Kolozsvár, Koinónia, 2012 (EREA 1/4).

- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd (kiad.): *A bunyad–zarándi református egyházkeresetek történeti katasztere, 1686–1807, 2/1, Algyógy–Haró, 2/2, Hátság–Marosillye, Kolozsvár, ERE, 2003–5 (ERE, 2/1–2).*
- BUZOGÁNY Dezső–ŐSZ Sándor Előd–TÓTH Levente (kiad.): *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházkereseteinek történeti katasztere, I, 1648–1800, Ádám–Dányán, II, 1648–1800, Désfalva–Kőrödszentmárton, Kolozsvár, Koinónia, 2008 (ERE 1/1–2).*
- CSÁKI Árpád–SZÓCSNÉ GAZDA Enikő (kiad.): *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, I, 1677–1752, Sepsiszentgyörgy, T3 kiadó, 2001.*
- KOLUMBÁN Vilmos József: Az 1786-os népiskolai reform és végrehajtása, in Uő (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020, 144–161.
- KOLUMBÁN Vilmos József (kiad.): *A Sepszi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790*, Kolozsvár, ERE, 2005 (ERE, 3).
- UGRAI János: *A központosítás és a modernizáció ellentmondásai*, Bp., UMK, 2014.
- UGRAI János: Felbiger és az ausztriai tevékenysége, in Németh András–Pukánszky Béla (szerk.): *Gyermekek, tanárok, iskolák egykoron és ma*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2017, 177–188.

ABSTRACT

Vilmos József Kolumbán: *The Educational Infrastructure in the 17th and 18th Century as Shown in Visitation Records*

The basic research, which began two decades ago and aimed at exploring synodal decisions and diocesan visitation records, made it possible to investigate the history of Reformed folk education in Transylvania. This study provides a brief history of school infrastructure including school construction. The research made it clear that in the 17th century, classrooms could only be found sporadically; however, in the second half of the 18th century, classrooms were built deliberately. Namely, it was recognized during this period that the effectiveness of education was influenced by the existence of classrooms. The public school reform of 1786 was an effort to develop school infrastructure, consequently a deliberate development of external factors necessary for education started.

Keywords: folk education, school infrastructure, class, 17–18th century, Transylvanian reformed

“QUORUM (SC. LIBRORUM) NUMERUM ESSET
VALDE TAEDIOSUM HUC APPONERE”:
A KÖNYVJEGYZÉKÍRÁS ALKOTÁSLÉLEKTANA

Monok István

Dolgozatom tulajdonképpen forrástipológiai elmélkedés. Nem alkotás, hiszen az olvasmánytörténet forrásai közül töprengék néhány típusról. A könyvjegyzék alkotáslélektanáról is egyben. A címül választott idézet csak egyetlen magatartásforma. Ha összehasonlítjuk ugyanis ugyanazon egyházlátogatás során a különböző kisebb egyházigazgatási egységekben különféle látogató személyek által rögzített jegyzőkönyveket, markáns különbözőségeket találunk. Akkor is, ha a látogatásnak a főpásztor által jóváhagyott kérdőpontjai ugyanazok. A címválasztáshoz kötődően a kiindulási pontunk a Veszprémi Egyházmegye Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspök (1745–1762)¹ idején végrehajtott *canonica visitatio*k jegyzőkönyvei. A jegyzőkönyveket felhasználva Dénesi Tamás kiváló doktori értekezésében² az alsópapság könyvállományáról is értekezik, és rögzíti ő is³ azt a többek által megfigyelt jelenséget, hogy a látogató személyeknek volt mozgásterük abban, hogy milyen részletesen jegyzik fel a kötelező kérdőpontokra adott válaszokat. A veszprémi kerület falvait (*Districtus Cathedralis Wespri-miensis*) Borsóthi/Borsothy Péter esperes (mezőkomáromi plébános) látogatta 1747-ben, és valóban, ő egyik faluban sem részletezte a plébános könyveit, csupán jelezte, hogy nincsen köztük eretnek tartalmú és azt, hogy a liturgiához, a napi vallásgyakorlathoz és napi szolgálathoz szükséges könyvek mind megvannak. Saját plébániáján sok könyv volt, olyannyira, hogy – ahogy közleményünk címében is áll – azok leírását borzasztó dolognak tartotta volna elvégezni.⁴

Más kerületben az olvasmánytörténész szerencséjére olyan látogatók is voltak, akik nem tartották unalmasnak akár minden faluban feljegyezni az – valljuk

¹ Pehm (Mindszenty) József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*, Zalaegerszeg, Zrínyi Nyomda, 1934 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 2).

² Dénesi Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*, Bp., ELTE BTK, PhD értekezés, 2006 (alsópapság: 56–90; könyvtárakról 74–80).

³ Vö. Monok István, *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása* (Kutatástörténeti áttekintés), *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, *Regnum* 10(1998/1–2), 203–207.

⁴ Dénesi: *Alsópapság*, 77. idézi is ezt a passzust.

meg, valóban unalmas módon – ismétlődő könyvcímeket. Így az 1747 és 1750 közötti időszakban Veszprém egyházmegyei katolikus papságának *erudíciójáról* 104 esetben maradt fenn olyan jegyzék, amely legalább öt könyvcímet jelez.⁵ Nem csupán árnyalva, hanem határozottan vitatkozó kérdéseket feltéve a Tóth István György által kialakított, és nemzetközileg is terjesztett képpel⁶ szemben, amely szerint a vasi és zalai (és nyilván a somogyi) falvak plébánosai, iskolamesterei többször írástudatlanok, de leginkább nem olvasott emberek voltak. Vagyis azok a látogatók, akik mégis elvégezték az unalmas munkát, évszázadok múltán izgalmas olvasmánytörténeti kérdések megválaszolásának alapjait rakták le. *Aere perennius*, amit ha tudtak volna, bizonyosan jó szívvel emlékeztek volna életük végén az elvégzett munkára.

Ha szomszédos egyházmegyére tekintünk, a pécsire, találunk olyan példákat is, amikor az egyházlátogatást végző esperes a faluban működő kálvinista lelkész könyveit is összeírta.⁷ Sőt, van olyan eset – Somogyaszaló, Somogylád, 1749 –, amikor jellemzik a lelkész – Pápai Nagy József, Látrányi Kovács György – műveltségét, összefoglalják életrajzát; a katolikus vizitátorok kiegészítik még a Dunántúli Református Egyházkerület történetíróinak mai tudását is.⁸

Elszakadva az egyházlátogatási jegyzőkönyvtől, említsünk meg néhány más jellegzetességet a könyvösszeírások készítőinek munkájáról. Ezekre az apróságokra különösen akkor figyelünk fel, ha az egyes említett könyveket azonosítani szeretnénk. Ha például nem *eruditus* személy az, aki a jegyzéket írja, előfordulnak

⁵ Monok István (szerk.): *Intézményi- és magánygyűjtemények 1609–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Bp., MTA, 2020 (Könyvtártörténeti Füzetek, 14) – a könyvjegyzékeket az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat 13/6. kötetében tervezzük közreadni.

⁶ Számos kisebb magyar, olasz, angol, német és szlovák közlemény után összefoglalóan: Tóth István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkor Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17); István György Tóth: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Bp., CEU Press, 1996.

⁷ Ilyen Mikolai János iregsemcei református lelkész könyveinek összeírása (1742): *Visitatio canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742: A Pécsi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve 1738–1742*, kiad. Gózszy Zoltán–Varga Szabolcs, 2. jav. kiadás, Pécs, META Egyesület, 2018 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 6), 53–54.

⁸ Veszprém, Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, A 8. 11. *Visitatio Canonica Districtus Kaposiensis, 1749, Merye*: A leányegyház Somogyaszalón a helvét hitvallású lelképásztor, Pápai Nagy József: „*Libros habet Doctrinales suae sectae sed sine Titulo auctororum.*” (Uo., 106. – *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, szerk. Köblös József–Kránitz Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések, 10), 121). A leányegyház Somogyjádón „*habetur solidum Oratorium Helveticae Confessionis... Libri huius oratorij sunt: unum Graduale, unus Precatorius et unus Concionator. Praedicantius(!) Helveticae Confessionis addictus est Georgius Látrányi Theologus, suae sectae Libros copiosos habens.*” (Uo., 110–111; Látrányi Kovács Györgyhöz ld. Köblös–Kránitz (szerk.): *A Dunántúli*, 2009, 488).

nehezen megfejtethető nevek is. Batthyány Ádám részére Bécsben vásároltak egy „*Korcsioszt*” – a feljegyzés szerint (1637)⁹ –, amely jegyzetre, ha nem írja oda az, aki írja, hogy „*Quintus Korcsioszt*” vett, bizony ember legyen a talpán, aki Curtius Rufusra gondol. A félreírások nagy része fakad az összeíró műveltségének hiányából.¹⁰ Különösen akkor okoz ez sok hibát, ha hagyatéki összeírást¹¹ készítenek ketten. Az egyikük diktál, a másik lejegyzi a talán a másik szobából kiáltott nevet, könyvcímet. Különösen a kassai hagyatékoknál¹² volt ez megfigyelhető. De diktálásra utal például az is, ha a francia; vagy német szerzők neveit „kiejtés” (a helyi kiejtés) szerint írja le valaki, ahogy ez az idézett Veszprém egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvekben is rendszeresen előfordul. Csak egy későbbi példa, Zalamevénye, 1835:¹³ „*Burdalló* [!] [*Bourdaloue*] *Szent beszédek*”, „*Sreger* [!] [= *Odilo Schreger*]”.

Ennél közelebb is léphetünk az összeíró lelkéhez. Ha egy nagyobb könyvtár kora újkori összeírása is a kezünkben van, és maguk a könyvek is hozzáférhetőek, jól összehasonlítható, mit, miért írt le a korabeli inventátor. A legjobb példa erre a csáktornyai Zrínyi könyvtár. A *bibliotheca* rekonstrukciója kötetében „*A könyvtár rendje és az 1662. évi catalogus*” című részben¹⁴ elmondtuk, hogy a katalógus összeállítója rendre a gerincfeliratokat rögzítette, és gyakran a metszetes előzéklapon szereplő szöveget másolta. Mindkét gyakorlat a kor írástudóinak a *praxisa* volt. Ha ezt tudjuk, akkor egy-egy könyvtár állományának felderítésekor, a korabeli összeírás tételei azonosításában előrehaladva meg kell tudni mondani, milyen gyakorlatot követett az, akinek a dokumentumot köszönhetjük. Ha ez elég hamar kiderül, a könyvtételek azonosítása is pontosabb lesz, a munka felgyorsul.

Utolsó példaként említem a Rákóczi Zsigmond (1622–1652) könyveiként összeírt Rákóczi-könyvtár katalógusát. Ezt több személy, vélhetően kollégiumi diák állította össze. Harsányi István minuciózusan vizsgálta meg¹⁵ a kézirat ívei-

⁹ *A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, s. a. r. Herner János–Monok István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 218.

¹⁰ Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5), 29–35.

¹¹ István Monok, Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16–17. Jahrhundert in Ungarn, *Das Hinterlassenschaftsinventar, Berliner Beiträge zur Hungarologie* 5(1990), 81–88.

¹² Monok István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai*, in *Művelődéstörténeti kalászatok*, szerk. Czeglédi László–Mizera Tamás–Verók Attila, Eger, Líceum Kiadó, 2018 (Helyi érték, 3), 21–35.

¹³ *Visitatio Canonica, 1835–1836, Status activus, Ecclesiae Parochialis Matris Merenyiensis [et filialium ecclesiarum suae]* a 1^a Novembris 1835 usque ultimam Octobris 1836.

¹⁴ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya / History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, ed. Gábor Hausner–Tibor Klaniczay–Sándor Iván Kovács–István Monok–Géza Orlovsky, Bp., Zrínyi, 1992 (Zrínyi könyvtár, 4), 35–41.

¹⁵ Harsányi István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, Bp., Stephaneum, 1917, 17–22.

nek hajtogatását, az összeírók kézírását és a címléírás módját. Ennek alapján tudta megbecsülni a katalógus töredékességének mértékét is.

A kora újkori könyvösszeírások tehát olyanok, mint a székely embernek a medve: nem vicc. Közleményünk címe ugyan derületségre is okot adhat, és ha az akkor éltek élethelyzetébe belegondolunk, akár mosolyoghatunk is, de végül inkább szomorúak legyünk, hogy Borsóthi Péter nem püspöke szigorával és vas következetességével megáldott egyéniség volt, hiszen hangulata miatt szegényebbek vagyunk számos jól elemezhető forrással.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Bibliotheca Zriniana története és állománya / History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, ed. Gábor Hausner–Tibor Klaniczay–Sándor Iván Kovács–István Monok–Géza Orlovsky, Bp., Zrínyi, 1992 (Zrínyi könyvtár, 4).
- A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, s. a. r. Herner János–Monok István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11),
- DÉNESI Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*, Bp., ELTE BTK, PhD értekezés, 2006 (alsópapság: 56–90; könyvtárakról 74–80).
- A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, szerk. Köblös József–Kránitz Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések, 10).
- HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, Bp., Stephaneum, 1917.
- MONOK István, Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása (Kutatástörténeti áttekintés), *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum* 10(1998/1–2), 203–207.
- MONOK István (szerk.): *Intézményi- és magánnyűjtemények 1609–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája*, Bp., MTAK, 2020 (Könyvtártörténeti Füzetek, 14)
- MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5).
- MONOK, István: Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16–17. Jahrhundert in Ungarn, *Das Hinterlassenschaftsinventar, Berliner Beiträge zur Hungarologie* 5 (1990), 81–88.
- MONOK István, *A kora újkori Kassa német polgárságának olvasmányai*, in *Művelődéstörténeti kalászatok*, szerk. Czeglédi László–Mizera Tamás–Verók Attila, Eger, Líceum Kiadó, 2018 (Helyi érték, 3), 21–35.
- PEHM (Mindszenty) József: *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*, Zalaegerszeg, Zrínyi Nyomda, 1934 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 2).
- TÓTH István György: „Mivelhogy magad írást nem tudsz...”, *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17).

TÓTH, István György: *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Bp., CEU Press, 1996.

Visitatio canonica Dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742: A Pécsi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve 1738–1742, kiad. Gózszy Zoltán–Varga Szabolcs, 2. jav. kiadás, Pécs, META Egyesület, 2018 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 6).

ABSTRACT

István Monok: „*quorum (sc. librorum) numerum esset valde taediosum huc apponere*”.
The Creative Psychology of Book Catalogue Writing

This writing is a source typological contemplation on some sources of early modern reading history. The reader may find marked differences in ecclesiastical recording practices starting with the records of the Diocese of Veszprém. In other districts, the reading historian may find recurring records of books in every village. The study also challenges the internationally accepted image of village parish priests and schoolmasters as being illiterate or undereducated. Some characteristics found in the works of a book catalogue writer may help identify the books: when the writer was undereducated, or two people worked together on the records, the registers contained many spelling mistakes, and names were often spelled phonetically, making the identification quite laborious. Once we start to understand the compiler's soul, we can find out and compare what was registered and why, as well as identify the patterns of the early modern age book catalogue writing.

Keywords: typology of reading history sources; reading history, book catalogue

JOBBÁGY EREDETŰ REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK
A POLGÁRI KORSZAKBAN (1848–1944)
(DUNAMELLÉK ÉS DUNÁNTÚL)¹

Kovács I. Gábor

ELMÉLETI KERETEK, MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Hosszabb ideje foglalkozunk a magyarországi polgári korszak tudáselitjének származásával. Első megközelítésben azt vizsgáltuk, hogy ennek az elitnek a két meghatározó csoportja, az egyetemi professzorok és a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közvetlenül milyen környezetből jöttek. A földrajzi térben hol születtek? Milyen etnokulturális és milyen vallási közegből származtak? Mi volt szüleik társadalmi státusza, foglalkozása, vagyoni helyzete? Hol helyezkedtek el a társadalmi hierarchiában? A felnevelő családnak milyen volt a miliője, tanultsága, műveltsége, mobilitási energiája.² Megtapasztaltuk azonban, hogy az elit utánpótlását adó kisebb-nagyobb társadalmi entitások teljesebb értelmezéséhez csak akkor juthatunk közelebb, ha a kutatás horizontját kitágítva, a történeti dimenziót erősítve a megelőző nemzedékekkel is foglalkozunk. Így végül is azt a munkaformát alakítottuk ki, hogy apai és anyai ágon is – amennyire a források engedik – nyolc dédszülőig derítjük fel az egyetemi tanárok és az akadémikusok családi adatait. Mindenképpen törekedünk arra, hogy az apai vonalon megtaláljuk azt a láncszemet, amikor a család első tagja belépett a tanultak rendjébe.

Ezeknek a családoknak az intellektualizálódása az iskolázás-művelődés mezőjében ment végbe, ami szinte a 19. század végéig felekezeti közeget, felekezeti intézményrendszert jelentett. Tehát ez a lépésváltás egyértelműen a felekezeti művelődéshez, a felekezeti iskolahálózathoz kötődött. Ez is fontos oka volt annak, hogy a polgári kori tudáselitet adó családok társadalomtörténeti elemzéséhez kiinduló rendezőelvnek a felekezeti-művelődési alakzat fogalmát választottuk. A korai magyarországi konfesszionalizációk sajátos felekezeti kultúrákat alakítottak ki, amelyek meghatározták az egyes felekezetekhez tartozók életvezetését,

¹ A NKFIH K 128942 sz. kutatása keretében készült.

² Kovács I. Gábor–Kende Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon, in Kovács I. Gábor: *Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2011, 99–198.

mentalitását is. A magyar társadalomtörténet vallási keretezettségű századaiban a felekezeti kultúra identitásképző, integráló, a mindennapi életet strukturáló tényező volt.³ A tudáselit tagok családtörténeteit ezért felekezeti-művelődési alakzatok szerint csoportosítva kezdtük elemezni. Azt szerettük volna megtudni, hogy az egyes felekezeti alakzatoknál milyen történeti-szociológiai mintázatú társadalmi entitások voltak a hordozói, megtestesítői a tudáselit utánpótlásának. Döntésünket igazolta, hogy a felekezetek társadalmi karakterének különbségei még akkor is erőteljesen megmutatkoztak, amikor a két protestáns alakzathoz származó – református illetve evangélikus – tudáselit tagok családtörténeteit hasonlítottuk össze.⁴

Most azt vizsgáljuk meg, hogy a református felekezeti-művelődési alakzathoz tartozó, s a dunamelléki és a dunántúli egyházkerület területéről származó polgári kori egyetemi tanárok közül kik voltak apai vonalon rendi állásuk szerint jobbágy eredetűek. Egyébként azért haladunk a református alakzaton belül egyházkerületenként, mert az egyes kerületek reformátusainak kisebb-nagyobb hangsúlyokkal eltérő társadalmi jellegzetességei voltak. Először a tiszáninneni egyházkerület területéről származó 19 egyetemi tanár családfáját készítettük el, s közöttük nem találtunk egyértelműen jobbágy jogállású családot. Ketten polgári jellegű családból jöttek, a két Finkey (Finkey Ferenc koronaügyész és Finkey József bányamérnök) eredete bizonytalan, 15-nek a családja pedig bizonyosan nemes volt. Ez a magas arány a kismemesség iskoláztatási rétegstratégiája mellett azzal is magyarázható, hogy a régió reformátusságán belül az országos átlagot messze meghaladóan nagy volt a nemesség aránya.⁵ Egyedül egyébként az általában nemesként kezelt Bay Zoltán fizikus volt itt jobbágyi eredetű, de az adatár elkészítése idején ezt még nem tudtuk, s Bayt egyébként is a tiszántúliak között tartottuk számon. Születési és házassági anyakönyvek alapján kiderült, hogy Bay Zoltán első azonosítható őse apai vonalon a 18. század végén földesúri át-

³ Kovács I. Gábor: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje, *Magyar Tudomány* 180(2019/6), 804–812.

⁴ Uő: Felekezeti-művelődési alakzatok, ősfák, mobilitási pályák, történeti-szociológiai mintázatok. Protopográfiai elemzés az MTA 1920 és 1944 közötti protestáns tagjainak családjairól, in Kovács I. Gábor–Takács Árpád: *Az MTA tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben I., A protestáns felekezeti-művelődési alakzathoz tartozók ősfái*, Bp., ELTE Eötvös kiadó, 2018, 305–434.

⁵ Uő: A református felekezeti-művelődési alakzat formáló tényezői, sajátosságai a tiszáninneni egyházkerületben és a Sárospataki Református Kollégium erőteréből jövő református egyetemi tanárok származása, családja, iskolázása adattárunk alapján, in Kovács I. Gábor–Takács Árpád: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Református egyetemi tanárok*, Bp., ELTE Eötvös kiadó, 2016, 345–348.

telepítéssel keletkezett Gömör megyei Balogújfaluban élő dédapa, Balyó Péter telkes jobbágy volt.⁶

Merőben más a dunamelléki egyházkerületből származóként számba vett 36 egyetemi tanár társadalomtörténeti háttere. Itt is elég sok a felmenők között a nemesi rendi állású, de ezeknek jelentős része városi, mezővárosi – most részletebben nem elemezhető módon és mértékben –, sajátosan polgári karakterű nemesi família. Másrészt ebben a központi régióban több mint egyötöd (8 fő) a református vallású, de izraelita felmenőktől származó egyetemi professzor.⁷ Harmadrészt a dunamellékiek között van három olyan egyetemi tanár, akinek a dédapja nyolcad-, negyed- vagy féltelkes jobbágy volt, s két olyan professzor, akinek a dédapja béres vagy uradalmi cseléd. Most elsősorban a jobbágy eredetűek családfáját mutatjuk be. Foglalkozunk a dunántúli egyházkerület területéről származó, jobbágy eredetű tanárokkal is. A 20 dunántúli professzornak egynegyede (5 fő) volt jobbágy eredetű és egynek a felmenői zsellérek, napszámosok. Tehát viszonylag magas a dunántúli egyházkerület területéről származó egyetemi professzorok között a jobbágy eredetűek aránya.

NYOLC JOBBÁGYCSALÁD ÚTJA A PROFESSZORI KATEDRÁIG

A két egyházkerületből ábécé-rend szerint haladva összesen nyolc jobbágy eredetű, a református felekezeti-művelődési alakzathoz tartozó professzor családjánál tekintjük át röviden azt a többlépcsős mobilitási pályát, ahogyan a késő rendi jobbágyi helyzetből eljutottak a polgári társadalom egyetemi katedrájáig.

Ángyán János

(Budapest, 1886. ápr. 9. – Pécs, 1969. júl. 19.)

1923–59 közt volt a pécsi egyetem orvoskarának belgyógyász professzora. Részletes családfáját már korábban közöltük.⁸ Eszerint az 1735-ben született apai ükapa jelentős szőlőterületen is gazdálkodva telkes jobbágyként élt a Veszprém megyei Vörösberényben. 1768-ban született János fiát minden bizonnyal a debreceni

⁶ Uő: *Felekezeti-művelődési alakzatok, ősfák*, 333.

⁷ Esetükben mindenképpen vizsgálendő, elemzendő majd a református felekezeti-művelődési alakzathoz való illeszkedésük.

⁸ Kovács I. Gábor–Takács Árpád: Ángyán Jánosnak, a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karán a belgyógyászat nyilvános rendes tanárának atipikus családfája és életút-leírása, *Per Aspera ad Astra* 7(2020/2), 123–140.

kollégiumban és Bázelen is tanult Bíró László fedezhette fel, aki 1771–84 között volt a berényi reformátusok prédikátora.⁹ Vörösberény a debreceni kollégium partikulájának számított, s ekkor már viszonylag állandóbb iskolarektorai is voltak.¹⁰ Az iskola jó működését mutatja, hogy nemcsak a mi Ángyán Jánosunk subscribált a vörösberényiek közül 1786-ban Debrecenben, hanem 1788-ban a vele egy évben született, szintén jobbágyivadék Tóth Ferenc is, aki seniorsága után megjárta Göttingent, s később pápai professzor, majd dunántúli püspök lett.¹¹ Visszatérve az Ángyán család első tanult emberének életútjához, ő Debrecenben praeceptor és helyettes professzor volt, s nádudvari és hajdúböszörményi rektoria után Jénába is kijutott.¹² Hazatérve, mint szeghalmi lelkész, diáktársának testvérét, a nemesi származású, Sárospatakon tanult mezőtúri nótáriusnak a leányát vette feleségül. Később, 1805–46 közt a veszprémi gyülekezet tudós lelkészeként működött.

A most tárgyalt nyolc jobbágy családból származó egyetemi tanár felmenői közül ő lépett legkorábban – még mint dédapa – az intellektualizálódás útjára. Ebben a korán megkezdett rendihatar-átlépési folyamatban szerepet játszhatott az is, hogy az Ángyánok nem voltak ugyan nemesek, de valószínűsíthető, hogy a török után elszélesztett veszprémi végvári magyar katonaságból telepedtek le a szőlőhegyéről, bortermeléséről nevezetes közeli Berényben.¹³ Az is a család további, biztos intellektualizálódását segítette, hogy ez a dédapa tanult nemesi családból házasodott, s Veszprémben városi miliőben éltek. Mind a hét felnőttkort megélt fiát taníttatni tudta a viszonylag közeli pápai kollégiumban vagy az olcsóbb gyönki református gimnáziumban. A nagypapa Pápán tanult, ahol praeceptor és contrascriba volt. Folytatva apja hivatását, a Veszprém megyei Királyszentistván lelkésze lett. Ő is nemesi, tekintélyes veszprémi családból házasodott. Két papi generáció után a harmadik nemzedék is teológiát kezdett tanulni Pápán, de aztán modernebb, polgáriasabb pályára lépett. Professzorunk 1849-ben született apja, Ángyán Béla 1876-ban orvosi diplomát szerzett, s főorvos, kórházigazgató lett, egyetemi magántanárrá habilitáltak, egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet és udvari tanácsosságot kapott.

A jobbágyi státuszról induló Ángyán család a szellemi és kapcsolati tőkefelhalmozással, többlépcsős emelkedéssel 1910-ben vörösberényi előnévvel a ma-

⁹ Köblös József–Krántz Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1761–1849*, II/1., Pápa, 2018, 497.

¹⁰ Uo., 433.

¹¹ Uo., 995.

¹² Uo., 448.

¹³ Boros István–Madarász Lajos: *Veszprém vármegye összeírásai, 1696, 1715, 1720*, Veszprém, 2002 (Veszprém megyei Levéltár kiadványai, 17).

gyar nemességet is megszerezte a stabil vagyoni háttér mellé. Az apa, a divatos és keresett pesti orvos ugyanis nemcsak jól keresett, hanem jól is házasodott. Német eredetű, tisztos iparos mesterségektől induló, pesti polgárjogot szerzett, kávéház-, bérház- és gőzmalom tulajdonos, művelt polgári kultúrájú – egyébként római katolikus – családba házasodott. Ángyán János, a leendő belgyógyász professzor ebből a háttérből – felszerelve műveltséggel és vagyonnal – indulhatott a tudáselit csúcsa felé.

Csánki Benjámin

(Füzesgyarmat, Békés m., 1868. jan. 3. – Debrecen, 1943. júl. 5.)

Debreceni teológiai professzor családtörténetével is foglalkoztunk korábban a debreceni hittudományi karról készített kötetünkben.¹⁴ Akkor azonban csak a nagyszülőikig tudtuk felderíteni az apai vonalat. Ma már tudjuk, hogy a dédapa a (kis)váci református gyülekezet tagja, negyedtelkes jobbágy volt, jelentős szőlőterülettel. Vác gazdasági életében nagy szerepe volt a bortermelésnek. A 6600 holdas határ csaknem egyharmada volt szőlő. Erre az anyagi erőre is támaszkodva tudta 1785-ben született fiát a debreceni református kollégiumban taníttatni. Ez a fiú, a család első tanult embere a Bihar megyei Komádiban lett rektor. Később, mint kötegyáni nótárius egy komádi közrendű lányt vett el feleségül. Még két Bihar megyei helységben volt nótárius (Ártánd, Bojt). 1831-ben 46 évesen halt meg, s így özvegy felesége, mint gyám íratta be legidősebb fiukat, Benjámint a debreceni kollégiumba. A fiú, professzorunk apja, debreceni iskolázása után a békéscsaba egyházmegyében a gazdag füzesgyarmati gyülekezet lelkésze lett (1847–84). Feleségül vette a füzesgyarmati uradalmi tiszt, a német eredetű evangélikus Bergman József leányát. A feleség dédapja egy szászországi üvegesmester volt, aki Sopronban telepedett le, s kiindulópontja lett egy sokfelé ágazó, magas műveltségű evangélikus lelkész dinasztiának. Az uradalmi tiszt apja és testvére is evangélikus lelkész volt, több lánya pedig református lelkészhez ment férjhez.

A jobbágyunokának ez a házassága kétségtelenül hozzájárult a Csánki család további intellektualizálódásához. A házasságból tizenegy gyermek született. A fiúk rendre a debreceni kollégiumban végezték a középiskolát. A tizedik gyermek, Csánki Benjámin lett a debreceni hittudományi kar professzora. Testvére, Csánki Dezső (1857–1933), a hatodik gyermek szintén a tudáselitbe emelkedett: történész, levéltáros, az Országos Levéltár főigazgatója, az MTA tagja, másodelnöke volt.

¹⁴ Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életülrésére*, Bp., ELTE Eötvös kiadó, 2014 (*Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944*, 2), 42–45.

Császár Elemér*(Gige, Somogy m., 1891. dec. 6. – Budapest, 1955. aug. 7.)*

Fizikus, radiológus professzor a dunántúli egyházkerületből származott. A Nyitra megyei Magyarsókon 1854-ben született apjának az indulását megismerhettük az egyházkerület lelkészi anyakönyveit közlő kötetből.¹⁵ Az 1807 körül a Bars megyei Mohiban született nagyapa, Császár Ferenc alapadatait közli a pápai református egyháztörténeti műhely már idézett kitűnő, jól elrendezett forrásközlése.¹⁶ Ezeket egészítettük ki az elérhető anyakönyvek és gyászjelentések adataival.¹⁷ Hiába tudtuk meg azonban a dédapa nevét és lakhelyét (Császár János, Mohi), mégsem találtunk anyakönyvi bizonyosságot, mert az 1786 óta vezetett mohi anyakönyvnek nyoma veszett, amikor az atomerőmű építése miatt a valamikor döntően református magyarok lakta Mohi község is eltűnt a föld színéről. Az 1774-es vizitációs könyvben szerepel ugyan a mohi lakosok teljes névsora, a generációs ugrás miatt mégsem tudtuk azonosításra használni.¹⁸ Nem segített a csiffári római katolikus anyakönyv sem, ahová 1786 előtt a mohi reformátusok keresztelését, esketését, temetését a plébánosok jegyezték. Végül azonban az 1828-as országos vagyonszefirásban azonosítani tudtuk Császár János dédapját, aki nyolcadtelkes jobbágygazda volt 6 pozsonyi mérős szántóval, félkaszás réttel, két kapás szőlővel, egy ökörrrel, három lóval és hét birkával. Ő volt az, aki 1820 és 1830 között a losonci református nagygyimnáziumban taníttatta Ferenc fiát. Minden bizonnyal a három évtizedig (1797–1830) Mohiban szolgáló Jenei György tiszteletes támogatásával. (Jenei György Rimaszombatban kezdett tanulni, majd Debrecenben subscribált. Itt senior is volt, s egy évet tanult Marburgban és kettőt Bernben.¹⁹)

Császár Ferenc a losonci tanulmányok után Nyitra megyében először Vágfarkasdon praecceptor, majd 1831-től haláláig, 1869-ig rektor volt Magyarsókon és társ egyházközségében, Szelőcén. A tanító úr, a család első tanult embere 1833-ban helyben házasodott, egy szelőcei nemes gazda (már várandós) leányát vette el. Négy fiuk közül kettő érte meg a felnőttkort. A legfiatalabb gyerek, az 1854-ben született Császár István tanult a pápai kollégiumban és a pozsonyi evangélikus líce-

¹⁵ Kránitz Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékeztetőben éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei 1823–1952*, Pápa, 2012.

¹⁶ Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, II/2., 1174.

¹⁷ FamilySearch.org és az OSZK gyászjelentés gyűjteménye: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>

¹⁸ Hudi József–Jakab Réka et al. (szerk.): *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*, Pápa, 2002, 117–122.

¹⁹ Köblös–Kránitz: *A Dunántúli*, II/1., 643.

umban is. A hittanszakot a debreceni kollégiumban végezte. Lelkészként a belső-somogyi egyházmegyében szolgált, legtovább 1890-től 1921-es haláláig, Gigén. Ő már papi családba házasodott. Felesége a Pápán tanult somogyviszlói lelkész, egyházmegyei főjegyző, Szűcs Mihály leánya volt. Egyébként Szűcs elsőgenerációs értelmiségi, bár apja és nagyapja is – nagyigmándi borbélyok lévén – úton voltak a tanult állapot felé. A gigei tiszteletes fia, a mohi jobbágy dédunokája már modern professziót választott. Császár Elemér a csurgói református gimnázium után az Eötvös-kollégium tagjaként a budapesti bölcsészkaron matematika–fizika szakos tanári diplomát szerzett, s 1938-ban a pécsi egyetem orvostudományi karára nevezték ki a fizika nyilvános rendkívüli tanáranak.

Csekey István

(Szolnok, 1889. febr. 2. – Pécs, 1963. aug. 17.)

Jogászprofesszor különös úton került a jobbágy eredetűek közé. Familiájának ugyanis elég pontos családfája jelent meg Kempelen Béla nemességtörténeti könyvsorozatában. A szócikk bevezetése szerint a Chekeyek őse 1648-ban Rákóczi Györgytől kapott nemeslevelet, amelyet Gyulafehérváron hirdettek ki. A bevezető utolsó mondata a következő: „Családi közlés szerint a család később Bars megyébe költözött, s a leszármazása ez:” A családfa és a címer leírása után azonban Kempelen még hozzátette: „A család Bars megyei ágának sem leszármazása, sem pedig a címere előttünk igazolva nem lett.”²⁰ Kempelen utal arra is, hogy nem szerepelnek Bars vármegye nemes családjai között. Hozzátehetjük, hogy az 1754–55-ös országos nemesi összeírásban sem. A dunántúli egyházkerület 1774. évi vizitációs jegyzőkönyve név szerint is számba vette az akkor árva eklézsia-nak számító Kis- és Nagyszecse református lakóit, családtagjaikat, s itt Csekey professzor ükszülei is azonosíthatóak, de nem nemesi státuszúak.²¹ Az 1828-as összeírásban megtaláltuk a dédapát, mint negyedtelkes jobbágyot, 13 és fél pozsonyi mérős szántóval, háromkaszás réttel, egy tehénnel, két borjúval, négy lóval, nyolc birkával és egy kecskével. Az egyenesen Csekey professzorhoz vezető vonalon ennek a dédapának a fia, tehát a professzor nagyapja az első tanult ember.

Volt azonban már korábban is iskolázott a családban. A dédapa apjának testvére, Csekei János, aki 1751-ben már az eklézsia árvasága idején született, kecskeméti református kollégiumi tanulmányok után 1775-ben subscribált a debreceni kollégiumban. Ő 1788-tól 1844-ig, ötvenhét évig volt a tekintélyes bölcskei

²⁰ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*, III, Bp., 1912, 86.

²¹ Maga Csekey professzor egyébként csak a berlini és a strasbourgi egyetemi anyakönyvben használt a nemességre utaló „von” jelzést.

egyház lelki tanítója, s 1825–44 közt a tolnai egyházmegye esperese. Ezenkívül a dédapa egyik testvére, Csekei József (1794–1846) is Debrecenben tanult (1822-ig). A kollégium anyakönyvében a bölcskei lelkész van gyámjaként bejegyezve. Később is segíthette az unokaöccsét, aki így kerülhetett lelkésznek a tolnai egyházmegyébe, a Bölcskéhez közeli Nagykajdacsra. A nagybácsinak valószínűleg már a debreceni iskola választásában is szerepe lehetett, hiszen egyébként az árvaság után újraszervezett nagyszecsei anyaegyház és a lévitákkal, praeorans rektorokkal működő kisszecsei filia a sárospataki kollégiummal állt szoros kapcsolatban, Patak partikulájának számított. A kisszecsei filia Sárospatakról jövő rektorainak, praeorans rektorainak díjlevele fent is maradt a pataki kollégium 1773–1826 közt vezetett protokollumában.²²

Visszatérve az apai fővonal első tanult emberéhez, az 1824-ben Kisszecsén született nagypapa, Csekei István is a tolnai egyházmegyében telepedett le. Valószínűleg az 1836-ban főiskolai rangra emelkedett s a dunamelléki egyházkerület anyaiskolájává lett kecskeméti református kollégiumban végezte a felsőbb tanulmányokat. Előbb Dunaföldváron volt segédlelkész, majd 1855-ös ordinációjától kezdve haláláig, 1901-ig Zengővárkony lelkésze, s 1877–97 közt a tolnai egyházmegye esperese is.²³ Parókiára kerülve meg is házasodott. Egy régi nemes családból származó ispán lányát vette el. Hat gyermekük született. A lányok lelkészekhez mentek férjhez. A két fiú egyike, professzorunk apja, Csekey István (1860–1911) gyönki, csurgói, bonyhádi és kecskeméti tanulás után Budapesten végezte a teológiát. Nevelősködött, majd 1887-től Szolnok első parókus református lelkésze lett. Nevéhez fűződik az 1896-ban felavatott szolnoki református templom építése. Szolnokon hamar családot is alapított. A helybeli községi polgári iskola tanítónőjével házasodott össze, aki eredetileg római katolikus volt, s bicskei sváb családból származott, ahol a felmenők több generáción át olyan szabómesterek, akik emellett gazdálkodtak is. Egyetlen fiuk, a nyolc nyelven beszélő, Kolozsváron, Strasbourgban, Berlinben és Oxfordban tanult Csekey István

²² Dienes Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*, Sárospatak, 2001 (Acta Patakina, 9), 133–134. A díjlevél dátumozása bizonytalan, de eredetileg valószínűleg 1802 körül születhetett. Ugyanis a bíró házánál a curátorok, presbiterek és két Csekei nevű esküdt jelenlétében, Csekei András helybeli nótárius által leírt salláriumot jóváhagyta a Sárospatakon tanult nagyszecsei lelkész, Ónodi György, úgy is mint a barsi egyházmegye esperese. Ő viszont 1799–1805 közt volt szecsei lelkész, s 1800-tól 1805. októberi haláláig barsi esperes. Köblös-Kránitz: *A Dunántúli*, 821. Tényszerűen is megállapítható, hogy 1784–1833 közt egy-két kivétellel valóban Sárospatakról jöttek a nagyszecsei lelkészek és a kisszecsei filia lévitái, praeorans rektorai.

²³ Kortársa, másodunokatestvére, a szintén Kisszecsén született Csekei Dávid a Bars megyei Alsóvárad lelkésze volt. Az ő fia, Csekei Sándor (Alsóvárad, 1896. ápr. 22. – Bp., 1956. febr. 11.) a budapesti református teológiai akadémia egyháztörténet professzora (1928–56).

az észtszágai tartui egyetem, majd a szegedi, kolozsvári és a pécsi egyetem jogászprofesszora volt.

Csikesz Sándor

(*Drávafok, Somogy m., 1886. jan. 8. – Debrecen, 1940. febr. 18.*)

Debreceni teológiai professzor családfájának egy korábbi változatát már közöltük.²⁴ Azóta azonban több részletet tártunk fel, s volt javítanivaló is. Ma már tudjuk, hogy az apai dédapa jobbágy volt a Veszprém megyei (Szilas)Balháson 22 pozsonyi mérős földterülettel, két lóval és ötkapás szőlővel. 1825-ben született József fia négy gimnáziumi és egy akadémiai osztályt végzett a pápai kollégiumban.²⁵ (Közben egy évig a gyönki nagygyimnáziumban is tanult.) Kántortanító lett, s a dunamelléki egyházkerület mezőföldi egyházmegyéjében működött Balatonkenesén, Csajágon, Sáregresen, Dégen, de legtovább Simontornyan (1863–94). Első rektori állásában, Csajágon helyből házasodott. Tizenkét gyermekük született, hét fiú és öt lány. A fiúk közül négyen kezdtek tanulni a gyönki gimnáziumban. Egyikük asztalosmester, egy másikuk cipész lett, ketten azonban apjuk hivatását folytatták mint kántortanítók. Endre sokáig Szigetszentmiklóson szolgált, a solti egyházmegye tanítótestületének elnöke és zsinati képviselő volt.

Az 1860-ban született Sándor, professzorunk apja, a felsőbaranyai egyházmegyében működött Drávafokon, Kiscsányban, Drávapalkonyán és Szaporcán. Egy kántortanító lányát vette feleségül a Drávafokhoz közeli Magyarmeckéről. Az após elsőgenerációs kisértelmiségi volt. A Tolna megyei sárközi Decs bognármesterének fiaként született 1833-ban, s néhány gimnáziumi osztályt végzett Pápán. Negyvenhárom évig tanított Magyarmeckén. Csikesz Sándor professzor tehát két generáció óta lassan intellektualizálódó kántortanító családból származott. Fiútestvére és lánytestvérenek férje is kántortanító volt. Ő maga elvégezve a budapesti református teológiát, s külföldön is tanulmányokat folytatva, a rend-

²⁴ Kovács: *Hit – tudomány – közelet*, 45–52.

²⁵ Az iskolaválasztás azért volt először meglepő, mert Szilasbalhás is szerepel abban a protokollumban, ahová a sárospataki kollégium partikuláiban szolgáló akadémiai rektorok díjlevelét bejegyezték. Dienes: *Megkínáztatik*, 101–102. Az iskolarektor fizetési tabelláját 1801-ben Szalai Péter írta alá, aki Sárospatakon tanult, s megjárva több svájci egyetemet, 33 évig (1778–1811) volt balhási lelkész. Kiderült azonban, hogy 1811-es halála után a rektorok már kivétel nélkül, s egy kivételével a lelkészek is, a pápai kollégiumból jöttek. Köblös–Kránitcz: *A Dunántúli*, II/1, 396–397. Az adásztevelői számúzetésből Pápára visszatérő kollégiumot újjászervező, anyaiskolai rangra emelő Mándi Márton István (1760–1831) ugyanis elérte, hogy a dunántúli kerület 1806-ban elrendelje, miszerint az összes dunántúli rektoriákat csak Pápáról tölthetik be. Így ezután a szilasbalhási eklézsia és iskola, s a balhási diákok is egyértelműen Pápához kötődtek. Tóth Endre: *Mándi Márton István élete*, Pápa, 1931, 78–81.

kívüli aktivitására felfigyelő Baltazár Dezső (1871–1936) tiszántúli püspök támogatásával lett a debreceni hittudományi kar nagyhatású professzora.

Helle Károly

(*Szabadszállás, Pest m., 1870. jan. 31. – Bp., 1920. márc. 5.*)

A római jog professzora volt a budapesti tudományegyetemen, a dunamelléki egyházkerületből származott. Dédapja nagyharsányi negyedtelkes jobbágy volt. A Baranya megyei Nagyharsány komoly szerepet játszott már a 16. századi reformációban is. Annak ellenére, hogy a Pécs–Eszéki országút mellett a török hadjáratok és a felszabadító háborúk útjába esett, s a kuruckori rácjárások is megtépták, a 18. században – elhelyezkedésének immár az előnyeit élvezve – fejlődő település volt jelentős szőlőkultúrával. Részben török előtti, török kori kontinuous, részben bevándorló, összességében magyar etnikumú s csaknem tisztán református népeiséggel. Iskolája a debreceni kollégium partikulája volt. A 18. század végén a Debrecenből jött, egymást váltó akadémikus rektorok latin iskolát is működtettek.

1786-ból például a Helle család első tanult tagjának a születése előtt a nagyharsányi iskolában az elementáriusokon kívül öt grammatista, négy syntaxista és huszonegy declinista tanulóról van adat.²⁶ Ezzel is magyarázható, hogy az egyébként nem nagyon vagyonos Helle Sámuel s felesége, a szintén negyedtelkes jobbágy családból származó Móricz Katalin taníttathatták hat gyermekük közül a legidősebbet, akire az akadémikus rektorok valószínűleg felfigyeltek. Ezt a Helle Jánost először a Dunamellék akkor legjobb iskolájába, Kecskemétre küldték, majd 1804-ben, tizenhat évesen már az ország iskolájában, Debrecenben subscribálhatott. Mint általában a jobban tanuló korabeli jobbágyfiúk, a szent hivatalt választhatta, s lelkész lett a tolnai egyházmegyében. Először a színreformátus és nemesi közbirtokosok által tulajdonolt Duna-menti Gerjenben szolgált (1815–21). Megtette a társadalmi emelkedéshez a tanulás utáni következő lépést is, s a szomszédos, szintén közbirtokosok lakta Dunaszentgyörgy egyik nemesi családjából házasodott. A szentgyörgyiek kurátorának a lányát vette feleségül. A feleség, Tibay Julianna egyik férfitestvére is tanult ember, Tolna megye alszolgabírája volt. Egy leánytestvére pedig szintén lelkészhez, a közeli Nagydorog papjához ment férjhez, akinek már az apja is nagydorogi prédikátor volt. Helle János később több mint negyven évig (1821–62) a tisztán református sárréti Alsónyéken szolgált. Mindkét fiát taníttatta. Az idősebb Ferenc Debrecenben tanult bölcsé-

²⁶ Szita László: *Nagyharsány*, Bp., 2001 (Száz magyar falu), 111–122.

szetet és jogot is, de Pápán fejezte be a jogi tanfolyamot, s ügyvédi gyakorlatot kezdett.

Az 1819-ben született fiatalabb fiú, Helle János az apja bejártott útján indult el. Subscribálás után hat évig tanult a debreceni kollégiumban, s nem csak bölcsészetet és jogot, hanem elvégezte a hittanszakot is. Ezután azonban modernebb professziót választva új útra lépett. Orvosnak tanult a pesti egyetemen, ahol Balassa János (1814–68) sebészprofesszor mellett dolgozott, s 1848-ban orvosi diplomát szerzett. A kiskunsági Szabadszállás mezőváros első egyetemet végzett orvosa lett. Kitűnő, jó hírű orvos volt, s házassága is rendkívül sűrű és jelentős helyi és távolabbra is vezető kapcsolati hálózathoz segítette. A feleség testvérének a férje városi főjegyző, a Kiskun Kerület kapitánya, országgyűlési képviselő, Jász–Nagykun–Szolnok megye főispánja volt. A feleség apja és nagyapja jómódú törzsökös szabadszállási redemptus családból származott, s városi vezetők voltak. A feleség anyjának, Szeles Teréziának a testvérei és féltestvérei mind tanult emberek, illetve tanult emberekhez mentek férjhez: lelkész, ügyvéd, táblai jegyző, orvos. Szeles Terézia apja külföldön is tanult lelkész, a nagyapja kecskeméti főbíró volt. Ennek a családi hálózatnak a miliője hagyományaival, felhalmozott kultúrájával, közéleti tapasztalataival intellektuálisan inspiráló lehetett s mintákat adhatott a világban való boldoguláshoz is.

A házaspárnak mind a nyolc gyermeke tanult, illetve a lányok tanult emberekhez mentek férjhez. Helle Károly, a hatodik gyerek, a középiskola első éveit a német nyelv biztos elsajátítása kedvéért a jó hírű késmárki evangélikus gimnáziumban végezte. Az utolsó négyet már Budapesten, a református elit képzésében egyre fontosabb szerepet játszó református főgimnáziumban. 1890-ben megszerzve a jogi diplomát, s 1892-ben biztos álláshoz jutva a kecskeméti református jogakadémián, 1893-ban a Szabadszállással szomszédos Fülöpszállásról házasodott. Az 1840-ben magyar nemességet és öttömösi Geréby nevet szerzett, német származású (Gremesperger) családból vette feleségül a 22 éves Geréby Rózát. Ezzel már az erős vagyoni háttér is meglett, mert a feleség szülei 5716 kat. holdon, saját és bérelt földön gazdálkodtak.²⁷ Helle Károly fokozatosan előrelépve 1913-tól a budapesti egyetem római jogi tanszékének nyilvános rendes tanára lett.

²⁷ Jekelfalussy József: *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*, II. *Gazdacímár*, Bp., Pesti, 1897, 236–237.

Kerecsényi Dezső

(*Szentgotthárd, 1898. jún. 19. – Péterbegy, Vas m., 1945. márc. 24.*)

A debreceni tudományegyetem rövid életű magyar irodalomtörténet professzora Szentgotthárdon született, de apai családjának minden ága Körmenten, a Vas megyei földesúri mezővárosban élt. A város a 16. század végére protestánsná lett, virágzó iskolával. A birtokos Batthyányiak katolizálása után az ellenreformációs nyomás alá helyezett protestánsok fogyatkozásnak indultak. S bár 1688-tól közel száz évig a reformátusoké árva eklézsia volt, a nehéz időket felerészben így is átvészelték. A 19. században a három-négyezres lakosság 20–25%-a volt református. A város nyolc posta- és kereskedőút kereszteződésénél feküdt, uradalmi központ is volt, s a reformkorban elsőrendű regionális központnak számított. Földműves lakóit ekkoriban a református anyakönyvek rendre polgárnak nevezték (körmenti polgár, földműves/földművelő). Jogállásuk szerint azonban – amint ez az 1828-as országos összeírásban is látható – colonusnak vagy inquilinusnak számítottak. Kerecsényi Dezső apai felmenői az ükszülőkig felderítve mind ezekbe a kategóriákba tartozó reformátusok. A négy apai ükapa közül három colonus/telkes jobbágy, s egy inquilinus/zsellér volt.

Ugyanakkor a mezővárosi lét és valamifajta polgártudat sajátos karaktert adhatott ennek a rendi állás szerint jobbágnak számító népességnek. A család első tanult embere az apai nagyapa legidősebb testvére, Kerecsényi János (1833–91), aki 11 évig tanult a pápai református kollégiumban. Lelkész lett, s három évtizedig szolgált éppen Körmenten. Lelkész családból házasodott, az őrségi egyházmegye esperesének a lányát vette el. Zoltán fiuk Budapesten végezte a teológiát, s a solti egyházmegyében, a Pest megyei Dab lelkésze (1900–33) és esperese lett (1920–33). A professzor nagyapja viszont ősei földműves foglalkozását folytatta. Körmenti földművelő polgár családjából házasodott. Tíz gyermekük közül az első életben maradt, Kerecsényi Dezső apja, egy Vas megyei, az őrségi egyházmegye területéről származó református kismemesi családból választott feleséget. (Az anyai vonal négy ágából háromnak volt nemessége.) 1896-tól iskolai szolgálta, majd altiszt volt a szentgotthárdi állami főgimnáziumban. 1899-ben a minisztérium áthelyezte a győri állami főreáliskolába, de 1908-tól saját kérésére visszakerült a szentgotthárdi iskolába.

Korábban a tudáselit származásával foglalkozva számszerűsítve is kimutattuk, hogy a tanulatlan, de felfelé mobil családokból viszonylag milyen figyelemre méltó arány került kétlépcsős emelkedéssel úgy az elitbe, hogy a közbeeső első lépcsőt a közszolgálati altiszt szint jelentette.²⁸ A Kerecsényi család esetében különösen

²⁸ Kovács–Kende: *A két világháború közötti*, 136–139.

kedvező volt erre a lehetőség, hiszen az apa egy középfokú oktatási intézményben volt altiszt, s egyetlen gyermekük ugyanebben az iskolában tanult. Egyéb-
ként végig jeles eredménnyel, minden év végén jutalmakkal elhalmozva.

Pápay József

(*Nagyigmánd, Komárom m., 1873. júl. 2. – Debrecen, 1931. jún. 9.*)

Az MTA könyvtárnoka, majd a debreceni egyetemen a magyar és az összehasonlító finnugor nyelvészet professzora. Szülőhelyén, a tatai egyházmegyéhez tartozó Nagyigmádon a 17. század elejétől folyamatosan működő erős református eklézsia volt. A lelkészek itt a 18. század közepétől általában folyamatosan, több évtizedig szolgáltak. A református iskolában a Pápáról jött tanítókat a főiskola száműzetése után debreceni akadémiai rektorok váltották, akik folyamatosan működtek ebben a stabil, erős partikuláris iskolában, amíg aztán az 1830-as évektől újra Pápa adta a rektorokat. A gróf Esterházy család gesztesi uradalomához tartozó Nagyigmádon a 19. században végig többségben maradtak a reformátusok. A település református jobbágysai, akik a forgalmas Komárom–Veszprém útvonal adta fuvarozási lehetőségekkel is jól éltek, általában módosak voltak. A kedvező körülmények ellenére a számba vett jobbágyszármazású professzorok között Pápay József volt az egyetlen, aki úgy lett elsőgenerációs értelmiségi, hogy a felmenők között senkinek sem volt a helyi kisiskolán túlmenő tanultsága. Ténylegesen ő maga volt családjának első tanult embere.

Az egyik apai dédapa, aki 1767-ben született, az 1828-as összeírás szerint colonus/jobbágy volt negyedtelekkel, 27 pozsonyi mérős szántóval és három lóval. A másik apai dédapa inquilinus/zsellér kategóriában számontartott kézművesként; mint textor/takács működött, de szőlője is volt. Az apai nagyapa és még az apa is a jobbágyi állapotba született, de az utóbbi már jómódú parasztbirtokos lett. 1862-ben házasodott, a tehetős helybéli Somogyi gazdacsalád Erzsébet lányát vette el. Ezen az ágon a nagyapa és a dédapa is féltelkes jobbágy volt. Az utóbbinak 40 pozsonyi mérős szántója, négy ökre és négy lova volt. A Kerecsényi–Somogyi házaspárnak a 13 éves házasság alatt kilenc gyermeke született, de csak kettő érte meg a felnőttkort. Sőt az apai nagyszülők 11 gyermeke közül is csak az apa és egyik húga nem halt meg csecsemőként vagy kisgyerekként. Amikor az apa 1875-ben tífuszban meghalt, a későbbi professzor még csak két éves, Sándor nevű bátyja pedig hétéves volt. Az özvegy nem ment újra férjhez, egyedül, illetve a nagycsalád támogatásával nevelte fel gyermekeit.

A tehetséges Józsefet tizenkét éves korában a szokott módon vitték a kerület iskolájába, a pápai kollégiumba. A tehetséghez szorgalom is társulván, végig je-

les tanuló, osztályelső volt. Év végén mindig megkapta több, a diákokat segítő alapítvány díját. (1890-ben három alapítványtól összesen 95 forint jutalmat kapott.) Budapesten szerzett középiskolai tanári oklevelet. Korai házasságával nem lépett ki felnevelő falusi környezetéből, de mégis illeszkedett a képzettségével már elért magyar középosztályi szint világához. A Kisigmánd Szentmihályi-pusztáján 161 holdon gazdálkodó nemes felsőőöri Szarka Dénes és nemes Csejthey Julianna leányát vette feleségül.

NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉS...

Végig követve a nyolc jobbágyszármazású református egyetemi tanár családjának útját az ük- vagy dédszülőktől a leendő professzorok születéséig, kísérletet tehetünk ezeknek az utaknak az elemzésére. Tudjuk persze, hogy nyolc család-történet alapján nem lehet eljutni átfogó statisztikai elemzésekre, de az esetleírások lehetőséget adnak néhány összefüggés megfigyelésére. Mindenképpen láthatjuk a generációk folytonosságával kiformalódott endogám konfesszionális közösséget és a magyar etnikumhoz tartozást. De láthatjuk mindkét vonatkozásban az endogámia lazulását is az apák nemzedékétől kezdve. (Ángyán professzor orvos apja német eredetű római katolikus családból házasodott. Ugyanígy Csekey professzor apja is, de az ő felesége áttért reformátusnak. Csánki Benjámin professzor anyja német hátterű evangélikus családból származott.)

Ha a korábbi generációkat nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy bár elsősorban a prédikátorok, tanítók, tanult emberek voltak a hordozói, formálói a református felekezeti-művelődési alakzatnak, de a falvak, mezővárosok református jobbágy népe is tudatosan ragaszkodott ehhez a konfesszionális-kulturális közösséghez. Különben nem történhetett volna meg, hogy a Bars megyei Kisszecsén honos Csekei jobbágycsaládból már az 1733-ban kezdődő árvaság idején, majd az ötven éves árva eklézsiái időszak után sorra mennek az ifjak a távoli Debrecen református kollégiumába tanulni. Ugyanez a helyzet a szintén Bars megyei Mohi jobbágyaival, akik közül az ötven éves árvaság után Császár Elemér nagyapja elindult a losonci gimnáziumba. S mindez történt a felső dunamelléki térségben, amelynek protestantizmusát valósággal letarolta az ellenreformáció. De Csánki professzor nagyapja is a hatvan évig árván volt váci református közösségből ment Debrecenbe. Kerecsényi Dezső pedig a 95 évig árva (1688–1783) körmendi reformátusok közül származott. Tudjuk, hogy a nemesek könnyebben megvédhették vallásgyakorlatukat. Úgy tűnik, hogy nagy veszteségekkel ugyan, de a jobbágyok közösségei is túl tudták élni az intézményektől való megfosztottság évtizedeit.

A tanulás révén való felemelkedés lehetőségét azonban a református iskola intézménye adhatta meg. Az a sajátos partikuláris iskolarendszer, amely az anyaiskolának nevezett kollégiumok és a hozzájuk tartozó partikulák, a hálózatba fűzött kisebb gimnáziumok, valamint a mezővárosi és falusi kisiskolák szabályozott összeműködését jelentette. Az anyaiskolából jövő akadémikus rektorok révén adott esetben a kisebb iskolák is működhettek latin iskolaként, előképzőként, ahonnan, mintegy kapilláris rendszeren keresztül, a tehetséges és igyekvő ifjak eljuthattak az anyaiskolák magasabb képzéséig, s esetleg külföldi egyetemekre is.²⁹ A legkésőbb induló Kerecsényi Dezső kivételével valamennyi professzorunk ennek a rendszernek köszönhette, hogy hajdani jobbágyivadék őseit, a tehetségüket és szorgalmukat felismerő lelkészek, tanítók, akadémikus rektorok elindították az intellektualizálódás útján. Ez az út a társadalmi helyváltoztatás útja is volt.

A késő rendi társadalomban hosszan elnyúló folyamat a beleszületés, az öröklétség rendjével szemben az érdemelv, a tanultság szerepének a növekedése. A belépés az iskolázásba egyre inkább biztosítéka lett a társadalmi ranglétrán való emelkedésnek. Képzetségi alapon fokozatos státuszemelkedéssel a rendi határvonal fölé lehetett kerülni. Ennek leghagyományosabb útja a papi pályán keresztül vezetett. A protestáns lelkészek sajátos jogállása személyes szabadságot és adómentességet jelentett, s az adózó jobbágyok fiainak vonzó volt ebbe a rétegbe emelkedni. A nyolc család történet közül hat esetben a tanulás révén történő státuszemelkedés még a késő rendi viszonyok között indult. Három jobbágyfiúnak sikerült a papi pályára lépni (Ángyán dédapja, Csekey és Helle nagyapja), ketten tanítóként indultak (Császárs és Csikesz nagyapja), egyikük pedig falusi nótárius lett (Csánki nagyapja). A következő generációban Csánki apja, s már polgári viszonyok között Császárs apja is lelkész lesz, Csikesznek viszont még az apja is tanító (csak maga Csikesz Sándor, a későbbi professzor szerez lelkészi képesítést). Végeredményben mind a hat jobbágy eredetű családnak az intellektualizálódását az induláskor egyházas értelmiségi, lelkészi-tanítói mintázat jellemezte. Megkülönböztetve őket a nemességből jövő inkább jogász-tisztviselői mintázatú tanult csoportoktól.

Érdeemes még számba venni az első tanult jobbágyfiúk házassági stratégiáját. Ez egyértelműen a társadalmi emelkedés stabilizálását, s újabb lehetőségek megnyitását szolgálta. Ángyán dédapja, Csekey és Helle nagyapja tanult nemes családból, Császárs Elemér nagyapja nem képzett, de szintén nemesi familiából

²⁹ Dankó Imre: A kollégium partikularendszere, in Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., Ref. Sajtóosztály, 1988, 776–810; Dienes: *Megkínvántatik*, 141–142; Kovács: *A református felekezeti-művelődési*, 303–308.

házasodott. Csánki polgáris háttérű, tanult uradalmi tisztí családba nősült. Egyedül Csikesz apjának az apósa volt hozzá hasonlóan falusi kántortanító. A következő generációkban néhány család túllépett az egyházas értelmiségi pályákon. Kicsit később és kisebb arányban, mint a nemességből, polgárságból jövők, de elindultak a modernebb professziók felé. Ángyán Jánosnak és Helle Károly professzornak is jól képzett orvos az apja. Mind a ketten kulturált, közéleti tapasztalattal, jelentős vagyonnal rendelkező szerteágazó családi hálózatba kapcsolódtak be. Ugyanez a mintázat jellemzi a legtöbb esetben maguknak a professzoroknak a házasságát is.

Ha a testvéreket, a tágabb családot is tekintetbe vesszük, szintén a többlépcsős emelkedést, a fokozatos szellemi és kapcsolati tőkefelhalmozást figyelhetjük meg. A református jobbágycsaládokból indult értelmiségiek három-négy generáció alatt beleilleszkedtek a különböző irányokból, különböző ritmusban érkezett tudáselíték felsőközéposztályi világába. Pápay József és Kerecsényi Dezső viszont már a polgári korszakban születtek, s elsőgenerációs értelmiségiek lévén még egyetlen intellektualizált nemzedéknek a fedezete sem állt mögöttük. Mégis sok tekintetben belesimulhattak a magyar tudáselítéknek a hagyományokat továbbvivő, ugyanakkor mindig változó, megújuló szövetébe. Ennek bővebb, érdemi kifejtéséhez azonban egyetemi tanárainknak a teljes életútját kellene elemeznünk. Ennek mostani elmaradása ellenére összefoglalóan annyit megállapíthatunk, hogy a jobbágy eredetű professzoroknak nem volt ugyan meghatározó súlyuk, de azért nem jelentéktelen részarányát képezték a dunamelléki és a dunántúli egyházkerület területéről származó református egyetemi tanároknak. A 15 százaléknyi jobbágy eredetű professzor többgenerációs vagy elsőgenerációs református értelmiségi mintázataival mindenképpen formáló tényezője volt a polgári kori magyar egyetemi tanárság arculatának.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOROS István–MADARÁSZ Lajos: *Veszprém vármegye összeírásai, 1696, 1715, 1720*. Veszprém, 2002 (Veszprém megyei Levéltár kiadványai, 17).
- DANKÓ Imre: A kollégium partikularendszere, in Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Bp., Ref. Sajtóosztály, 1988, 776–810.
- DIENES Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való... A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*, Sárospatak, 2001 (Acta Patakina, 9).
- HUDI József–JAKAB Réka et al. (szerk.): *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*, Pápa, 2002, 117–122.

- Gyászjelentések*, FamilySearch.org és OSZK, ld. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/663648>.
- JEKELFALUSSY József: *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*, II. Gazdacím-tár, Bp., Pesti, 1897.
- KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*, III, Bp., 1912.
- KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon, in Kovács I. Gábor: *Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2011, 99–198.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírása* (Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944, II), Bp., ELTE Eötvös, 2014, 42–45.
- KOVÁCS I. Gábor: A református felekezeti-művelődési alakzat formáló tényezői, sajátosságai a tiszáninneni egyházkerületben és a Sárospataki Református Kollégium erőteréből jövő református egyetemi tanárok származása, családja, iskolázása adataink alapján, in Kovács I. Gábor–Takács Árpád: *Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása, Református egyetemi tanárok*, Bp., ELTE Eötvös, 2016 (Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adataira 1848–1944, III), 345–348.
- KOVÁCS I. Gábor: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje, *Magyar Tudomány* 180(2019/6), 804–812.
- KOVÁCS I. Gábor: Felekezeti-művelődési alakzatok, ősfák, mobilitási pályák, történeti-szociológiai mintázatok. Protopográfiai elemzés az MTA 1920 és 1944 közötti protestáns tagjainak családjairól, in Kovács I. Gábor–Takács Árpád: *Az MTA tagjai a két világháború közötti magyar tudáselitben I., A protestáns felekezeti-művelődési alakzatokhoz tartozók ősfái*, Bp., ELTE Eötvös, 2018, 305–434.
- KOVÁCS I. Gábor–TAKÁCS ÁRPÁD: Ángyán Jánosnak, a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Orvostudományi Karán a belgyógyászat nyilvános rendes tanárának atipikus családfája és életútleírása, *Per Aspera ad Astra* 7(2020/2), 123–140.
- KÖBLÖS József–KRÁNITZ Zsolt (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1761–1849*, II/1., Pápa, 2018.
- KRÁNITZ Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkesítő anyakönyvei 1823–1952*, Pápa, 2012.
- SZITA László: *Nagybársány*, Bp., 2001 (Száz magyar falu).
- TÓTH Endre: *Mándi Márton István élete*, Pápa, 1931.

ABSTRACT

I. Gábor Kovács: *Calvinist University Professors of Tenant Background
in the Period between 1848 and 1944*

This paper investigates the family history of university professors belonging to the Calvinist denominational-cultural cluster; and born in the Danube Region or Trans-Danubian Diocese in the period between 1848 and 1944. We focus precisely on eight of the professors whose ancestors were tenants (colonus) in the late feudal era. We explore family histories starting with the generation of the great-grandparents, as well as investigate their various paths of intellectualization and multiple-generational mobility trajectories. We highlight the role of the Calvinist school-system, marriage strategies and social network formation in transcending the feudal division lines.

Keywords: denominational-cultural cluster, university professor, social origin, tenant (colonus), intellectualization, generations, mobility, marriage strategy, Calvinist school-system

ESSZÉ:
KÉT VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON.
AVAGY SZÓBELISÉG, ÍRATLAN EMLÉKEK
ÉS TÖRTÉNETÍRÁS

Fekete Csaba

Hogyan ír történelmet a történész egykorú dokumentumok hiányában? Hogy lehetséges, hogy szóban élnek, fennmaradnak olyan adalékok, amelyeket soha nem rögzítettek írásban? Van-e arra mérce, hogy adott korban mit írtak le és mit nem? Megfogalmazni nem tudtam, nem is tudhattam, mikor gimnazistaként, majd teológus diákként találkoztam ezzel az adottsággal. Füleltem ismeretlen öregek beszédére, meggyökerezett a professzoraim figyelmeztetése. Azóta vajon a nyomtatott és kiadott, vagy kiadatlan és soha nem kutatott (vagy éppen ma sem nyilvános) forrásokról, vagy a valahogyan kiszivárgott vagy sejthető összefüggések számbavételéről miként ítél a történész? Mellőzhetők? Jó-e Zoványi módra kiírni (kiírni diákokkal) adatokat, mellőzve mindenestől a beágyazódást, az egészen másról egykor csatolt egyéb adatokat?

Választás, inkábbblan püspöki stallumba iktatás eseménye zajlott a Tisza mentén két ízben. Több ízben is, de talán soha máskor nem így. Nehogy arra csábulj tehát, nyájas olvasó, hogy ez mindig és mindenhol így történt Kálvin korától, avagy az ő csillagzata alatt. De történt ilyen is. Akár keserüljük, akár tapsikolunk. Mikor is? Hát azt mondhatni, mikor szabad királyi városok voltak ugyan, de igazán szabadok alig-alig lehettek. Emberemlékezeten túli időben tehát. Volt, amikor népi emlékezetet illett emlegetni, ilyen is volt valaha. Például réges-régen nem létezett falvak templomának emlékezetét adták szájról-szájra a dombokat megsüvegelő öregek, és mikor ott elkezdtek ásatni, hajdani szentélyek kövei bukkantak elő. Hát ilyen emlékezete maradt, regényes irományok nélkül két püspökké választásnak az emberemlékezeten túlról. Kisdíákként, majd teológus hallgatóként, ifjú könyvtárosként rakódott emlékezetembe efféle folyamat tekintélyes öregek beszédéből, egyszóval íratlan hagyományból. Szóbeszédből. Mert hajdanában-danában még volt református kollégium, kisdíák és nagydíák coetus-beli együtt lakozása, ami aztán elillant a 20. századi reformokból kifolyólag. Oda, az újabban Ókollégiumnak nevezett szervezetbe (ilyen elnevezés soha nem volt használatos Debrecenben, akkor gyártották, amikor már végleg megszűnt a coetus-rendszer) még visszajártak a régiek, és a teológus diákokkal, bentlakó egyetemis-

tákkal meg a bibliakörös ismerősökhöz besurranó gimnazisták füle hallatára nagy beszélgetések zajlottak. Feléledt bennem ezek tovatűnt emléke, mikor ismételten találkoztam olyan állásfoglalásokkal, amelyeket a szerző semmiféle adattal nem támogatott. Vagy olyan megállapításokkal, amelyek megalapozatlanul keletkeztek.

ELLENPÜSPÖK

Hírből tudtam, kisdíakként, Révész Imre tudós történészről. Súlyos beteg volt, többször, életéről lemondásra készült, és kötetei jelentek meg ismételt gyógyulásait követően. Apóka visszalátogatott időnként Debrecenbe, engem is bemutatott neki egyik professzorom. Galamb-ősz, apró emberke volt, hasonlóan Erdős Kari bácsihoz, aki engem még tanított. Családja nevezte a hajlott korú Révészt *apókéának*. Ő írt – avagy írt is, nem is – a rendhagyó püspökké választásról. Vissza-visszatérő nagydiákok elmondták, szemtanúi és fültanúi voltak, mikor a fasisztának kikiáltott folyóiratokat a Kollégiumi Nagykönyvtár emeletéről dobálták le teherautóra, hogy vigyék megsemmisíteni, jött a klasszicista Kálvin tér emlékkertjén át főtiszteletű, de már nem méltóságos Révész püspök, és megkérdezte, mit művelnek? Ráordított egy szak: *Tűnjön innen, öreg, mert magát is bevágom közéjük!* Jó vizsgám jutalmaként meg elbeszélte angol tanárom, a könyvtárnak a világháború idején megbízott igazgatója, hogyan sírdogált Révész Imre a püspöki hivatal lépcsőjén ülve, mikor gyűjtőbombától leégett a nagytemplom tetőszerkezete: *Vége a magyar kereszténységnek*. Hozzátette azonban tanárom, hogy mit ne várjak semmi módon (magázott bennünket, de néhány ilyen alkalommal engem tegezett): *Kedvesem, elmondtam ezt neked, de ebből nem írok le semmit*. Így vettem kézbe később Révész Imre munkáit.

Bécs Debrecen ellen

Emlegették, akik sokat tudtak valahonnan, hogy Sinai Miklós korában volt az ellenpüspök megválasztásának olyan indítéka, amelyet egy szóval így mondhatunk, szabadkőművesség. Sinai nem tartozott a páholyba, de több városi ember és tekintélyes prédikátor annyira kötődött oda a vezető személyiségek közül, hogy a kerületi szavazás eredményét, a gyülekezetekét, megkontrázták. Választottak egy nekik sokkal jobban tetsző püspököt, Hunyadi Szabó Ferencet. Emlegették azt is, füleltem, hogy ki mindenki volt szabadkőműves. Meg hogy Ravasz László kilépett a páholyból, mikor már Magyarországon működött, mert az újabb irányzatával nem értett egyet. Valahonnan tudtak ilyeneket az egymással

meg a diákokkal beszélgető jól tájékozottak, akik bizonyára maguk is kutathattak. Szóval csak hallgattam, mint lapító kis gimnazista, hogy mik voltak. Hogyan történt a történelem.

Feleledtek később ilyen emlékeim, például két nagyon érdeklődő amerikaival beszélgetve az Oratóriumban. Lelkésznek véltem őket, aztán kiderült, hogy egyik tanár, a másik mérnök, de holland gyökerű reformátusok, és a holland–magyar kapcsolatokról is meglepően tájékozottak. Egyikük nekem szegezte a kérdést: *Ti mit csináltatok, hogy nem szakadt részekre a reformátusság Magyarországon?* Akkor már ismertem a holland mondást, hogy két holland, három vallás. Azonnal felvillant emlékezetemben a kettős püspökválasztás. Kihevertük. Hogyan? Még akkor voltak olyanok, akiknek az igen *igen volt*, a nem pedig *nem*. Állandósult-e a két-püspökös rend? Az nem, de a jelölés praktikái, meg az önjelöltség, püspökök közötti viszályok és hasonlók később sem hiányoztak. Mikor már nem csupán kiváló jellemek és nagyhírű tudósok voltak a papok, hanem legalább annyira urak. Méltóságosak.

Révész Imre megkérdőjelezte, hogy presbiteri elvű és gyakorlatú-e a magyar református egyházszervezet. Folytatása és felelete azóta is csak érlelődik.

Révész püspöksége előtt is volt olyan esemény, amely az egyszer már megtörténhez hasonló lehetett volna, hogy még egy valakit is megválasztanak. Uray Sándor példátlan esete ez. Őt is ismertem, aranyos öregúr volt, de bajos lett volna teológusként és prédikátorként túlértékelni, vagy éppen egyházi tisztsége révén. No, ezt komiszul megírta Zoványi Jenő. Szóval presbiter-zsinati-e a Magyarországi Református Egyház a ciklusok kezelésében is? Milyen meghatározás illik arra, hogy kénytelen-kelletlen elismeri a botránkoztatást, és jóváhagyja?

Nem írta meg (akár nem akarta, akár nem tehetett), hogy mennyire hatotta át a Sinai körüli belviszály az egyháztársadalmat, és ebben mekkora része volt a szabadkőművességnek, vagy egyéb áramlatoknak. Talán félt, hogy a Sinai korának kettős választása ismétlődik?

KI VÁLASZT?

Tiszavidéken volt aztán egy másik választás. Volt közben 1817 is, meg 1917 is. Tovaterjedt térben a *Hortobágy mellyékéről* a Tiszán túl is, meg innen is. Régen így emlegették: Cis et Ultra Tibiscum. Csakhogy az ötvenes évek légkörében oly szándékkal társult a külső hatóság igazgatta egyesítés, hogy az összevonás könnyítse a megszüntetést. Például a Pataki és Debreceni Református Kollégium, illetve a Pápai Kollégium és a Ráday Kollégium összevonását. A legnagyobb területű és sajátos múltú tiszántúli kerülethez hozzácsapták a hajdan Károlyi Gás-

pár esperesi irányításával működött kerületet is, ennek a Tiszavidéknek lett püspöke Péter János. Külső erők őt ítélték erre alkalmasnak. Segédlelkész volt egykor a leendő miniszter előbb, a szintén miniszter majd köztársasági elnök Tildy Zoltán mellett, vidéken, mikor Tildy még Szeghalmon református lelkészként működött, pártpolitikusként is. Miért ne lehetett volna majd akkor belőle megkülgyminiszter, mikor már nem püspöki stallumot töltött be? De csak ne szaladjunk előre.

Tizenöt évesen megtapasztaltam, ha már gyermekként nem tudtam volna, milyen is a lelki elnyomás. Beültettek mindannyiunkat, teológus diákoknak és gimnazistáknak egyaránt, kötelező volt meghallgatni, hogy Békefi Benő két és félóraig beszélt a békéről. Püspökségre külsőleg jelölt vagy önjelölt már korábban is volt, ezért vállalta mégis, amint ez is elterjedt szóbeszédben, utolsó ciklusát Révész Imre, hogy Békefi ne lehessen püspök. *Hogyan képes valaki ilyen ó-szár halandzsát (így becéztük) ennyi ideig ragozni úgy, hogy még lélegzetet is alig vesz?* Az eszembe sem jutott, hogy némi értelmet keressek Békefi beszédében. Még azt sem, hogy ez a béke jelenti a hidegháborút. De az a megfoghatatlan sejtelem ott motoszkált, hogy az alattomosan fenyegető légkör, meg a gyermektegy álság, amelyen nem mertünk kacagni, még kuncogni sem, hosszú távon elkerülhetetlen összeomlásba vezet. Kimondott egy igen nagy igazságot, amely a két (meg talán több) választáson érvényesült. Nem ekkor mondta, hanem mikor már Dunántúlon (ha itt nem sikerült, akkor majd ott, így aztán ott is megismerték) beiktató beszédéhez ezt választotta textusul: *Nem ti választottatok engem...*

Ezt is megtudtam később. Mert hogy még disszonásabb legyen, a hirtelen előrángatott Kántusnak is énekelnie kellett békeszónoklata alkalmával, no nem azt énekelték, hogy *Szödd a selymet, elvtárs*. Hanem? Jól bejáratott művet, ami mindig ment rutinból, például Mácsai Sándor feldolgozásait. Így hallhattam először élő adásban Csokonai *csikóbőrös kulacsocskáját*. Szép baritonszóval: *Utas, köszönts rám egy pint bort...*

Nem voltak népszerűek intézkedései és szorgoskodása Péter Jánosnak, csoda lett volna, ha lelkesen fogadják. Például a téeszbe kényszerítésnek a sodrásában tett rábeszéléseit. Kisdiákként már hallottam, talán még az egyik presbiter nevét is elárulták, később megírta a *Hetvenhét rémmese* is, hely és név nélkül. Meggyűlt a baja Péter Jánosnak az egyik neki ellenszegülő, kemény és elégedetlen hajdúsági presbitériummal. Vesztére Dániel bibliai példáját említette, azaz hogy *a próféta nem rángatta vala az oroszlán farkát a veremben!* – Rávágta az egyik öreg presbiter: *Vala, vala! De nem is nyala vala!*

Könnyű nem lehetett a dolga, azaz szolgálata. Nyugdíjasként Dezső László nagytemplomi lelkész, a katonai lelkészség történetének első áttekintő összegzésének írója, mindig elmondott valamilyen íratlan emléket, ha nyugdíjas korában

találkoztunk. Péter Jánosról többek között azt, hogy egyszer nagyon összeomlott állapotban találta. Nagyobb részt egyes munkatársai húzásai miatt. Megszólalni sem akart. Vettem a bátorságot, magyarázta Laci bácsi, és megkérdeztem: *Mond, te ezt és ezt hogyan tűrbeted magad mellett? Egyáltalán hogyan vetted ide őket?* – Nézett rám hosszan, ahogyan csak ő tudott, folytatta Laci bácsi. Majd lassan megszólalt: *Te még mindig nem tudod, hogy az ember bizonyos pozícióban nem maga választja a munkatársait?*

Beszélték azt is, hogy lelkészként is kommunista volt Péter János. Tanult a híres Sorbonne egyetemén, ott lépett be a francia kommunista pártba. Honnan tudhattak ilyeneket? Ki látott ilyen dokumentumokat, vagy hol lehetett keresni és találni? Skóciái ösztöndíjasként sem nagyon gondolkoztam azon, hogy érdemes kutatni, de egyszer a könyvtár egyik asztalába karcolva (Glasgow, Trinity College), ahol első naptól órákig tanultam, *János Péter* nevet olvastam. Nem tudok róla, hogy a skót belmissziós és diákmozgalmi hatások hogyan érintették. De elterjedt az is, hogy a magyarországi szabadkőműves páholynak tagja volt, nem tudni, milyen néven, de úgy utaltak rá, hogy a köztársasági elnök, azaz Tildy Zoltán embere, így nem nehéz kitalálni, kiről lehetett szó.

Nem csoda hát, ha megválasztása ilyen háttérrel sem ment egyszerűen. Emlegettek praktikákat a felvezetésben, szavazatszámamlálási trükköket. Ennek a választásnak a történetét sem írta meg senki. Ebből következően aztán semmi szükség nem volt a tanulságok összegzésére sem.

ÍRATLANSÁG

Akaratlanul a közelmúlt, még hozzá a *Studia et Acta* zárókötetének újraírása bujkált itt közreadott ifjúkori emlékeim háttérében. Már a rendszerváltoztatás előtt mutatkozott ennek az igénye, de a szórványos kísérleteket azóta sem követte szervezés, sem legalább a távlati megvalósítás terve. A közelmúlt tabu? Valóban gátolja a hivatali titok, az ellenérdekek miatti titkosítás, a dokumentumok szóródása, hivatalos selejtezése és tudatos megsemmisítése. Rácz István, Debrecen és a református kollégium történetének lelkiismeretes kutatója idézgette mestere óvását: *Gyakran hónapokig kell járni a levéltárakat, mire kijelenthetjük, hogy valamire nincs adat.*

Miért nincs, vagy nem is lehet?

Szóban intéznek, szóbeli értesülésekre alapoznak manapság is sok döntést, intézkedést. A dokumentáció, az irodalom felkutatása, jegyzetelés, ha van ilyen, akkor a segéderők, titkárnők teendője. Nem vagyunk szűkében az ünnepélyes és záró nyilatkozatoknak, a háttérükben íratlanság lappang, a szándékok, valódi összefüggések legfeljebb kiszivárognak, szóban terjednek. Diákként rádöbentem

arra is, hogy az egyezményekben, a kialakított szerződéses megnyilatkozásokban legfontosabb a titkos záradék. Ezt nem szokás tanítani. Olvasmányaim tanulásaiból tudtam azt is, hogy egyáltalán nem ugratásként emlegette egyháztörténet professzorom, Tóth Endre, hogy: *Semmi sem úgy történt, ahogy történt*. Pedagógiai tapintatát jellemzi, hogy ezt egyik vizsgámmal égette belém, amikor azt hittem, megbuktatott. Érdeklődésemet látta, de a szokványos anyag szorgos tanulására nem mindig volt kedvem. Fejcsóválva írta alá az indexemet: *Tőled nem ezt vártam*. Meg sem néztem, mit írt be, talán csak másnap szégyenkeztem igazán. Nem elégtelent, hanem jelest kaptam. Attól kezdve kettőzött erővel tanultam. Mikor kérleltem óvatosan, hogy adja közre, amit éppen kutatott témáiról az órán elmondott, elhárította. Akkor már értettem, a kialakult nézetet nem tartotta helyesnek, de a teljes tisztázáshoz nem talált elég adatot. Miért?

Nem mindenki önéletíró. Nagy emlékiratok, vallomások a főntebbi két választással jellemzett korban nem keletkeztek. Nem voltak Hermányi Dienesek. Révész önéletírásának is csak a korábbi része készült el. Olyan időkben pedig, amilyenek a béke-korszakban következtek, nagyon sokan még családtagjaik, főként gyermekeik előtt hallgattak arról, amit átéltek. Nem is mindig csak azért, hogy ne terheljék őket, és a gyermek vagy ifjú valahol el ne szólja magát.

Többször megkíséreltem, hogy megtudjak összefüggéseket, adatokat. Bizalmasan megkerestem többeket, summázhatom tapasztalatomat egy több változatban elhangzott válasszal. Jó helyen tapogatózhattam, mert ismétlődött, hogy megörökítést kértem, látva, hogy a kérdezett hallgat arról, amit tud. *Sem másnak, sem neked nem mondom el, és nem is írom le*.

Előkészítette az emlegetett második választás a *Studia et Acta* mérvadó tanulmányait. Miről hogyan kell szólni, íratlan elvárások nyomán, azaz miről hallgatunk, mit nem dokumentálunk, ha lehet, akkor sem. Az ötvenes évek elmúltak, hatásuk a történetírásban azóta is itt lappang. Kívánatos volna új szempontok szerint való újraírás akkor is, ha nincsenek vallomásos önéletírások, az események és összefüggések dokumentálatlanok és leíratlanok, legfeljebb szóbeliek, vagy még a szóbeliségből is kirekedtek.

H) Életút és kegyességi arculat

A KALCEDONI ZSINAT UTÁNI MIAFIZITA MOZGALOM NYOMAI A VITA DANIELIS STYLITAE-BEN^{1*}

Homoki Gyula

Köztudott, hogy a 451-es kalcedoni zsinat nem bizonyult túlzottan sikeresnek abban, hogy egycsapásra kibékítse egymással a keleti egyházak azon szemben álló csoportjait, amelyek a korábbi évtizedekben a krisztológiai fogalmak körüli viták miatt egyre távolabb sodródtak egymástól. A *status quo*-ra törekvő közös hitvallás nem aratott osztatlan sikert Alexandriai Kürillosz elszánt támogatói között, akik a „két természetben” (ἐν δύο φύσεσιν) definícióban legalizált nesztorianizmust vélték felfedezni.² A zsinaton elfogadott kánonok szintúgy zavart keltek az egyiptomi és szír egyházak képviselőiben: a szerzetesek és kolostorok püspöki felügyelet alá helyezése, valamint a 28. kánon azon megállapítása, mely Konstantinápolyt „Új Rómának” kiáltotta ki (ezzel pedig Alexandria kárára Péter széke után második helyre kvalifikálva az egyházi tekintéllyel bíró városok sorában), számos ponton sértette az egyébként is törékeny keleti egyház integritását, stabilitását. A zsinat utáni évtizedekben a térség egyházi légkörében folyamatos feszültség érzékelhető. A fővárosban fellelhető helyzet sem volt kevésbé nehézkes: Frend rámutat arra, hogy Konstantinápolyban a 450-es évektől kezdődően legalább három különböző aktív tömörülés mutatható ki, amelyek mindegyike eltérően ítélte meg a Kalcedonban elért eredményeket.³

Oszlopos Dániel (409–493), akinek életéről az ismeretlen szerző által megírt *Vita S. Danielis Stylitae*-ből (*Oszlopos Szt. Dániel élete*, továbbiakban: *VD*) tájékozódhatunk, ebben a zavaros időszakban kezdte meg „pályafutását” Konstanti-

^{1*} Sok szeretettel ajánlom ezt az írást egykori egyháztörténet professzoromnak, Dienes Dénesnek.

² Frend, W. H. C.: *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972, 142; A kalcedoni zsinat lebonyolítását és a hitvallás szövegének elemzését ld. bővebben Pásztori-Kupán István: *Mindnyájan egybehangzóan tanítjuk. Az ógyház dogmatörténete 381-től 451-ig*, Kolozsvár, Napoca Star Kiadó – PTI, 2010, 182–234.

³ Frend: *The Rise of the Monophysite Movement*, 144; Vö. Chadwick, Henry: *The Church in Ancient Society from Galilee to Gregory the Great*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 585kk.

nápolyban.⁴ Ebben a tanulmányban ennek a rendkívüli „szent embernek” az életére kívánok koncentrálni és egyben választ találni arra a kérdésre, hogy vajon a *VD*-ben milyen nyomait találhatjuk a miafizita mozgalomhoz⁵ kapcsolódó eseményeknek és milyen szerepet játszhatott a karizmatikus remete a vallási-politikai csatározásokban. Mindenekelőtt azonban érdemes leszögezni, hogy a *vita* hagiográfiai nem pedig histográfiai forrásként áll előttünk, és ha szem elől tévesztjük ezt az egyszerű műfajbeli meghatározottságát, úgy könnyen olyan kérdéseket szegezhetünk a műnek, amelyekre a szerző soha nem is kívánt válaszokkal szolgálni.⁶ A *Vita Daniel* nem az ötödik század második felében játszódó tanbeli csatározások akkurátus krónikája, hanem egy olyan devocionális irat, amely egyfelől a szent remete emlékezetének és tiszteletének ápolását, valamint a keresztyén olvasó (vagy inkább: hallgató) hitének épülését kívánta előidézni.⁷ Ez az előzetes megállapítás azonban nem teszi értelmetlenné a fentebb ismertetett kérdéseket: annak ténye, hogy a szerző több helyen is beszél arról, hogy Dániel különféle formában részese volt a doktrinális kontroverziáknak, eleve legitimálja kutatásunkat. Mindezenre a műfaj tisztázása segít bennünket abban, hogy vizsgálódásunk határait szem előtt tartva elsősorban a *vita* szerzőjének fő szándékait keressük anélkül, hogy túl messzire merészkednénk a spekulációkban.

- ⁴ Delehaye, Hippolyte (ed.): *Vita S. Danielis Stylitae*, in *Analecta Bollandiana XXXII*, Brüsszel – Párizs, Société des Bollandistes – Librairie Alphonse Picard et fils, 1913, 121–229; A mű angol nyelvű fordítását ld. *Life of Daniel*, in Dawes, Elizabeth Anna Sophia–Baynes, Norman Hepburn (transl., eds.): *Three Byzantine Saints. Contemporary Biographies of St Daniel the Stylite, St Theodore of Sykeon and St John the Almsgiver*, London, Mowbrays, 1977, 1–86. A szövegben a *VD* rövidítés mellett az aktuális paragrafus-számot tüntetem fel Delehaye kritikai kiadása alapján.
- ⁵ A szövegben következetesen használom a miafizita megnevezést az elterjedtebb monofizita jelöléssel szemben, mivel a kalcedoni formulát ellenző teológusok következetesen Krisztus kettős természetének egységét (μία φύσις) hangsúlyozták a kizárólagosabb „egyetlen természet” (μόνος φύσις) megjelöléssel szemben. Mínd a mai napig a miafizita hitet valló keleti egyházak ragaszkodnak ehhez megjelöléshez, lásd Brock, Sebastian P.: *Miaphysite, not Monophysite!*, *Cristianesimo Nella Storia* 37(2016/1), 45–52.
- ⁶ Delehaye, Hippolyte–Peeters, Paul: *The Legends of the Saints*, London, G. Chapman, 1962, 170kk.
- ⁷ A műfaji sajátosságok és a hagiográfiai munkák általános célkitűzéseihez lásd bővebben: Kazhdan, Alexander P.–Talbot, Alice–Mary: *Hagiography*, in Uők (eds.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York, Oxford University Press, 1991, 897–899; Talbot, Alice–Mary: *Hagiography*, in: Jeffreys, Elizabeth–Haldon, John F.–Cormack, Robin (eds.): *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 862–871.

AZ IDŐSEBB OSZLOPOS SIMEON ÉS DÁNIEL

Dániel életét – a korban keletkezett egyéb szentéletrajzokban ábrázolt alakokéhoz hasonlóan – kezdettől fogva csodás történesek színesítik, melyek fő célja természetesen a bibliai- és evangéliumi eszményképekkel (ószövetségi prófétákkal vagy magával Krisztussal) való egyértelmű rokonítás. Ahogyan Sággy Marianne megállapítja: „valamennyi szentéletrajz az evangélium mintájára íródott: a biblikus szubsztrátum döntő jelentőségű a hagiográfiai alkotásban”.⁸ Már a Dániel fogantatásának körülményei és a gyermekkorából idézett részletek is egyértelműen sejtetik, hogy a fiú nem mindennapi feladatra hivatott. A meddő édesanyja a bibliai Annához hasonlóan imádságban fordul Istenhez gyermekáldásért, cserébe pedig ígéretet tesz, hogy születendő gyermekét az Úrnak szenteli majd. Imádsága meghallgatása felől egy éjjeli látomásban értesül, amikor is két mennyből leereszkedő fénycsóvát lát megnyugodni magához közel (VD 2). Az ötéves gyermek névválasztása is hasonlóan szokatlan színben tárul elénk: a Dániel nevet ugyanis ő választja saját magának, amikor a bemutatása alkalmával a közeli kolostor apátja megkéri, hogy válasszon egyet a szent tekercek közül, mire a fiú a Dániel próféta könyvét vette kézbe (VD 3). Édesanyja már ekkor esedezik, hogy fogadják be fiát a kolostorba, azonban erre csupán tizenkét éves korában kerül sor (vö. Lk 2,41-52), amikor is Dániel hallva édesanyja egykori fogadalmáról, önmaga határozza el, hogy csatlakozik a monasztikus közösséghez (VD 4), amelynek rövidesen teljes értékű tagjává az általa tanúsított istenfélelem és jó előmenetel miatt válik (VD 5).

Már Dániel korai éveiben tetten érhetők annak a szoros kapcsolatnak a nyomai, amely az első oszlopos szenthez, az Idősebb Simeonhoz fűzték, akinek az ifjú szerzetes egyértelműen szeretett volna a nyomdokaiban járni (οὐκατ' ἔχνοσ βαίνειν κατηύνη VD 6). Egy helyi érdekeltségű antiókhiai zsinatról történő hazaút alkalmával nyílik lehetősége először találkozni példaképével, akivel láthatóan rögtön bensőséges és mély kapcsolat épül ki: egyedül Dániel kap engedélyt, hogy felmenjen Simeonhoz a létrán az oszloppra, míg szerzetestársai félelmükben vonakodtak közel kerülni a szenthez. A szentől szembeni találkozás alkalmával pedig Simeon megáldotta az ifjút, megjövendölte szenvedéseinek sokaságát és Isten áldását kérte rá (VD 8). Az Idősebb Simeonhoz tett látogatás olyan mély nyomot hagyott Dánielben, hogy rögtön visszatérése után otthagyta a monasztikus közösséget és visszatért mesteréhez, aki fiatal tanítványa társaságában módfelett örült és kérlelte, hogy maradjon még tovább mellette (VD 9). A két aszkéta közötti szoros kapcsolat abból is nyilvánvalóvá válik, hogy Dániel konstantinápo-

⁸ Sággy Marianne: *Isten barátai, Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban*, Bp., Kairosz, 2005, 25.

lyi működése 451-ben éppen azon a napon vette kezdetét, amikor Simeon meghalt: eksztatikus látomásban (ἐν ἐκστάσει) értesül mestere haláláról, amelynek hírladása után a rajta körülállók biztatják, hogy ő maga is emelkedjen oszlopra és vegye fel Simeon életmódját (VD 21). Ez az elhívás nyer megerősítést abban is, hogy Simeon tanítványai Dániel elé teszik le az eltávozott szent börtunikáját (VD 22), mint ahogyan annak idején Elizeus kapta meg Illés köpenyét. Ezen történések után rövid idővel emelkedett Dániel az első oszlopára (VD 26).

A Simeon és Dániel közötti kapcsolat mindenképpen meghittnek bizonyul a szentéletrajz leírása alapján. Az Illés–Elizeus párhuzam megrajzolása is hasonlóképp a köztük lévő bizalmasságot és folytatolagosságot hívatott szemléltetni. Más forrásokból tudhatjuk, hogy Simeon azon kevés szír egyházi alak közé tartozott, akik elfogadták a kalcedoni hitvallás krisztológiáját.⁹ Ennek alapján sejtethető, hogy mesteréhez és elődjéhez hasonlóan szintén a kalcedoni hitet vallotta magáénak. Felmerül a kérdés, hogy merő véletlennek tekinthető-e, hogy Dániel éppen abban az évben érkezett a zűrzavarokkal terhes városba és vált Kalcedon támogatójává, amikor Simeon életét vesztette.¹⁰ Saját meggyőződésem szerint a szerző tudatos szerkesztésével van dolgunk, amelynek alapján Dánielt, Simeon hű utódját, már konstantinápolyi tartózkodása kezdetétől fogva az ortodoxia védelmezőjeként ábrázolja. Az új Elizeus, a város patrónusa, már érkezésétől kezdve felügyeli a kalcedoni igaz hitet az ellenszegülőkkel szemben, akik hamarosan színre is lépnek.¹¹

BASZILISZKOSZ BITORLÁSA ÉS DÁNIEL

I Leó császár trónra kerülésétől kezdve Dániel integráns része lett az udvarnak. A császár nem pusztán áldásért, közbenjárásért és imádságért kereste fel az oszlopon időző aszkétát, hanem politikai ügyek is megvitatásra kerültek kettejük között. Ennek egyik ékes példája a vandál Geiserich Alexandria városa ellen ter-

⁹ Lásd Frend: *The Rise of the Monophysite Movement*, 148. Ld. Simeon Leó császárnak címzett levelét, amelyet a 457-es császári rendeletre válaszul írt, s amelyben a keleti püspököket a kalcedoni formula elfogadására biztatja – Evagriosz Scholasztikosz, *Historia ecclesiastica (HE)* II.10 (A szövegben a mű angol fordítása szerinti számozást követem: *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, transl. Whitby Michael, Liverpool, Liverpool University Press, 2000); Frazee, Charles A.: Late Roman and Byzantine Legislation on the Monastic Life from the Fourth to the Eighth Centuries, *Church History: Studies in Christianity and Culture* 51(1982/3), 263–279, 268.

¹⁰ Vö. Brown, Peter: The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity, *The Journal of Roman Studies* 61(1971), 80–101, 92.

¹¹ Kosinski, Rafał: *Holiness and Power: Constantinopolitan Holy Men and Authority in the 5th Century*, Boston–Berlin, De Gruyter, 2016, 133.

vezett ostromának híre nyomán kialakuló feszültség a császár és a szenátus körében, amelynek következtében az egyik megbízottat elküldték Dánielhez, hogy véleményezze az uralkodó szándékában álló válaszlépéseket. Dániel megnyugtató üzenettel küldi vissza a szolgát, miszerint Geiserich nem jár majd sikerrel, ellenben Isten megőrzi mind a császár mind pedig a Birodalom sértetlenségét, egyszersmind a délre küldendő hadseregek felől is pozitív üzenetet fogalmazott meg (VD 56). Ez a bizalmi-tanácsadói kapcsolat magyarázza, hogy Leó szemében Dániel még elődjénél, Simeonnál is nagyobb feladatot lát el, hiszen mestert az emberek csak azért keresték fel, hogy imádkozzanak lábainál és áldást kapjanak tőle, míg Dániel sokféle ügyben is zavart szenved el azoktól, akiket az állami feladatok súlya nyom (VD 57). Fox szerint annak bizonyítéka, hogy Dániel egyszerre az uralkodó magánkörében találta magát azt bizonyítja, hogy – közvetve ugyan, de – azon orákulumok folytatólagos örököseként lépett előre, aki ősidóktól fogva validálta a világi hatalom döntéseit vagy éppen kiegészítéseket fogalmazott meg azokkal kapcsolatban.¹² Innentől kezdve a császár érdeke is volt, hogy a szent ember segítségét és támogatását megszerezze uralma stabilitásának fenntartásához.¹³

Míndezt szem előtt tartva nem meglepő, hogy a trónbitorló Baziliszkosz hasonló taktikával kívánt élni. Baziliszkosz, aki Zenó trónját egy palotaforradalom segítségével bitorolta 475. január és 476. augusztusa között, egyik első egyházpolitikai intézkedései között szerepelt, hogy néhány korábban elbocsátott miafizita vezetőt visszafogadjon, majd levélben forduljon Kelet püspökeihez, amelyben Leo pápa *tomus*át – a kalcedoni hitvallás egyik alapvető forrásdokumentumát – kárhóztatva Kalcedon ellen is anatómát hirdetett meg, amely az ő értelmezése szerint Isten szent egyházainak egységét és jó rendjét, valamint az egész kozmosz békéjét felborította.¹⁴ Jól példázza a kalcedoni ortodoxia támogatottságának gyengeségét, hogy Evagriosz Szkholasztikosz számításai szerint ötszáz püspök osztotta Baziliszkosz meggyőződését és hajlandó volt kézjegyével ellátni a levelet.¹⁵

Eközben Kalcedon hű támogatója, Akakiosz pátriárka sem volt tétlen, és mindent megtett annak érdekében, hogy a kialakuló helyzetben megnyerje a remete

¹² Fox, Robin Lane: *The Life of Daniel*, in Edwards, M. J.–Swain, Simon (eds.): *Portraits: Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 224; Kosinski: *Holiness and Power*, 239; Brown: *The Rise and Function of the Holy Man*, 93.

¹³ Kosinski: *Holiness and Power*, 163.

¹⁴ A levelet teljes terjedelmében idézi Evagriosz – HE III.4. Vö. Frend: *The Rise of the Monophysite Movement*, 170.

¹⁵ Evagriosz: HE III.5.; Chadwick, *The Church in Ancient Society*, 593.

támogatását, melynek eredményeképpen követeket küldött Dánielhez, hogy megmentse a fenyegetettség alatt álló „igaz hitet” (VD 72). A VD 73–84 fejezetei megkapóan tudósítanak azokról az eseményekről, amelyekben Dániel az oszlopáról leszállva „a békés ellentünetések művészi mesterének” bizonyul.¹⁶ Drámai csodák történtek a szent ember fővárosi látogatása alkalmával: emberek meggyógyultak, néhány csúfolódó szörnnyethalt, démonok űzettek ki. A szerző az események egyre fokozódó intenzitásával összetéveszthetetlenül a történet tetőpontja felé tereli az olvasó figyelmét: Dániel elmarasztaló ítéletének elhangzása után ugyanis Baszilizskosz, az igaz hit ellensége, késznek mutatkozik egyfajta fordított kanossza-járás alkalmával a templomban megbékülni Akakiosszal. A szent ember világi és egyházi autoritások fölötti hatalmának egyik legegységelműbb kifejeződése az ezt követő jelenet, amelyben mind Baszilizskosz, mind pedig Akakiosz az összesereglett nép szeme láttára borulnak le Dániel előtt (VD 83). Jóllehet a Baszilizskosz szájába adott hitvallás nem egyértelműen tanúskodik a kalcedoni formula elfogadásáról, azonban Dániel számára elegendőnek bizonyul annak biztosítására, hogy az igaz hit többé már nem áll fenyegetettség alatt – ebben a hitben tér vissza megszokott helyére és életmódjába. Evagriosz tudósítása szerint (HE 3.7) Baszilizskosz rövid regnálása alatt újabb császári levelet adott közre, amely állásfoglalásában merőben hasonlít a *nita*-ban szereplő semleges hitvallásához: ebben elítélte Nesztorioszt, Eutükhészt és „minden egyéb herezist”, jóváhagyta Akakiosz patriarkátusát, de sem a kalcedoni sem pedig a kifejezetten miafizita doktrinális kérdések tekintetében nem foglalt állást.¹⁷

Az incidens több szempontból is figyelemre méltó. Egyfelől, az egész műben ez az egyetlen eset, amely konkrétan a miafizita mozgalomról és azt körülvevő politikai csatározásokról tudósít. Baszilizskosz megítélése pedig egyértelmű: heretikus, istentelen (δυσσεβής), aki egyfajta „új Diocletianusként” az Egyház pusztítójaként jelenik meg (VD 73) és az igaz hit ellen való támadásával csupán haragot gyűjt magának a harag napjára (VD 76). Ezeknek a jelzőknek a használatával a szerző nem hagy kétséget arra vonatkozóan, hogy Dániel melyik oldalon is áll. Másfelől azt is láthatjuk, hogy a Baszilizskosz kalcedon-ellenes intézkedései nyomán kialakult helyzet olyan vesztesnek bizonyul Dániel számára, hogy hivatását otthagya leereszkedjen oszlopáról. Amikor az ortodoxia veszélyben van, amikor az egyházat tévtanítás veszélyezteti, a szent ember bizonyul az igaz hit védelmezőjének. Amikor a pátriárka, a keleti egyház vezetője, kudarcot vall az Egyház ellen indított támadások kivédésében, Dániel vezeti a miafizita trón-

¹⁶ Brown: *The Rise and Function of the Holy Man*, 92.

¹⁷ Frend: *The Rise of the Monophysite Movement*, 173.

bitorló elleni támadást. Mindennek tetőpontján pedig ő maga lesz az, aki a császár és a pátriárka között közvetít, miközben mindkettőn a lábainál hevernek.¹⁸

LÁTOGATÓ SZERZETESEK ÉS FELHÍVÁS AZ EGYSÉG MEGŐRZÉSÉRE

476 nyarán Zénó sikeresen legyőzte Basziliszkoszt és visszafoglalta az uralkodói trónt. Ugyanakkor a kialakult egyházi helyzet továbbra is megoldásra várt. Jóllehet Zénó annak előtte miafizita meggyőződésű volt, Akakiosz meggyőzte afelől, hogy a vitatkozó keleti pártok a doktrinális különbségek ellenére is közös nevezőre hozhatók.¹⁹ Ennek eredményeképpen adta ki Zénó 482-ben a csak *Henotikon*-ként elhíresült császári rendelkezést, amelyet Frend joggal nevezett az „akakioszi diplomácia mesterművének”.²⁰ A megbékélés iratának szánt állásfoglalás megerősítette az első három egyetemes zsinat rendelkezéseit, elfogadta Alexandriai Kírilloosz tizenkét anatómáját, kiközösítette Nesztorioszt és Eutükhészt, ugyanakkor hangsúlyozta Krisztus személyének egységét és előszeretettel használta a korábban sokat vitatott *theotokosz* megnevezést, miközben minden felbukkanó egyéb véleményt – lett legyen az akár Kalcedonban, vagy más zsinat alkalmával – anatómával súlytott (Evagriosz, *HE* III.14). A *Henotikon* nem titkolt célja az volt, hogy a kényes kérdéseket mellőzve egységet, vagy legalábbis *status quo*-t teremtsen a keleti egyházak számára. Csakhogy amennyire tudjuk, a dokumentumot sem a radikális miafiziták, sem pedig a kalcedoni hit következetes védelmezői nem fogadták el.²¹ Ugyanakkor az egyensúlyra törekvő diplomáciai hangvétele miatt a *Henotikon* precedenst teremtett az elkövetkezendő évtizedek császári egyházpolitikája számára.

Mit szólt azonban a mi szent emberünk korának legbefolyásosabb egyházi-politikai dokumentumához? Látszólag semmit. A Basziliszkosz-ellenes „felkelés” rövid intermezzóját követően Dániel visszatért oszlopára, a *vita* szerzője pedig gyanús hallgatásba burkolózik mindenféle doktrinális vitát érintő kérdésben. Megtudhatjuk, hogy a szent egyházak nagyfokú egyetértésben nyugodhattak Dániel visszavonulása után, az állam pedig dicsőősegesen növekedett békében (*VD* 85). Ezen általános megállapítás mellett néhány csodás tettet is élénk

¹⁸ Kosinski: *Holiness and Power*, 201.

¹⁹ Frend: *The Rise of the Monophysite Movement*, 166

²⁰ Uo., 179.

²¹ Frend: *The Rise of the Monophysite Movement*, 180ff; Nichols, Aidan: *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*, Edinburgh, T&T Clark, 1992, 96.

tár szerzőnk, míg nem az olvasó egyszerűben Dániel életének végén találja magát. Miként magyarázható ez a közel tizenhét évi csend? Legalább három dologra szeretném felhívni itt a figyelmet.

Először is, az egyetlen számottevő szünet a thaumaturgiai események láncolatában akkor következik be, amikor a szerző szerint a Sátán munkájának köszönhetően ismét zavargás tör ki az egyházakban, amelyek hiábavaló vitatkozásokat szültek. Ebben a milióban, vagy inkább ebből a milióból érkezik Dánielhez néhány korábban jó életvitelnek örvendő szerzetes, akik a saját együgyűségüktől vezérelve „elhagyták a legszentebb anyaszentegyházat és [így] elválasztották magukat a szent közösségtől és liturgiától” (ἀποστῆναι τῆς ἁγιωτάτης ἐκκλησίας καὶ ἑαυτοὺς χωρῖσαι τῆς θείας κοινωνίας καὶ λειτουργίας – *VD* 90). A találkozás célja sem marad rejtve előttünk, ugyanis az érkező szerzetesek szeretnék meggyőzni saját igazukról a szent embert. Fox meg van győződve róla, hogy a „heretikus” (szó szerint „rosszban sántikáló” vagy „rosszat tervező” [κακοσχόλων]) szerzetesek miafiziták voltak.²² Ahogyan Baszilizszkosz esetében, úgy itt sincs megnevezve a szóban forgó herezis természete, Dániel válasza azonban sokat sejtető: nem bocsátkozik hosszas teológiai értekezésbe, hiszen elmondása szerint amennyiben a vitás kérdések Istennel kapcsolatosak, úgy az emberi vélekedések vajmi keveset érnek – biztosabb az apostolok és a szent atyák hagyományait követni a kérdésben; amennyiben viszont evilági, emberi dolgokról folyik a vita, úgy a megfelelő hivatali hatalom jogosult döntést hozni az ügyekben. A már-már közhelyesnek ható válaszát Dániel azzal zárja, hogy felhívja a szerzetesek figyelmét az atyák tanításaihoz való ragaszkodásra és arra, hogy elegendő hinni „az Atyában, a Fiúban és a Szent Lélekben, valamint a mi Urunk Jézus Krisztusnak a Szűztől lett testtelésének oikonomiájában (καὶ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν ἐν σαρκὸν τὴν ἐκ τῆς παρθένου)” (*VD* 90). Az egyháztól való elszakadástól Dániel óva inti őket, a szerzetesek pedig örömmel távoznak a szent embertől, aki sikeresen eltántorította szíveiket a heretikus tanítástól.

Másodszor, a halála előtti hetedik napon mondott beszédében Dániel egyfelől mindenféle kényes krisztológiai terminust kerül, ellenben sok szót ejt az egyház egységének megőrzéséről. Beszél Krisztus Szűztől való testteléséről, megváltó munkájáról, szenvedéséről, azonban semmiféle szinten nem taglalja a sok vitát kiváltott természetek közötti kapcsolat kérdését. Annyi azonban bizonyos, hogy ez a Krisztus csak akkor védelmezi meg a hallgatóságot, csak annyiban lesz erejével az Úr a nép mellett, ha továbbra is egységben „egy testként és egy lélekként megmaradnak az alázatosságban és engedelmisségben” (*VD* 95).

²² Fox: *The Life of Daniel*, 206.

Harmadszor, más ránk maradt korabeli forrással ellentétben,²³ a *vita* egészen pozitív képben tünteti fel Zénó császárt. Csupán egyetlen alkalommal hangzik el valamiféle feddés Dániel szájából Zénó irányába, amikor inti, nehogy helyt adjon magában a kapzsiságnak (*VD* 91). A császár körüli politikai zavarokról, a kétes karakteréről²⁴ és a *Henotikon* által Róma és Konstantinápoly között létrejövő skizmáról mind-mind hallgat a *vita*. Ehelyett, amint fentebb is említettem, a szerző szerint a birodalom és az egyház egyaránt virágzott a szóban forgó években (*VD* 85). A diplomatikus, kiegyensúlyozott leírással nem csupán Zénót illeti a mű írója, de minden szóban forgó császárra és pátriárkára egyaránt igaz: Anatólioszt és Gennadioszt, Akakiosszal egyaránt „áldottnak” (*μακάριος*) nevezzi; I Leó császárt rendkívül magasztosan dicsőíti, de még Zénót sem illeti negatív jelzőkkel, sőt, még Baszilizkosz esetében is – annak ellenére, hogy trónbitorló és heretikus – a „császár” megnevezést használja.²⁵

A *vita* egyedül Eufemioszt (konstantinápolyi pátriárka 490–496 között) ábrázolja rendkívül pozitív színben, aki a szerző szerint a „legszentebb pátriárka” (*ὁσιωτάτος ἀρχιεπισκόπος* – *VD* 92) és „Isten által leginkább kedvelt” (*ὁ θεοφιλέστατος* – *VD* 99) a többiek között. Eufemiosz Dániel temetésén is fontos szerepet tölt be: megcsókolja az elhunyt remete testét, és a császár távollétének köszönhetően, mint legmagasabb hivatali személy, ő maga viszi vállain a sír felé. Nagy valószínűséggel ez a fajta megkülönböztetett tisztelet annak tudható be, hogy a szerző Eufemiosz püspökségének vége felé, 494–496 között írhatta művét.²⁶ Hasonlóképpen Zénó utódja, I. Anasztasziosz császár is tetszetős dicséretet kap a *vita*-ban, mint akinek uralkodása idején beteljesedtek Dániel korábban elmondott, prosperitást meghirdető próféciai (*VD* 91). Panegirikus méltatásától függetlenül, Anasztasziosz mégis jelen a Dánielnek végtisztességet tévő gyülekezetben, amely talán a kalcedoni hit melletti megkérdőjelezhető hűsége miatti ellenszenv burkolt vádjaként is értelmezhető a szerző részéről.²⁷

Annak fényében, hogy Dániel állandó jelleggel az egyház egységének megőrzésére és a különféle szakadások mindenképpen elkerülésére hívja fel a tévely-

²³ Laniado, Avshalom: Some Problems in the Sources for the Reign of the Emperor Zeno, *Byzantine and Modern Greek Studies* 15(1991/1), 147–174.

²⁴ Conrad, Lawrence I.: Zeno, the Epileptic Emperor: Historiography and Polemics as Sources of Realia, *Byzantine and Modern Greek Studies* 24(2000/1), 61–81.

²⁵ Dániel és a pátriárkák, valamint császárok közötti kapcsolat szabatos elemzéséhez ld. Kosinski: *Holiness and Power*, 129–201.

²⁶ Kosinski, Rafal: Euphemios, Patriarch of Constantinople in the Years 490–496, *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik* 62(2012), 57–79, 60; Idem: *Holiness and Power*, 121.

²⁷ Dijkstra, Jitse–Greatrex, Geoffrey: Patriarchs and Politics in Constantinople in the Reign of Anastasius (with a Reedition of O.Mon.Epiph. 59), *Millennium-Jahrbuch / Millennium Yearbook* 6(2009), 223–264.

gő szerzetesek vagy nagyobb általánosságban a publikum figyelmét, valamint a szövegnek a világi és egyházi vezetőket leíró diplomatikus és kiegyensúlyozott bemutatása egyaránt arra enged következtetni, hogy a *vita* nyelvezetében és gondolatvilágában hasonlít Zénó *Henotikon*jára. Nem tűnik teljességgel valószínűtlennek, hogy a „városi szent”, Dániel is azon udvari emberek és „kegyes remeték” közé tartozhatott, akik azért keresték fel Zénót – természetesen a császár saját bevallása szerint –, hogy végre elérje a részekre szakított egyházak újraegyesülését (lásd EVAGRIOSZ, *HE* III.14.). A *vita* több ponton is hasonlóságot mutat a *Henotikon* szövegével. Legszembetűnőbb, hogy a *Henotikon* és a *VD* egyaránt az egyház egységének megőrzéséhez és békéjéhez kötik az Istentől származó eljövendő bőséget. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a szerző egy mérsékelt kalcedonista lehetett, aki el tudta fogadni Zénó politikai programját és a *Henotikon* egységfelhívását.²⁸ Ugyanakkor kétkem, hogy a művet politikai propagandának szánta volna. Habár tudomásunk van róla, hogy mindössze néhány évvel a *VD* születése után számos szentéletrajzot használtak a politikai propagandák programjában,²⁹ az Oszlopos Dániel életét megörökítő művet nem sorolhatjuk ezek közé, már csak azért sem, mivel hosszának köszönhetően talán soha nem is olvasták fel teljes terjedelmében a gyülekezetekben,³⁰ s így nem is bizonyult volna hatásos írásnak a tömegek megnyerésében.

ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmányban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a kalcedoni zsinat utáni miafizita mozgalom mely nyomaira bukkanhatunk a korban keletkezett *Vita S. Danielis Stylitae (Oszlopos Szt. Dániel élete)* c. hagiográfiában. Amellett érveltem, hogy jóllehet a *vita* szerzője egyértelmű teológiai – és így politikai – preferenciával rendelkezett, azonban ez a preferencia nem volt elsődleges műve megszületésében. Fontos volt a szerző számára annak hangsúlyozása, hogy az Idősebb Oszlopos Simeon és Dániel között olyan közvetlen kapcsolat volt, amely garantálta az ortodoxia (értsd: kalcedoni hit) védelmét egyik fő támogatója, Simeon halála után is. Dániel személyében a kalcedoni hit biztos védelmet

²⁸ Fox: *The Life of Daniel*, 208-210; Kosinski: *Holiness and Power*, 122.

²⁹ Harvey, Susan Ashbrook: *The Politicisation of the Byzantine Saint*, in: Hackel, Sergei: *The Byzantine Saint: University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, London, Fellowship of St. Alban and St. Sergius, 1981, 37–42.

³⁰ Efthymiadis, Stephanos–Kalogeras, Nikos: Audince, Language and Patronage in Byzantine Hagiography, in Efthymiadis, Stephanos (ed.): *Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Volume II., Genres and Contexts*, Farnham, Ashgate, 2011, 247–284, 249.

élvez: Baszilizkosz trónbitorlása és a kalcedoni hit elleni harca alkalmával Dániel maga kél az igaz hit védelmére. Az egyház egységét hangsúlyozó folyamatos figyelmeztetése és a pátriárkák valamint a császárok személyeinek kiegyensúlyozott – elmarasztalástól mentes – megfestése egyaránt arra enged következtetni, hogy a keleti egyházak integritása kulcsfontosságú volt Dániel számára, amely a Zénó császár által kibocsátott Henotikon legfőbb célkitűzése is volt.

PRIMÉR FORRÁSOK

- DELEHAYE, Hippolyte (ed.): Vita S. Danielis Stylitae, in *Analecta Bollandiana XXXII*, Brüsszel – Párizs, Société des Bollandistes – Librairie Alphonse Picard et fils, 1913, 121–229.
- The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, transl. WHITBY Michael, Liverpool, Liverpool University Press, 2000.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BROCK, Sebastian P.: Miaphysite, not Monophysite!, *Cristianesimo Nella Storia* 37(2016/1), 45–52.
- CHADWICK, Henry: *The Church in Ancient Society from Galilee to Gregory the Great*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
- CONRAD, Lawrence I.: Zeno, the Epileptic Emperor: Historiography and Polemics as Sources of Realia, *Byzantine and Modern Greek Studies* 24(2000/1), 61–81.
- DELEHAYE, Hippolyte–PEETERS, Paul: *The Legends of the Saints*, London, G. Chapman, 1962.
- DIJKSTRA, Jitse–GREATREX, Geoffrey: Patriarchs and Politics in Constantinople in the Reign of Anastasius (with a Reedition of O.Mon.Epiph. 59, *Millennium-Jahrbuch / Millennium Yearbook* 6(2009), 223–264.
- EFTHYMIADIS, Stephanos–KALOGERAS, Nikos: Audince, Language and Patronage in Byzantine Hagiography, in Eftymiadis, Stephanos (ed.): *Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Volume II, Genres and Contexts*, Farnham, Ashgate, 2011, 247–284.
- FOX, Robin Lane: The Life of Daniel, in Edwards, M. J.–Swain, Simon (eds.): *Portraits: Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire*, Oxford, Clarendon Press, 1997, 175–225.
- FRAZEE, Charles A.: Late Roman and Byzantine Legislation on the Monastic Life from the Fourth to the Eighth Centuries, *Church History: Studies in Christianity and Culture* 51(1982/3), 263–279.
- FREND, W. H. C.: *The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972.
- HARVEY, Susan Ashbrook: The Politicisation of the Byzantine Saint, in: Hackel, Sergei: *The Byzantine Saint: University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, London, Fellowship of St. Alban and St. Sergius, 1981, 37–42.

- KAZHDAN, Alexander P.–TALBOT, Alice–Mary: Hagiography, in UŐK (eds.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York, Oxford University Press, 1991, 897–899.
- KOSINSKI, Rafal: Euphemios, Patriarch of Constantinople in the Years 490-496, *Jahrbuch Der Osterreichischen Byzantinistik* 62(2012), 57–79.
- KOSINSKI, Rafal: *Holiness and Power: Constantinopolitan Holy Men and Authority in the 5th Century*, Boston–Berlin, De Gruyter, 2016.
- LANIADO, Avshalom: Some Problems in the Sources for the Reign of the Emperor Zeno, *Byzantine and Modern Greek Studies* 15(1991/1), 147–174.
- Life of Daniel, in DAWES, Elizabeth Anna Sophia–BAYNES, Norman Hepburn (transl., eds.): *Three Byzantine Saints. Contemporary Biographies of St Daniel the Stylite, St Theodore of Sykeon and St John the Almsgiver*, London, Mowbrays, 1977, 1–86.
- NICHOLS, Aidan: *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*, Edinburgh, T&T Clark, 1992.
- PÁSZTORI-KUPÁN István: *Mindnyájan egybehangzóan tanítjuk. Az ógybáz dogmatörténete 381-től 451-ig*, Kolozsvár, Napoca Star Kiadó – PTI, 2010.
- SÁGHY Marianne: *Isten barátai, Szent és szentéletrajz a késő antikevitásban*, Bp., Kairosz, 2005.
- TALBOT, Alice–Mary: Hagiography, in: Jeffreys, Elizabeth–Haldon, John F.–Cormack, Robin (eds.): *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 862–871.

ABSTRACT

Gyula Homoki: *The Traces of the Miaphysite Controversy after Chalcedon in The Life of Daniel the Stylite*

The present paper strives to answer the question what traces of the Miaphysite controversy can be found after Chalcedon in the hagiography Life of Daniel the Stylite. The conclusion has been drawn that the author did have a theological standpoint and preference, however, he thought that they “did not inspire” the vita. It was important for the author to highlight and emphasise the intimate relation between Simeon the Elder and Daniel, thus demonstrating that orthodoxy (i.e. Chalcedon) would not be without a defender. In the person of Daniel this defence was at full power: he was the champion of faith and the protector of orthodoxy during Basiliscus’ usurpation of the throne; he alone was able to take the stand even when the Archbishop failed to do so. Constantly warning for unity and a balanced view of the patriarchs and emperors regardless of their doctrinal conviction, the author suggested that unity of the church was of major importance for Daniel, thus echoing the diplomatic mindset of Zeno’s Henotikon.

Keywords: Saint Daniel the Stylite, hagiography, miaphisitism, byzantine saint, byzantine theology

POSZTUMUSZ APOLÓGIA,
AVAGY TÉNYLEG BE LEHET SEGÍTENI
A HALHATATLANSÁGNAK?

AZ ERASMUS ÖNÉLETRAJZOK TRÜKKJEI

Marjónszky Tibor

Nem gondolom, hogy nagy újdonság a következő mondat: Mindennek van színe és visszája. Ez, Desiderius Erasmus életére és emlékezetére fokozottan igaz. A színe sikertörténet, hátoldala, ha annak csak főbb – reá nézve egyáltalán nem hízelgő – tényeit nézzük, elég sötét, s nem mutatja a későbbi „humanisták fejedelmé”-t, sőt kifejezetten – tekintve a kort, amelybe beleszületett – hátráltatások sora. Törvénytelen gyermek, a szülei sosem házasodtak össze, kamasz korában elveszítette őket. Gyámjai „albérletbe” küldték, később megpróbálták kisemlizni. Akarata ellenére kolostorba küldték, öt-hat év múlva rendházba vonult, majd elhagyta azt, hogy soha többé ne térjen vissza.

Jogos kérdés, honnan tudunk ezekről az időkről, azaz – Sandra Langereis kérdésével élve – „Hogyan kezdődött Erasmus élete, mielőtt még Erasmusszá vált?”¹ Az alább olvasható önéletrajz tartalmaz feleleteket, de legalább annyi, ha nem több kérdést is felvet, s mindenképpen érdemes arra, hogy megismerjük, tovább gondoljuk. Ez a pár sor ehhez szeretne segítséget nyújtani.

A rövid írásnak – amelyet közismert néven *Compendium*ként ismerünk – keletkezés és felbukkanás tekintetében igen érdekes és izgalmas története van. Célja nem a megjelentetés volt, éppen ellenkezőleg. Erasmus kifejezetten tiltotta, hogy még életében napvilágot lásson, teljes titoktartás feltétele mellett küldte el leusdeni bizalmasának, Gocleniusnak, s a biztonság kedvéért ezt a kérését görögül írta a levél tetejére. (Megjegyzésre méltó, hogy élete utolsó levelét – két héttel halála előtt – ugyancsak neki írta.) Ez az irat foglalja össze, rövidege dacára leg részletesebben Erasmus életét, s tartalmaz olyan adatokat, amelyeket más írásai-ból nem ismerhetünk meg. (Fogantatása és születése, szülei, apai nagyszülei név szerint, a gyámok neve és társadalmi helyzete, Erasmus korai iskolaévei, a szülők halála, etc.). Minden egyéb önéletrajzi közlésében nem említ konkrét neveket, s a kiinduló pont általában nem korábbi, mint a – ez esetben névtelenségbe

¹ Langereis, Sandra: *Erasmus Dwarsdenker*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2021, 45.

burkolózó – gyámok megjelenése. A *Compendium* célja nem a nyilvánosság, csak a szerző halála után szabad publikálni, addig a megőrzőt köti a legteljesebb titoktartás. A leuveni barát nem okoz csalódást, egyenesen azt kell mondanunk, a követelés teljesítése túl jól sikerült. Az írás csak 70 (!) évvel Erasmus halála után bukkant fel újra, s nyomtatásban csupán 1607-ben jelent meg. Ez nem teljesen egyezik a szerző szándékával, aki inkább olyan nyersanyagnak szánta, amelyből – akár szóban vagy mások általi írárok segítségével – emlékezete megmaradhat.

Az 1524-es év nem volt felhőtlen Erasmus számára. Már messze nem volt az az abszolút, megkérdőjelezhetetlen, támadhatatlan tekintély, mint korábban. Két ponton volt leginkább támadható. Egyházi részről olyan szerzetesnek volt tekinthető, aki megtagadta szerzetesi fogadalmát, s elhagyta a rendházat, ezt egyes szerzetesrendek soha nem bocsátották meg neki, s életét megkeserítette az ezekkel való küzdelem; persze ő sem maradt adósuk, s nem tett lakatot a szájára. A másik dolog, amivel szemben tehetetlen volt: a kalózkidadások. Nem csak műveire igaz ez, hanem leginkább levelezésére, amelyből engedélye nélkül publikáltak kisebb gyűjteményeket, és sokszor maguk a levelezőpartnerek is meglepetve szembesültek azzal, hogy olyan tények, illetve témák kerültek napvilágra, amelyeket legkevésbé tartottak kívánatosnak. Tudunk olyan – Lutherhez hasonló – „asztali beszélgetések”-ről, ahol Erasmus asztalánál a társaság – élén a házigazdával – szabad folyást engedett rokon- és ellenszenvének, nyilván nem is sejtve, hogy ezt egy-két jelenlévő gonosz szándékkal terjeszti és felhasználja majd.

A *Compendium* után egy évvel (1525), készült egy másik írás is, amely már egyes szám első személyben fogalmaz, erősen apologetikus karakterű, címzettje anonim, bizonyos X. A levelet csak másolatban ismerjük, amelyből lemaradt a címzett, valamint az első és a befejező sorok is. Véletlenül vagy szándékosan, ezt csak találgatnunk lehet. (Az ún. csonka irat többnyire másolás eredménye, ha nem, akkor máshova készült, s nem levélként.) vagy apropója egy rágalmozó, hitelrontó vitairat, amiből Erasmusnak előtte és utána is bőségesen kijutott. A vitairat két részből áll, sokatmondó címeikkel: *Vitairat a gyónásról való könyv ellen, amelyet a rotterdami Erasmus múlt évben adott ki*, illetve *Gúnyirat bizonyos ételek kiválasztása ellen, avagy Könyv a húsevésről-ellen, amelyet rotterdami Erasmus két évvel ezelőtt tárt a világ elé.*²

² *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de confessione edidit (...) Eiusdem Libellus quo taxatur delectus ciborum sive Liber de carniū esu ante biennium per Erasmum Roterodamum enixus* (Antwerpen, 1525). Erasmus megtámadott írásai: *Exomologesis sive modus confitendi* és *Epistola de interdito esu carniū*. A szerzői álnév mögött (Godfried Ruys Taxander) négy leuveni dominikánus szerzetes rejtőzik: Vincentius Theoderici, Cornelis van Duiveland, Walter Ruys és Govert Strijroy.

A kiindulópont itt is a szülők halála. Sem a szerző, sem pedig a titokzatos X nem kívánta az írást közzétenni. Talán ez az oka, hogy csupán a huszadik században került napvilágra, és csak 1924-ben publikálták. Huizinga Erasmus életrajzának első kiadásában még nem tud róla, a későbbiekben egy jegyzetben már utal rá.³

Az itt következő fordítások (a levél és az életrajz) önmagukban is érdekesek, de – reménység szerint – egybevetésük további kutatásoknak is alapul szolgálhat. Ajánlom ezeket Dienes Dénes kedves barátomnak, az utolsó – általam ismert – reneszánsz emberek egyikének, akivel annyi minden összeköt: a könyvek, a kultúra szeretete, az élet élvezete, s az igazi jó beszélgetések, s akkor még a 47 darab kárászról nem is beszélünk. De mindenekelőtt: az évtizedeken át megbonthatatlan „gyűjtött kincs”, az igazi *amicitia*.

ERASMUS LEVELE A MÁSIK ERASMUSHOZ

A levél derekas részét Heinrich Eppendorf nem túl hízelgő jellemzése teszi ki. Utóbbi születési évét nem ismerjük, s haláláról is csak annyit tudunk, hogy valószínűleg 1551 után következett be. Szász nemzetiségű, Lipcsében szerzett MA fokozatot. További sorsáról nem sokat tudunk, részletesebben csak az Erasmusnál tett leuveni látogatása (1520) utáni eseményeket ismerjük.⁴ Később Bázelben Erasmus társaságához tartozik, aki korábban jóindulatúan nyilatkozik róla a György szász hercegnek.⁵ Az Erasmus–Hutten konfliktustól számítható viszonyuk megromlása. Eppendorf 1523 után Strasbourgban élt, klasszikus szerzőket fordított németre. Ezek közül talán említésre legméltóbb id. Plinius *Historia naturalis* (Strasbourg, J. Schott, 1543), valamint Plutarkhosz *Apophthegmata*-ja (*Kurtzweise und höfliche Sprüche*, 1534).

A címzett Conradus Goclenius, eredeti nevén Conrad Wackers. Ismert még a Gockelen változat is, a Goclenius ennek latinizált formája. Születési idejét nem, csak halála évét ismerjük (1539. jan. 25). Westfália tartományból Waldeck me-

³ Nem is tehetette, mert a P. S. Allen-féle tudományos levélkiadás tizenkét kötetéből a megtalálás időpontjában (1924) még csak az I–IV. kötet jelent meg, s ezt a levelet Allen is csak ugyanebben az évben fedezte fel a bázeli Egyetemi Könyvtárban, s az V. kötetben publikálta (Allen, P. S.–Allen, H.: *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, V, Oxonii In Typographeo Clarendoniano, 1924, Nr. 1436). A későbbi kutatás a keletkezést későbbre tette, a torontói kiadásban már így szerepel: Mynors, R.A.B.–Dalzell, A.–Estes, J.M.: *The Correspondence of Erasmus*, 10, *Letters 1356 to 1534 (1523 to 1524)*, Toronto, University of Toronto Press, 1992 (Collected Works of Erasmus), Nr. 1581a.

⁴ Ep. 1122, 1125.

⁵ Ep. 1325.

gyéből, Mengeringhausenből származott. Ifjú korában Deventerben azt a Hegiust hallgatta, akiről a levélben Erasmus is megemlékezik. 1510-ben kezdte tanulmányait Kölnben, ahonnan Leuvenbe ment, s ott „szegény diákként” iratkozott be a Kastély-kollégiumba.⁶ Az MA fokozat megszerzése után (1515. nov. 10), magántanítással tartotta fenn magát. Később kandidált a *Trilingue* latin tanszékére, ezt a posztot húsz évig, haláláig tölti be. Erasmus támogatta ebben, ahogy szolgálatait Thomas More-nak is melegen ajánlotta, amikor az Hollandiába készült.⁷ Goclenius egy évvel később More-nak ajánlotta Lukianosz egy munkájának latin fordítását.⁸ More – köszönete jeléül – aranypénzzel teli kelyhet küldött neki. Erasmus az *Adagia* 1520-as kiadásában megemlékezett Goclenius kiváló latin és görög ismereteiről.⁹ Bár neve komolyan felmerült, amikor az oxfordi Christ College latin tanszéke megüresedett – Juan Luis Vives után, aki Erasmusszal szintén szoros kapcsolatban áll – mégis Leuvenben maradt. Halálát bronchitis okozta. A leuveni Szent Péter templomban, síremlékén a következő sokatmondó felirat olvasható: *A másik Erasmus...*

Epistola 1437¹⁰

Ἀναγίνωσκε μόνος καὶ λάθρα.¹¹

Szívélyes üdvözllet! Hátra van még számomra-ennek a drámának utolsó felvonása, de ahhoz, hogy ezt eljåtsszam, egy Pyladesre¹² van szükségem, azaz olyan valakire, mint Te. Irányodban akkora bizalomra találtam, s egy pillanatig sem kételkedem afelől, hogy Te ugyanazt a magatartást tanúsítod, amelyet már a mai napig is megmutattál. Ebben az esetben ehhez azonban elsőként és mindenek-

⁶ *Paedagogium Castris / Het Kasteel*. Godfrey de Ghimpe 1431-ben alapította. A Mechelenstraat-on állt, ma már nem létezik, lerombolták. Egyike volt a négy főkollégiumnak, ahol a szabad művészeteket tanulni lehetett, ezeket pedagógiumoknak hívták. A másik három: *Paedagogium Porci / Het Varken* 1430 (dísznő), *Paedagogium Lili / De Lelie* 1431 (lilium), *Paedagogium Falconis / De Valk* 1536 (sólyom).

⁷ Ep. 1220.

⁸ *Hermotimus, sive De sectis philosophorum*, Louvain, D. Martens, 1522.

⁹ Erasmus, Desiderius: *Spreekwoorden Adagia*, Amsterdam, Athenaeum–Polak & Van Gennep, 2011, 226.

¹⁰ A fordítás a holland szövegkiadás alapján (Erasmus, Desiderius: *De correspondentie van Desiderius Erasmus, 10, Brieven 1356–1534*, vert. Frans Slits, Rotterdam, Ad. Donker, 2017) és a latin eredetivel való szoros egybevetésével készült (Allen–Allen: *Opus Epistolarum*). A jegyzeteket a holland kiadásból fordítottam s kiegészítettem.

¹¹ Ἀναγίνωσκε μόνος καὶ λάθρα.] Csak Te olvasd, magányosan. A latinul írt levél címzése fölött lévő görög mondat, előzetes figyelmeztetés a titoktartásra.

¹² A phókiszí király Sztrofiosz fia, Oresztész unokaöccse, barátja, vándorlásában és harcaiban kitartó társa, aki Oresztész hűgát, Elektrát vette feleségül.

előtt mély csendre van szükség, hogy senki se láthasson akkor, amikor egy olyan benső barátira, mint Te, rábízzák ezt a titkot. Leginkább magam mennék Hozzád, de az út hosszú és nem teljesen biztonságos, de úgy vélem, hogy a kézbesítője¹³ennek a levélnek valóban megbízható.

Heinrich Eppendorf, akit magad is ismersz, egy bitang, született félrevezető, s minden hájjal megkent gazember, személyemmel kapcsolatban hihetetlen megrökönyödést okozott, annak ellenére, hogy befogadtam baráti körömbe, s amint maga is elismeri, le is szüretelte ennek gyümölcsseit. Amint azt Petrus Mosellanus írja, György herceg – kétségkívül az én ajánlásomra – tanulmányai befejezésére először száz forintot adott neki. Sok kóborlás után megérkezett Freiburgba. Itt pénzét italtra, nőkre és szerencsejátékra szórta el, s annyi adósságot halmozott fel, hogy már nem mutatkozhatott ott. Elköltözött Bázalbe, rám erőszakolta magát, de eközben nyilvános szálláson lakott. Senki idegen nem kereshetett fel úgy, hogy ő is itt ne sündörgött volna. Amikor Konstanzba mentem,¹⁴ kéretlenül útítársként erőszakolta rám magát. Úgy tett, mintha ez tiszta barátság lett volna, de ezzel ellenkezőleg valójában egy drámát készített elő. Már Johann von Botzheimnél is suttyomban elhintette mérgét, aki miattam néhány napra a legbarátságosabban, s a legvendégszeretőbben fogadott minket. Ekkor, barátok figyelmeztettek arra, hogy [Eppendorf] néha milyen udvariatlanul beszélt rólam.

Eközben megérkezett Hutten. Luther számos követője feltűzelte, hogy írásaimat támadja meg, és Eppendorf ellátta mindenfajta rágalommal, így [Huttennek] az irántam érzett tiszteletét a legrövidebb időn belül megváltoztatta, nullára csökkentette, bár Hutten engem [azelőtt] mindig tiszteletben tartott. Eppendorf ehhez az anyagot egyrészt bizalmas együttléteinkből, másrészt Alaard¹⁵ és Paschasius¹⁶ – általad ismert – szomorú elbeszéléséből merítette. A „pap és teológus”,¹⁷ s a „vén és írástudó”¹⁸ elnevezések innen valók, s az a vád is, amellyel Otto fenyegető szavai szerint Eppendorf engem bemocskolni kívánt. De [Eppendorf] annyira szörnyen ostoba, hogy itt szinte mindenki úgy érezte, hogy ennek a dolgnak ő maga a szerzője. Szörnyen meg is lepődött, amikor valaki ezzel meg is

¹³ Lieven Algoet 1519-től Erasmus szolgája, de még inkább bizalmasa, leveleinek kézbesítője. Kényes feladatokkal külföldön is képviselte kenyéradóját.

¹⁴ 1522. szeptember.

¹⁵ Alaard van Amsterdam (1491–1544), leuveni teológus és humanista, az egyetemmel nem volt kapcsolata.

¹⁶ Jan van Paesschen (1504–32 között tudunk róla) teológus, karmelita prior Mechelenben. Kapcsolatban állt Baechemmel, Erasmus egyik harcos ellenfelével. Arról, hogy milyen „szomorú elbeszélés”-ről van szó, semmit sem tudunk.

¹⁷ *Presbytero Theolo[go]*] Hutten az *Epostulatió*ban nevezi így Erasmust.

¹⁸ *Presbytero et Scribae*] Brunfels így szólítja meg Erasmust egy 1523-as levelében (Ep. 1406). Otto Brunfels (1488–1534) Strasbourgan volt rektor.

vádolta [mondván]: Mégiscsak ő Erasmus egyik legjobb barátja! De azzal nem hagyott fel, hogy minden embernek különböző megjegyzéseket tegyen, s ezzel elárulta valódi érzéseit. Azt akarta, hogy csak én ne tudjak arról, amit mindenki tud. Végül pedig terjedt itt egy nevetséges levél is,¹⁹ amely soha nem jutott el hozzám.

Hutten innen Mulhouse-ba távozott,²⁰ ahova Eppendorf vitte el, s visszatértekor hírül adta, hogy Hutten írt egyet-mást, s úgy tett, mintha ezt ő maga nagyon fájlalta volna. Elgondolása az volt, hogy barátaimból pénzt présel ki, [s elhitei velük], hogy ezzel eléri azt, hogy, a pamflet nem jelenik meg. Igen érdekesek voltak azok a trükkök, amelyeket [ehhez] nálam, Frobeniusnál és Bentinusnál²¹ felhasznált. Ebbe, Konstanzból Botzheimet²² is bevonta. Eközben Hutten elküldte levelének egy példányát, de ebből már több is keringett. Magam úgy véltem – s ez igaznak bizonyult –, hogy miután a pénzt kiperéselte belőlük, a pamflet mégis meg fog jelenni, sokkal mérgezőbb megfogalmazásban. Ezért óvtam barátaimat, hogy semmit se adjanak neki. Ebben az időben, mindkét úr koldusszegény volt, ami az e fajta embereknél gyakran előfordul. [Anyagilag] mindketten a végét járták.

Ezután Hutten felpakolt, hogy induljon. Mulhouse-ban annyira gyűlölte mindenki, hogy a polgárok azzal fenyegették meg, ha nem megy el, betörnek abba az ágoston-rendi kolostorba, ahol rejtőzködött. A városi tanács vezetőjének javaslatára az éjszaka közepén titokban kellett kicsempészni a városból, ekkor Zürichben keresett menedéket.²³ Ez a város teljesen Zwingli tanainak bűvöletében élt, akit ekkor már Luther is elítélt, kicsit emlékeztetve arra a mértékletességre, amelyet oly gyakran tanácsoltam neki. [Hutten] ott is rejtőzködött egy pár napig, s ezután a városon kívül egy másik papnál²⁴ töltött némi időt. De barátaitól mindenütt pénzt csalt ki. Végül a Zürichi-tó egyik szigetére²⁵ költözött, s ott halt meg. Azonban mielőtt meghalt volna, elküldte levelét messzire, Németor-

¹⁹ Valószínűleg Alber Erasmus (1500–53), teológus, iskolamester Eisenbachban, 1528-tól lutheránus prédikátor. Alber Erasmus, *Indicium de Spongia Erasmi Roterodami* (Haguenau, 1524). A levél később nyomtatásban is megjelent.

²⁰ 1523. jan. 18.

²¹ Michael Bentinus (cca. 1495–1527) a nyomdász Frobenius munkatársa, majd ennek halála után (1524) igen rövid ideig önálló nyomdász Bázelen.

²² Ezen a fél mondaton kívül sehol nincs nyoma annak, hogy Botzheim, ebben az ügyben 1523 tavaszán valóban Bázelen járt volna.

²³ 1523. július.

²⁴ Hárman is számításba jöhetnek: Konrad Schmid (1476/77–1531), a johanniták parancsnoka Küsnachtban. Hans Klarer (Schneegg), (1502–30 között tudunk róla), orvos és pap Ufenau szigetén a Zürichi-tavon. Hutten nála húzódott meg néhány héttel a halála előtt. Johann Jakob Rüssinge, (†1549) apfärerer Benedek-rendi kolostor apátja.

²⁵ Ufenau szigetén van a sírja is.

száig is, mert nem voltak képesek [másutt] nyomdászt találni. Nem is találtak volna, ha a bitang Eppendorf, nem költözött volna Strasbourgba, azzal a kifogással, hogy a badeni meleg fürdőkbe megy, de valójában nem volt maradása itt sem, az adósságok s az ellene felmelegített vádaskodások miatt. Ott nagy fáradtsággal meg tudott győzni egy nyomdászt arról, hogy a levélben semmi fenyegető nincs. Schott²⁶ a nyomdász, szörnyen féltékeny volt Frobenre, ahogy ez szinte szokásos [a nyomdászok között]. A Frobennel való barátságom sok ellenségeskedést szerzett nekem. Végül a hamis panaszos *Panasza* megjelent, egy könyvecske tele hazugsággal, Luther követőinek vágya szerint, amelyek [témái magán]beszélgetések közben kerültek elő.

Gyorsan készen álltam a válaszra, amelyet annyira titokban tartottam, hogy sem Froben, sem Beatus²⁷ nem tudott róla. Kis híján úgy döntöttem, hogy a fiókban hagyom, de biztatásukra, nyilvánosságra hoztam. Eközben, amíg Hutten és én sűrű levelezésben álltunk,²⁸ érkezett egy levél, amely napnál világosabbá tette Eppendorf árulását. Mivel Eppendorf a vádak terhelőnek érezte, megkérte a Zürichben lévő Huttent, hogy az írjon egy olyan levelet, amelynek bizonyítania kell, hogy Eppendorf nem tanácsolta neki, hogy Erasmust megtámadja. Hutten azonban olyan rideg levelet írt, hogy az [Eppendorfort] inkább megterhelte, mint megkönnyebbítette. Eközben Eppendorf arra törekedett rávenni embereket, hogy fiktív leveleket küldjenek hamis nevek alatt, tudta, hogy a levelek alapján sejteni fogom, mit rejteget a tarsolyában, de nem adtam alkalmat arra, hogy bevádoljanak nála. Úgy tettem, mint aki semmiről sem tud, s a *Spongiában* – amikor említenem kellett őt – igen illedelmesen tettem ezt. Leírtam, hogy Hutten rokona, ezt ő maga hozta tudomásomra. Petrus Mosellanus azonban a *Spongia* elolvasása után ezt írta nekem: „Hogy-hogy rokon? Köztudott, hogy egyszerű származású!” Ezzel szemben a mi kevésbé eszes hősünk bizonygatta, hogy Achatesnek hívják. A *Spongia* megjelenése után levélben panaszkodott,²⁹ nagy odaadást mutatott, pedig közben gonosz játékokat játszott.

Különös hitványságának bizonyítéka: Ajánlásom segítségével Bazelben ötven guldent kapott, azt állította, hogy a herceg³⁰ fejedelmi ajándékot küldött számomra, ezt azonban sohasem kaptam meg. Úgy vélem, hogy Eppendorf [útközben az ajándékot] elfogta, mert olyan elbeszélést költött, hogy szolgálja [aki az ajándékot hozta], útközben életét vesztette. Ez volt az óvintézkedés arra az

²⁶ Johann Schott (1477–cca. 1548) strasbourgi nyomdász

²⁷ Beatus Rhenanus (1485–147?) német humanista és történétíró.

²⁸ A levelek nem őrződtek meg. Eddig csak feltételezett töredékeket közöltek belőle (Allen–Allen: *Opus Epistolarum*, Ep. 1934, 275–289).

²⁹ A levél nem őrződött meg.

³⁰ (Nagyszakállú) György, Szászország hercege (1471–1539), III. Bölcs Frigyes unokaöccse.

esetre, ha tudomásomra jutna, hogy pénzt küldtek nekem. Annak, hogy mi történt, még mindig nem tudtam bizonyossággal a nyomára jutni, de egyet tudok: ő a legnagyobb gazemberek egyike. Hites kémjei vannak mindenütt, mert semmiről sem akar lemaradni, ami valahol történik. Melanchtonnak Huttenről és Eppendorfról való véleményét elküldtem Nicolaas van 's-Hertogenboschnak.³¹ Legyen gondod arra, hogy ettől a szakadástól távol tartsd magad. Véres következményektől tartok. Ha a németek karakterével és megbízhatatlanságával tisztában lettem volna, inkább a törökök közt laktam volna, mint itt. Capito felől komolyan azt gondolom, hogy Eppendorf fecsegései vezették félre, amikor titkaimat vele megosztotta. Az a mód, ahogyan védekezik, csak növeli gyanúmat. Luther követőinek szándéka fenyegetően visszatartott attól, hogy Luthert írásban megtámadjam, ezt csupán Johannes Fabri³² terjeszti, hiszen [ő is] látja, hogy a dolgok másként alakulnak, mint ahogy ő képzelte, s hogy a nép felkelése nem evangéliumi, hanem ördögi, amely együtt jár a szabad művészetek és tudományok hanyatlásával. De erről többet, mint eleget szóltam.

Eldöntöttem, hogy elköltözöm valahova. Meghívtak Franciaországba,³³ számomra meglepően nagy lelkesedéssel, s nagy ígéretekkel. Ez a tavasz azonban megijesztett, attól félek, hogy a franciák véres öldöklést hoznak magukkal, s a császár lelke kiengesztelhetetlen, amely jelmondatában – *Plus ultra*³⁴ – szilárdan is gyökerezik. A pápa támogat engem, s a körülötte lévő legtöbb, hatalommal bíró ember is. De én nem kívánok gladiátor lenni az arénában, s nem látom be, hogyan lehetnék biztonságban ott, ahol Aleandro³⁵ a vezér, bármennyire is megkísérli ezt titkolni. A telet Páduában és Velencében szeretném tölteni, de utána Rómába hívnak. Itt töltök még vagy nyolc napot, s majd aztán döntök. Eközben kiderül, hogy a dolgok milyen irányt vesznek.

Mivel itt-ott életveszélybe kerülök, számomra az marad, hogy mint leghűségesebb barátomra rád bízom azt, ami számomra a legkedvesebb: Emlékezetemet. Remélem, ez leleplez majd sok hitelrontást és hazugságot. Ezért elküldök egy életemről szóló teljes *Beszámolót*, egy valóságos *Iliász*, telve szerencsétlenségekkel.³⁶ Nincs nálam szerencsétlenebb [világra] született teremtmény. De lé-

³¹ Nicolaas van Broeckhoven (ca. 1478–1553), a latin iskola vezetője, Antwerpenben.

³² Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478–1541), jogász és konstanzi tituláris püspök.

³³ Ep. 1434, 3–25.

³⁴ V. Károly burgundiai herceg korában választott jelmondata: *Plus Oultre*, azaz: *Sokkal tovább* [mint a szokásos határok].

³⁵ Girolamo Aleandro (1480–1542) hellenista és hebraista, 1520-tól pápai diplomáciai szolgálatot végzett. VI. Hadrián pápát kísérte annak megválasztása után Spanyolországból Rómába. A következő pápa – VII. Kelemen is régi támogatója volt – Brindisi érsekévé nevezte ki (1524).

³⁶ Erasmus: *Adagia*, 226.

tezhetnek olyan emberek, akik mindezekhez csak ennyit fűznének hozzá: prima. Azonban, ami velem történik, az csak egyszer történik. Azt akarom, hogy kapj négyszáz arany forintot, Jacobus Ceratinus³⁷ pedig háromszáz rajnai forintot, Melchior van Vianden százharminc Fülöp-forintot, Cornelis de Schrijver³⁸ negyvenhat és fél rajnai forintot, mert róla úgy vélem, ő szegény, bár jobb sorsot érdemel. Az egyéb ügyekkel kapcsolatban, azaz a tálakról és a gyűrűkről még nem döntöttem, de rövidesen megírom Neked.

Mindezeket tartsd magadban, s földi halandóval meg ne oszd, hogy ne forduljon elő, hogy akire ezt rábíztad, annak szintén van valakije, akiben annyira megbízik, mint Te őbenne, s így az ügy többek számára kiszivárog. Ez kétszere-sen is szörnyű lenne. Elsőnek szerzetestársaim³⁹ vetnék magukat a pénzre, mert igen kapzsik. Másodszor, ha erre a pénzre szükségem lenne még halálom előtt – s így is lesz, talán mert a helyzet figyelemreméltó változását észlelem –, s ez nagy csalódás lenne azoknak, akik [ezzel kapcsolatban] hiábavaló reményt melengettek. Ez biztonságosabb így, s ha valaki nem várt jótéteményben részesül, annál szívesebben fogadja azt. Téged pedig meg foglak óvni a háрпиáktól – mielőtt kiszimatolnák a prédát – a dokumentummal, amelyet halálom után, kérésükre be tudsz mutatni. De ez csak halálom után lép érvénybe, igazán láthatod, mennyire megbízom Benned! Félrevezethetnél engem, de ettől nem félek. Jogosan kérdezheted, milyen [temetési s azutáni] szolgálatot kérek tőletek? Nem kívánlak megterhelni zsoltár-recitációkkal, évfordulós emlékezésekkel,⁴⁰ de nyomtatékosan kérek, hogy műveimet osszátok szét egymás között, olvassatok át mindent, amit írtam, a helyes sorrendben, s bocsássátok ebben az átjavított formában Froben rendelkezésére, nyomtatásra. Természetesen tudom, hogy ezt saját szándékból is megtennéd, az irántam való nagy szereteted miatt.

Szeretném, ha az összes dukátot eljuttatnád Lievennek, amennyiben úgy véled, hogy biztonságban képes velük megérkezni ide, varrja be azokat övébe, ahogy azt Hilarius⁴¹ teszi. Ha halálom előtt Veled valami történék – az ég adja, hogy ne küldjön ilyen rossz jelet! – akkor tépd el az iratot, s a pénzt add át Maarten van Dorpnak, vagy Gilles Busleydennek, vagy szállásadómnak, Maar-

³⁷ Jacobus Ceratinus (Jacob Teyng, †1530) a hollandiai Hoorn városából származó humanista.

³⁸ Cornelis Schrijver, de (Cornelius Graphaeus, cca. 1482–1558) városi hivatalnok Antwerpenben.

³⁹ A szerzetesek, a – Gouda (Hollandia) melletti – Steyn kolostorában. Ma már csak a kolostor alapjai láthatóak. Bár Erasmus X. Leó pápától engedélyt kapott arra, hogy az ágoston-rendi kolostoron kívül éljen, de jogi értelemben tagja maradt a rendnek, ezért nem volt joga végrendeletet írni, mert amije volt, az – elvileg – a rend tulajdonát képezte. A VII. Kelemen által megadott dispensatio (1525) oldotta meg ezt a helyzetet. Ep. 1588.

⁴⁰ Emlékmise a halálozási évforduló(ko)n.

⁴¹ Hilarius Bertholf (†1533) 1521–23 között Erasmus szolgája.

tennek, esetleg olyan barátodnak, akiben jobban megbízol. Kedves Goclenius, nem kérlek arra, hogy erre az atyai érzésből [származó] szeretetre válaszolj, hiszen egy fiú szeretetével mindig megajándékoztál. Azzal kapcsolatban, amit még egybeütt meghagytam, másoktól fogsz tudomást szerezni. Ezekben sem feledkezem meg Rólad, mert biztos vagyok benne, hogy amit ajándékozni szándékozom Neked, az olyanhoz jut el, aki gondol rám és hálás ezért.

Megbízalak, hogy pénzből Ceratinusnak fizess huszonöt aranyforintot. ha ez már megtörtént, akkor a Schrijvernek szánt összeget Antwerpenben lévő pénzből veszem fel. Pieter Gillisnek⁴² írok, hogy adjon Neked huszonöt forintot, amennyiben kifizetted Ceratinust, ha [még] nem, akkor fizesd ki; a saját pénzedből vagy Pieter Gillis pénzéből. Örvidenek, ha egyre a fiatalok közül rábíznád azt a feladatot, hogy az *Adagia* legutolsó kiadását átnézze, s egybevesse az utolsó előttivel. Michael Bentius⁴³ [túlzott] lelkiismeretességével sok hibát okozott, az $\omicron\omega$ -t mindig $\omicron\omega$ -ra változtatta azokat az idézeteket, amelyeket Homéroszból görögül idéztem,⁴⁴ összevetette az Aldo⁴⁵ által kinyomtatott homéroszi szöveggel, ugyanígy a Ciceróból való helyeket is, bár az akkori Aldo-féle szövegek nagyon hibásak. Szeretném, ha a fiatalember által megjelölt helyeket – ha van rá időd, Te is vizsgáld meg közelebbről.

Biztosíthatlak, hogy helyzetem eléggé bonyolult. Tarthatatlan, valóságos fúriákkal van dolgom, miután Hutten az ellenem intézett örült első támadással megtörte a jeget. Luther elítélte, ami történt, Melanchton feltűnően visszariad Huttentől. Az ostobák azonban fényes sikerként büszkék reá. Von dem Busche⁴⁶ előkészített ellenem egy-két támadást, de Melanchton rendreutasította. Amennyiben Itáliába megyek, az őrjöngő evangéliumi nevezetűek üldöznek majd, számtalan pamflettel azt üvöltve, hogy el vagyok tévelyedve, s nyereségért elárultam az evangéliumot, bár én az ő evangéliumukat sosem hirdetem. Ha Franciaországba megyek, amely csodálatos szeretetet táplál irántam, azt a hamis vádat fogják hangoztatni, hogy a császár ellenségéhez menekültem. A király udvarában parányi lutheránus illatot érzek. Ami pedig Brabantot illeti, jól tudod, miféle emberek ragadtak ott kardot. Rövidesen tudatom Veled, hogyan döntöttem. A király hivatalos levélben tudatta velem, hogy egy új *Háromnyelvű Kollégium* alapítását tervezi Párizsban.⁴⁷ Rektorságot kínált számomra, ragyogó fizetéssel. Ha Párizs

⁴² Pieter Gillis (cca. 1486–1533) Antwerpen adminisztratív hivatalának vezetője.

⁴³ Michael Bentinus (cca. 1495–1527) a nyomdász Frobenius munkatársa.

⁴⁴ A görög szó csak ékezőssel ige, hehezettel névmás, és teljesen más jelentéssel bír.

⁴⁵ Aldo Manuzio (1452?–1515), nyomdász Velencében, főrészt görög szerzők kiadója.

⁴⁶ Hermann Busche, von dem (†1534), tudós Wormsban, később (1527–1533) az irodalom tanára Marburgban.

⁴⁷ Ez a híres Collegium Trilinguae.

felé távoznék, s esély van arra, hogy Téged beajánljalak, hírré leszek. Addig is ird meg Lieven által, mit tartasz Franciaország felől, s ha Lieven még Angliában van, akkor pár szóban valaki más útján, aki a levelet megbízhatóan kézbesíti!

Levelezéssel óvatos légy, mert mindent elfognak, s Eppendorfnak minde-
nütt vannak kémei!⁴⁸ Azt, amit róla írtam, tartsd titokban, s ha szóba kerül, csak
legjobb barátainak meséld el. Van Dorp habozni látszik. Egy szörnyeteg fel-
hizlalódott a teológusok között, s igen gyáva. Írtam egy Téged ajánló levelet a
dékánnak és Gilles Busleydennek. Karl Harst, szolgám helyén lakik nálam, mert
megbízható barátoknak tűnik. Azonban ahogyan az ügyet ismerem, nem tudom,
hogymint fog kitalálni a házasság labirintusából. Hilarius igen becses számomra. Ho-
vius⁴⁹ – aki most Rómában van – végre a barátom akar lenni. Követhetetlen ma-
gatarásával itt majdnem megbolondított. De Lieven sem volt nála sokkal kelle-
mesebb. De azért itt tartózkodásukkal nálam, sok haszonra tettek szert. Hoviust
csak Erasmus neve tartja életben Rómában. Lieven az irodalom terén sokkal
szebb előrehaladást tett, mint jellemében. Segítem továbbra is, de nem akarom,
hogy erről valamit [is] tudjon, ezen felül pedig kettőnkön kívül senki. A Te hű-
ségemben nem kételkedem, de váratlan balesetekre nézve, jó lenne, ha számom-
ra Lieven útján küldenél egy olyan nyilatkozatot, hogy a vagyonom felosztásáról
szóló irat mindaddig nem lép érvénybe, amíg élek, de fennállnak bizonyos okok,
amiért létrejött. Amikor ezt leírtam, Froben akkor kézbesítette két leveledet. Ba-
rátunkon, Baechemen nevetnem kellett, valóban játssza a bolondot. Tőled még
nem tudom, hogy megkaptad-e leveletem, amelyet a minorita Antonius⁵⁰ kézbe-
sít Neked. Kissé gyanakvó lettem, amikor elmondta, hogy Paschasiust akarja
meglátogatni. Nem szabad egy tetszőleges emberre bíznod a levelet, mert Ep-
pendorf – aki születésétől fogva alkalmas az aljasság minden formájára – Stras-
bourgban van, s kémei által minden postát elfog.

Minden jót!

Bázel, Húsvét utáni vasárnap

AZ ÖNÉLETÍRÁS ERASMUS MÓDRA

A fenti levélhez képest négy év múlva (1529) újabb önéletrajzi írás születik, ame-
lyet Erasmus – hét évvel halála előtt – saját maga publikált.⁵¹ A kézirat 13 évvel
korábban keletkezett – sajnos az idők során elveszett –, Erasmus X. Leó pápá-

⁴⁸ Kémei] Κορυφαῖος ἠεροῦστο/ Corycaeus auseultauit. Erasmus: *Adagia* I, ii 44.

⁴⁹ Johannes Hovius (1518–1527 között tudunk róla) Erasmus szolgája.

⁵⁰ Antonius (1523–24 között tudunk róla) ferences szerzetes.

⁵¹ langereis 47.

nak szánta, s nagy titkolózás közepette küldte el Rómába. Az elbeszélés fikatív hőse Florentinus, aki – bár az itt leírtak a legkevésbé sem meseszerűek – így kezdi: „Volt egyszer...”. A címzett egy pápai titkár: Lambiek Knor. Álnéven írt, félig álönéletrajz, kicsit sok a jóból. A sors fintora, hogy a kortársaknak, s a későbbi emlékezőknek ez a rendelkezésükre álló, egyetlen korabeli nyomtatott önéletrajzi forrás.

Nem egyszerű körülmények, nem egyszerű utóélet. A kérdés: Vajon Erasmus szándékosan keverte-e a hiteles tényeket a szája íze szerinti változtatásokkal. S ami még ennél is jelentősebb, nem az, amit kimondott, hanem amiről nem beszélt. Lehet, hogy sajátos műfajt alkalmazott, a posztumusz apológiát, vagy ha – hozzá nagyon illően – ironikusan akarunk fogalmazni: egybe hordott néhány követ jövőendő „emlékművéhez”, s így létrejött a paradoxon, amely szerint a *post mortem* nem *post festam*. Akárhogyan is, legfrissebb biográfusa, Sandra Langereis joggal mondja: „Erasmus önéletrajza nem csak egy hegynyi adatot kínált jövőendő életrajzíróinak, hanem ugyanakkora fejtörést is okozott”.⁵² A kérdéseket sokszor nem tudjuk hitelt érdemlően megválaszolni, de talán nem is szükséges, elég ha „törjük a fejünket”, s ha beletekintünk – Thomas Mann szavaival – a múltnak kútjába, az is boldog tudomány...

Életrajz, bizalmas⁵³

Rotterdamban született Simon és Júda ünnepének előestéjén.⁵⁴ Számításai szerint, körülbelül 57 éves. Anyját, egy Pieter nevezetű orvos leányát, Margaretának hívták. Septimontiumból jött – a nép nyelvén: Zevenbergen –, két bátyját [még] meglátogatta Dordrechtben, amikor azok majdnem kilencven esztendősek voltak.⁵⁵ Apját Gerardnak hívták. Titkos kapcsolata volt Margaretával, s reménykedett, hogy elveheti feleségül.⁵⁶ Többek szerint hűséget fogadtak egymásnak. Szülei és bátyjai igen dühösek voltak emiatt. [Gerard] apját Eliásnak hívták, anyját Catherinának, mindketten magas kort értek meg, Catherina majdnem kilencvenöt évet. Gerardnak tíz fiútestvére volt, leánytestvére egy sem, mindegyikük egyazon apától, s anyától, házasság mindegyik. Gerard volt a második legfiatalabb.

⁵² Langereis: *Erasmus Dwaerdenker*, 48.

⁵³ Ez a fordítás a már idézett holland szövegkiadáson alapul.

⁵⁴ Október 27-ről 28-ára virradó éjszaka. Születésnapját 28-án ünnepelte.

⁵⁵ Cca. 1498, vö. Ep. 76, 19.

⁵⁶ Ezzel a mondattal Erasmus megkísérli elkendőzni azt a tény, hogy apja ekkor már pap volt, s így Erasmus törvénytelen gyermek. Ugyanígy nem tesz említést Pieter nevű – három évvel idősebb – bátyjáról sem.

Mindannyian meg voltak győződve arról, hogy ennyi fiúból egyet Istennek kell szentelni. Idős emberek, tudod, így gondolják ezt. A testvérek nem akarták, hogy örökségük kisebb legyen, de azt igen, hogy mindig legyen kinél étkezni. Gerard látta, hogy bárhogy is, de teljes egyetértésben, s bármi eszközzel távol tartják a házasságtól, s ekkor azt tette, amit ilyenkor minden tanácstalan fiatal-ember tesz, elment hazulról, s útja során, a szüleinek és testvéreinek egy olyan levelet küldött, amely két egymást rázó kezét ábrázolt, ezzel a szöveggel: „Visszontlátásra, nem látjuk egymást soha többet!”

Eközben a reménybeli feleség várandósan otthon maradt. A fiút nagyanja nevelte fel. Gerard Rómába ment. Költségei nagy részét másolóként kereste meg, mert a könyvnyomtatás ekkor még nem terjedt el. Igen szép kézírása volt. Élt, ahogyan a fiatal emberek élnek. Egy idő után olyan tanulmányoknak szentelte magát, amelyekkel dicsőségre tehetett szert. Töviről-hegyire megismerte a görög és a latin nyelvet. Rendkívül jól kiismerte magát a jogban is. Ebben az időben Róma gazdagon meg volt áldva tudósokkal. [Gerard] Guarino⁵⁷ előadásait hallgatta. Saját kezűleg másolt le minden klasszikus szerzőt. Amikor szülei tudomására jutott, hogy Rómában tartózkodik, azt írták neki, hogy a lány, akivel össze akart házasodni, meghalt. Ezt elhitte, s bánatában papnak állt. Minden figyelmé a hit felé irányult. Hazatérve fedezte fel, hogy ez [a hír] hazugság volt. Azonban már nem akart megházasodni, s a [lánnyal] nem érintkezett többé. Arról viszont gondoskodott, hogy a gyermek jó nevelést kapjon, s amikor éppen csak betöltötte a négy évet, alapiskolába küldte⁵⁸. Az első években a fiú az unalmas kezdő tananyagban – amelyre nem volt alkalmas – csak kevés előrehaladást mutatott. Kilenc évesen apja elküldte Deventerbe,⁵⁹ anyja elkísérte, hogy ebben a fiatal korban ügyeljen rá és gondoskodjék róla. Az iskolában ekkor elég barbár körülmények [uralkodtak], a tananyag a *Pater Meus*⁶⁰ volt, paradigmák ta-

⁵⁷ Guarino Guarini (Guarinus Veronensis 1374–1460), ismert humanista, klasszikus szerzők (Plutarchos, Strabo, id. Plinius) kiadója. Erasmus egy igen korai levelében (Ep. 23, 1489. jún.) úgy hivatkozik rá mint tanítómesterére az ékesszólásban. Negyvenhat évvel később (Ep. 3043, 1535. aug. 18.) már több itáliai társával együtt abban marasztalja el, hogy a *ciceroniánizmus* – Cicero stílusának szolgálai másolása – csapdájába esett. Mivel Guarini 1460-ban meghalt, feltételezhető, hogy Erasmus apja az ő fiát, Lionellót hallgatta, aki közel sem volt olyan híres, mint apja.

⁵⁸ A goudai Szent János (Sint Jan) templomhoz tartozó iskolába. A templom gyönyörű színes üvegablakairól ismert.

⁵⁹ A dátum bizonytalan annak függvényében, hogy születési dátumát mikorra teszik: 1466 vagy 1469. Beatus Rhenanus szerint a deventeri megérkezésig Erasmus az utrechti dóm kórusában énekelt, s kora egyik leghíresebb orgonistájától és komponistájától, Jacob Obrechtől kapott zenei képzést. A levél (1540. jún. 1., négy évvel Erasmus halála után, a Frobenius által készített összkiadás bevezetéseként) III. Frigyesnek szól, s Erasmus életének összefoglalását adja.

⁶⁰ A deklinációt s az igeidőket tartalmazó gyakorló táblázat(ok).

nlását eröltették, a módszerek közül, Eberhardtét⁶¹ és John Garlandét alkalmazták. Kivételként, Alexander Hegius és Synthen voltak példái, a jobb irodalom tanulmányozása megkezdésében. A jobb oktatás első illatát azoknál az iskolatársainál lélegezte be, akik Synthen osztályában ültek, mivel ők idősebbek voltak. Később, Hegius hallgatója is volt, de csak ünnepnapokon, amikor az, az összes diák számára tartott előadást. Így jutott a harmadik osztályba, amikor kitört a pestis, amelyben anyja meghalt. A fiú – immár tizenkét évesen – egyedül maradt. Mivel a pestis napról-napra hevesebb lett, s a ház, amelyben lakott elhagyatottá vált, ezért visszatért szülőhelyére. Gerard a lesújtó hírt meghallva megbetegedett, s kevéssel később [ő is] elhunyt. Alig voltak mindketten idősebbek negyven évnél.

Gerard három gyámot rendelt ki, akiket megbízhatónak tekintett, ezek közül az egyik ezidőtájt a goudai iskolamester, Pieter Winckel volt a legjelentősebb. [Gerard] jelentős vagyont hagyott hátra, amelyet – meghagyása szerint – a gyámoknak hűséggel kellett kezelniük. A fiatalembert – bár kétségtelenül érett volt az egyetemre – mégis inkább 's-Hertogenboschba küldték, mert a [gyámok] tartottak az egyetemtől, mivel a fiút egyházi pályára [akarták] nevelni. Itt töltött – jobban mondva vesztegetett el – majdnem három évet, az ún. *Testvérek Házában*,⁶² ahol Rombuldus tanított. [...] Rombuldus, aki felismerte a fiú tehetségét, azon kezdett munkálkodni, hogy nyájához kösse. Kifogásként a fiú fiatalkorának tudatlanságát hozta fel. Amikor itt is kitört a pestis, s egy ideig háromnapos láztól szenvedett, visszatért gyámjaihoz, folyékony írásbeli stílussal felvértézve, amelyet néhány jó szerző segítségével sajátított el. Az egyik gyám meghalt pestisben, a másik kettő pedig – akik a vagyont nem kezelték jól – kezdett példálózni a kolostori élettel. A fiatalember legyengülve attól a láztól, amely majdnem egy évig a karmaiban tartotta, a vallással nem ellenkezett, de a kolostorral igen. Ezért némi időt adtak számára, hogy átgondolja ezt. Eközben az egyik gyám egyes emberekkel arra szövetkezett, hogy [a fiút] félrevezessék, megfenyegessék, s gyenge lelkére nyomást gyakoroljanak. Eközben ő is talált helyet magának a reguláris kanonokok egyik kolostorában, ahogy őket általában nevezik, egy Delft melletti kolostort, amelyet Sionnak⁶³ neveznek, s a káptalan legfontosabb

⁶¹ Eberhard van Béthune († ca. 1212) 12. századi nyelvész, nevezetes munkája egy versbe szedett latin nyelvtan. A latin formákat a görög nyelvből magyarázza, innen a cím: *Graecismus* (Paris, P. Levet, 1487–88).

⁶² *Broeders van de gemeente leven*, alapítója Geert Groote. Deventer a *devotio moderna* egyik meghatározó helye volt Hollandiában, nevezetes volt oktatásáról és másolóműhelyéről. Ez utóbbi miatt hívták őket a *Toll testvéreinek* is.

⁶³ Amikor Erasmus Steynbe érkezett, három évvel idősebb bátyja ugyanennek a rendnek egy másik kolostorában volt szerzetes. Róla Erasmus a *Compendium vitae*-ben nem tesz említést.

háza. Amikor elérkezett a válasz napja, a fiú bölcsen azt felelte, hogy nincs még tisztában azzal, hogy milyen is a világ, milyen egy kolostor, vagy milyen önmaga, s ezért jobbnak tűnik számára előbb még néhány évig egyetemet látogatni, hogy jobban megismerje önmagát. Pieter látta, hogy a fiatalember ezt végső döntésként közli, s azonnal üvöltöni kezdett: „[Látom] teljesen hiábavaló volt, hogy annyi imádsággal és könyörgéssel [ilyen jó helyet] szerezzek neked! Semmirekellő vagy, nem vagy egészséges gondolkodású. Gyámságozról lemondok. Lásd magad, hogy honnan kapsz enni!” A fiatalember azt felelte, hogy a lemondást elfogadja, mert már abban a korban van, amikor már nincs szükség gyámra. Pieter, amint látta, hogy fenyegetéseivel semmit sem ért el, saját bátyját, egy üzletembert használt fel, aki szintén a gyámok egyike volt. Ő barátságos szavakkal próbálkozott. Emberek jöttek minden oldalról, hogy a fiatalembert [az eredeti döntésre] ösztönözzék. Volt egy társa,⁶⁴ de ez elárulta barátját.

A láz elviselhetetlen volt, s a kolostor sem vonzotta, mindaddig, amíg véletlen látogatást nem tett; ugyanennek a rendnek az Emmausban lévő kolostorában Gouda mellett, amelyet Steynnek is nevezte.⁶⁵ Ott találkozott egy bizonyos Corneliuszal, aki Deventerben barátja és szobatársa volt. Ő még nem volt felszentelve, Itáliában járt, hazatért, de nem túlságosan okosodott meg. Saját érdekét szem előtt tartva, a kolostori gondtalan életet izzó szavakkal festette le: a könyvek bőségét, a szabadidőt, a nyugalmat, az angyali együttélést és még sok egyebet. A fiatalkori nosztalgia vonzotta a látogatót; korábbi barátjához. Egyesek csalogatták, mások nyomást gyakoroltak rá. Erős láza volt. Ezt a helyet választotta a másik ellenében, itt a szélről is óvták, amíg a csuhát fel nem öltötte. eközben – bármennyire ifjú ember is volt – észrevette, hogy ez [az élet] mennyire távol áll az igaz vallástól. [Igen hamar] kiismerte a teljes közösséget. Azt tervezte, hogy még fogadalma előtt elhagyja a kolostort, de végül ettől visszatartotta részben az emberi szégyenérzet, részben pedig a fenyegetések és a szükség.

Felszentelték. Rövid idő múlva lehetősége nyílt megismerkedni Hendrik van Bergennel,⁶⁶ Kamerijk püspökével. A püspök bíborosi kalapban reménykedett, amelyet meg is kaphatott volna, [azzal a feltétellel,] amennyiben nem szűkölködik csengő aranyakban. Római útjához – szívesen maga mellett tudott volna olyasvalakit, aki jól tud latinul. Mivel [a fiú] ennek megfelelt, az utrechti püspök egyetértő engedélyével kivették a kolostorból. Engedélyt kapott a priorjától és rendje tartományfőnökétől is. Elindult a püspök udvartartásához, de a csuhát

⁶⁴ Pieter, a bátyja.

⁶⁵ A kolostort 1419-ben alapították, védőszentje Szent György volt. Egy mérföldre feküdt Goudától, s ezért nevezték Emmausnak is. 1549-ben porig égett.

⁶⁶ Hendrik van Bergen (1449–1502).

továbbra is viselte. Amikor a püspöknek a bíborossá válásról le kellett mondania, s a latinista észrevette, hogy a püspök odaadása mások iránt nem mindig volt nagy, gondoskodott arról, hogy Párizsba mehessen tanulni. Egy évi pénzbeli juttatást ígértek neki, de ilyet sohasem küldtek. Így teszik ezt a nagyurak. Ott, a *Collège de Montaigu*ban – a romlott tojások s a mocsos lakószoba miatt – betegségbe esett, egy ocsmány betegségbe, az azelőtt makkegészséges testben. Ezért visszatért a püspökhöz. Nagy tisztelettel fogadták. Betegsége után Bergenben felerősödött, ismét meglátogatta Hollandiát, azzal a szándékkal, hogy honfitársai között marad. De ezek kéretlenül arra bátorították, hogy térjen vissza Párizsba, ahol előzőleg mecénás nélkül inkább túlélésről, mint tanulásról lehetett szó, s ott a pestis még évekig dühöngött, ezért minden évben vissza kellett térnie szülőföldjére. Ellenére volt teológiát tanulni, nehogy társai minden alapját aláássa, s ezért eretneknek bélyegezzék. Végül, amikor a pestis egy teljes éven át tartott, kényszerítve érezte magát, hogy Leuvenbe⁶⁷ költözzön. Korábban Angliába látogatott, hogy Mountjoyt⁶⁸ megörvendeztesse, akkor még tanítványát, most mecénását, de sokkal inkább barátját, s jótevőjét. Ebben az időben minden angol jóakarátát megnyerte, s elsősorban azzal, hogy miután Dover partjánál kirabolták, nemcsak nem állt bosszút, hanem röviddel ezután, a király és egész Anglia magasztalására kis könyvecskét adott ki.⁶⁹

Végül Franciaországból ismét visszahívták Angliába nagy ígéretekkel, a canterbury érsekkel ekkor kötött barátságot. Az ígéretek nem valósultak meg, s ekkor Itáliába ment, mindig égett a vágytól, hogy elmenjen oda. Valamivel több, mint egy évet töltött Bolognában, ekkor már érett korban volt, azaz majdnem negyven éves. Innen Velencébe tartott, ahol *Közmondásait* [*Adagia*] adta ki. Innen Páduába, ahol egy telet töltött, ezután Rómába, ahol dicsőséges és magasztalásra méltó híre már megelőzte. Raffaele, a San Giorgio bíborosa igen megkedvelte. Bizonyosan magas pozícióhoz jutott volna, ha VII. Henrik halálakor, s VIII. Henrik trónra lépésekor barátai nem hívták volna vissza Angliába olyan levelekkel, amelyek dugig voltak ígéretekkel. Úgy döntött, életének hátralévő részét ott tölti, de amikor az ígéretek ismét nem váltották be, Brabantba vonult vissza, ahol a mostani Károly császár udvarába kapott meghívást, akinek tanácsosa lett, Jean Le Sauvage nagykancellár⁷⁰ segítségével. A többit tudod.

⁶⁷ Ep. 95, 51.

⁶⁸ William Blount, Mountjoy lordja (1479–1534).

⁶⁹ *Prosopopeia Britanniae*, a vers 1499 tavaszán keletkezett, röviddel azután, hogy a király gyermekeit meglátogatta az Eltham-palotában.

⁷⁰ Jean Le Sauvage, (1455–1518), a Flandriai Tanács (Raad van Vlaanderen) elnöke, Brabant kancellárja, Kasztília kancellárja, Burgundia nagykancellárja.

Ruházatának változásáról abban az első pamfletben adott számot, amelyben Lee támadására válaszolt. [Ennek alapján] külsejét magatok is leírhatjátok. Egészsége mindig bizonytalan volt, ezért gyakran voltak lázrohamai, mindenekelőtt böjti időszakban a hal fogyasztásától, csupán a hal szaga is émelygést okozott. Jelleme egyszerű, a hazugságtól annyira irtózik, hogy gyermekségétől kerülte azokat a fiúkat, akik hazugságokat meséltek, s idős emberként teste már a hazugok megpillantásakor is remegett. Barátok közt nyíltan beszélt, talán túlságosan nyíltan is, de bármennyire gyakran becsapták is, barátaival szemben nem volt gyanakvó. Túl pedáns volt kissé, de semmit sem írt olyat, amivel tökéletesen elégedett lett volna. Annyira elégedetlen volt saját arcával, hogy barátainak imádkozni és könyörögni kellett, hogy hagyja magát lefesteni. A magas állások és a gazdagság ellen tartós megvetést tanúsított, s legfontosabbnak tartotta a szabad időt és a szabadságot. Igazságos ítéletet mondott mások tudásáról, s támogatta az ifjú tehetséget, ha volt pénze arra. Nála többet senki sem tett a humanista tanulmányok elősegítésére, s ezzel kivívta a barbárok és szerzetesek izzó gyűlöletét. Ötven éves koráig senkit sem támadott meg írásban, és őt sem senki. Mindig megőrizte tollát a vértől. Az, aki először megtámadta Lefèvre⁷¹ volt, Van Dorp⁷² kísérleteit elhárította. Válaszaiban mindig udvarias volt. A Lutherrel kapcsolatos tragédia hordozhatatlan gyűlölettel terhelte meg, mindkét párt darabokra szaggatta őt, bármennyire megtett mindent, hogy mindkettőnek segítsen.

Műveim jegyzékét ki fogom egészíteni,⁷³ ebből Te is sok mindent előbányászhatasz. Gerard⁷⁴ Nijmegenből megírta nekem, hogy egyes emberek – részben versbe, részben prózába foglalt – Erasmus életrajzon gondolkodnak. Megbízható információkat szeretne, de én nem mertem ezeket elküldeni. Amennyiben sikerül vele beszélned, add át ezt neki. De előkészíteni egy életrajzot nem feltétlenül szükséges, ha csak sürgető ok nincs rá. De erre majd máskor kerítünk sort, vagy amikor találkozunk.

Amikor ezeket írtam, megérkezett Birckmann⁷⁵ egy rakomány hazugsággal. Tudom milyen nehéz titkot tartani, egyedül Rád tudok bízni mindent. Megírtam barátunk, Vianden magasztalását, Lieven megmutatja Neked a könyvecskét. Ceratinust biztasd arra, hogy ha klasszikus szerzőt olvas, készítsen hozzá jegyzeteket. Támogatnunk kell Froben, nem tudom őt mindig segíteni. Sok ellenséges-

⁷¹ Jacques Lefèvre d'Étaples (cca. 1460–1536) francia humanista, teológus, bibliafordító.

⁷² Maarten Bartholomeus van Dorp (1485–1525) teológus Leuvenben.

⁷³ A *Catalogus lucubrationum* második bővített kiadása 1524 szeptemberében jelent meg (Ep. 1341A).

⁷⁴ Gerard Geldenhower (1482–1542) humanista Nijmegenben. A levél nem őrződött meg.

⁷⁵ Franz Birckmann (†1530) könyvkereskedő Kölnben.

séggel vagyok miatta megterhelve. Te tudod, milyen emberek a fazekasok.⁷⁶ Ismét minden jót!

Conradus Goclenius magiszternek, Leuven

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALLEN, P. S.–ALLEN, H.: *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, V, Oxonii In Typographeo Clarendoniano, 1924, repr. 1992.
- BIETENHOLZ, PETER G.: *Contemporaries of Erasmus*, 1–3, Toronto, University of Toronto Press, 2003.
- ERASMUS, Desiderius: *De correspondentie van Desiderius Erasmus, 10, Brieven 1356–1534*, vert. Frans Slits, Rotterdam, Ad. Donker, 2012.
- LANGEREIS, Sandra: *Erasmus Dwarsdenker*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2021, 784.
- MYNORS, R.A.B.–DALZELL, A.–ESTES, J.M.: *The Correspondence of Erasmus, 10, Letters 1356 to 1534 (1523 to 1524)*, Toronto, University of Toronto Press, 1992 (Collected Works of Erasmus).

ABSTRACT

Tibor Marjovszky: *Posthumous Apology, or Can Immortality Really Be Helped? Tricks for Erasmus CVs*

Erasmus wrote two kinds of autobiography: the first one he meant for posterity; that is why he published it. Yet, he also wrote a confidential version. This private one was never intended to be publicized. There exists even a third account, in which he appears under a pseudonym. This translation presents Erasmus's first and most detailed autobiography, embedded in another piece of writing. Both texts complete and to a certain degree even explain each other. It is the first time that this autobiography has been published in Hungarian.

Keywords: Erasmus, autobiography, Goclenius, renaissance

⁷⁶ Erasmus: *Adagia*, I ii 25. *Vetélytársai egymásnak.*

BÉLDI PÁL A REFORMÁTUS SZÉKELY FŐEMBER

Balogh Judit

I. Rákóczi Györgyöt „bibliás őrálló fejedelem”-ként emlegették, ami nemcsak a Biblia olvasása iránti elkötelezettségére utal,¹ de arra is, hogy a kor szokásához képest is nagy hangsúlyt helyezett a saját vallási életére, a felekezete támogatására, a többi felekezet rovására is. Noha a történeti emlékezet a feleséget, Lorántffy Zsuzsannát őrizte meg a „kegyes” jelzővel, Rákóczi György levelei és egodokumentumai bizonyítják, hogy a fejedelem szinte túlzó érzelmekkel tudott a hitéről vallani, sokkal inkább, mint a szemérmesebb és sokkal szűkszavúbb felesége.² A 17. század erdélyi fejedelmei Bocskai Istvánnal kezdődően református felekezetűek voltak és ezt az egyházpolitikájukban is érzékeltették. Már Báthory Gábor is hangsúlyt fektetett a kolozsvári unitáriusok rovására a reformátusok támogatására, Bethlen Gábor pedig egy távlatosabb terv keretén belül egy erős református elit kiépítésébe kezdett úgy, hogy mellette gesztusokat tett a Béccsel jó viszonyt fenntartó katolikus főuraknak.

Rákóczi György, aki részben éppen egy katolikus, Csáky István és köre ellenében került hatalomra, kezdettől gyanakodva kezelte az erdélyi katolikusokat.³ A levelezésében számos esetben jegyezte meg, hogy a katolikusok megbízhatatlanok. Pázmány Péter úgy vélekedett róla, hogy „Rákóczy György, a katolikusoknak legnagyobb ellensége. Alig hiszem, hogy az atyák tovább is ott maradhatnának, sőt már híre jár, igen sok előkelő katolikus fogságba vettetett”.⁴ Ez a félelem utóbb alaptalannak bizonyult, mármint ami a jezsuiták elűzésére vonatkozott. Ugyanakkor Rákóczi mindvégig gyanakvó volt, elsősorban a katolikusokkal szemben. A hatalomra kerülése előtt Brandenburgi Katalinnak a katolikus egyházhoz való közeledése azt eredményezte, hogy az erdélyi katolikusok meg-

¹ Dienes Dénes: I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliás kegyessége, *Miskolci Keresztény Szemle* 10(2015/3), 27–33.

² *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése 1632–1660*, Szilágyi Sándor, Bp., MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1875, 124, 132–133, 135, 149.

³ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*, II., Bp., 1904, 110–111.

⁴ Uo., 116.

próbálták kihasználni ezt, és nagyobb mozgásteret próbáltak teremteni saját maguknak, általában a reformátusok rovására. Még Brandenburgi Katalin alatt zajlott a székelyudvarhelyiek vitája a templom használatáról,⁵ amit végül a katolikusok kaptak. Ez azzal járt, hogy a városban lakó és a katolikusok létszámával nagyjából egyező számú református templom nélkül maradt.

Egy ilyen közegben a tisztségekre való kiválasztás egyik alapfeltételévé a felekezeti hovatartozás vált. Nem véletlen, hogy több főúr vallásváltásáról tudunk ebből az időből. Ilyenek voltak a katolikus egyház két oszlopának számító két nemes, ercsei Tholdalagi Mihály és uzoni Béldi Kelemen fiai is. Az ifjabb Tholdalagi Mihály reformátussá válására 1644-ben került sor az ifjabb Rákóczi György egyik levele szerint: „Toldalagi convertált, meg is kommunikált s ki is küldöm.”⁶

Béldi Kelemen két fia, János és Pál az apjuk korai halála után a gyámjuk, Kékedy Zsigmond támogatásával a fejedelmi skólában nevelődtek. A gyulafehérvári fejedelmi iskolában ekkor olyan nagyszerű és nagyhatású professzorok oktattak, mint például Keresztúri Bíró Pál.⁷ Elképzelhető, hogy a fejedelem is támogatta abban a tanárokat, hogy a felekezetváltás irányába tereljék a diákjait. A felekezetváltás azonban nemcsak a két fiútestvért érintette, hanem a lányok is reformátussá, méghozzá nagyon is harcos reformátussá lettek, ami talán azt sejteti, hogy ebben a gyámnak, Kékedy Zsigmondnak volt központi szerepe. A konverzió ugyanakkor már Bethlen Gábor korában is megjelent a nemesség körében, főleg a fiatalok esetében. Még az ő uralma alatt lett ugyanis reformátussá Haller Gábor⁸ és Bethlen János⁹ is. Haller a katolikus vallást cserélte reformátusra, míg Bethlen János az unitáriust. Ebben a konverziós folyamatban a fejedelem szövetségese volt Geleji Katona István udvari lelkész, aki Brandenburgi Katalint igyekezett „kigyógyítani” a „pápistaság nyavalyájából”.¹⁰

A református egyháznak az államvallássá tétele felé tett lépésként volt értelmezhető, hogy a Bethlen Gábor végrendeletében jelentős adományokat tett a református lelkészeknek és iskoláknak valamint a felállítandó akadémiára, aminek

⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae*, I–XXI (1540–1699), szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875–1898 (tovább: EOE), IX. 28, 107.

⁶ Szilágyi: *A két Rákóczi*, 233.

⁷ Dienes Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, SRKTGY, 2001.

⁸ Haller Gábor naplója, szerk. és kiad. Mikó Imre, Ref. Főtanoda Ny., in *Erdélyi Történeti Adatok* IV, Kolozsvár, 1862, 4.

⁹ Lázár Miklós: *Erdély főispánjai 1540–1700*, Bp., Athenacum, 1889, 18. Lázár szerint Bethlen János a mostohaapja, gyámja, Macskásy Ferenc hatására tért át unitáriusból református hitre. Bethlen felnőttként a református egyház egyik legjelentősebb támogatója lett és az erdélyi református elit megszervezője. Ezen kívül az enyedi iskola főkurátora és a székelyudvarhelyi református iskola alapítója.

¹⁰ Pokoly: *Az erdélyi*, 111.

ekkor még a helye sem volt bizonyos.¹¹ A Bethlen által megálmodott akadémiát végül Rákóczi valósította meg, mégpedig Gyulafehérváron, egy 1631-es országgyűlési döntés értelmében. Nem emelkedett akadémiai rangra, csak fejedelmi iskolaként vagy kollégiumként emlegették. 1633-ban az országgyűlés gyűjtést rendelt el az épülő kollégium számára. Ugyanebben az évben, június 6-án iktatták be az erdélyi püspökségbe Bethlen és Rákóczi udvari papját, Geleji Katona Istvánt, aki Keserői Dajka Jánost váltotta a tisztségben.¹² Gelejiben a fejedelem egy a református egyház hatalmának és befolyása növelésének ügye iránt elkötelezett harcostársat talált Rákóczi, aki kemény következetességgel fordult szembe a katolikusokkal, unitáriusokkal és a szombatosokkal is. Ebben a közegeben konvertáltak a Béldi család gyermekei is. A vallásváltás pontos időpontját nem tudjuk, de nemcsak a fiúkról, hanem több lánytestvérükről is tudjuk, hogy reformátussá lettek.

Béldi Kata az unitárius családból származó Keresztessy Ferenc felesége lett, de a szokással dacolva a gyermekeit reformátusnak nevelte, amit a kortárs unitáriusok nehezményeztek is.¹³ Kata fia, Keresztessy Sámuel a gyulafehérvári, enyedi és kolozsvári református kollégiumoknak lett a kurátora.¹⁴ A leginkább Béldi Pál és az unitárius férje mellett is református vargyasi Daniel Ferencné Béldi Judith felekezethűségét tudjuk dokumentálni. Unokája, az emlékirat író Daniel István úgy emlékezett rá, hogy

az én elől dicsért nagyanyám Béldi Judith, az igazhitű (orthodox) [református] vallásnak egyik nevezetes asszonysága, az én szülőmet, a midőn még életben volt, gyakran intette, hogy engem, az ő magzatai közül a legkisebbet engedne által neki az igazhitű vallásban leendő nevelésre; de midőn süketnek énekelne, az én nagyanyám valóban prófétai szellemmel előre megmondotta, hogy el fog jönni az az idő, a melyben egykoron a reformátusok igazhitű vallása ebben az ő házában nyilván fog vallódni. A mely Isteni jövendölés, működvén bennem, és egyben az én nagybátyáim között, az Isten kegyelme és hathatós teljessége aztán végzetserűleg be is teljesedett.¹⁵

¹¹ *Bethlen Gábor fejedelem végrendelete*, kiad. Koncz József, Marosvásárhely, 1878, 70–73.

¹² Pokoly: *Az erdélyi*, 122.

¹³ Petityvity Horváth Kozma azt írta Béldi Katáról, hogy „a ki igaz unitárius jó hazafitól Keresztessy Páltól születettvén, calvinista feleséget, néhai uzoni Béldi Kelemen leányát vette, és ma is calvinisták a gyermekei...” Lázár: *Erdély főispánjai*, 123.

¹⁴ Uo., 27.

¹⁵ *Vargyasi Daniel István életének leírása*, Teljes szövegközlése a Daniel Gábor : „A vargyasi Daniel-család eredete” (Bp. 1816.) c. munka függelékében, a 341—397. lapokon, Marosi Gergely magyar fordításában megjelent, eredetileg latin nyelven írt önéletrírásnak (*Descriptio vitae*)., ld. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8651.pdf (letöltés: 2020. 07. 12.).

Béldi Judit 1639-ben ment feleségül vargyasi Daniel Ferenchez,¹⁶ aki 1660-ban meghalt. Béldi Judit ezt követően özvegyként Vargyason élt és átvette öccse, Béldi Pál lányának, Zsuzsannának a nevelését.¹⁷

Béldi Pál és bátyja is a Bethlen Gábor és a Rákócziak alatt magas színvonalon működő fejedelmi iskolában tanultak olyan nagyszerű tanárok kezei alatt, mint Keresztúri Bíró Pál.¹⁸ A két fiú örökségének felosztásának dokumentumaiból kiderül, hogy könyveik is voltak szép számmal.¹⁹ Az idősebb, János 1643 augusztusában nősült meg, a lakodalomban az ifjú Rákóczi György is jelen volt, erről értesítette az apját is.²⁰ Csomaközi Zsófiát vette feleségül és egy lánya született. A két testvér 1645-ben osztozott meg az örökségükön. Deák Farkas szerint Béldi János befelé forduló és a könyveknek élő ember lehetett, aki ráadásul beteges volt és 1648-ra meg is halt.²¹ Ekkor Béldi Pál a bátyja özvegyével osztozott és ennek az ügynek a forrásaiból kiderül, hogy János több könyvet is hagyott a testvéreire. Sajnos a könyvek címét nem ismerjük, de sejthető, hogy Biblia és imakönyv is lehetett közöttük.

Béldi Pál, a hozzá hasonlóan konvertita Bethlen Jánossal együtt az erdélyi református egyház legbőkezűbb támogatói közé került. 1665-ben, miután a fejedelem befogadta az elüldözött sárospataki kollégiumot és a Schola aulica Enyedre költözött, a főurak adományokkal segítették az újonnan létesült enyedi iskolát. Az adományozók között Béldi a hatodik helyen volt, Bethlen János, Bánffy Zsigmond, Zólyomi Miklós, Kemény Zsigmond és Kapi György után.²² Czeglédi István kassai református lelkész is támogatta, olyannyira, hogy Czeglédi azt írta Telekinek erről, hogy Bornemissza Annától és Bélditől kapott a legtöbbet, 100–100 forintot, Kapi Györgytől pedig 40-et.²³

Béldi a házassági stratégiájában is figyelembe vette a felekezeti szempontot, amikor református feleséget választott. Vitéz Zsuzsanna elmélyült kegyességét az

¹⁶ Vargyasi id. Daniel Gábor: *A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Bp., 1896, 157.

¹⁷ Bethlen Miklós élete leírása magától in: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980 (Magyar Remekírók), 624.

¹⁸ Dienes: *Keresztúri Bíró Pál*, passim.

¹⁹ Deák Farkas: *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Bp., Méhner Vilmos kiadása, 1887, 16.

²⁰ Szilágyi (szerk.): *A két Rákóczi*, 105.

²¹ Deák: *Uzoni Béldi Pál*, 15–16.

²² EOE 14, 99–100.

²³ *Teleki Mihály levelezése*, in *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, I–VIII, szerk. Gergely Samu, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT., 1905–1926, V, 105 (tovább: TML). Czeglédi István levele Teleki Mihálynak 1670. március 13-án. „De nem az ecclesiának conferálták ő nagyságok, hanem a kijövendő könyveknek nyomtatására adták, mely könyvnek már ki nyomtatására harmincz forint híján kétszáz forint adatott én tülém.”

élete végén a börtönévei alatt összeállított imakönyve²⁴ mutatja.²⁵ Vitéz Zsuzsanna jámborságát, vallásos műveltségét a legtöbb, róla írt munka kiemelte.²⁶

A házaspár a fiait az enyedi kollégiumba küldte és az apa levelei azt mutatják, hogy kiemelt gondot fordított a neveltetésükre. 1668 szeptemberében a nagyobbik fiú, Kelemen már az enyedi kollégium diákja volt, Vitéz Zsuzsanna egy Béldi Pálhoz írt levelében arról írt, hogy meglátogatta ott.²⁷ 1670 januárjában Csengeri István nagyenyedi professzor értesítette Béldi Kelemen fia hogylétéről, aki az egészsége és a tanulmányi eredménye is rendben van.²⁸ 1672-ben szigorúan megfeddte a nagyobbik fiát, Kelement, amiért az túlzottan költekező volt.²⁹ 1676 februárjában Dávid fiát róttta meg azért, mert nem tanult elég jól, emellett pedig imakönyvet és magyar nyelvű bibliát is küldött neki.³⁰ A két fiú közül a levelek alapján Kelemen tanult jobban, míg Dávid meglehetősen lusta diák volt. 1676-ban Dávid már nem is Enyeden volt, hanem Bodolán, ami azt jelentheti, hogy ekkor az apja magántanárt fogadott mellé. A magántanítóra később is történt utalás Apafi Mihály egy utasításában, amelyben a börtönben lévő Béldi Pál fiának, Dávidnak engedélyt adott arra, hogy a tanítójával Bodolára bemenjen.³¹

Béldi, aki Bethlen János mellett a protestánsok ügyeit nemcsak Erdélyen belül kísérte figyelemmel, a pozsonyi véisztörvényszékről is értesült, azt a levelezésében megemlítette Teleki Mihálynak 1674 márciusában.³² Az, hogy a protestáns lelkészeket és tanítókat március 5-re rendelték Pozsonyba és Béldi már március 12-én írt erről, jól mutatja a tájékozottságát: „Szomorú hír az papok evocatioja; hihető (ha igaz az luteranus papok exulálása Posonban) ez is azt követi, kit Isten gátoljan meg.” 1675-ben az Erdélyen kívüli magyar protestánsokért aggódott. „Biztatnak Szakmárról, hogy megtartatnak vallásokban az magyarok, de ellenben az vármegyéken német birókat parancsol Spankó tétetni.”³³

²⁴ *Vitéz Susanna siralmas könyörgő lelki jobászzkodási mellet az Istennek diciretíre maga kezeivel írt egészen az ő nyomorúsaganak ideien az Istenek gond viselesere bizyan magat*, 1684. Kézirat. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: MsR. 1556.

²⁵ Fazakas Gergely Tamás: *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben* (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései) PhD értekezés. Debrecen, 2008. 223–240.

²⁶ Deák: *Uzoni Béldi Pál*, 63; Faylné–Hentaller Franciska: *A magyar írónőkről*, Bp., 1889, 19.

²⁷ Deák Farkas: Adatok Béldi Pál életéhez, *Magyar Történelmi Tár* 2(1887), 464 (tovább: TI).

²⁸ Uo., 465.

²⁹ Deák: *Uzoni Béldi Pál*, 74.

³⁰ *Székely Oklevéltár, 1219–1766*, kiad. Barabás Samu, Bp., 1934. (tovább: SzOkI.) MTA kiadása VI, 355.

³¹ Uo., 361–362.

³² TML., VI, 574.

³³ TML., VII, 7.

Ezek a hírek tovább erősítették őt és Bethlen János kancellárt abban, hogy a Portával szemben Bécshez közeledésnek a reformátusok fogják kárát látni.

Az idő előre haladtával és Béldi Pál konfliktusainak szaporodásával még a politikai leveleiben is egyre több bibliai utalás jelent meg: „Bizony Uram nekem igen szükséges Kegyelmetek jóakarója, mert sok rosszat hallok naponként, úgy hogy Dáviddal azt mondhatom: ha Isten nem örzött volna, most fekünném az sírban.”³⁴ A székely generális 1676-os bebörtönzésekor a főurak egy része azzal az érveléssel fordult Teleki Mihályhoz Béldi kiszabadulása ügyében, hogy Béldi meghurcolása az egész erdélyi reformátusság kárára lesz. Nemes János levele ezt foglalta össze:

Gondolja meg Kegyelmed ebben az hazában az reformata religiónak állapotját miben legyen, s ellenben az másik mint floreal, kiről ha kezd fundamentaliter gondolkodni, nem hiszem, meg ne keseredjék a szíve. Emlékezzék rája Kegyelmed, csak azt is fájlalja vala Kegyelmed, hogy más religión való feleséget vöttem. Én meggondolván, abból minemű kár következhetik, hát ilyen embernek Kegyelmetek közül való kiesése minemű kár volna? Noha egyébiránt is keresztyén embernek keresztyén felebarátját mindenkor szánni kell, de kivált a religióra nézve sokkal inkább. Isten távoztassa, ha Kegyelmetek vagy ketten kiesik mellőlünk, s urunk ő nagysága is ember lévén, meg talál halni, kitől Isten oltalmazzon, soha Erdélyben reformatus fejedelem nem lenne. Azért Uram Kegyelmed ezeket meggondolván, legyen azon, hadd szabaduljon meg jó módok alatt.³⁵

Rhédey Ferenc a Bethlen János üzenetét közvetítette Telekinek: „Summája mindazoknak, Uram, csak ez, hogy Isten ez dolgokat azért adta, vegyük eszünkben magunkot és vallásunkot, mert bizony csak tántorgólag vagyons dőlő félben.”³⁶ Máshol Bethlen János maga írta ugyanezt Béldi és a fia kiszabadulása érdekében: „Az mostani elegyes állapot, tagadatlan dolog, sok külön–különféle indulatokat nemzett az emberekben s némelyeknek szíve gondolatja is naponként kezdi napfényre hozni: az mi keresztyén vallásunknak romlására való dispositiók (akárki általláthatja azt) soha az én üdőmben ennyire elő nem mentenek.”³⁷ Béldi bűnösségét még a katolikus Haller János is kétségbe vonta:

Im Béldi uramat meg fogták, az mint pedig Mikes Kelemen uram által meg értettem vala, hogy fogságot kell szenvedni, az után ellene azokban senki semmit nem bizonyított, kihez képest ha annál nagyobb vétkes ember nem volt volna is,

³⁴ Uo., 37.

³⁵ Uo., 262.

³⁶ Uo., 260.

³⁷ Uo., 248.

de ha rá nem bizonyítják, ártatlan leszen ő, az fejedelem pedig és az kik ő nagyságával egyet értettek meg fogásában, azok mind vétkesnek mondatnak és így ha vétkes is és rája semmit nem bizonyítanak, az vétkesből is igazat csinálnak. Ha pedig teljességgel nem vétkes és ilyen büntetésre nem érdemes, még is szenvedni kell az ártatlannak akár mi okra nézve is, bizony az sem fér hozzánk, keresztény emberekhez.³⁸

Béldi Pál fogságáról és a fogság alatti hitgyakorlatáról csak elejtett megjegyzéseket ismerünk,³⁹ amik azt az elmélyült hitéletet mutatják, ami a korban sokakra jellemző volt. Noha ez a viselkedés a börtönben lévőknek eleve sajátja volt,⁴⁰ a szabadulás utáni naplórészletben is szinte túlteng a kegyes fordulatok sokasága. Nyilván nem csupán szokás, de mélyen megélt valóság volt a számára, amit a hazatéréséről írt, hogy „Uzonban érkezvén estve felé, szállottam le az templomban és onnan az imádság után mentem az szállásra házamhoz. Úr Isten áldj meg jóvóltodból és [légy segítséggel] éltemben hozzám, oltal(mazzál.)⁴¹

Béldi Pál fogságban, kézzel írott végrendelete tökéletes lenyomata a főúr valóságának.⁴² A végrendelet elején álló hitvallásos rész jóval bőségesebb az átlagosnál még akkor is, ha nem egy házi prédikátora, hanem saját maga fogalmazta. A szövegen érződik Béldi egyéni stílusa, és mély hite is: „És mivel hogy bizonyosabb is nincsen az halálnál, de annak idejénél bizonytalanabb is nem lehet, ellenben mert az mint Idvezítőnk is mondja: (Vigyázzatok mert nem tudja(tok) mely órában jó haza az cselédes gazda) szükség azért embernek lelkét Istenéhez készíteni és halandóságát, világi változását szem előtt viselni.” A szöveg nagyon hasonló a kor megszokott formuláihoz és mégis egyéni, benne van Béldi egész személyisége. Különösen a következő mondatokban, amelyekben az ellene felhozott vádakkal szembeni ártatlanságát fogalmazta meg:

És te tudod egeknek Istene, hogy tiszta az lelkem, azoknak se hallója, se tudója, se cselekedője nem voltam, ártatlan vagyok Uram (házám, felekezetim ellen az mint vádoltatom) s tiszta lelkem, mindazonáltal tudom, hogy igaz vagy te és nem hagyod

³⁸ Uo., 293.

³⁹ „ekkor hallotta a még gyermek Cserei Mihály, hogy az öreg Béldi búsan énekelte a zsoltárokat; a »Kegyelmézz meg uram nekem Mert az ember üldöz engem.« kezdetű zsoltárt minden este énekszóval mondta el”. Deák: *Uzoni Béldi Pál*, 147.

⁴⁰ Tóth Zsombor: Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori hagyomány?: A kora újkori börtön-tapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat), in Fajt Anita–Szilágyi Emőke Rita–Tóth Zsombor (szerk.): *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós életrajzának kora újkori kontextusai*, Bp., reciti, 2017, 41.

⁴¹ SzOkl. VI, 371.

⁴² TT 1899, 342–350.

elnyomni az ártatlanokat az kevély és felfuvalkodtaknak, s tudod jobban nálam, hasonló dolgom az oroszlánok vermében küldött Dániel dolgához és az hamis bíraktól halálra sententiáztatott Susánna ügyéhez. Azért Uram van jó biztatásom, az én vádlóimat idézem az isteni dicsőséges bírói ítélő székednek elibe mind azokat, kik szánt-szándékkal azokkal egyet értettenek, tudva szánszándékkal.

A stílári hibák csak hitelesebbé teszik azt, hogy a szöveg Béli fogalmazványa, aminek a lejegyzésekor maga is tele volt indulattal. Érdemes összevetni a Bélihez hasonlóan hívó református Nemes János háromszéki főkapitány imádságának szövegeivel,⁴³ amikben sok az önvizsgálat és bűnbánat, míg Béli egy büszke, sértett főember, aki meg van győződve a saját ártatlanságáról.

A végrendeletben a kortársakhoz képest szokatlanul nagy helyet foglal el az Isten dicsőségére hagyottak listája. 3000 forintot hagyott az erdélyi református püspöknek, amivel egy alapítványt kívánt tenni minden évben egy diák támogatására. Az enyedi és gyulafehérvári református kollégiumok támogatására 5000 forintos alapítványt hozott létre, amivel kapcsolatosan szintén az volt a kívánsága, hogy évente, diákok támogatására fordítsák. Két praepceptort kitanítását már ebből kívánta finanszírozni, sőt Kézdivásárhelyen az iskolát ezekből az általa képeztetett tanárokból kívánta feltölteni. A végrendeletben külön kitért a kézdivásárhelyi iskola épületének a felépítésére szánt összegre is: „Az én kedves feleségem az csiki jószágot fordítsa reá, azon (...) épületnek ha mi héja van végeztesse el, kő kéményt rakatván belé és Isten segítségével legyen az áldás Istené.”⁴⁴

Az általa fizetett kézdivásárhelyi praepceptorok számára azt is megszabta Béli, hogy naponta reggel és este a Béli családért imádkozzanak olyan formában, amit a coetus könyvébe is feljegyeznek. Az imádkozás megtartását a kézdivásárhelyi lelkésznek kellett a végrendelet szerint ellenőriznie. A kézdiszentléleki épületre ezek mellett további 1000 forintot rendelt, további ezer forintot a másik iskolának is szánt, amiről a püspök volt hivatott gondoskodni. A gyulafehérvári iskolában, amit a „pataki nevet viselő”-ként említett, mivel a sárospataki kollégium menekültjeinek adott helyet, szintén megkívánta, hogy az általa támogatottak „az reggeli és estveli preceseiken” imádkozzanak a családjáért. További 4000 forintból az enyedi és a marosvásárhelyi kollégiumokat kívánta támogatni, amit ismét csak a püspök irányítására bízott. Itt név szerint is megemlítette Tófeus Mihályt, noha a püspök több alkalommal is vele szemben foglalt állást, sőt ellene prédikált. Az ekkor éppen száműzetésben Gyulafehérváron működő pataki

⁴³ Nemes János imádságairól ld. Balogh Judit: Nemes János, a bibliaismerő székely főnemes, in *Publicationes Universitatis Miskolcensis*, Sectio Philosophica 21(2017/2), 62–77, 66.

⁴⁴ TT 1899, 344.

kollégiumról külön is rendelkezett Béldi, mégpedig úgy, hogy „Az míg az pataki schola Fejérvárt lévén az az atyámfiai ha addig el is, az bodoni házamhoz való búzabeli majorságom és gyermekim is tartozzanak 60 kis köből búzát adatni amaz feljebb való 1000 forint mellé”.⁴⁵

A református kollégiumok bőkezű támogatása mellett két gyülekezetet is megemlített a végrendeletében, a bölönit és a kálnokit. A bölöni gyülekezetéről megemlíti a szöveg, hogy I. Rákóczi György idején többen reformátussá lettek, akikre külön felhívta a figyelmet. Ennek a gyülekezetnek 100 forintot szánt adatni a feleségével. Kálnokon egy református templom építését említette meg, amihez szintén hozzá kívánt járulni. Mindezek mellett a marosvásárhelyi, a kolozsvári és a brassói ispotály számára is rendelkezett, 50-50 kis köből búza és két-két vég posztó adományozásáról a szegények számára. Érdekes, hogy a végrendeletben a pénzvagyona nagy részét egyházi célokra hagyta és csak kisebb részét a gyermekei számára. Másik érdekesség, hogy nem a püspök céljaira, hanem tudatosan a diákság és a szegények számára adományozott. Ebben vezérelhette a Tófeus Mihály vele szembeni ellenérzése is, de a diákságot, iskolákat szem előtt tartó tudatosság is. Béldi Pál végrendelete és a református egyházhoz fűződő viszonya, patrónusi tevékenysége már arra az időszakra esett, amikor a főrendek egyre jobban megjelentek a református egyház kormányzatában.⁴⁶

Míg azonban Béldi legközvetlenebb szövetségese, Bethlen János az összes ilyen kormányzati szervben vezető pozíciókat töltött be, addig valószínűleg Béldit inkább katonáembernek tartották, mert nem választották be ezekbe a grémiумokba. A korábbi „fejedelmi skólát”, a gyulafehérvári kollégiumot Apafi Mihály korában Enyedre telepítették és a gondnokai közt Bethlen János és Bánffy Zsigmond voltak világiak.⁴⁷ A főgondnoki karba 1669-ben Rhédey Ferenc és Bethlen Farkas is bekerült, rajta kívül pedig fiatalok lettek gondnokok, Bethlen Miklós, Macskássy Boldizsár és Béldi unokaöccse, Keresztessy Sámuel is. Az alacsonyabb rangú gondnokok között még Béldi sógora, Belényesi Ferenc is jelen volt, ám Béldi nem. Ennek talán az lehetett az oka, hogy a református egyházhoz való hűsége ellenére az egyháziak között is több ellenséget szerzett. Már 1670-ben perben állt az enyedi kollégiummal egy örökség ügyében.⁴⁸ Tófeus Mihály, az Apafi fejedelem támogatásával megválasztott püspök szintén Béldi ellensége volt. A végrendeletében és az egész életét tekintve is egyházát támogató Béldi nem tudott jelentősebb pozíciókra szert tenni az egyház kormányzatá-

⁴⁵ Uo., 346.

⁴⁶ Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230), <http://mek.oszk.hu/04000/04061/04061.htm#n30> (letöltés: 2021. jún. 15.).

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ TT 1887, 465.

ban, aminek részben személyes összeférhetetlensége, részben kapcsolati hálójának hiányossága az oka.

Béldi Pál végrendeletének van egy kis része, ami a fiainak szóló erkölcsi, hitbeli tanításként is értelmezhető: „Istennek szolgáljanak, éljenek, másokat megbecsüljenek, jámborok, atyafi szeretők legyenek s keressék, ki szaporíthatják jószágokat, mivel az Isten én reám szép áldásit is terjesztette és sokszor azoknak meg nem böcsülésiért... is vetett, irigyeket támasztván ellenem, úgy arándzotta ő felsége jobbnak, kiért áldott neve”. A szöveg azért is érdekes, mert a végrendelet első részének öntudatos hangjához képest itt már a bűnbánat hangja is megszólalt. A végrendelet utolsó oldalain Béldi külön is szólt a családtagjaihoz, a gyermekeinek ezekben is az Isten követését ajánlotta.

Béldi Pál kiszabadulása után a leveleiben a korábbinál érzékenyebb, a lelkiekre reflektáló hangnemet ütött meg. Különösen is egy 1677. máj. 4-én, a kiszabadulása után egy bő hónappal Telekinek írott levelében, ami szinte költői magasságokban számolt be egy vadászatról és a vadászaton az Isten által teremtett természet megtapasztalásának az örömeiről:

Szombaton érkeztem udvarhoz; vasárnap reggeli praedició alatt Daczó János uram is érkezék; hétfűn jó reggel menvén urunk az Ujegyházszei erdőkre, kin az szép leveles zöld fák alatt bizony igen kies, mulatságos ebéde lőn az királybirónak, elannyira, az erdő is zöld levelesen magában kedvessé tévén azt, annál inkább az szép muzsikáknak kedvet szerző zengési nemcsak az embereket (kiknek az idő engedte) vidámíthatta, de talám az vadakat és madarakat is vidámságra indíthatta. Úgy hiszem, ha az sógor, Czernel uram jelen lett volna, vagy régi dolgainak recapitulálásával paenitentiára indult volna, vagy többel rakott volna fel az lelkére, az borra, az musicára, az jó vérrre, de az frauesaval is kezdte vala emlegetni az dámákat. Ezt azért akarám Kegyelmednek megírni, hadd mégis az sógor az ő sokszori, ifjúságából megszokott, világi gyönyörűségben magát gyönyörködtető szívecskéjét ha vidámíthatná, avagy csak hallásával, ha ott valóságával nem is.⁴⁹

ÖSSZEGZÉS

Béldi Pál református kegyessége éppen olyan zaklatott volt, mint az élete más területei. Konvertitaként nemcsak ő, de egész családja is hűséges tagjává vált a református egyháznak, és az is látható, hogy Bethlen Jánost támogatva fontos szerepet játszott a református erdélyi elit megszervezésében. Az egyházi elittel azonban éppen úgy konfliktusokba keveredett, mint ahogyan a világgal. Az okok

⁴⁹ TML VII, 359–360. Ez a szinte érzelmős szöveg jól érzékelteti azokat a belső változásokat, amiken Béldi keresztülment a börtönben és amik még mélyebb vallásosság irányába mozdították.

részben itt is ugyanazok, amik a világi elitben kialakult küzdelmei esetében, azaz hatalmas öröksége megvédése és az emiatt kialakult feszültségek. A másik a saját sértődöttsége, büszke érzékenysége, ami miatt Tófeus püspök fordult ellene. Béldi konstantinápolyi halálakor mégis komoly összeget hagyott az egyházi intézményekre, a felesége pedig az első női imakönyv-írók közé került.

RÖVIDÍTÉSEK

Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae, I–XXI (1540–1699), szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875–1898.
Székely Oklevéltár, 1219–1766, kiad. Barabás Samu, Bp., MTA, 1934.

PRIMÉR FORRÁSOK

A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése 1632–1660, Szilágyi Sándor, Bp., MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1875.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek / Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae, I–XXI (1540–1699), szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875–1898.
Haller Gábor naplója, szerk. és kiad. Mikó Imre, Ref. Főtanoda Ny., in *Erdélyi Történeti Adatok* IV, Kolozsvár, 1862.
Teleki Mihály levelezése, in *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*, I–VIII, szerk. Gergely Samu, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT., 1905–1926.
VARGYASI id. Daniel Gábor: *A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*, Bp., 1896.
Vitéz Susanna siralmas köniörgő lelki fobászkodási mellet az Istennek diciretire maga kezeivel irt egészen az ő niomorusaganak ideien az Istenek gond viselesere bizony magat, 1684. Kézirat. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: MsR. 1556.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BALOGH Judit: Nemes János, a bibliaismerő székely főnemes, in *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 21(2017/2), 62–77.
Bethlen Gábor fejedelem végrendelete, kiad. Koncz József, Marosvásárhely, 1878, 70–73.
BETHLEN Miklós élete leírása magától in: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980 (Magyar Remekírók).
DEÁK Farkas: Adatok Béldi Pál életéhez, *Magyar Történelmi Tár* 2(1887).
DEÁK Farkas: *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Bp., Méhner Vilmos kiadása, 1887.
DIENES Dénes: I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliai kegyessége, *Miskolci Keresztény Szemle* 10(2015/3), 27–33.
DIENES Dénes: *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, SRKTGy, 2001.
FAYLNÉ HENTALLER Franciska: *A magyar trónokról*, Bp., 1889.

- FAZAKAS Gergely Tamás: *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben* (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései) PhD értekezés. Debrecen, 2008.
- LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai 1540–1700*, Bp., Athenaeum, 1889.
- POKOLY József: *Az erdélyi református egyház története*, II., Bp., 1904.
- SIPOS Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, EME, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230)..
- TÓTH Zsombor: Börtönirodalom: egy hiányzó kora újkori hagyomány?: A kora újkori börtöntapasztalatok irodalomtörténeti jelentőségéről (vázlat), in Fajt Anita–Szilágyi Emőke Rita–Tóth Zsombor (szerk.): *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*, Bp., reciti, 2017, 11–50.

ABSTRACT

Judit Balogh: *Pál Béldi the Reformed Chairman*

Based on the sources written by and about Pál Béldi, this paper aims to present the Transylvanian general, the chief judge of Szeklerland and Háromszék, with special regard to his denominational identity and the expressions of his Reformed piety. The father of Pál Béldi, Kelemen Béldi, the chief captain of Háromszék, was a Catholic who militantly supported the activities of the Jesuit order in Transylvania. After the early death of their father, Pál Béldi and his brother entered the princely court and were raised primarily among Reformed nobles. In addition, his guardian was Reformed. Consequently, also the two brothers and their sisters changed denominations and became Reformed. His brother, János Béldi, died young, but we have evidence that he was Reformed and regularly read the Bible. There were also female members of the family who lived as self-conscious Reformed, and persisted in the Reformed faith even when the husband came from a different denomination. Pál Béldi, who appears to be an emotional and passionate, fiery man according to the sources, did not only choose a Reformed wife and enroll his children at the Reformed College of Enyed, but he also supported the church generously. Among the nobles of Transylvania, he enjoyed the support of János Bethlen, who led and was an active member of the group of Reformed aristocracy. His letters and diaries, i.e., his ego documents, show that his faith journey was passionate and personal. The paper discusses the relationship of this troubled Neophyte to his denomination.

Keywords: Szekler, Reformed, nobles, Transylvania, ego documents

KLEIN SÁMUEL JÁNOS, AZ EPERJESI EVANGÉLIKUS SZUBREKTOR ÉS EGYHÁZI ÍRÓ

Kónya Péter

Klein János Sámuel, a magyarországi á. h. evangélikus lelkészek és tanítók (nagyjából ismeretlenek) életrajzi lexikonának szerzője, a jelentős 18. századi egyházi írók közé tartozik. Élete több városon kívül (Bártfa, Kassa, Gölnicbánya) erősen kötődik Eperjeshez.

ÉLETRAJZI ADATOK

Klein János Sámuel 1748. jan. 22-én született Bártfán, Klein Mihály evangélikus lelkész családjában.¹ Apja, Klein Mihály nemcsak a bártfai német evangélikus egyház lelkésze, hanem ismert egyházi író is volt, aki 1712. szept. 14-én született Merényben (ma: Nálepkovo, Szlovákia), a Szepességben. Klein Mihály az eperjesi evangélikus iskolában és a pozsonyi á. h. evangélikus gimnáziumban tanult.² A középiskolai tanulmányok befejezése után 1733-ban beiratkozott a jénai egyetemre, ahol teológiai képzettséget szerzett. A négyéves tanulás után hazatérve, nevelői állást kapott. 1742-ben segédlelkészi állást foglalt el Bártfán, és nemsokára a bártfai á. h. német egyház lelkészévé választották. Bártfán 1749-ig működött, ekkor fogadta el a körmöcbányai lelkészi állást. Néhány év múlva, 1755-ben a Helytartótanács megfosztotta állásától, és csak hat év után, 1761-ben térhetett vissza a bártfai parókiára. A következő évben azonban pozsonyi lelkésszé választották meg.

Klein Mihály vallási műveket írt, melyek közül néhányat ki is adott. 1752-ben Lipszében jelentette meg a *Katechetische Heils-Ordnung, als eine Grundlage für Kinder...* című könyvet, amely még abban az évben Boroszlóban a második kiadást is megérte, Magyarországon viszont a Helytartótanács elkobozta. Másik műve az *Ein in den Mühseligkeiten des menschlichen Lebens gesammelter Liederschatz* című énekeskönyv, amely 1756-ban jelent meg Pozsonyban. Pozsonyban két másik köny-

¹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, VI, Bp., 1899, 503.

² Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977,³ 322.

vét is megjelentette, az egyik a *Süsse Milch* (1763), a másik a *Német gyászbeszéd Beer Frigyes Vilmos felett* (1774).³

Köszönhetően családi háttérének, Klein János Sámuel már gyermekkorában élénk érdeklődést mutatott a tudomány és az irodalom iránt. Iskoláit szülővárosában, Bártfán kezdte el. További tanulmányait a hazai evangélikus középiskolákban folytatta, többek között az eperjesi külvárosi iskolában (a Kollégium utódjában), ahol apja is végzett. A középiskola elvégzése után Németországba indult, hogy felsőfokú tanulmányokat folytasson. 1765-től a Rintelni Egyetemen tanult,⁴ onnan továbbment Halléba, ahol 1771. ápr. 23-án beiratkozott az egyetemre.⁵

Klein János Sámuel csak három év múlva tért haza Magyarországra, és 1774-ben foglalta el tanári és szubrektori állását az eperjesi külvárosi evangélikus iskolában (kollégiumban), mely az időben indult ismét fejlődésnek; itt 1783-ig maradt. Hivatalába ünnepélyesen 1774. febr. 14-én iktatták be. Ez alkalommal tartotta meg *De causis cur scholae protestantium ad paucitatem reductae fuerint?* című székfoglaló előadását. Eperjesről 1783 júliusában tért haza Bártfára. Szülővárosában a német á. h. evangélikus gyülekezet lelkészének választották meg. Az új hivatalban viszont nem sokáig maradt, mert már a következő év januárjától, német evangélikus lelkészként működött Kassán. Ott egészen az évtized végéig maradt, és 1790 elején a közeli Szepes vármegyei Gölnicbányára távozott, ahol szintén a német lelkészi állást foglalta el, mivel annak idején a város tiszta német lakta település volt. Ebben a szepesi német bányavárosban már több mint harminc évig maradt.⁶ Néhány év múlva, gölnicbányai lelkészként a hét szepesi város esperesének választották meg.⁷ Ebben a hivatalban már haláláig működött. Gölnicbányán halt meg az 1820. dec. 9-éről 10-ére virradó éjszakán.⁸

Klein János Sámuel élete során ugyan több városban is élt, működött és alkotott, ám élete és művei legerősebben Eperjeshez és az ottani Á. H. kollégiumhoz kötődnek.

Klein János Sámuel mindkét négykötetes művét, az evangélikus lelkészekről és a tanítókról Magyarország összes vármegyéiben az eperjesi külvárosi iskolai működése ideje alatt írta meg. Az eperjesi külvárosi iskolában, ill. gimnáziumban Klein több mint egy évtizeden át dolgozott a szubrektori állásban, az 1770-es évek közepétől az 1780-as évek második feléig. A magyarországi Á. H. evangé-

³ Uo.

⁴ Szögi László–Kónya Péter: *Sáms megyei diákok az európai egyetemeken 1387–1918*, Bp., 2012 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Ú. S., 9), 307.

⁵ Uo., 320.

⁶ Szinnyei: *Magyar írók*, VI, 503.

⁷ Zoványi: *Lexikon*, 321.

⁸ Szinnyei: *Magyar írók*, VI, 503.

likus egyház történetében ezek voltak az ún. csendes ellenreformáció utolsó éveit Mária Terézia uralkodása alatt, és a türelmi korszak kezdetének éveit fia, II. József trónra lépése után. A folytatódó rekatolizálás, a protestánsok diszkriminálása és mindkét protestáns egyház nem teljes jogú társadalmi helyzete ellenére az evangélikusoknak sikerült ebben a korszakban elérni néhány politikai enyhítést az uralkodó hatalom részéről, ami előre jelezte az új idők eljövételét.

AZ EPERJESI Á. H. EVANGÉLIKUS EGYHÁZ A 18. SZÁZADBAN

A 18. században, pontosabban a szatmári béke és a türelmi rendelet kiadása közötti időszakban az evangélikus egyház az ún. csendes ellenreformáció hosszú korszakát élte. Az egész korszakot jellemezte az evangélikusok és a reformátusok társadalmi diszkriminálása az üldözés és korlátozások különböző formáival mind a vallás gyakorlásában, mind a közeleti érvényesülésben – mindez az uralkodó és az állam jelentős támogatásával. Az előző korszaktól eltérően ez a rekatolizálás a nyílt erőszak módszereinek alkalmazása nélkül, főleg a különböző törvényes eszközöket használva ment végbe. Ilyen eszközök voltak az országgyűlési törvények és az uralkodó vagy neki alárendelt hivatalok pátensei, rendeletei. Az evangélikus egyház helyzetének és működésének törvényes keretét részben még a múlt századból származó törvények és uralkodói rendeletek alkották. Ilyenek voltak elsősorban a soproni vallási törvénycikkek⁹ és az azokat módosító *Explanatio Leopoldina* (1691), melyek tovább korlátozták mindkét protestáns egyház helyzetét, ill. a nyilvános vallásgyakorlatát. Az új, mindkét protestáns egyházat és híveiket érintő törvényeket és pátenseket a 18. század hozta el.

A vallásszabadság ill. a valláskérdés már az első, szatmári békét követő országgyűlés napirendjére került. Az országgyűlés, szünetekkel 1712–15 közt ülésezett. A vallási problémákkal foglalkozott az 1715. évi 30. törvénycikk, amely megújította és megerősítette az 1681. és 1687. évi törvényeket. Az országgyűlés a vallási ügyeket a magánügyek közé sorolta. A protestáns egyházak ügyét 24-

⁹ A soproni vallási törvénycikkek, vagy az 1681. évi soproni országgyűlés 25. és 26. törvénycikkei; egyik oldalról lezárták a „gyászévtizedet”, megújították mindkét protestáns egyház működését; és semmisnek nyilvánították a pozsonyi vértörvényszékek ítéleteit ill. reverzálisait, másik oldalról viszont különbséget tettek a magán és a nyilvános vallásgyakorlat között, amelyet csak az ún. artikuláris helyeken engedélyeztek. Emellett a vármegyék kb. felében csak 2-3 ilyen helyet szabtak meg, míg a vármegyék másik felében az összes akkor használt templomot a protestánsok kezében hagyták. A szabad királyi városok és a királyi bányavárosok evangélikus egyházainak súlyos csapást jelentett, hogy csak a külvárosban engedélyezték számukra a templomok és az iskolák építését. *Corpus Juris Hungarici*, Tyrnaviae, 1734, 332–333.

tagú bizottság tárgyalta és kezelte, az ország legfőbb tisztviselőinek, a rendeknek és mindhárom egyház képviselőinek részvételével. A törvény a korlátozott vallás-
szabadságot csak Magyarország területén ismerte el, Horvátországban, Szlavóniá-
ban és Dalmáciában nem engedte a protestáns egyházak működését. A következő,
31. törvénycikk érvénytelenítette az uralkodó ellenfeleinek összes, zsinat címén
tartott gyűlését és azok határozatait, amelyek a katolikus egyház érdekeit korlátoz-
ták.¹⁰ Természetesen, ez elsősorban az 1707. évi Á. H. evangélikus rózsahegy-
zsinatot illette.¹¹ A törvény egyúttal szigorúan megtiltotta a protestánsoknak az
uralkodó engedélye nélküli bármilyen jövőbeni zsinat vagy hasonló egyházi érte-
kezlet megtartását. A következő, 32. törvénycikk a kuruc országgyűlések (köz-
tük az 1705. évi szécsényi országgyűlés is) összes törvényét felszámolta.¹²

1730-ban, Savoyai Jenő vezetésével Bécsben került sor az ún. miniszteri tár-
gyalásokra, melyek során kidolgozták III. Károly magyarországi valláspolitikájának
alapjait. Eszerint továbbra is érvényben maradt a nyilvános és a magán vallás-
gyakorlat közötti különbség, miközben a nyilvános vallásgyakorlat csak az arti-
kuláris helyekre vonatkozott, ahonnan viszont a lelkészek nem járhattak ki a le-
ányegyházakba. Minden egyéb helyen csak a magán vallásgyakorlat volt engedé-
lyezve, az egyházjog katolikus papság általi gyakorlása mellett, melynek értelmé-
ben a protestánsok is kötelezve lettek a tized, stola, stb. fizetésére. A vegyes há-
zasságok esketési szertartását csak katolikus papok végezheték, s ugyanúgy, az
összes házassági perben csak a katolikus egyházi bíróság dönthetett. A katoliku-
sok áttérését akár evangélikus, akár református hitre szigorúan megbüntették; a
protestánsok továbbá semmilyen országos hivatalba nem tölthettek be. A bizott-
ság további tervei szerint a protestánsok csak az alapiskolákat tarthatták fenn,
az összes közép- és felső iskolájukat felszámolták stb.

Ezek az elvek alkották a kiindulópontot III. Károly vallási pátense megfogal-
mazásánál, amelyet az uralkodó 1731. márc. 21-én *Carolina Resolutio* név alatt adott
ki. A pátens megerősítette a soproni vallási cikkeket mint egyedüli törvényeket,
amelyek a protestánsok vallásgyakorlatát szabályozták, s magyarázatuk keretében
továbbra is az *Explanatio Leopoldina* szolgált. Az új pátens nagyjából átvette az
előző évi miniszteri bizottsági javaslatokat. A *Carolina Resolutio* ugyan nem tiltot-
ta meg kifejezetten az evangélikus középiskolák működését, de az 1715. évi tör-
vénycikkek hatályban tartása miatt, amelyek nem engedélyezték a protestánsok
számára a pénzgyűjtést, ezeket az iskolákat csak nagyon nehezen lehetett fenntar-
tani. Hasonlóképp, a protestánsoknak nem tiltotta meg a hivatalok viselését,

¹⁰ CIH, Articuli Diaetales anni 1715, Tyrnaviae, 1715, 19–20.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

viszont azt az ún. decretalis eskü kötelezővé tételével lehetetlenné tette. A Szűz Máriára és a szentekre hivatkozó előírt eskü ugyanis elfogadhatatlan volt a protestáns nemesek vagy polgárok számára. A városokban a pápens elrendelte a protestáns mesterek részvételét a céhek egyházi szertartásaiban. Az egyházigazgatásban bevezette a katolikus püspökök egyházlátogatásait az evangélikus és református gyülekezetekben.¹³

Mivel a magyarországi protestánsoknak sikerült megvédeni a korlátozott vallásszabadságot, a katolikus hierarchia és az állam nem alkalmazott olyan erőszakos módszereket, mint az előző században. A 18. századi rekatolizálás, noha eszközei már nem voltak erőszakosak, végső soron sikert aratott, és a többi társadalmi és demográfiai¹⁴ tényezővel együtt, az országban számbeli fölényt biztosított a katolikus egyháznak.

Az Habsburg uralkodók rekatolizálási politikájának egyik fő eszköze lett a Királyi Helytartótanács, amely az 1723. évi országgyűlés döntése alapján a legfelsőbb végrehajtó szerve lett az egyházi kérdésekben és a vallási perekben. III. Károly már 1717-ben megtiltotta az evangélikusoknak a (akármilyen) nyilvános vagy magán egyházi üléseket, két évvel később a cenzúra engedélye nélkül kiadott bibliák elkobzását rendelte el. 1725-ben a Helytartótanács kétségbe vonta a szuperintendensek címeit és hatáskörét, sőt, 1732-ben átmenetileg (az 1734-es *II. Carolina Resolutio* kiadásáig) meg is szüntette. A hatóságok újból elkoboztak néhány száz protestáns templomot, aminek egyik okát az ún. *Protonotariális Inquisitio* jelentette, amelyet 1721–26-ban vezettek be, abból a célból, hogy ezen templomok használatát kivizsgálja. Több rendelet erősen korlátozta az evangélikus iskolák fejlődését. Már az 1715-ös törvénycikkek tartalmazták az iskolacélú pénzgyűjtések megtiltását; ezt az 1759-es és 1777-es rendeletek is fenntartották. A híres Ratio Educationis szintén negatívan avatkozott be a protestánsok iskolaügyi autonómiájába. Az egyház további működését állandóan veszélyeztette az 1743-ban kiadott rendelet, amely hat hónapra csökkentette a magyarországi ifjak külföldi tanulmányainak időtartamát.

¹³ Kónya, Péter: Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1610–1791, in *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, 3., ed. J. Alberty, Liptovský Mikuláš, 2002, 26–62.

¹⁴ A rekatolizációt jelentősen segítette az ország demográfiai fejlődése a szatmári béke után. Mivel a 17. század végi törökellenes felszabadító háború és a 18. század eleji óriási pestisjárvány következtében a népesség létszáma jelentősen csökkent (csaknem 15%-kal), a 18. század első felében nagyszabású betelepítési hullám kezdődött. Legnagyobb mértékben német katolikus svábokat telepítettek be, utánuk következtek az ortodox szerbek és románok, a protestáns magyarok és szlovákok csak minimális hányadot képviseltek. E folyamat folytán jelentős mértékben tovább csökkent a protestánsok aránya a katolikus és ortodox lakossággal szemben.

A másik oldalon, törvények és rendeletek egész sora biztosította a katolikus egyház kiváltságos, uralkodó pozícióját. Így nemsokára nemcsak a katolikus rendek kerültek túlsúlyba, hanem néhány évtized után a jobbágy nép nagyobb része is katolikus lett. Az ország nagyszabású betelepítési folyamatában is főleg a vallási szempontok részesültek előnyben, minek következtében a leginkább preferált népesség a katolikus svábok voltak, utánuk következtek az ortodox szerbek és románok, s csak végső esetben vették számításba a magyar vagy szlovák protestánsokat. Mária Terézia uralkodása alatt újból megerősödött a katolikus egyházszervezet, ami az új öt római- és két görögkatolikus püspökség alapításában is megnyilvánult: Szent István uralkodása óta nem volt ilyen jelentős mértékű püspökség-alapítás.

Hét évtized alatt a protestánsok néhány száz templomot veszítettek el, amelyeket nyomban katolikusokká szenteltek fel.¹⁵ A legnagyobb veszteségeket az evangélikus egyház a század első felében szenvedte el; csak az 1736. évet tekintve az evangélikus templomok száma az eredeti több mint 2000-ból 205-re csökkent. A földesurak áttérése után nemegyszer erőszakos eszközökkel a jobbágyokat is rekatolizálták.¹⁶ A megyei hatóságok segítségével azonban olyan templomokat is elkoboztak, amelyeknek nem volt katolikus ill. rekatolizált patrónusa. Mind az evangélikus, mind a református lelkészek a katolikus püspökök fennhatósága alá kerültek, akik szigorúan büntették a szabályok megsértését (katolikus keresztelés, a nem engedélyezett könyvek terjesztése).¹⁷

A század első felében jelentősen meggyengült az evangélikusság a szabad királyi városokban, amelyek röviddel azelőtt még az Á. H. evangélikus egyház erős politikai és gazdasági támaszát alkották. A soproni cikkek ugyan garantálták nekik a szabad vallásgyakorlatot, templomaikat és iskoláikat viszont csak külvárosokban építhették fel, miközben a lelkészek és a tanítók sem tartózkodhattak a belvárosban. Az evangélikus polgárokat nem választhatták a városi tanácsba,

¹⁵ Legtöbb templomot az evangélikusok a jogi bizonytalanság idején veszítettek el, 1711–15-ben, amikor a hadsereg – az jezsuitákkal együtt – az egész országban néhány száz templomot foglalt el. A templomfoglalás viszont a következő években is folytatódott. A soproni cikkek ugyan viszonylag sok templomot hagytak a protestánsok birtokában, a földesurak áttérése után azonban számuk állandóan csökkent.

¹⁶ Rendszerint nem erőszakos módszerekkel, miközben a konvertiták még bizonyos ideig énekelhették az evangélikus énekeket. A nyakas protestánsokat sok helyen bebörtönözték és kínozták, míg hitüket el nem hagyták. A legkeményebbeknek el kellett költözni más falvakba. Így 1723-ban rekatolizált Galgóc, és 1748-ban Barkóczy Klára rendkívül erőszakosan rekatolizálta Héthársot, miközben férje, Szirmay István gróf nem titkolta, hogy sárosi alispánként rekatolizált majdnem fél vármegyét.

¹⁷ Ismert volt Krman Dániel szuperintendens szomorú sorsa, aki miavai lelkészként 1729-ben segített áttérni egy morvaországi katolikusnak. Mivel elfogatásánál a hívők védték, a nép lázításáért élethossziglani börtönre ítélték.

és nem is tölthettek be semmilyen fontosabb hivatalt. A céhekben kénytelenek voltak részt venni a katolikus körmenetekben és egyházi ünnepeken. Az új polgároknak rendszerint kötelezően le kellett tenni a decretalis esküt, ami szintén az evangélikus polgárok számának csökkentésére szolgált. Az eskü a külföldi iparosokra és kereskedőkre is vonatkozott, annak ellenére, hogy III. Károly 1728-ban Wormsban vallásszabadságot garantált a Magyarországra beköltözött németeknek. Így sok evangélikus polgár önkéntesen áttért a hivatalviselés, a cégvezetés vagy a polgárok közé felvétel miatt. Nagyszombat ugyan már 1714-től nem fogadta a protestánsokat, Pozsony, Sopron, Modor és Bazin viszont felmentést kapott a decretalis eskü alól.¹⁸

Eperjes szabad királyi városban a szatmári békét követő korszakban az evangélikusok rendkívül nehéz helyzetbe kerültek. Ennek egyik oka a város elnéptelenedése és az a mély válság volt, melyet a Rákóczi szabadságharc végén élt át, elsősorban a hatalmas pestisjárvány (amelyben a lakosság nagyobb része, több mint a fele pusztult el) következtében. Ebből a gazdasági, társadalmi és demográfiai válságból a város a század második harmadáig sem tudott kilábalni. Az állam gazdasági nyomása és a katonaság követeléseinek következtében már a Rákóczi-szabadságharc végén összedőlt a városi gazdaság, és a város mély, néhány évtizedig tartó válságba került. Mivel a következő években, a tovább folytatódó rekatolizálás és a fennálló demográfiai problémák miatt (amelyekkel a többi szabad királyi városnak is küzdenie kellett), Eperjesen is nagyrészt a vidéki katolikus lakosság telepedett le, az evangélikus polgárság gyorsan elveszítette egykori többségét. A 18. század elején, még a pestisjárvány előtt ugyanis az evangélikusok a lakosság több mint kétharmadát alkották. A város felekezeti viszonyainak változásával egyidőben az evangélikus kisebbségnek szembe kellett néznie az uralkodó rekatolizációs politikájával, amely Eperjesre is újból elhozta a protestánsok bármimű üldözését és mellőzését, a vallási élet korlátozásait és az evangélikus egyházi vagyon elkobzását.

Az eperjesi evangélikusok is elveszítették templomaikat, iskoláikat, parókiáikat és a többi egyházi vagyont, s ráadásul, közvetlenül a szatmári béke megkötése után. Annak ellenére, hogy a kapituláció, amely értelmében 1710. december 9-én a város megadta magát Virmond Hugo marsallnak, garantálta az egyházi viszonyok megmaradását,¹⁹ az evangélikus polgárok nem tudták a soproni cik-

¹⁸ Kónya, Péter: *Dejiny ECAV*, 26–62.

¹⁹ 1710 végén Eperjest Virmond marsall ostromolta, és a pestis alatt elnéptelenedett és a háború következtében kimerült város a kapituláció mellett döntött. A kapitulációs tárgyalások előtt az evangélikus és katolikus polgárok szerződést kötöttek, amelynek értelmében az evangélikusok továbbra is megtarthatták a kis (magyar) templomot, a kollégiumot és a régi iskolát. E megállapodás betartására Virmond Hugo marsall is kötelezte magát.

keket túlhaladó vallásszabadságot megőrizni. Az 1710 – 1711. évek fordulóján viszont állandóan szabadon használhatták a főtéri kis (magyar) templomot, a Kollégiumot és a mellette álló régi iskola épületét. Ez a helyzet azután is fennmaradt, hogy 1711. februárjában Pálffy János elrendelte a városi tanácsnak a vallási viszonyok soproni cikkek s más szabályok szerinti visszaállítását. A bíró és a tanács azonban továbbra is az evangélikus vallási gyakorlat folytatásáról határozott, és I. Józsefet megkérte a város kapitulációjának megerősítésére.²⁰

Az uralkodó váratlan halála után viszont özvegye, Eleonóra Magdolna királyné az eperjesieknek újból elrendelte az összes belvárosi evangélikus épület elhagyását. Helyettük a soproni cikkek értelmében egy külvárosi helyet jelöltek ki a templom és az iskola megépítésére, amelyet egy különbizottságnak kellett a gyülekezet részére megállapítani. A polgárok csak 1711 őszén adták fel a harcot Pálffy János gróf egyenes parancsára, aki szeptember 30-án, Eperjesen személyesen is elrendelte a régi iskola épülete, a kis templom és a Kollégium azonnali átadását a katolikus egyháznak. Együttal kijelölt nekik egy helyet a felső külvárosban, ahol a törvények értelmében fából felépíthették maguknak az egyházi épületeket: a templomot, az iskolát és a parókiát. Mivel a külvárosokban nem volt annak idején egy, az istentiszteletek tartására alkalmas épület, a marsall engedélyezte az evangélikusoknak a téli hónapokban a belvárosi református fatemplom, és a katolikusokkal együtt a külvárosi temető használatát.²¹ Még azon a napon, szeptember 30-án, mindhárom főtéri épület elkobozták és átadták a jezsuitáknak.

Az egyházi épületek átadása után az evangélikusok nehéz helyzetbe kerültek, amelyet még jobban kielezett az új, katolikus városi tanács és bíró, a helyőrség és a jezsuiták ellenséges viselkedése. Főleg Kolb János, a jezsuita szuperior és helybeli plébános bánt rendkívül keményen az evangélikusokkal, akiknek nem tudta megbocsátani, hogy nem sokkal azelőtt, 1707-ben kiűzték a városból. Már 1712-ben elérte az evangélikus istentiszteletek megtiltását a református fatemplomban. A templomot utána szét is szedték, és anyagából felépítették a katolikus kórházat. Ezt követően, az új főbíróval és a katonai parancsnokkal együtt mindenáron igyekezett megakadályozni az új külvárosi fatemplom felépítését. Az összegyűjtött építési anyagot elkobozták, és a katonaság segítségével a leendő faépületek már álló falait is megpróbálták lebontatni.²² Végül az evangélikusok a külvárosi templomukat, s utána iskolájukat és parókiájukat is csak a három évig tartó országgyűlés befejezése és az 1715. évi 30. törvénycikk kiadása

²⁰ *Annales fata etz vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiensensis 1671–1721*, in Eperjesi á. h. evangélikus gyülekezet levéltára.

²¹ Fabiny Tibor: *II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája*, Bp., 1973, 84.

²² Lazar, Ervin–Midriak, Ján: *Dejiny evanjelického cirkevného zboru podľa augsburského vyznania v Prešove*, Prešov, 1983, kézirat, 42; Hörk József: *Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története*, Kassa, 1896, 89.

után fejezhatték be. A törvénycikkek értelmében III. Károly 1715. szept. 5-én elrendelte a városi tanácsnak az evangélikusok jogainak betartását, és megtiltotta, hogy zavarja őket a külvárosi templom s más épületek építésében.²³

A politikai helyzet változása, a rekatolizáció megújulása és a demográfiai fejlődés (német és magyar polgárság drámai csökkenése) következményeként a szatmári béke után megváltozott az evangélikus gyülekezet belső szervezete. Megszűnt az addigi háromnyelvű egységes gyülekezet (a német, magyar és szlovák evangélikusokat képviselő lelkészekkel és templomokkal), és helyébe két különálló gyülekezet jött létre: a német és a szlovák. Mindkét gyülekezet saját lelkésszel (a német a segédlelkésszel is) és parókiával rendelkezett, de más szabad királyi városi gyülekezetektől eltérően, közösen használta a külvárosi templomot és az iskolát.

A két gyülekezet közül a német volt a nagyobb, amelybe nagyjából csak a német (esetleg még a megmaradt magyar is) polgárok tartoztak. A szlovák gyülekezet tagjai; a szlovák polgárok mellett, kezdettől fogva a külvárosi részek és a majorságok lakosai voltak. Mivel a század első felében a gyülekezet még nem tarthatott leányegyházakat, a német egyházhoz képest csak félannyi hívővel rendelkezett.²⁴ Mindkét gyülekezet szorosan együttműködött, és mindegyik lehetősége szerint részt vett a közös vagyon igazgatásában. A *II. Carolina Resolutio* kiadása után megváltozott az eperjesi egyház hovatartozása a nagyobb egyházszervezési egységeken belül. Mivel a rendelet mindkét protestáns egyháznak csak négy szuperintendenciát engedélyezett, a 30-as években megszűnt a hat szabad királyi város szuperintendenciája (egyházkerület), ami a Tiszai Kerület városi esperességé alakult át.

Az evangélikus polgárok Eperjesen is többféle diszkriminációnak voltak kitéve, mind a városi tanács, mind a katonaság vagy a jezsuita szuperior részéről. Azonkívül, hogy nem vehettek részt az önkormányzatban és a városi hivatalokban, az evangélikusok másképpen is korlátozva voltak a vallásgyakorlásban. Még nehezebb helyzetben voltak a lelkészek és a tanítók, akiket a hatóságok gyakran zaklattak, és többeket be is börtönöztek (pl. Husz Márton tanítót vagy Bahil Mátyás szlovák lelkészt). Az összlakosság felekezeti összetételéről ugyan nem állnak rendelkezésre korabeli adatok, de 1730–50 között a polgárság körében a protestánsok aránya 37,2%-ot tett ki.

A 18. század második felében bizonyos pozitív változások és enyhítések jelentkeztek az állam és a protestánsok közötti viszonyban, ami az eperjesi gyüle-

²³ Hörk: *Az Eperjesi*, 94.

²⁴ Erre mutatnak az anyakönyvek adatai, amelyek szerint 1721–25-ben a szlovák gyülekezetben megkereszteltek 95 és a német gyülekezetben 150 gyermeket. ŠA Prešov, CM 900, 910: Az eperjesi szlovák és német a. h. evangélikus gyülekezet anyakönyvei 1720–1770, 1704–1787.

kezetek helyzetében és működésében is megmutatkozott. Már 1750-ben, a jezsuita szuperior tiltakozása ellenére az evangélikusok engedélyt kaptak a királynőtől az új, nagyobb külvárosi evangélikus templom, és az új iskola felépítésére. Az uralkodónő az eperjesi iskola fejlesztésével kapcsolatban is hasonlóan kedvező álláspontra helyezkedett. Az evangélikusok helyzetét nem kevésbé segítette II. József társuralkodó 1770. évi látogatása a külvárosi gyülekezetben.

A század második felében valószínűleg megváltoztak a feltételek a polgári jogok elnyerésére, mivel a türelmi rendelet előtti utolsó évtizedben (1770–1780) az új polgárság 41,5%-át már evangélikusok alkották.²⁵ Abból a korszakból az összes lakosság vallási összetételére vonatkozó iratok is rendelkezésre állnak. Az 1779-es összeírás szerint már a lakosság 26,25%-át alkották az evangélikusok. Ez az összeírás viszont további érdekes adatokat is tartalmaz az evangélikusok részarányát illetően a városi társadalmon belül. Az evangélikusok legnagyobb arányban a középiskolai diákok között képviselték magukat (a fiúk 57,1%-a, a lányok 100%-a). A tanárok és kereskedők létszámának felét alkották az evangélikusok. Csak kicsit kevesebbet, 42%-ot képviseltek az iparos mesterek, miközben 60 iparágban működtek az evangélikus mesterek. Mivel az iparos legények és inasok között kevesebb evangélikus volt, az iparosok között az evangélikus lakosok általában 34,76%-ot tettek ki. Az evangélikusok a legcsekélyebb arányban az alsó rétegekben voltak képviselve, úgymint a szolgák (9,7%), a szegények (10,35%), a szolgáltatók (15,5%) és a napszámosok (13,85%) között.²⁶ A felsorolt adatok arra mutatnak, hogy az evangélikusok legmagasabb arányban főleg a polgárok, ill. más magasabb rétegek körében voltak képviselve.

AZ EPERJESI KÜLVÁROSI Á. H. EVANGÉLIKUS ISKOLA, A HÍRES KOLLÉGIUM UTÓDJA

Ilyen állapotban volt az evangélikus egyház és a két (német és szlovák) gyülekezet Eperjesen, Klein majdnem tízéves tartózkodása idején. Klein János Sámuel 1774-ben foglalta el a városi evangélikus iskola szubrektori állását. Az iskola 1715-től egy külvárosi önálló épületben volt elhelyezve, a fatemplom és a két, ugyanúgy fából épült parókia mellett. Mindkét gyülekezet, a német és a szlovák közösen használta az iskolát. Annak ellenére, hogy az evangélikusok a kollégium hagyományait tovább akarták folytatni, a törvények szerint az iskola csak egy triviális iskola lehetett. Mivel az eredeti faépület a század közepén már nem volt elegendő a gyülekezeteknek sem technikailag, sem a befogadóképességét illetően, az evan-

²⁵ Uo.

²⁶ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov B-11 Minutae 1701–1783: Tabella Conscriptioanis animarum in Libera Regia Civitate Eperiensinsis 1779.

gélikusok az uralkodónő engedélyével 1750-ben egy új, szintén fából készült iskolaépületet építettek fel ugyanazon a helyen, a nyugati külvárosban.

Az eperjesi külvárosi iskola továbbra is a legjelentősebb evangélikus iskola maradt Sáros vármegye területén. A 18. század első évtizedeiben sok kárt szenvedett és jelentős problémákat kellett leküzdenie. A tanítás néhány éves hiánya miatt az iskola elveszítette a vidéki diákokat, és tekintélye jelentősen csökkent a gyülekezeti (parókiái) iskolává való degradálás folytán. Az evangélikusok üldözése következtében romlott a diákok vagyoni helyzete, amin az iskola vezetése az alumneum alapításával igyekezett javítani, amely a legszegényebb diákoknak teljes vagy részleges mértékben biztosított étkezést, ill. szállást. Mindkét gyülekezet nehéz vagyoni helyzete, a kollégiumi vagyon elkobzása és a diáklétszám csökkenése miatt az iskola újból csak öt tanárt alkalmazott, ahogyan a reformáció előtt is, funkciójukat nézve: a rektort, a konrektort (konrektor) és a subrektort (szubrektor).

Számos különféle probléma, a nehéz anyagi helyzet és az alacsony fizetések folytán a külvárosi iskola első rektora Matthaides Sámuel, a volt kollégium utolsó rektora lett, aki egyben szlovák lelkészként is működött. Miután a pesti vallásügyi bizottság megtiltotta a protestánsoknak két hivatal párhuzamos viselését, 1721-ben lemondott a rektorátusról, és helyére Toperczer Péter Pált választották meg. Váratlan halála után 1726-ban Miletz Illés lett a rektor, de őt már a következő évben Ihnáthy György váltotta fel. 1731-ben Sartorius Dániel foglalta el a rektori hivatalt, őt 1732-ben Longay János váltotta fel, aki előtte sok éven át szub- és konrektorként dolgozott.²⁷

A külvárosi iskola további fejlődése szempontjából Ambrózy György szuperintendens tevékenysége emelkedik ki, aki felismerte az iskola jelentőségét. Ugyanakkor viszont az intézet nehéz anyagi helyzetét is ismerte, amit tovább súlyosbított az a tény, hogy már 30 éve nem kapott bevételt semmilyen vidéki egyháztól, sőt az eperjesi szlovák gyülekezettől sem. Azért 1742-ben a sárosi evangélikus közgyűlésen több nemestől és polgártól ígéretet kapott az iskola támogatására. Az eperjesi gyülekezeteknél tárgyalásokkal érte el, hogy mindkettő kötelezze magát az iskola támogatására. Egyúttal újból bevezette a régi tisztségeket: a kollégium főfelügyelőjét, felügyelőit és inspektorait a nemesi és polgári rendből. Közülük a legfontosabb pozíciót az iskola támogatója, Szirmay Tamás ezredes töltötte be, aki országszerte, sőt, az uralkodói udvarban is jó kapcsolatokkal rendelkezett. A szuperintendens abban az időben az iskola látogatását is végezte, ahol öt tanítót talált. Két állandó tanár mellett (rektor, konrektor és két tanító) a kollégiumban annak idején még mindkét gyülekezet kántorai is tanítottak. Ambrózy nemcsak felemelte a tanári fizetéseket, de kibővítette az oktatást

²⁷ Hörk: *Az Eperjesi*, 96–98.

új, korszerű elemekkel. A rektornak elrendelte, hogy hetente legalább egyszer tanítói konferenciát és évente kétszer diákvizsgákat tartsanak.²⁸

Longay halála után egy új, jelentős személyiség került a rektori állásba, Fábry Gergely személyében. Ez a változás, a szuperintendens reformlépéseivel együtt, nyugtalanította a városi tanácsot, amely 1749-ben megtiltotta a református diákoknak az evangélikus külvárosi iskola látogatását, a következő évben pedig elérte, hogy a Helytartótanács elrendelje az evangélikusoknak az iskola triviális szintre való leépítését. Ugyanakkor a városi vezetés követelte a rektor, a konrektor és a legmagasabb osztályok hallgatóinak távozását.²⁹

Az eperjesi evangélikusok viszont ellenálltak, és a gyülekezet nemesi patrónusainak és felügyelőinek segítségével a királyi udvarban is védtek érdekeiket. Így 1750-ben sikerült nekik engedélyt szerezni mind az új iskolaépület felépítésére, mind az ún. felsőbb, gimnáziumi tárgyak tanítására.³⁰ A század második felében matematikát, teológiát és filozófiát is oktattak a külvárosi iskolában; ezzel az iskola újból elnyerte a líceumi jelleget.³¹ Ezután tért vissza a korábban elűzött rektor és konrektor.

Az új helyzetben az iskolának különböző adományokat ajándékoztak nemesi és polgári patrónusai, aminek köszönhetően hamar néhány ezer forinttal szaporodtak a kollégiumi alapítványok, a terményekkel és néhány ingatlannal együtt.³² Mária Terézia 1751-ben elrendelte a városi tanácsnak, hogy tartózkodjék az iskola jogainak akármilyen megsértésétől. Tekintettel az iskola pozíciójára és gyors fejlődésére, 1758-ban kerületi iskola rangjára emelték. Ugyanakkor a várost meglátogatta Fischer Illés szuperintendens is, aki az iskolát hétéosztályossá alakította át és egy új tanrendet szabott meg számára. Az 1760-as években már hét tanár dolgozott az iskolában és több mint kétszáz diák tanult ott. Abban az időben párhuzamosan-leányiskola is működött benne. A tanári fizetések több mint kétszerezésre nőttek.³³ Néhány év múlva, 1766-ban Chrastina Illés lett a rektor, és Fábry az igazgatói hivatalt foglalta el.

Rendkívül jelentős mind az iskola, mind a két gyülekezet életében, az 1770. év, amikor Eperjest II. József társuralkodó látogatta meg. A jövődi király élénken érdeklődött az iskola anyagi helyzetéről, a tanítás tartalmáról és a tanárok színvonaláról. II. József pozitív viszonyt alakított ki az eperjesi evangélikusokkal. Ez három évvel később meg is mutatkozott, amikor a városi tanács döntött a három, a kollégiumi alaphoz tartozó belvárosi ház eladásáról, amit az uralkodó

²⁸ Uo., 100–102.

²⁹ Uo., 103

³⁰ Korabinsky, Johann Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786, 159.

³¹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy č. 2481: *Visitatio canonica A. 1775.*

³² Csak Pulszky Sámuel ajándékozott 4000 Ft-ot és Szirmay Ádám több mint 1000 Ft-ot.

³³ Hörk: *Az Eperjesi*, 107.

egyenes parancsa meghiúsított. 1770-ben Chrastina Illés elhagyta az iskolát, és új rektornak Carlovsky Jánost választották meg.

A következő, 1771. év elején, Schneider Lipót halála után, Klein János Sámuel foglalta el a szubrektori állást, és 1771. február 14-én ünnepélyesen beiktatták hivatalába. Ebből az alkalomból székfoglaló előadást tartott arról, miért van olyan kevés protestáns iskola az országban. Miután néhány hónappal később a konrektor Meczner Pál György elhagyta az iskolát, a következő év elején Zemiány János lépett hivatalba. Klein működése idején az intézet élén álló főfelügyelő Pulszky Sámuel volt, és az iskolát Carlovsky János rektor vezette. Rajta kívül még három rendes tanár működött a kollégiumban: Zemiány Mihály konrektor, Klein János Sámuel szubrektor és a grammatikai osztály tanítója, Molitoris János. Az alsóbb és a felsőbb osztályok tanulójának összlétszáma a 70-es évek közepén 330 volt. 1776-ban önállósodtak a leányosztályok, egy saját tanítóval.³⁴

A 70-es évek végén tovább erősödött az eperjesi külvárosi iskola helyzete, és az 1779-es összeírás adatai szerint az iskolában nyolc tanár működött, és csak a felsőbb osztályokban 213 diák tanult, köztük 205 fiú és 8 leány. Így a külvárosi kollégium a város legnagyobb tanintézetét jelentette, amely a diákok számát tekintve egy harmaddal felülmúlta a katolikus (akkor a minoriták által vezetett) gimnáziumot.³⁵ Még Klein eperjesi működése idején, 1781 októberében adta ki II. József a híres Türeلمي Rendeletet, amely az eperjesi evangélikusok körében is óriási visszhangra lelt. A sárosi evangélikus gyülekezetek a következő év februárjában, az uralkodó tiszteletére nagyszabású ünnepséget rendeztek. Ugyanabban az évben, 1782-ben a helybeli nemesek és az iskola patrónusai árverést rendeztek a régi, főtéri kollégiumi épület elárverezésére, mivel ez közben, a Jézus Társaság megszüntetése után, az állam kezébe került, amely katonai raktárnak használta. Az épület visszavásárlása idején (6000 Ft-ért) azonban, 1783-ban Klein már nem volt Eperjesen. A bártfai német evangélikus parókiára való távozása után a szubrektori állást Wallenthner Dániel foglalta el.³⁶

KLEIN JÁNOS SÁMUEL IRODALMI TEVÉKENYSÉGE

Klein János Sámuel a tanári, lelkeszi és esperesi működése mellett jelentős és termékeny egyházi író is volt. Első művét még a rintelni tanulmányai idején jelentette meg: *Faustum diei onomastici recursum viro summe venerando Godofredo Schwarz ad d. VII Maii 1765* (Rinteln 1765). Második könyve a *Carmina quaedam apostolica quibus eviden-*

³⁴ Uo., 114–119.

³⁵ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-11 Minutae 1701–1783: Tabella Conscriptiois Animarum in Libera Regia Civitate Eperiensis 1779.

³⁶ Hörk: *Az Eperjesi*, 122.

tissime demonstratur Servatorem nostrum Jesum Christum esse verum Deum et verum hominem, dissertatio prima című latin énekeskönyv 1772-ben Magdeburgban, hallei tanulmányai alatt jelent meg. Az eperjesi szubrektorátus idején, 1777-ben Pozsonyban jelentetett meg könyvet az ezopi mondákról: *Fabulae Aesopi Phrygi, in usum juventutis, cum primis vero poetarum, carminae elegiaco expressae Tentamen primum, continet decades tres.*³⁷

Klein a bártfai parókián betöltött pozíciója elfoglalása után az 1783. június 6-án elmondott székfoglaló prédikációt jelentette meg: *Die wahre Beschaffenheit einem von Gott beruffenen Seelenhirtens. Eine Antrittsperdig, gehalten in der königl. Freinen Stadt Barthfeld* (1784). További prédikációját már a kassai lelkészi működése alatt jelentette meg *Der Christ bei der Feier eines glorreicherfochtenen Sieges und einer glücklich wiedereroberten Stadt*. A prédikációt eredetileg a kassai német á. h. evangélikus gyülekezet templomában mondta el, 1789. okt. 7-én, II. József és szövetségeseinek katonai sikerei alkalmából, és publikálta Kassán a Szentháromság ünnepe utáni 20. vasárnapon (okt. 25.). A gölnicbányai evangélikus parókián tisztségébe lépése alkalmából tartott prédikációt szintén 1790-ben adta ki Kassán: *Göllnitz, ein neu angelegter Weinberg des grossen Gottes. Eine Antritts- und Einweihungs-Predigt gehalten den 31. Jänner 1790*. Ugyanabban az évben jelent meg Kassán az 1790. nov. 15-én tartott ünnepi beszéde: *Treuer Unterthanen Herzenserhebung zum höchsten Himmels-Könige am Krönungs- und Namenstage ihres Königs*. Utolsó prédikációját 1801-ben jelentette meg Kassán. Eredetileg 1801. okt. 4-én tartotta az á. h. evangélikus templomban Gölnicbányán, I. Ferenc király névnapja alkalmából: *Die Pflicht des Christen Gott für anderen Menschen Wohlthaten zu Danken. Eine Predikt am hohen Namensfeste Sr. Majestät Franz I. den 4. October zu Göllnitz in dem ev. Bethause gehalten über die Sonntagepistel.*³⁸

A prédikációkon kívül Klein didaktikai és gyakorlati egyházi könyveket is írt. 1795-ben Kassán adta ki a német kátét (Katechismus). Utolsó nyomtatott műve egy hittankönyv volt Felka város (ma Poprád része) evangélikus gyermekei számára: *Religionsunterricht für die evang. Jugend der Stadt Felka*. Megjelent Lőcsén 1811-ben.³⁹

Klein legjelentősebb és legismertebb műve a Magyar Királyság összes vármegyéiben élő á. h. evangélikus lelkészek négykötetes lexikonja: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prädiger in allen Gemeinden des Königreich Ungarn. Gesammelt und mit vielen Anmerkungen erläutert*. Az első két kötet még a szerző életében jelent meg Lipcsében, 1789-ben. A harmadik kötetet 1873-ban Pesten publikálta Fabó András, a Monumenta evangelicorum aug. Conf. In Hungaria sorozat negyedik részeként. A negyedik kötet mindmáig kéziratban maradt, az Eperjesi Evangélikus Kollégium könyvtárában. A reformáció félévtizedes jubileuma alkalmából tervezte a Magyarországi Á. H. Evangélikus Egyház

³⁷ Uo., 504.

³⁸ Uo.

³⁹ Szinnyei: *Magyar írók*, 504.

az egész munka modern, kritikai kiadását. Ez viszont elmaradt, és anyaga alapjául szolgál a teljes mű kiadásának ebben az évben.

Valószínű, hogy Klein János Sámuel több műve nem került kiadásra életében. A kéziratban maradtak egyike: megjegyzések Bártfa szabad királyi város történetéről, ami a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban található. A másik viszont egy négykötetes mű a magyarországi Á. H. evangélikus tanítók (valójában lelkészek) életéről és működéséről, amely jelenleg sajnos, nem lelhető fel. Az Eperjesi Evangélikus Kollégium könyvtárában csak a negyedik kötete található. Feltételezhető, hogy Klein összeállította ezt a munkát a lelkészi lexikon vázlataként vagy befejezése után, vagy párhuzamosan gyűjtött anyagot mindkét műre. Hasonlóan lehetséges, hogy a szerző más ismeretlen vagy jelenleg ismeretlen helyen őrzött irodalmi vagy tudományos kéziratot is írt. Ezt az egy ránk maradt kötetet nem régen az Eperjesi Egyetem kiadója eredeti nyelven és paginációban adta ki.⁴⁰

PRIMÉR FORRÁSOK

- Corpus Juris Hungarici. Tyrnaviae, 1734.
Eperjesi Állami Levéltár (Štátny archív, ŠA Prešov).
Eperjesi Állami Levéltár; Eperjesi Fióklevéltára (ŠA Prešov, Pob. Prešov).
Az Eperjesi Á. H. Evangélikus Gyülekezet Levéltára.
Korabinsky, Johann Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*, Pressburg, 1786.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FABINY Tibor: *II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája*, Bp., 1973.
HÖRK József: *Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története*, Kassa, 1896.
KÓNYA, Péter: *Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1610–1791*, in *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry*, 3., ed. J. Alberty, Liptovský Mikuláš, 2002.
KÓNYA Péter et al.: *Dejiny Prešova*, I, Prešov, 2016.
KÓNYA, Péter: *Snem roku 1712–1715 a prešovskí evanjelici*, in *MDCCXV. Snem roku 1715 a uhorská spoločnosť v 18. storočí*, ed. Uő, Prešov, 2016, 188–202.
KÓNYA, Péter: *Obnova rímskokatolíckej cirkvi v Prešove v 18. storočí*, in *Gréckokatolícka cirkev vo svetle*, ed. Jaroslav Coranič, Prešov, 2019, 287–304.
KÓNYA, Péter–CSEPREGI, Zoltán: *Sto kňazských biografii Jobanna Samuela Kleina. / Johann Samuel Klein száz lelkészi életrajza*, Prešov, 2015.
LAZAR, Ervin–MIDRIAK, Ján: *Dejiny evanjelického cirkevného zboru podľa augsburského vyznania v Prešove*, Prešov, 1983. Kézirat.

⁴⁰ Kónya, Péter–Csepregi, Zoltán: *Sto kňazských biografii Jobanna Samuela Kleina. / Johann Samuel Klein száz lelkészi életrajza*, Prešov, 2015.

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, VI, Bp., 1899.

SZÖGI László–KÓNYA Péter: *Sáros megyei diákok az európai egyetemeken 1387–1918*, Bp., 2012 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Ú. S., 9).

ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyház történeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977.³

ABSTRACT

Péter Kónya: *Johann Samuel Klein, Lutheran Subrector, Preacher and Ecclesiastical Writer*

Johann Samuel Klein was born in Bártfa in 1748, in the family of Michael Klein, pastor of the German Lutheran church in Bártfa and a respected ecclesiastical writer. He completed his studies at the Lutheran secondary schools, in Eperjes and Pozsony. After graduating from the high school, he went to Germany to pursue higher studies at the universities in Rinteln and Halle. After returning to his homeland in 1774, he accepted the professor and vice-rector positions at the Lutheran school in Eperjes, where he remained until 1783, and then went to Bártfa, where he worked as the pastor of the German Lutheran church. Between 1784 and 1790, he was a German Lutheran pastor in Kassa, and then he left for Gölnicbánya where he took up the senior Lutheran pastor position. In addition to his work as a professor and senior pastor, he was also an important ecclesiastical writer. He did not only write religious and theological literature, but also published several sermons, didactic and practical theological works. Klein's best-known work is a four-volume catalogue of preachers from all Lutheran congregations of the Kingdom of Hungary: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prädiger in allen Gemeinden des Königsreichs Ungarn. Gesammelt und mit vielen Anmerkungen erläutert*. The first two volumes were published during the author's lifetime; the third one in 1873 and the fourth one remained in manuscript in the collections of the Library of the Lutheran College in Eperjes. Klein had been writing his work for several years, systematically changing and supplementing it. In addition to the final version, he created another one entitled *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Lehrer in allen Gemeinden des Königsreichs Ungarn*. The persons in the manuscript do not match with those in the printed version that is more informative and more extensive. Only his fourth volume is known, which is stored in the Library of the Lutheran College in Eperjes and was published in 2015.

Keywords: biography, writer, preachers, evangelical, 18th century

A MAGYAR REFORMÁTUS BELMISSZIÓ FORRÁSVIDÉKE.
SZALAY JÓZSEF NAGYBECSKEREKI LELKÉSZ
ÖNÉLETRAJZA 1897-BŐL

Szász Lajos

A magyar református egyháztörténet-írás egyik, ha nem a legnagyobb hatású alakja, Zoványi Jenő többek között az általa évtizedeken keresztül bővített, gondozott egyháztörténeti lexikonával szerzett magának elévülhetetlen tudománytörténeti érdemeket. Zoványi még kolozsvári lelkész korában, az 1890-es évek elején kezdett el foglalkozni egy protestáns irodalom- és egyháztörténeti lexikon kérdésével, melynek első kiadása három kötetben 1894–1901 között Mezőtúron jelent meg *Theológiai ismeretek tára* címmel.¹ Zoványit éppen a harmadik kötet megjelenésével egy időben választották meg elhunyt mestere, Warga Lajos sárospataki egyháztörténeti tanszékére. Innentől kezdve hosszú éveken keresztül összefonódott a pataki alma mater és Zoványi sorsa, egészen a professzor botrányokkal kísért kényszerű távozásáig.²

Zoványi Jenő Budapesten, a Ráday Levéltárban őrzött irathagyatékában találhatjuk meg a *Theológiai ismeretek tárával* kapcsolatos iratokat.³ Az iratanyag teljes joggal került el eddig a kutatók figyelmét, ugyanis az egyébként sem bőséges anyag általában a Zoványi által felkeresett, irodalmi tevékenységet folytató személyek lényegre törő, szócikk-jellegű válaszleveleit tartalmazza a legfontosabb életrajzi és könyvészeti adatokkal, melyek aztán később a lexikon forrásbázisát képezték. A lakonikus megfogalmazású levelek között azonban található egy hosszabb lélegzetvételű írás, Szalay József nagybecskereki lelképásztor tízoldalas önéletrajza, melynek közlésére vállalkozunk jelen írásunkban. Szalay József 1897. ápr. 4-én papírra vetett önéletrajza bőven túlteljesítette a Zoványi által elvártakat. A személyes hangvételű, egyéni lelki-szellemi fejlődést, az író megtéréstörténetét is ma-

¹ Zoványi Jenő: *Theológiai ismeretek tára*, 1–3., Mezőtúr, 1894–1901.

² Zoványi Jenő életével kapcsolatosan, a vonatkozó irodalom felsorolásával együtt: Kovács I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Bp. ELTE Eötvös, 2014, 156–162.

³ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (tovább: DMREK, RL), C/101. Zoványi Jenő iratai. 25. d.

gába foglaló szövegből a címzett csupán a legfontosabb életrajzi adatokat és a Szalay által közrebocsátott irodalmi művek könyvészeti adatait tüntette fel a készülő lexikon megfelelő szócikkében.⁴ Az önéletrajz a későbbiek során nem került az egyháztörténeti kutatás fókuszába, részben feltehetően a levéltári őrzési egységének sajátos, a lexikon iratanyagától egészen elütő jellege miatt.

SZALAY JÓZSEF ÉS A MAGYAR REFORMÁTUS BELMISSZIÓ

Szalay József (1855–1917) közel sem ismeretlen a magyar protestáns egyháztörténeti kutatás számára. Habár életművével mindaddig önálló tanulmány vagy monográfia nem foglalkozott, számos munka érintette szerteágazó működésének egyik-másik szeletét. Szalay nagybecskereki lelkeszi szolgálatát általában az ún. dél-alföldi református belmissziói vagy ébredési csoportosuláshoz sorolja a szakirodalom.⁵ Azonban Szalay és egy-két kortársa, Kecskeméti Ferenc békési és Rácz Károly szapáryfalvai lelkipásztor tevékenysége túlnőtt a regionális kereteken, és országos tekintetben is meghatározónak bizonyult a református egyház életében.⁶ Az alábbiakban a közlésre kerülő önéletrajz segítségével szeretnénk az életút néhány eddig kevésbé ismert, ám egyháztörténeti szempontból fontos részletét megvilágítani.

Szalay 1855-ben született Makón, ahol elemi iskoláit végezte az ugyancsak makói Kecskeméti Ferencsel együtt. Egyéves pozsonyi kitérővel a gimnáziumot Hódmezővásárhelyen fejezte be. Ezután Budapestre került a teológiai tanulmányok folytatására, amelyet a korban elterjedt módon kiegészített a pedagógiai tanfolyam látogatásával. Ugyan a tanári oklevelet végül nem szerezte meg, azonban már hallgatóként alkalmazták Török Pál ajánlására a fővárosi skót misszió elemi iskolájában.⁷

⁴ A Zoványi-féle lexikon legutolsó kiadását tekintve, a könyvészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy a Zoványi és a későbbi szerkesztők sem bővítették számottevően Szalay 1897-es önéletrajzának adatait. Ld. Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Budapest, 1977,³ 567.

⁵ Tőkés Zoltán: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió*, Doktori értekezés, Debrecen, 2004, 37–62.

⁶ Csohány János: Rácz Károly (1842–1925) lelkipásztor élete és munkássága, in *Vallási Néprajz*, Bp., 1987, 156–177. Kecskeméti Ferenc működésével, főképp a baptista misszióval ápolott viszonyával kapcsolatosan közöl értékes adatokat: Szigeti Jenő: A békési paraszt-ecclesiólák váltsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1891), in Tüskés Gábor (szerk.): „*Mert ezt Isten hagyta...*” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*, Bp., Magvető, 1986, 444–478.

⁷ Kovács Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*. 2., Bp., Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914; Rébay Magdolna: *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházmegyék és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára*, Debrecen, Csokonai, 2011, 248–249.

Itt ismerkedett meg Andrew Moody-val, akinek a hatására úgy döntött, hogy Edinburgh-ban kívánja folytatni a tanulmányait. Mind Török, mind pedig Moody más, tehetséges fiatal segédlelkészekhez hasonlóan támogatták Szalayt ebben a döntésében. Az Edinburgh-i New College-ban 1879-től 1880 tavaszáig tartózkodott. A skót ösztöndíj lehetősége 1863-tól állt a magyar reformátusok rendelkezésére. Az ösztöndíj révén 1919-ig mintegy 80 református teológus tanulhatott Edinburgh-ban, és kerülhetett kapcsolatba a főképp a 19. század második felében kifejezetten élénk, a személyes, illetve családi életre is hatást gyakorló evanglikál protestantizmus szellemiségével. Fontos megjegyezni, hogy a skótok a misszió és egyházszerzés tekintetében is példaképpen szolgáltak a magyarok számára az egyházi egyesületek alapítása terén.⁸

A fiatal magyar lelkészjelölt egész további életére befolyásoló hatást gyakorolt ez a skóciai tanév. Ahogyan arra, az általunk közölt életrajzában is kitér: itt vált számára személyessé a keresztyén hit, Skóciában tért meg. Szalay nem állt egyedül ezzel az élményével, Balogh Ferenc debreceni egyháztörténész, teológiai tanár egy évtizeddel korábban papírra vetett skóciai naplójában adott számot arról, hogy milyen hatások is érték a debreceni teológiáról Edinburgh-ba érkező diákokot. A személyes vallásosság, a családi áhítatok, egyéni bibliaolvasás és a skót evanglikál kegyesség egyéb gyakorlataival történő találkozás egy életre meghatározta a magyar teológusok gondolkodását.⁹ A skóciai hónapok Szalay esetében ráadásul fontos személyes kapcsolatok kiépítésére is lehetőséget adtak. A Nagy-Britanniában megismert lelkészek és befolyásos, a keresztyén missziót anyagilag is támogatni képes világiak a későbbiekben fontos szerepet játszottak Szalay belmissziós tevékenységének kibontakozásakor.

Hazatérve Szalay némileg meglepő módon végül Debrecenbe érkezett vissza. Ugyan csupán a teológiai képzését zárta le a cívis városban, ám mindez érdekes adalék a történész számára arra nézve, hogy miként is értékelhették a korszakban az evanglikál skótok a két magyar református központ: Budapest és Debrecen teológiai szembenállását, mely éppen az 1870-es években tetőzött a debreceniek hitvallásának publikálásával.¹⁰ Az önéletrajz szövegéből ugyanis úgy tűnik, hogy a fővárosból Skóciába érkező diákok ott érték olyan hatások, amelyeket követően – később mindezt ugyan megbánva – végül Debrecen mellett

⁸ Sárközi Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken. 1789–1919*, Bp., 2013 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 19), 121–132; Hörcsik Richárd: Az edinburgh-i magyar peregrináció rövid története, in Barcza József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*, Debrecen, 1989, 161–176.

⁹ Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., L'Harmattan, 2010, 49–57.

¹⁰ Uo., 67–73.

tette le a voksát. Saját bevallása szerint is valamiképpen a skótok életszerűbb, gyakorlati keresztyénségét, a náluk megismert ébredési, evanglikál kegyességet kereste Debrecenben is, ám csalódnia kellett, hiszen csupán „holt orthodoxia” várta őt. Ez a választás végül nem csupán azt jelentette, hogy Török Pállal megszakadt a kapcsolata – aki nem sokkal később befejezett élete végéig sem bocsátott meg neki –, hanem egyéb fontos következményei is voltak.

Szalay önéletrajzában lakonikus tömörséggel jegyezte meg, hogy még egy fél-évre Bécsbe is kiutazott Debrecenből. Bécs sajátos helyet foglalt el a magyar református teológusok peregrinációs célpontjai között. Az I. világháborúig itt tanult mintegy félszáz diák túlnyomó többsége Debrecenből érkezett, ahol több professzor (pl. Erdős József és Balogh Ferenc) kiváló kapcsolatot tartott fenn a császárváros intézményével.¹¹ Az 1821-ben alapított közös protestáns teológiai intézet, majd később fakultás magyar református szempontból legjelentősebb professzora Eduard Böhl volt, aki 1864-től oktatta a református dogmatikát. Böhl az elberfeldi lelkipásztor, Friedrich Hermann Kohlbrügge veje és tanítványa volt, a liberális teológiai iskolákkal szemben fellépő konzervatív református irányzat egyik nemzetközi szintű szervezője.¹² A 19. század utolsó évtizedeiben kibontakozó tiszántúli konfesszionális megújulás számos neves képviselője volt Böhl tanítványa, vagy állt vele szorosabb kapcsolatban. Nem véletlen tehát, hogy Szalay, aki ugyan – mivel saját költségére utazott ki – nincs bejegyezve a bécsi matrikulákba, egy félét Böhl környezetében kívánt eltölteni, feltehetően eközben német nyelvtudását is fejlesztette. A kettejük között kialakult személyes kapcsolatot Szalay József rendkívül szórványosan fennmaradt levelezésének egyetlen darabja, egy Böhl által 1881-ben angol nyelven írott levél bizonyítja.¹³ Szalay a későbbiekben is szoros kapcsolatot ápolt Böhl magyarországi barátaival, Balogh Ferencel, Rácz Károllyal és másokkal, és nem egy írása jelent meg saját lapalapítása előtt a Böhl-tanítványok nem hivatalos lapjában, a *Szabad Egyház* hasábjain, illetve tagja volt a konfesszionális elköteleződésű lelkészeket tömörítő „Helvét-

¹¹ Szász Lajos: A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821–1918), in Sasfi Csaba–Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látásrögei*, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017, 175–187.

¹² Körtner, Ulrich H. J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien, in Karl Schwarz–Falk Wagner (eds.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*, Wien, WUV-Universitätsverlag, 1997, 427–452; Karner, Peter: Der reformierte Lehrstuhl der evang.-theol. Fakultät, in Uő (ed.): *Die Evangelische Gemeinde H. B. in Wien*, Wien, 1986, 177–187.

¹³ DMREK, RL, C/219. Szalay József iratai. 1. d. Eduard Böhl levele Szalay Józsefhez, Bécs, 1881. jún. 19.

hitvallást Követő Református Egylet”-nek is.¹⁴ Mindemellett Szalay számára az angolszász kapcsolatok továbbra is előtérben maradtak, nem is véletlen, hogy a magyar református ébredés egyik legfontosabb evangélicizációs kampányában, A. N. Somerville 1887 és 1888 folyamán többek között a dél-alföldi református településeken végzett prédikációs körútján a nagybecskereki lelkész volt (Kecske-méti Ferenc mellett) az egyik tolmács.¹⁵ Szalay megtestesítette tehát az angolszász elköteleződésű ébredési irányzat és a Debrecenen keresztül ható német és holland gyökerekkel bíró konfesszionális megújulás közötti szintézist, mely egyrészt a személyes hitélet kialakításán buzgólkodott, másrészt pedig hangsúlyozta a történelmi gyökereket, hitvallásos alapokat.

A debreceni irány melletti elköteleződés azt is jelentette, hogy Szalay a hatalmas tiszántúli egyházkerület valamely eklézsiajában fog a későbbiekben szolgálni. A korábban szintén Bécsben tanult Szabó János esperes hívására a Békés-Bánáti Egyházmegyébe került, ahol rövid kitérőt követően Nagybecskerek lelképásztorává választották. Itt szolgált egészen pályája végéig. A gyülekezet-szervezéssel kapcsolatos tapasztalatairól, például a világi munkatársak akkoriban még szokatlanul bátor alkalmazásáról, illetve a missziós társulatokkal ápolt jó viszonyáról számos cikket jelentetett meg a korabeli egyházi lapokban, melyről viszonylagos részletességgel önéletrajzában is megemlékezik. Szalay neve azért is jelentős a protestáns egyháztörténet számára, mert hozzá fűződik az első hazai külmisszióval foglalkozó egyesület, az „Első Magyar Missziótársulat” megalakítása.¹⁶ A nagybecskereki város arculatát azóta is meghatározó református templom felépítése is az ő szolgálatához köthető.¹⁷

Szalay általunk közölt önéletrajzának talán legérdekesebb része a saját kis belmissziói lapocskája, a *Keresztyén* kiadásával kapcsolatos bekezdés. A dualizmus utolsó évtizedeiben megélnékülő protestáns sajtóeletről viszonylag kevés adattal rendelkezünk.¹⁸ Az 1880-as, 1890-es években gyakran egészen rövid életűnek bizonyuló lapocskák elterjedtségéről, anyagi háttéréről nem ritkán szinte

¹⁴ A helvéthitvallást követő református egylet, *Szabad Egyház* 7(1890/14), 1890. júl. 16., 108 (tovább: SZE).

¹⁵ Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Somerville magyarországi körútja 1887–1888, *Theológiai Szemle* 19(1943/1), 29–44.

¹⁶ Kool, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)*, 1., Bp., Harmat–Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, 1995, 146–147.

¹⁷ A n.-becskereki ev. ref. templom felavatása, *Debreceni Protestáns Lap* 11(1891/33), 1891. aug. 15., 301 (tovább: DPL).

¹⁸ Czegle Imre: A református egyház időszaki sajtója, in Bartha Tibor–Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, Bp., 1983, 203–207; Klestenitz Tibor: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890–1918, *Egyháztörténeti Szemle* 19(2018/4), 68–82.

semmilyen információval sem rendelkezünk. A hivatalos vagy félhivatalos egyházkerületi lapokkal ellentétben, melyek viszonylag stabil szerkesztőgárdával és szilárd anyagi háttérrel rendelkeztek, ezek a kis lapocskák nem ritkán éveken keresztül lavíroztak a lét és megszűnés határmezsgyéjén. Célközönségük és tematikájuk is változatos volt. Az 1889-ben alapított, a lelkészi kar alsó rétegeit felkarolni hivatott *Közpapok Lapja* egyik szerkesztője, Kósa Ede jármi lelkész 1891 őszén mintegy 400 előfizetővel együtt is a lap fennmaradásáért aggódott.¹⁹ A hitvallásos irányzat kéthetente megjelenő lapjának, a Szabad Egyháznak ugyanekkor mintegy 180 előfizetője volt.²⁰ Az inkább egyházpolitikai témákat napirenden tartó Órálló pedig 530 példányban kelt el az 1890-es években.²¹

Mindezeket szem előtt tartva Szalay néhány mondata, melyet az önéletrajzában olvashatunk, betekintést nyújt az 1890-es évek magyar protestáns belmisszió sajtójának hátterébe. Szalay számára a sajtó a misszió egyik legfontosabb eszköze volt. 1904-ben így írt minderről: „Az evangéliumi lapok célja, röviden kifejezve, lerakni és megerősíteni az evangéliumi egyház alapjait a szívekben; átalakítani a meddő és élettelen magyar protestantizmust gyümölcsöző és életerős evangéliumi protestantizmussá.”²² A *Keresztyén* ugyanebben a szellemben, 1892 elején indult meg Nagybecskerekken, majd pedig 1899-ben egyesült Kecskeméti Ferenc békési lapjával, az *Evangyélistával*, hogy 1900-tól *Keresztyén Evangyélistaként* jelenjen meg.²³ A nyolcoldalal lapocskára, mely változatos szerzőgárdával a helyi és országos protestáns belmisszió és ébredés kérdéseit boncolgatta, komoly hatást tudott gyakorolni országos szinten is. Nem csupán a megyei és regionális lapok (pl. a *Torontál*), de az országos egyházi lapok is szemlézték, nem ritkán kritika alá is vették a *Keresztyénben* megjelenő írásokat. A kiadás és terjesztés nehézségei azonban sok fejtörést okoztak Szalaynak. Önéletrajzában lakonikus megjegyzései ebbe az eddig kevésbé ismert, küzdelmes folyamatba nyújtanak betekintést. Az alapítást követő másfél évben minden református lelkésznek megküldte a lapot. Ugyan ehhez hasonló, a terjesztést elősegítő akciót ismerünk más lap (pl.

¹⁹ Szász Lajos: A református „közpapok mozgalma” a 19. század utolsó évtizedében, in Gér András László–Jenei Péter–Zila Gábor (szerk.): *„Hiszek, hogy megértsem!” Konferenciakötet*, Bp., KRE–L’Harmattan, 2015, 257.

²⁰ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára, R. 1516/156, 66. Rácz Károly levele Balogh Ferenchez, Szapárfalva, 1892. dec. 13. (tovább: TTREL Nk, Kt.).

²¹ Gacsályi Gábor: *Bartha Mór élete és kora*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2000, 117.

²² Szalay József: Az evangéliumi lapok hivatása, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 47(1904/50), 1904. dec. 11., 789 (tovább: PEIL).

²³ Németh Ferenc: Szalay József nagybecskereki református lelkész és az első bánati református folyóirat, a *Keresztyén* (1892), in *„Sem magasság, sem mélység nem rettent!” Kulturális értékeink a Kárpát-medencében III. Tanulmánykötet a reformáció 500. évfordulójára alkalmából 2017-ben rendezett emlékkonferencia előadásaiból*, Szabadka, 2018, 169–186.

Közpapok Lapja) esetében is, ám az a tény, hogy másfél éven keresztül több száz címzettnek ingyen küldjenek meg egy lapot, párját ritkítja. Végül a lelkészek közül mintegy 400-an váltak előfizetővé. Az önéletrajz írásakor, 1897-ben pedig egészen nagy számban, 1400 példányban nyomtatták a lapot, melyből mintegy 200 ingyenes példány tanítókat illetett meg, akiket a lap korábban is célzott kedvezményekkel próbált az olvasótáborba csábítani.

Mi tette lehetővé, hogy ilyen nagy számban jelenjen meg, akár több száz példányban ingyenesen, és érjen el országos elterjedtséget egy dél-alföldi református lelkész által szerkesztett lap? A választ elsősorban az önéletrajzból tudhatjuk. Szalay három személyt említ meg az önéletrajzában: „Stevenson Glasgowból, Miss Buchanan Edinburgból, s Tiszt. Wingate Londonból.” William Wingate (1808–1899) többek között Londonban is szolgáló, a külmisszió iránt elkötelezett lelképásztor volt, aki különösen is érdeklődött Magyarországra, és az itt folyó zsidómisszió iránt.²⁴ Számos alkalommal indított gyűjtést ismerősei, barátai között magyarországi célok érdekében, így például 19 font sterlinget gyűjtött az 1880-as évek elején a nagybecskereki református templom építésére is.²⁵ Miss Buchanan (a magyar sajtóban leginkább Buchanan Johanna vagy Buchanan Janka néven hivatkoznak rá) egy előkelő, igen gazdag és egyedül élő hölgy volt, aki mélyen hívő, különféle egyházi szolgálatokban is tevékeny szereplője volt az Edinburgh-i keresztyén közösségi életnek. A magyar református peregrinus diákok az 1860-as évektől nagy szeretettel emlékeztek rá, hiszen támogatta és segítette őket skóciai tartózkodásuk idején, de nem ritkán – mint azt Szalay esetében is láthatjuk – a későbbiek során is kapcsolatban maradtak, és Miss Buchanan a magyar ébredés ügyének skóciai támogatójává vált.²⁶ A Szalay által említett Stevenson nevű, Glasgow-ban élő jó barátot mindeddig nem sikerült teljes bizonyossággal beazonosítani, ám feltehetően szintén egy misszió iránt elkötelezett tehetsős férfi volt. A külföldi támogatók jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Minden bizonnyal nem véletlenül emelte ki önéletrajzában ezt a szálát maga Szalay is. Az általa szerkesztett lap bizonyosan nem érhetett volna el akkora olvasókört, ha nem részesül jelentős anyagi támogatásban a kiadása. A sok száz ingyenesen küldött példány az ügynek sokat használt, de rengeteg pénzt emészthetett fel. A pusztán tény, hogy Szalay lapja majd egy évtizedig fennállhatott, jelzi, hogy az anyagi háttere viszonylag stabilnak volt tekinthető. Azok a lapocskák, amelyek

²⁴ Kool: *Az Úr csodásan működik*, 1., 104–107.

²⁵ *PEIL* 27(1884/31), 1884. aug. 3., 1012.

²⁶ A Miss Buchanan-nel ápolott kapcsolatáról vallott Csiky Lajos, debreceni teológiai professzor, volt skóciai ösztöndíjas is. Csiky Lajos: A protestantizmus és a nők, *DPL* 33(1903/6), 1903. febr. 7., 81–88; Miss Buchanan levelezésben állt Balogh Ferencsel is (ITREL NK, Kt, R 1516/26).

kizárólag magyarországi támogatókra és előfizetőkre számíthattak, mint például a *Közpapok Lapja* vagy a Biky Károly által szerkesztett *Reformátusok Lapja* viszonylag gyorsan elhaltak. Szalay lapjához hasonlóan a Szabad Egyház, mely szinte egy személyes lappá zsugorodott idővel, ha csak 100–200 példányban, de egészen az I. világháború idejéig meg tudott jelenni. Mindez ebben az esetben is főképp a nagyvonalú külföldi támogatóknak – főképp Eduard Böhl és Fr. H. Kohlbrügge tanítványainak és barátainak – volt köszönhető.²⁷

Szalay önéletrajza tehát felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar belmisszió és ébredés szellemi forrásvidéke komolyabb figyelmet és további kutatásokat érdemelne, a nemzetközi kapcsolatrendszer feltárása pedig elengedhetetlen háttér munkája mindennek. Egyúttal meg kellene kísérelni számba venni, hogy milyen szerepet játszott a külföldi kegyességi irányzatok, ébredési csoportok anyagi támogatása a belmisszió hazai sajtójának, szervezeti kereteinek a kialakulásában és fenntartásában, mely úgy tűnik, hogy az eddig sejtettnél sokkal nagyobb mérvű, nem ritkán pedig döntő jelentőségű volt.

FORRÁSKÖZLÉS²⁸

„Nagytiszteletű Lelkész úr!
Szeretett Tisztársam!

Szíves felkérő soraira habár későn is, a következőkben válaszolok.

Én születtem 1855 július 31-én Makón lehet mondani kis birtokos szülőktől, kik igen vallásosak voltak. Édesanyám a zsolttáros könyvünk csaknem minden versét tudta s naponta énekelte. Szüleim házassága 12ik évében születtem mint fiúgyermek s apám mintegy fogadást is tett Istennek, hogy ha fia lesz, pappá taníttatja. S azzá is taníttatott, és szüleimnek rendkívüli örömük volt abba, mert előttük legmagasabb, legtiszteltebb pálya volt minden pályák között a papi pálya. 4 iskoláimat Makón kezdettem, és pedig édes apámék direct azért költöztek be a tanyákról a városba, hogy engem iskoláztathassanak. Az elemi 4 osztályt s a gymn[asium] 4 alsó osztályt Makón végeztem. V–VI-osztályt H[ód]m[ező]Vásárhelyen, VII osztályt Pozsonyba, hová a német nyelv elsajátítása végett men-

²⁷ 1896-ban három külföldi támogatótól együttesen jóval több adomány érkezett a lap számára, mint Magyarországról Lapunk számára, *SZE* 13(1896/5–6), 1896. márc. 1., 24.

²⁸ DMREK, RL C/101. Zoványi Jenő iratai. 25. d. „Theologiai Ismeretek Tára”. Szalay József önéletrajza. 1897. Számozatlanul. A szöveget alapvetően korabeli helyesírási sajátosságok megtartásával közöljük, csupán a rövid-hosszú magánhangzókat igazítottuk a mai helyesíráshoz, illetve az értelemzavaró hibákat, elírásokat javítottuk.

tem. VIII osztályt ismét H[ód]m[ező]vásárhelyen, hol 1874. július 31-én tettem érettségi vizsgát jeles osztályzattal.

Innen a papi pálya tanulása végett Budapestre mentem, hol tanárim jóakarátú atyai gondoskodása s Török Pál²⁹ atyai jószágoskodása alatt végeztem a 4 évi theológiát. Az akkor még rationalista intézetben magam is rationalisnak nevelkedtem. A tanfolyam 4ik évében Török Pál a scot missio iskola egyik tanítói állására bocsátott ki, s itt kezdődik életemben egy áldásos fordulat, a scotokkal való megismerkedés. Mennél jobban megismertem ezeknek egy itt levő emberét Moody Endrét³⁰ annál jobban megszerettem őket, s elhatároztam hogy ki megyek Edinburgba.

Ezen elhatározásom úgy Török Pál, mint Moody Endre szívesen vették és főleg Török Pál örült neki. Hogy miért, ő maga meg is mondta. A scotokat bántotta kissé hogy az ő theologiajokról hazajött ifjak mind tanárokká lettek és csaknem mind rationalisták maradtak. S ezt Török Pállal is közölték. Ki aztán mikor engem ajánlott nekik szóval is megmondta Moody Endrének, hogy küld most olyat, a kivel nem vall szégyent. Vajha ezt az előlegezett bizalmat kiérdemelhetném, ez életem egyik főtörekvése. Pedig bizony még ekkor tanári pályára készültem magam is. Budapesten a theologiai kurzus mellett el is végeztem 7 fél semestert, holott csak 6tot kellett volna akkor elvégezni egy tanár jelöltnek és az első tanári vizsgát le is tettem. Borzadtam a hosszú káplánkodású papi pályától, s aztán meg még jobban attól, hogy hit nélkül legyek pap, mert hitem az vajmi kevés volt. Istenem egy pantheisticus lény, személy nélkül s az én lelkemnek ebbe a mindenütt jelen való öntudatlan lénybe való futása halálom után, ez volt összes hitem.

Erkölcsei tekintetben azonban igyekeztem correct lenni, és a mulatozástól idegenkedni kezdettem, s a bűnök azon nemét pedig, mely leginkább megrontja a testi szervezetet kerültem, de nem azért mert Istennek tetszik, hanem mert a mások betegsége látása megundorított. És Isten adott nekem erőt erre.

1874 októberben letéven itthon az első papi vizsgát, kimentem Edinburghba s itt a jó scotok befolyása alatt, az isteni kegyelem folytán hívővé lettem.

Láttam, hogy ezek jó emberek s láttam, hogy itt egy nagy masina dolgozik az Isten országa érdekében önzetlenül s kérdeztem mi hajtja ezeket, s láttam, hogy egy személyes Megváltóba való hit. S aztán néztem hogy hogy jöttek ezek erre. A biblia igazságainak elhívése által. Én is kezdettem olvasni a bibliát, s jártam isteni tiszteletekre, és pedig szorgalmasan. Nem mulasztottam volna el egy templomot sem. Koszt adó gazdám mondá is, no egy ily embernek mint én lehet hinni, mert nem képmutatásból vagyok pap. A scotok is igen megszerettek, és

²⁹ Török Pál (1808–1883) budapesti református lelkész, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke.

³⁰ Andrew Moody a budapesti Skót Misszió lelkésze, illetve a misszió iskolájának igazgatója volt (1864–71, 1878–1904 között).

lehet mondani 10-12 család mintegy családjá tagjává tett, a kikkel még ma is levelezésben vagyok. S úgy 1879 tavaszán május 10 körül én is hívó lettem. Hittem a Bibliát Isten beszédének, s hittem egy személyes, bűneimért eleget tett Megváltóban, s ettől fogva, igyekeztem őt híven szolgálni, s ettől fogva egy vágyam lett pappá lenni...

Edinburgot 1880 tavaszán hagytam el Ápril elején, s úgy Párizson s Sveiczon keresztül haladva Ápril végén haza érkeztem, s Debreczenben jeles eredménnyel lettem a papi vizsgát, s innen kimentem még egy félévre saját költséggel Bécsbe.

Debreczenben végeztem, mert azt hittem, itt az élő hitű református keresztyénség s nem tudtam, hogy de itt a holt orthodoxia, s ezek itt nagy többségben vannak. Török Pál e lépésem teljesen nem tudta megbocsátani soha, s engem is vádol a lélek néha érette, hogy én őt elhagytam, ki nekem mindjárt ígért tanárságot, segédlelkészséget vagy adminisztrátorságot, a mint hazajöttem, de én eljöttem az ő keze alól. Az Úrtól lett ez, ebbe nyugszom meg.

Már Bécsből Szabó János³¹ esperes, kiben igaz jóindulatú lehet mondani – atyát – találtam itt, engem a német nyelvű Páncsovára küldött helyettes lelkésznek hol 500 fr. évi fizetés mellett szolgáltam 5 hónapot. Azonban alig voltam ott 1 hónapig, mikor megválasztottak Szabó János esperes ajánlatára N[agy]becskerekre. Ezt az állást örömmel elfogadtam, mert anyanyelvemen való szolgálat kedvesebb volt nekem. Állásom 1880 december 15én foglaltam el, azolta itt vagyok. Mikor ide jöttem, itt nem volt sem paplak sem templom, de volt néhány jóakarató, intelligens hívem, s volt különösen egy szerető kedves, istenes főgondnokom, ki engem atyailag szeretett és szeret mindenkor, kivel együtt fundálgattuk, hogy mit, hogyan fogunk dolgozni, s terveinket együtt hajtottuk végre. Ez az ember életemnek egy áldása volt, van és lesz. Adja Isten hogy még soká legyen az. Lelkészt ember jobban nem tisztelt még senki mint ez tiszteli, s lelkész iránt jobb indulattal még soha senki nem volt, mint ez irántam, Úrnak szeretni lelkészét és tisztelt s becsültnek már világi állásáért is. Kényelembe szeretni tenni. Ha gazdag volnék mondá – magam tennék erre alapítványt – monda, s ép azért nagyon fáj nekik az, a mit egy elpusztult volt földes uracska itt velem tett néhány éveken keresztül, ki elég vakmerő, s rossz lelkű volt alattomos utakon tisztességem ellen, jó hírnevem ellen is törni. Azonban Istennek hála anyagi veszteségen kívül egyéb veszteséget nem okozott, nem okozhatott nekem. De Isten kezének ezen oltalmazásában Isten eszközül felhasználta szeretett főgondnokom kezét is, a kinek szintén sok keserűséget okozott az illető névtelen. Itt házasodtam meg 1889 márcz. 3-án vezettem oltárhoz Schiller Teri községi iskola tanítónőt, ki a jó református papnék, feleségek, anyák igazi minta

³¹ Szabó János (1835–1902) köröstarcsai, majd hódmezővásárhelyi lelkész, 1878-tól a Békés-Bánati Egyházmegye esperese. Szalayhoz hasonlóan egy szemeszteren keresztül Bécsben tanult.

képe, dolgozik mellettem hűséggel Isten országának terjesztése érdekében, s az Isteni Megváltó követésében s jó cselekedetben. Tegnap is egy katolicus nő halt meg, ki még utolsó órájában is meghagyta, hogy kézcsókját adják át neki. Azelőtt néhány nappal egy ág. ev. tanár áldogatta jóságáért utolsó órájában is. Én pedig egész életemben áldom Istent, hogy őt nekem ajándékozta. 3 leányom született tőle. 2 él jó egészségben, 1 pedig meghalt. Legyen meg az Úr akarata.

Itt az egyház megépítése volt első teendőm s erre úgy 200 egyházban széljel járván gyűjtöttem 20.000 fr. körül, mit gyümölcsöztetve, s itthon is gyűjtve 35.000 ftal építettünk egy minta paplakot, s minta templomot. N[agy]becskerek városának igazi dísze-ékessége, s híveinknek lehet mondani büszkesége. De hogy ezeket oly szép művészies stílussal felépíthettük az nagy részben Vécsey István főgondnoknak köszönhető, mert az ő kiművelt finom érzéke szépnek óhajtott itt látni mindent, s az eszközök elő teremtésében pedig Istenben vetett azon erős hittel munkált velem együtt, hogy az Isten a törekvő, jó igyekezetű munkást megáldja előmenetellel, s velem együtt egy perczig sem kételkedett, hogy Isten megád nekünk mindent, mi szükséges.

Irodalmi munkásságom Csécsi Miklós³² makói lelkész által szerkesztett Téli Újságban kezdtem, hol több vers, elbeszélés (vallásos tárgyú) jelent meg tőlem 1876-tól 1886-ig, s ennek az 1885/1886-ik évfolyamában szerkesztője is voltam. A mikor ezen lapot Pestre vittem Hornyánszkyhoz, s ezzel ennek elterjedésének egy nagyobb lendületet adtam.

1892-ik év elején egy önálló lapot indítottam meg Keresztyén³³ címmel, mely immár 6-ik évfolyamban jelenik meg. Ezzel az élő keresztyénség terjesztésére akartam munkálni. Másfél éven keresztül megküldöttem e lapot minden ref. papnak, akár fizetett, akár nem. 400 fizetett is, a többi nem. Most úgy 1400 pldban nyomatik. Közel 200 tanító kapja most ingyen. A lap kiadásában segít néhány angol ismerősöm, Stevenson Glasgowból, Miss Buchanan Edinburgból, s Tiszt. Wingate Londonból.

Még Scotiában írtam egy kis könyvet, s 1882-ben ki is adtam Szívűvelő, vagyis képek a földműves életéből,³⁴ melyben a földműves életéből vett képekkel igyekezem magyarázni az élő hitű keresztyénséget. S ugyan az évben adtam ki, Dr. Hajnal István tanács bíró támogatása mellett „A lelkipásztor sikeres működésének alapfeltételei” cz. értekezésemet,³⁵ mit a Békés-bánáti egyház megyei lelkészi értekezleten lehet mondani beköszönőül tartottam.

³² Csécsi (Nagy) Miklós (1840–1908) makói református lelkipásztor, a *Téli Újság* szerkesztője.

³³ *Keresztyén*. Vallásos havi folyóirat. A Nagybecskereki Ezredéves Emlék Szeretetház hivatalos lapja. Megjelenik havonta. Szerk. Szalay József. Megjelent: 1892–1899.

³⁴ Szalay József: *Szívűvelő, vagyis képek a földműves életéből*, Bp., Vallásos iratokat terjesztő egyesület, 1882.

³⁵ Szalay József: *A lelkipásztor sikeres működésének főbb alapfeltételei*, Bp., Hornyánszky, 1882 (A békés-bánáti lelkészi egyesület felolvasásai).

Önálló munkám: „Kulifay Lajos koporsója felett tartott beszédem: 1888.”, s ezenkívül hírlapi cikkeim főleg a Szabad Egyházban, és Debreczeni protestáns lapban elszórtan, s néhány egyházi beszédem a „Protestáns papban”³⁶ és fordítottam is. Németből „Világosság útja vagy napi táplálék keresztyén ifjak részére” T. B. Bishop után³⁷ és több vallásos iratot az angol tract társulat számára mint „Az Úrnak napja: Hogy áldott s gazdagított meg Isten egy bádogost a vasárnap megünneplése által”, „Jöjj Jézushoz: A megtérésről – Keresztyén vagy-e te?”, „Lázongó Ádám és János mester”. Történeti hűség kedvéért megjegyzem, hogy a két utóbbit feleségem fordítá. Angolból fordítottam Jézushoz vezető út³⁸ E. G. White-tól és 40 éneket Sankeytől mit „Keresztyén Missió énekes”³⁹ címmel adtam ki. Spurgeonról is fordítottam egy beszédet: Az Isten üdvígazsága⁴⁰ címmel. Egyébre nem emlékezem.

A gyakorlati keresztyénség érdekében szeretnék valamit tenni. Az evangyeliomot szeretném a szerbek között is terjeszteni. Erre képeztem egy embert, Pavkov Mitát, ki most mint kolportőr jár széljel s munkálkodik. Az ezredév emlékére „Keresztyén” lapomban össze gyűjtöttem 1200 fto, s ebbe egy szegény gyermeket már neveltetek is.

Most még a kezdet kezdetén vagyok, vajha a jó Isten adna nekem erőt, egészséget s életet hogy minél többet valósíthatnék meg abból, mit szeretnék az ő dicsőségére, hogy elmondhatnám, „nem futottam hiába”.

A jó Isten áldása, kegyelme, szeretete kedves collega úrral. Kinek őszintén írtam e sorokat. Kegyeskedjék jó akarattal kiválogatni belőle azt mit bölcsessége s jóindulata jónak tart. S ide csatolok néhány „Keresztyént” mutatóványul is. Kérve szíves támogatását.

Kartársi szíves üdvözlettel

N[agy]becskerek 1897 ápril hó 14.

Szalay József
lelkész

³⁶ Kiemelés az eredetiben. A *Protestáns Pap* havonta megjelenő közös protestáns lelkipásztori szaklap volt. 1880-ban indította meg Lágler Sándor evangélikus és Kálmán Dezső református lelkipásztor.

³⁷ *Világosság útja vagy napi táplálék keresztyén ifjak számára*. T. B. Bishop után, ford. Szalay József, Bp., Hornyánszky, 1883.

³⁸ Kiemelés az eredetiben. *E. G. White: A Jézushoz vezető út*, ford. Szalay József, Bp., 1894; Szigeti Jenő: „A Jézushoz vezető út” Magyarországon, in Uő: „És emlékezzél meg az útról...” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Bp., Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 134–135.

³⁹ *Keresztyén Missiói Énekes*, összeáll. Szalay József, Bp., Hornyánszky, é. n.

⁴⁰ Kiemelés az eredetiben. C. H. Spurgeon: *Templomi beszéd: Isten üdvígazsága. Egy beszéd, mit tartott 1888. február 16-án csüütörtökön a mewingtoni templomban*, ford. Szalay József, Bp., Hornyánszky, 1895.

RÖVIDÍTÉSEK

DPL – *Debreceni Protestáns Lap*

DMREK, RL – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

PEIL – *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*

SZE – Szabad Egyház

TTREL Nk, Kt – Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár
Kézirattára

PRIMÉR FORRÁSOK

CSIKY Lajos: A protestántizmus és a nők, *DPL* 33(1903/6), 1903. febr. 7., 81–88.

Keresztyén. Vallásos havi folyóirat. A Nagybecskereki Ezredéves Emlék Szeretetház hivatalos lapja. Megjelenik havonta. Szerk. Szalay József. Megjelent: 1892–1899.

Keresztyén Missiói Énekes, összeáll. Szalay József, Bp., Hornyánszky, é. n.

SPURGEON, C. H.: *Templomi beszéd: Isten üdvigazsága. Egy beszéd, mit tartott 1888. február 16-án csütörtökön a mewingtoni templomban*, ford. Szalay József, Bp., Hornyánszky, 1895.

SZALAY József: Az evangélimi lapok hivatása, *PEIL* 47(1904/50), 1904. dec. 11., 789.

SZALAY József: *Szívművelő, vagyis képek a földműves életéből*, Bp., Vallásos iratokat terjesztő egyesület, 1882.

SZALAY József: *A lelkipásztor sikeres működésének főbb alapfeltételei*, Bp., Hornyánszky, 1882 (A békés-bánati lelkészi egyesület felolvasásai).

Világosság útja vagy napi táplálék keresztyén ifjak számára, T. B. Bishop után, ford. Szalay József, Bp., Hornyánszky, 1883.

WHITE, E. G.: *A Jézushoz vezető út*, ford. Szalay József, Bp., 1894.

FELHASZNÁLT IRODALOM

CSOHÁNY János: Ráczy Károly (1842–1925) lelkipásztor élete és munkássága, in *Vallási Néprajz*, Bp., 1987, 156–177.

CZEGLE Imre: A református egyház időszaki sajtója, in Bartha Tibor–Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*, Bp., 1983, 203–207.

GACSÁLYI Gábor: *Bartha Mór élete és kora*, Bp., Szenci Molnár Társaság, 2000.

HÖRCSIK Richárd: Az edinburgh-i magyar peregrináció rövid története, in Barcza József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára*, Debrecen, 1989, 161–176.

KARNER, Peter: Der reformierte Lehrstuhl der evang.-theol. Fakultät, in Uó (ed.): *Die Evangelische Gemeinde H. B. in Wien*, Wien, 1986, 177–187.

KLESTENITZ Tibor: A protestáns napilap kérdése Magyarországon 1890–1918, *Egyház-történeti Szemle* 19(2018/4), 68–82.

- KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)*, 1., Bp., Harmat–Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, 1995.
- KOVÁCS Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története, in Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2., Bp., Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914.
- KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Bp., L'Harmattan, 2010.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életútleírásra*, Bp., ELTE Eöt-vös, 2014.
- KÖRTNER, Ulrich H. J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien, in Karl Schwarz–Falk Wagner (eds.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*, Wien, WUV-Universitätsverlag, 1997, 427–452.
- NÉMETH Ferenc: Szalay József nagybecskereki református lelkész és az első bánati református folyóirat, a Keresztény (1892), in „Sem magasság, sem mélység nem rettent!” *Kulturális értékeink a Kárpát-medencében III. Tanulmánykötet a reformáció 500. évfordulója alkalmából 2017-ben rendezett emlékkonferencia előadásaiból*, Szabadka, 2018, 169–186.
- RÉBAY Magdolna: *Református közoktatás a fővárosban a kezdetektől 1952-ig. Kitekintéssel az illetékes egyházakról és a Dunamelléki Református Egyházkerület közoktatási politikájára*, Debrecen, Csokonai, 2011.
- RÉVÉSZ Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Somerville magyarországi körútja 1887–1888, *Theológiai Szemle* 19(1943/1), 29–44.
- SÁRKÖZI Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken. 1789–1919*, Bp., 2013 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 19).
- SZÁSZ Lajos: A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821–1918), in Sasfi Csaba–Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látászelei*, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2017, 175–187.
- SZÁSZ Lajos: A református „közpapok mozgalma” a 19. század utolsó évtizedében, in Gér András László–Jenei Péter–Zila Gábor (szerk.): *„Hiszétek, hogy megértsem!” Konferenciakötet*, Bp., KRE–L'Harmattan, 2015, 256–261.
- SZIGETI Jenő: „A Jézushoz vezető út” Magyarországon, in uő: *„És emlékezzél meg az útról...” Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Bp., Szabadegyházak Tanácsa, 1981, 131–142.
- SZIGETI Jenő: A békési paraszt-ecclesioliák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása (1890–1891), in Tüskés Gábor (szerk.): *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi valóság köréből*, Bp., Magvető, 1986, 444–478.
- TÓKÉS Zoltán: *Ébredési mozgalmak a Tiszántúlon és a debreceni tanyamisszió*, Doktori értekezés, Debrecen, 2004.
- ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai ismeretek tára*, 1–3., Mezőtúr, 1894–1901.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977.³

ABSTRACT

Lajos Szász: *Sources of the Hungarian Reformed Inland-Mission.
The Autobiography of Rev. József Szalay from 1897*

The publication of the autobiography of Rev. József Szalay from 1897 highlights many aspects of the strengthening revival-movement and inner mission („Innere Mission / belmisszió”) in the Hungarian Protestant churches in the second half of the 19th century. The aim of the article is to introduce the crucial role the German and Dutch relations played besides the Anglo-Saxon influence in the history of the Hungarian revival. József Szalay did not only study in Scotland, but also in Vienna, and later tried to make a synthesis of the two big foreign wings of international Calvinism. Szalay could only publish and spread his little newspaper (called “Christian / Keresztyén”) among the Hungarian pastors and teachers thanks to the generous donations of his Scottish friends.

Keywords: Hungarian Calvinism, revival, Scotland, inland-mission, autobiography

„ÁROKTÖVI” MEMÓRIAMOZAIKOK
DR. DIENES DÉNES GYÜLEKEZETI LELKÉSZ MÚLTJÁBÓL

Demkó Ferenc

„Borsod s Heves határán
Jó vándor, aki jársz,
A sík vidéken egy vén
Ároknyomot találsz...

Magas partját mi végett,
Mikor s ki hánya fel?
Az eltűnt századoknak
Homályiban vesz el...

Az ároknak tövénél,
Ároktő most is áll
Borsodban a Tiszának
Fűzlepte partinál...

Tompa Mihály költő, református lelkész nem messze e tájtól, Igrici községben nevelkedett. A gyermekkor élményei buzognak fel lelkéből a Csörsz-árkát megéneklő szép soraiban.”

Intertextusokkal kezdeni – duplán? Az odaíig rendben van, hogy „Kezdetben vala az Ige...” (Ján 1,1) – tripla –, node mégis... Mentségemre legyen szólva, ezen sorokat írva hasonló – épp’ ünneplő – cipőben járok, mint kedves poéta öregdiáktársam egykoron.

Amikor dr. Dienes Dénes 1989 májusában megjelenő könyvének kezdő sorait idézem, akkor jómagamnak is a saját – talán az emberi emlékezés jótékony fátylának köszönhetően – idillinek tűnő falusi – pontosabban a helyi, dél-borsodói mezőségi és Tisza-parti dialektus szerint „ároktövi” – gyermekkorom memóriaszilánkjait szelektálok. Mélán merengek – tudatosan elmerülök és tudat alatt válogatok... Az emlékfoszlányok, amiket találok, már örök társaim, személyiségem alappillérei – a „szülőfalum” egykori református lelkésze iránt érzett mérhetetlen tisztelet mellett, ezért hát az igencsak egyéni hangvétel.

Azonban mindezek előtt, hogy mégis egy csipetnyi objektivitásfélét – és további szövegköztséget – is csempésszek a bekezdések közé, „külsős” szubjektív memoárokat is invitáltam otthonról. Puskásné Gaál Gabriella, pedagógus unokanővérem így emlékszik vissza azokra az évekre:

„Milyen emlékeim vannak Dienes Dénes fiatal lelkészről? Több napon keresztül idéztem fel, keresgéltem az emlékeim között, keresve azokat a foszlányokat, melyek hatottak életemre, s mélyen, ott vártak a hívó szóra. Három szó köré rendeződtek végül a vele kapcsolatos emlékeim, érzéseim: hitem formálódása, kórus, generációk tisztelete.

Hamar híre ment az új, fiatal lelkész érkezésének. Nem voltam rendszeres templomba járó, ám nagymamám presbiteri mivolta, az ő iránta érzett szeretetem miatt ünnepnapokon, úrvacsoraosztás alkalmával igyekeztem neki örömet okozni istentiszteleti jelenlétemmel. Nagymama dicsérte az új lelkészt, szavaiból kérés nélkül kicsengett, hogy nekem is meg kellene hallgatnom. Sort kerítettem hát a néma kívánság teljesítésére. Az igehirdetés sorai megérintettek. Gyakrabban jártam, s már nem csak a nagy kedvéért. Dénes igemagyarázata számtalan ponton kapcsolódott mindennapi életem szálaihoz. Kaptam megerősítést, erőt, s volt úgy, hogy dolgaim át és meggondolására készítetted.

Egy adventi időszakban megszólította a gyülekezetet, hogy énekeljünk közösen a karzaton az ünnepi alkalmon. Hívó szavára mozdultunk, fiatalok, idősebbek és kedves öregjeink. Szép volt a három generáció egymást támogató szárnypróbálgatása kórusként. *A Mint a szép hívespatakra* kezdetű gyönyörű, lelket emelő és tisztító zsoltárt már szólamokban énekeltük, lelkipásztorunknem kis erőfeszítésének eredményeként. Nekünk – és bennünk – szépen szólt! Tanultunk mi a próbák során észrevétlenül, figyelmet és türelmet egymás iránt, kitartást, átadni magunkat az éneknek.

A presbiterek jó része tisztes munkában, becsületben megőszült asszony és férfiember volt, akik képesek voltak megújulni, az új rendezvényeken aktívan részt venni. Megbecsülés volt a jutalmuk. Bármilyen egyházi esemény, gyermekalkalom, vendégség volt, megelőzte a közös készülődés, ahol fiatal s idős együtt süttött, főzött, szervezett, takarított. No és ott a KÖNYV! Egy település történetéről az ír, aki szereti, kötődik hozzá és idejét nem kímélve kutatómunkát végez, hogy a legalaposabb módon hiteles képet mutasson. Így számított Dénes az idősek megélt élményeire, az érdeklődő fiatalok meglévő kutatásaira. Visszacsalásként igazolván a generációk tiszteletét: iskolánkban rendezett térségi, megyei versenyeken büszkén ajándékozzuk meg más településről érkező kollégáinkat dr. Dienes Dénes *Ároktó* című könyvével – örökségét ekképpen méltó módon tiszteletben tartják az itt élők!”

Az idézett gondolatok remekül érzékeltetik, hogy mit is jelentett egy aktív, dinamikus lelkész Ároktó református gyülekezetének, akinek majd’ egy évtizeden át, 1981 novemberétől 1990. szeptember 30-ig vannak bejegyzései az anyakönyvben, és aki ténylegesen cselekvő és szervező tagjává vált a falu teljes közösségének. S mit láttam, tapasztaltam jómagam – gyermekként – a néhai nyolcvanas évekből, életem első évtizedéből a hitélet kapcsán? Hát, elsősorban azt, hogy teli volt ÉLETTEL!

Akkor természetesnek tűnt, hogy a lelkészgyerekekkel rohangálunk a kertben fel s alá, üldözve esetenként egymást, vagy többnyire a láthatatlan ellenséget, majd bent kartácstűzzel szétromboljuk az öltöztetős katonáink tömött hadoszlopait. Ter-

mészetes volt, hogy miközben a szüleink szabadjára engedtek minket, addig ők kedélyesen megbeszéltek, elintézték, átnevezték „Dénes bácsival” az ügyes-bajos közügyeket. Mindenki otthon érezhette magát a filantropizmus parókiáján.

Aztán hétvégeként a gyermekistentiszteleteken is folytatódott tovább a „játék”, immár biblikus keretek között: az énekek után Dávid és Góliát küzdelme elevenedett meg egy sötét vászonnal burkolt táblán, amire ráragadtak a szereplők gyönyörű, színpompás papírképei – mindez kiegészülve a még színesebb és érdekesebb történetmondással, magyarázattal. Aztán jött a vetélkedő, kérdések és válaszok a Szentírás történeteiből: izgalmas csapatverseny – személyes kedvenc rész! Majd végül megkaptuk a szokásos meseszép jutalommatricát – pontosabban „levonót” – a meseszép bibliai lutra-albumunkba! Komolyan, kell ennél több egy átlagos vasárnap délelőtt? Pláne, hogy a héten már megnéztük videón (!), színes tévén (!) Jézus életét közös vetítésen, az egész gyülekezettel együtt, a gyülekezeti teremben. Mondjuk, én a második részt kihagytam, mert a bálnák titokzatos és varázslatos életéről készültem már napok óta megnézni egy kihagyhatatlan természetfilmet az adott délután. Hát, mit is mondjak, *inventus ventus*, de kb. akkoriban még sírtam, ha netán elmulasztottam azt az egy szem – ti. visszatekerhetetlen, újralejátszhatatlan (manapság elég durva szavak) – esti mesét a tv-torna után...

Karácsonykor pedig maga a nagy Heródes voltam a zsúfolt templomban – hosszú szövegű, komoly szerep –, és egészen jól ment a nagyérdemű tömeg előtt, eltekintve attól a picinyke bakitól, hogy véletlenül, egymás után kétszer mondtam el, hogy „Miféle csillag? Nem látom...” Ma már persze tudom, hogy a csillagok igenis ott voltak előttünk; nagyszüleink, szüleink szemeiben ragyogtak – számomra akkor észrevétlenül. És volt még egy további csillag, ott a szószéken, akinek pontosan már nem emlékszem a prédikációjára, de a szenvedélyre – és sokszor a humorra – igen; általa a szubjektum szellemi parazsa és a Szentlélek tüze világított, mutatott utat és szolgáltatott igazi „áttételes ételt” egy gyülekezeti léleknek. S egy kicsiny, borsodi faluban ez minden tekintetben csodás törődés.

Merthogy tisztában voltunk vele, hogy Dénes bácsi is szereti a focit, mint mi – és mint minden „komoly ember” a faluban –, és sokat olvas, mint én, és rengeteg-rengeteg könyve van, plafonig érő, tömött könyvespolcokon pihennek az internetmentes információforrások, míg a tiszteletes úr fel nem üti lapjait. Sok olvasás, sok GONDolkodás – azt hiszem, a református lét, a protestáns lelkület egyik esszenciája a konstans és ciklikus szellemi útkeresés, utazás, megérkezés igencsak kimerítő hármasa, ami által a JÓra ösztökél minket a Jóisten. Szóval a könyvekre emlékszem! S hogy hideg volt a víz a keresztelőn, s ezért meglepetésemnek azonnal, önkéntelenül, talán kissé illetlenül hangot is adtam? Nos, „semmi extra”, csak az én hitbéli utazásom egyik fontos, kezdeti állomásán haladtam át...

Mindemellett a tradíciókra támaszkodó és ízig-veéig innovatív, karizmatikus spirituális vezetőnk lokálpatrióta helységpártoló és történész is volt egyben. A szolgálattól fakadó alázat érhető tetten a témaválasztásában, valamint a szakmai igényességben, amelyeknek köszönhetően megszületett a falu évezredes történelmét bemutató – számunkra, helyieknek és az innen elszármazottaknak, oly’ kedves – könyv. A szintéziszeremtő elme közkinccse ez, ami magán a nemes tett – a megírás – példamutató magatartásán túl, történeti összességként örökre elérhető az elkövetkező, gyökereit fürkésző nemzedékek számára. S miként a falu közvetlen határában lévő Dongó-halmon gyűjtöttük, vizsgáltuk a letúnt korok emlékeit rejtő régi cserép- és agyagtörmelékeket Dénes bácsival a széles szántóföld bukáin, úgy áll össze darabonként saját múltunk mítosza, egyre élesebben, mélyrehatóan, ahogyan a Jóisten szántja ugyanazokat a barázdákat emberi arcunkon...

Tehát lelkész, kutató és TANÁR. Vagy inkább MENTOR. Vagy még inkább IDOL. Habár a pedagógus mindhárom kell, hogy legyen, mivel – bizonyos fokig – egylényegű szerepekről, létformákról van szó. Egy szó mint száz, emlékszem, hogy míg az általános iskolában még a kötelező jellegű orosznyelv-oktatással (is) igyekeztünk térdre kényszeríteni a rothadó Nyugatot, addig Dénes bácsival mi már angolul (is) dicsértük a jóságos Urat, vígan zengve, hogy „*God is good*”.

S aztán még arra is volt energiája, ideje valahonnan, valahogyan, hogy az egyik nebulóval még tehetséggondozó és különórás jelleggel is foglalkozzon rendszeresen. Kedélyesen, könnyedén haladva, profi módon – többek között felhasználva az éra modern, audiolingvális módszereit és eszköztárát (ti. kis méretű, hordozható egykazettás magnó hangrögzítési opcióval) –, elindítva őt egy életpályán, aminek során először pataki diák, majd később pataki tanár lett. Egy angol–magyar tanerő az áROCK tövéből, aki ezért aztán végtelenül hálás Neki ma is – tudván és értvén azt, hogy miképpen a művészet művészet által, hasonlóképpen a tanár is csakis tanár/mentor által születik! És tényleg egyedül Istené a dicsőség, azonban, véleményem szerint, ha a magvetéshez elhívott magvető – igaz emberként – komolyan veszi a hivatását, akkor nagyobb esély van arra, hogy a magok jó időben, jó helyen hulljanak a talajra. Pontosan ez történt akkoriban ott, „Borsodban a Tiszának füzlepte partinál...”

A szimmetria jegyében Dénes bácsit idézem újfent; ezt írja szóban forgó könyvének előszavában: „Nekem örömet jelentett a kutatás élménye s az elkészült munka. Ha egy-két faluját szerető ároktői elolvassa, és hasonló érzései támadnak, már megérte a fáradságot. (...) A múlt ismerete nélkül élnek és élhetnek emberek szerte a világon és Ároktőn is – nem létkérdés. Viszont a múlt ismeretével a jelen, az élet gazdagabb.” Nos, én pedig len végezetül, bizton állíthatom, hogy dr. Dienes Dénes ismeretével meg mi, ároktőiek lettünk sokkal-sokkal gazdagabbak, áldottabbak. Szóval: köszönünk mindent, mindörökké – ámen! Soli Deo Gloria! & HipHipHooray! x3

INTERJÚ DR. DIENES DÉNESSEL

Az SRTA 60 éves generációjának kerekasztal beszélgetése,
Sárospatak, 2016. október 15. szombat, Öregdiák találkozó¹

Részvevők: dr. habil. Dienes Dénes, dr. habil. Enghy Sándor, dr. Fodor Ferenc,
dr. Fodorné dr. habil. Nagy Sarolta, dr. Kádár Ferenc, dr. habil. Szathmáry Béla

Téma: egyház, szolgálat, teológia

1. kérdés (egyházkép): röviden foglalják össze, milyen volt az egyház, amiben elkezdtek a szolgálatukat? Találkoztak-e ez azzal az egyházképpel, amire készültek?

Ugyanahhoz a nemzedékhez tartozom, de később jöttem a Teológiára. Előtte Szabó Dani bácsival együtt pincérkedtem a Hungarhotels Avas Vendéglátóipari Vállalat keretei között Miskolcon. Azért csinálhattam karriert, mert a mozgalomban együtt voltunk... Későbbi életemre nézve ez nagyon komoly jelentőséggel bírt. De ez tényleg igaz, mert történelmi tény, amit mondok, a vicc az más.

Valóban, akkor kerültem a Teológiára, amikor Kádár Ferenc volt a nagytemplomi segédlelkész. Ugyanúgy nézett ki, mint most. Mikor Pásztor János professzor úr prédikált, akkor mindig ő lekiózott. Emlékszem, nagyon költői ihletettséggű, szép imádságokat írt. Emlékszem ezekre a mozaikokra, elég határozottan.

Természetesen én is exmisszus lettem 1984-ben, mint ahogy akkor mindenki talán. Vagy nem is tudom, nagyon kevesen kerülhették el, talán a senior kerülhette el. Hát, mit mondjak, nem nagyon lázadoztunk ellene, ez az igazság. Mert nagyon kritikusak voltunk, és úgy éreztük – lehet, hogy kedves egykori diákjaink is azt mondják, hogy ők is így érezték –, hogy minél hamarabb meg kell szabadulni a Teológiától, az intézménytől. Egyébként is mi már készek vagyunk a pályára, tehát csak nyűg ez a tanulás.

Aztán mikor kikerültünk a gyülekezetekbe, akkor jöttünk rá, hogy jobb lett volna még tanulni. De a Teológián az ember így érzi, hogy már kész, és nagyon hosszú ez a folyamat, amíg készülni kell, tehát részben örültünk is neki. És úgy gondolom, hogy mivel ezen a pályán minden normális ember

¹ A hanganyagot Nagy Károly Zsolt szorgalmának, a szöveg leírását Pálfi Edinának köszönjük.

úgy érzi, hogy az elődök mindent rosszul csináltak, és ő sokkal jobban fogja csinálni. És minden normális ember, amikor ezután a terepre kerül, akkor rájön, hogy ő is ugyanolyan rosszul fogja csinálni, mint ahogy az elődök csinálták. De ezzel azt akarom mondani, hogy nagyon nagy lelkesedéssel mentünk. Nagyon nagy elkötelezettséggel mentünk, és azt gondoltuk, hogy mi mindent meg tudunk változtatni. Igazából lényeges dolgokat nem változtattunk meg.

Egyetértek az előttem szólókkal abban, hogy szűk keretek között élt akkor az Anyaszentegyház a mostaniakhoz képest, de egyetértek azzal is, hogy ugyanaz az egyház. Csak a történelmi helyzet, a történelmi körülmények voltak mások. De azok a történelmi körülmények feladatot adtak, hiszen a '80-as években élve már, ahogy erre utalt Fodor tanár úr, azért arra igyekeztünk, hogy ezeket a kereteket feszegezzük. Ilyen volt az ifjúsági munka, ahol már el lehetett menni félig titokban, félig nyíltan bizonyos helyekre, például Hejcére. És ott már lehetett szervezni gyermektáborokat, sőt angol táborok is voltak. És mindig megvoltak azok a pontok, ahova be lehetett feszíteni azt a lelki feszítővasat, és akkor próbáltuk ezeket a kereteket feszegetni.

Amiben, én úgy gondolom, hogy jelentősen más volt a mostani gyülekezetekhez képest az a gyülekezet, amibe mi kerültünk, és amiben mi igyekeztünk dolgozni, szolgálni: a gyülekezeti tagok másfajta szocializáción mentek keresztül. Én falusi lelkipásztor voltam, akiknek én prédikáltam, döntő többségük a két világháború között szocializálódott az egyház tekintetében. Olyanoknak prédikáltunk nagyrészt, falusi gyülekezetben, akik még a világháború előtt jártak iskolába, természetes módon egyházi elemi iskolába. Ismerték azt a frazeológiát, mondjuk úgy, hogy a kánaáni nyelvet, ismerték, sokkal mélyebben, az egyházi életet, és bizonyos értelemben, még hogy ha tradicionálisan is, de jóval erőteljesebben kötődtek az egyházhoz.

Egészen egyszerű példákkal lehet ezt illusztrálni. A nagymamák mindent megtettek, hogy az unokákat megkereszteljük. És hogyha 150 km-rel arrébb lakott a gyerek X városban, akkor is elintézték, hogy hozzák haza azt a gyereket és kereszteljék meg. Tehát az egyházhoz való formális tartozásnak az igyekezete élt még abban a közegben, amelyben mi kezdtük a szolgálatunkat a '80-as években, és erre lehetett építeni. Tudtuk azt, hogy ezt meg kell tölteni spirituális tartalommal, igyekeztünk is erre. De talán ma, a mai nemzedék azzal küszködik, hogy már ezek a formális viszonyulások hiányoznak, ezt már nem tudja megragadni és felhasználni egy mai lelkipásztor úgy, ahogy mondjuk, az még akkor megadatott.

Egy másik mozaikot hadd mondjak a gyülekezeti életből, arra utalok vissza, hogy azzal a lelkesedéssel mentünk, hogy mi mindent jobban fogunk

csinálni, mindent megváltoztatunk, és az ember természetesen, ahogy tanul-tuk is, a visszajelzéseket várni kell. Mondanom sem kell, én is nagyon vártam a visszajelzéseket, különösen az igehirdetésre adott visszajelzéseket. A parókiával szemben lakott egy idős bácsi, nyolcvan éves már elmúlt, mankóval járt a templomba, s egyszer megvárt az igehirdetés után. Nem volt szokás, érdekes, Ároktőn, hogy az istentisztelet után beszélgettek volna az atyafiak és megálltak volna, mint ahogy legtöbb gyülekezetben ez szokás volt. Ez tehát különös dolog volt, és úgy fel is villanyozott, hogy Dani bácsi valamit nyilván szeretne, vagy reflexió jön most ugye az igehirdetésre nézvést. És Dani bácsi, kezet fogtunk, és akkor tulajdonképpen így is kezdte: elkezdett arról beszélni, hogy milyen jó élménye volt neki most ezen az istentiszteleten. S úgy vártam még mélyebb visszajelzést, és így kezdte a mondatot, hogy „milyen jó” – s hát bennem már nyiladozott, hogy valami nagyon komoly reflexió jön az igehirdetésemre –, mire Dani bácsi így folytatta: „milyen jó, hogy nekünk is bajszos papunk van”. Attól kezdve úgy voltam ezzel, hogy szóval ezek a visszajelzések talán látens módon jelentkeznek, és nem ilyen nyilvánvaló módon.

Egy másik mozaik, amit Kádár tanár úr említett, hogy nem készítettek fel mindenre bennünket a Teológián, de mindennek a lehetőségét már a szolgálati időnkben azért igyekeztünk megtalálni. Ilyen volt a gyermekmunka. Jöttek a holland atyafiak, és egy-egy parókián megszervezte azt a helyi lelkipásztor, hogy előadásokat tartsanak a gyermekmunkáról; még anyagot is hoztak. Akkor szerintem mindenhol ezzel a flannellel dolgoztak. Ők hozták, gyűjtöttük szépen a bibliai könyveknek megfelelően; és az a módszertant igyekeztünk elsajátítani. Tehát megvoltak azért már azok a lehetőségek, amikor bizonyos szolgálati területekre még specializálódni lehetett, még jobban fel lehetett készülni.

Aztán a másik a lelkészek közötti tudományos munka, tudományos foglalkozások. Ez is nagyon fontos volt, az idősebb nemzedékkel való kapcsolat. Amikor az embert bedobják a mélyvízbe, azért vannak nehéz területek. Én nagyon nehéznek tartottam a temetést, a temetési igehirdetést, és ilyenkor mindig elmentem Csorba Laci bácsihoz, Csorba Dávid tanár úrnak a nagyapjához (Mezőnagy Mihály), nem lakott tőlünk (Ároktő) messze. És tulajdonképpen éveken keresztül minden egyes temetés előtt elmentem hozzá, és mondjuk úgy, hogy közösen készültünk fel a temetésre.

Ugyanakkor megvolt egy bibliakörünk, ez pedig Hejőbábán volt, Török Istvánnál. Ő fiatalos ember volt, de azért tőlünk annyival már idősebb volt, és felkészültebb, sokkal-sokkal felkészültebb, mint mi. És mintegy ilyen szellemi-spirituális vezetője volt annak a közösségnek, amely odajárt Hejőbábara

heti rendszerességgel. A lectio continua módjára tanulmányoztuk a Szentírást, és mondhatom, tényleg, hogy nagyon elkötelezetten, mert az ószövetségi igehelyeket mindig a héber szöveg alapján, az újszövetségit mindig a görög szöveg alapján elemeztük. Tehát tulajdonképpen ez egy ilyen egzegetikai kör volt, de természetesen sok minden más is, a gyülekezeti élettől kezdve a bennünket körülvevő történelmi helyzet kérdései is felmerültek.

És ezek nagyon fontos háttérrel adtak a munkának, és kapcsolatokat, természetesen lelkipásztori körön belül. Így kerültünk mi kapcsolatba tulajdonképpen Hejccével, mert mikor Viktor Anna Ónodra került, akkor ő ennek tagja lett, és akkor már nyilván mi is jártunk a hejcei gyerektáborba, mindig vittük oda a gyerekeket. Ezek a lelkipásztorok közötti kapcsolatok, rendszeres alkalmak nagyon fontosak voltak, és ez mindig meg is elevenítette a munkát és a szolgálatot. Ezeket a mozaikokat gondoltam így most gyorsan megosztani.

2. kérdés (szolgálat): hogyan sikerült minden változás mellett a láthatatlan egyházat látni? hol keressük ma ezt az egyházat?

Azt gondolom, hogy az egyház mindig válságban van. Akkor is, hogyha nem tűnik úgy. Barth teológiájának egyébként ez az egyik hangsúlyos üzenete, ez a bizonyos krízis helyzet, krízis teológia. Maga így is mondja Barth: krízis. Az egyház is mindig krízisben van. Úgy látom, hogy mi az utóbbi időben – az Anyaszentegyház alatt értem ezt, hogy mi – ezt a válságot pótcselekvésekkel igyekszik leküzdeni. Ez egy olyan 120–130 éves történet, ami mondjuk a magyarországi lelkészképzésben jelentkezik.

A 19. század utolsó harmadában kezdődött, hogy más tudományokat és tudományágakat is kezdtek bevonni a képzésbe, úgy gondolván, hogy sokkal hatékonyabb lesz a lelkipásztorok felkészítése. Kezdődött ez annak idején a pedagógiával. Aztán a '90-es években ismét fellángolt ez a fajta gyakorlat, és most már az égvilágon mindent igyekszünk beemelni a képzésbe. Az időkelet nem bővül, ugyanaz, magyarul azt jelenti, hogy a klasszikus teológia kerül lassan periférikus helyzetbe a képzés során. Komoly tévút.

Ugyanis az anyaszentegyháznak nem az a feladata, még hogyha végez is ilyen szolgálatot, hogy öregeket gondozzon, drogosokat gondozzon, hogy csecsemőket gondozzon, hogy – nem tudom én – iskolákat tartson fenn, hanem az a feladata, hogy hirdesse az Evangéliumot. A lelkipásztor-képzésnek tehát ennek kell lenni a fókuszának. Az egy másik kérdés, hogy a sikerességnek a kedvéért igyekszünk olyan tudományágakat is bevonni ebbe a képzésbe,

amiről úgy véljük, hogy hamarabb visszaigazolja ezt a sikerességet. A gyakorlat azt mutatja, hogy megterheli a képzésünket, és nem abba az irányba zajlik a képzés, ami az evangélium, az igehirdetés érdekében történik.

3. kérdés (teológia): mindaz, amit a teológián teszünk, küldetesként, feladatként? ez hogyan készít fel arra, hogy ezt az egyházat lássuk?

Én úgy gondolom, hogy ha a jövő egyházképét formálni akarjuk, akkor első rendben foglalkoznunk kell a református lelkészképzés problémáival. Ez a lelkészképzés térjen vissza a hagyományos teológiai keretek közé. Ezt a teológiát azonban gyakorlati szempontok szerint kell tanítani: tehát a képzést gyakorlatcentrikusan kell végezni. Minden egyes tudományágnak, az egyháztörténettől kezdve – mint ugye a legfontosabb – az egyháztörténettől kezdve az egzegézisig, mindennek az igehirdetés szolgálatában kell állnia.

Tudom, hogy a Magyarországi vagy éppen a Magyar Református Egyházat tekintve nincs erre most valamiféle indíttatás, készség. Talán nincs kairusza annak, hogy tényleg komolyan ezt a kérdést megbeszéljük: a lelkészképző intézetek leüljenek és megbeszéljék ezt a problémakört. De úgy gondolom, hogy előbb-utóbb el fog jönni az az idő, amikor kénytelenek leszünk vagy kénytelen lesz az utánunk következő nemzedék ezzel azután szembe-sülni. Nagy dolognak tartanám, hogyha ez a szemlélet Sárospatakról indulna ki, és itt fogalmazódna meg és itt kristályosodna ki az az irányvonal, amely ebben az összefüggésben valamit tud mondani, valami hangsúlyosat tud mondani és képviselni.

Képek

A II. KÖTET SZERZŐI

Balogh Judit (1968), PhD, dr. habil. Végzettsége: magyar nyelv és irodalomtörténelem szakos középiskolai tanár. Munkahelye: Eszterházy Károly Katolikus Egyetem BMK, egyetemi tanár. Kutatási területe: koraújkor, társadalomtörténet, székelység, egyháztörténet.

Email: v.balogh.judit@gmail.com.

Bátoriné Misák Marianna (1973), PhD. Református teológus–lelkész. Munkahelye: SRK Tudományos Gyűjteményei, lelkész-könyvtáros; SRTA, főiskolai adjunktus. Kutatási területe: egyház- és neveléstörténet, különös tekintettel a nőnevelés területeire, illetve a Tiszáninneri Református Egyházkerület 19. századi történetére.

Email: mmmarmis@gmail.com.

Csepregi Zoltán (1964), MTA doktora. Végzettsége: latin–ógörög szak, teológus–lelkész szak. Munkahelye: Evangélikus Hittudományi Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék, tanszékvezető egyetemi tanár, rektor. Kutatócsoport: MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport. Kutatási területe: reformáció, pietizmus, presbiterológia.

Email: zoltan.csepregi@lutheran.hu.

Csorba Dávid (1975), PhD, dr. habil. Végzettsége: magyar nyelv és irodalomtörténelem tanárszak–ógörög szak, teológia MA. Munkahelye: Károli Gáspár Református Egyetem, Egyház és Társadalom Kutatóintézet, Református Örökség Műhely, tudományos főmunkatárs; SRTA, Rendszeres Teológiai és Egyháztörténeti Intézet, főiskolai tanár. Kutatócsoport: *Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely* (Debreceni Egyetem), tag; MTA BTK Lendület *Hosszú Reformáció Kelet Európában 1500–1800* Kutatócsoport, tag. Kutatási területe: magyar református egyháztörténet, prédikációirodalom, könyv- és művelődéstörténet.

Email: csdavid75@gmail.com.

- Csukás Gergely** (1983), PhD. Végzettsége: protestáns teológus–lelkész, történelem tanári szak. Munkahely: Universität Zürich, Institut für Schweizerische Reformationsgeschichte, Assoziierter Forscher; Reformierte Kirchen Bern–Jura–Solethurn. Kutatási területe: pietizmus, ébredési mozgalmak, svájci reformáció, protestantizmus története Ausztriában.
Email: gergely.csukas@uzh.ch.
- Demkó Ferenc**, a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziuma angol tanára.
- Fazekas Csaba** (1968), PhD. Végzettsége: történelem szak. Munkahelye: Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete, egyet. docens. Kutatási területe: 19–20. századi magyar történelem, egyháztörténet, politikai gondolkodás története.
Email: fazekas@uni-miskolc.hu.
- Halász Teodóra**, a SRTA 4. éves református teológus–lelkész szakirányos hallgatója.
- Hegyi Ádám Alex** (1977), PhD, dr. habil. Végzettsége: történelem–könyvtár–Európa politika szak. Munkahelye: Szegedi Tudományegyetem, BTK, Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék, egyetemi adjunktus. Kutatási területe: református egyház története a 18. században, egyetemtörténet, olvasmánytörténet.
Email: hegyiadamalex@gmail.com.
- Homoki Gyula** (1993), református teológuslelkész, a SRTA főiskolai tanársegédje, a KRE Hittudományi Kar Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatási területe: óegyházi teológia, montanizmus, teológiatörténet.
Email: gyula.homoki@gmail.com.
- Hubert Gabriella** (1956), PhD. Végzettsége: tanár, irodalom- és könyvtörténész. Munkahelye: Evangélikus Országos Gyűjtemény, igazgató. Kutatási területe: protestáns régi magyar irodalom; adatbázis-építés; evangélikus könyv- és könyvtártörténet.
Email: gabriella.hubert@lutheran.hu.
- Imre Mihály** (1946), MTA doktora, dr. habil. Végzettsége: magyar nyelv és irodalom–történelem tanárszak. Munkahelye: Debrecen Egyetem, Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézet, prof. emeritus. Kutatócsoport: Reformációkutató és Kora újkori Művelődéstörténeti Műhely (Debreceni Egyetem), vezető. Kutatási terület: Szenci Molnár Albert életműve, protestáns mártírológia, irodalmi toposzok, retorikák a reformáció korából, pietizmus és fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai.
Email: imre.mihaly@arts.unideb.hu; imremihaly1946@digikabel.hu.

- Kolumbán Vilmos József** (1974), PhD. Végzettsége: református teológus–lelkész. Munkahely: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, egyetemi tanár, rektor. Kutatási terület: 17–18. századi erdélyi református teológia és iskolatörténet, egyházi művelődéstörténet.
Email: *vkolumban@proteo.hu*.
- Kónya Péter** (1966), PhD. Végzettség: orosz nyelv és irodalom–történelem tanárszak. Munkahelye: Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita), Történelmi Intézet, egyetemi tanár, rektor. Kutatási területe: kora újkor, reformáció, várostörténet, a szlovákiai reformátusok története.
Email: *peter.konya@unipo.sk*.
- Kovács I. Gábor** (1955), CSc. Végzettsége: történész. Munkahelye: ELTE Társadalomtudományi Kar, Összehasonlító Történelmi Szociológia Tanszék, ny. tanszékvezető docens, c. egyetemi tanár. Kutatási területe: magyar társadalomtörténet, történelmi elitkutatás, az oktatás társadalomtörténete, egyetemtörténet.
Email: *kovacs.istvan.gabor@tatke.elte.hu*.
- Lapis József** (1981), PhD. Végzettsége: magyar nyelv és irodalom tanár, angol nyelv és irodalom szakos bölcész. Munkahelye: SRTA, tudományos munkatárs. Kutatási terület: kortárs magyar irodalom, gyerekirodalom, modern magyar irodalom.
Email: *lapisjozsef@gmail.com*.
- Lévai Attila** (1975), Mgr., PhD. Végzettsége: református teológus–lelkész. Munkahelye: Selye János Egyetem Református Teológiai Kar (Komárom), dékánhelyettes. Kutatási területe: hiedelem-alakok és lények, egyházi néprajz, 20. sz. egyháztörténet, vallástörténet.
Email: *levaia@njs.sk*.
- Marjovszky Tibor** (1953), PhD. Végzettsége: református teológus–lelkész. Munkahelye: DRHE, SRTA, nyugdíjas, prof. emeritus. Kutatási területe: Ószövetség, hebraisztika, Misna, Erasmus-szövegkiadás.
Email: *marjovszky.tibor@gmail.com*.
- Monok István** (1956), MTA doktora. Végzettsége: magyar–történelem szak. Munkahelye: MTA KIK, igazgató; Tokaj-Hegyalja Egyetem, Kulturális Örökség Tanulmányok Tanszék, egyetemi tanár. Kutatási területe: magyar és nemzetközi könyv- és olvasástörténet.
Email: *monok.istvan@konyvtar.mta.hu*.

- Németh Tamás** (1958), PhD. Végzettsége: református teológus–lelkész. Munkahelye: PRTA, egyetemi tanár, rektor. Kutatási területe: eszkhológia, krisztológia, etikai gondolkodás.
Email: *ntamas@indamail.hu*.
- Oláh Tamás** (1975). Végzettsége: történelem–földrajz szakos tanár. Munkahelye: MNL OL Sátoraljaújhely, főlevéltáros. Kutatási területe: a Rákóczi kor had- és társadalomtörténete.
Email: *archivarius.com.zempliniensis@gmail.com*.
- Ősz Sándor Előd** (1982), PhD. Végzettsége: református teológus–lelkész. Munkahelye: Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár), főlevéltáros; KPTI, óraadó. Pályázat: Szegedi Kis István tudományos ösztöndíj. Kutatási területe: könyvtörténet, iskolatörténet, egyházi intézmények története, prozopográfia.
Email: *oszsandorelod@gmail.com*.
- Postma, Ferenc** (1945), PhD. Végzettsége: protestáns teológus–lelkész. Munkahelye: Amszterdam, Vrije Universiteit, Theol. Faculteit, nyugdíjas; Amszterdam, Egyetemi Könyvtár, tiszteletbeli tag (Honorary Fellow). Kutatási területe: könyvtörténet, franekeri kiadványok, peregrinatio hungarica.
Email: *dr.f.postma.venlo@betnet.nl*.
- Szász Lajos** (1988), PhD. Végzettsége: református lelkész, történész. Munkahelye: Budapest–Budafoki Református Egyházközség, lelkipásztor. Kutatási területe: 19–20. századi magyar református egyháztörténet.
Email: *ludvig.szasz@gmail.com*
- Szatmári Emília** (1974), PhD. Végzettsége: református teológus, történelem szakos tanár, közoktatásvezető. Munkahelye: SRTA, főiskolai adjunktus. Kutatási területe: a 19–20. századi református egyháztörténet, pataki nép-főiskola.
Email: *agapaoo@gmail.com*.
- Török István**, ny. református lelkész és a SRKG egykori vallásánára.

A Reformáció Öröksége sorozat eddig megjelent kötetei

1. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT 2018*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, L'Harmattan, 2019, 482 pp.
2. *Vértelen ellenreformáció*, szerk. Csorba Dávid, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 310 pp.
3. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT 2019*, I–II. kötet, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 470, 468 pp.
4. Lányi Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2020, 255 pp.
5. Szabó Gábor: *Emlékeim: Alsósegedtől Kecskemétig*, szerk. Rigó Róbert, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2021, 271 pp.
6. *Hagyomány, Identitás, Történelem – HIT 2020*, szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, ETKI Reformáció Öröksége Műhely, HTK Egyháztörténeti Kutatóműhely, 2021. 428 pp.